שמעון דובנאוו

אידישע געשיכטע

פאר שול און היים

ריגע
1937

שמעון דובנאוו

אידישע געשיכטע

פאר שול און היים

מיט 70 אילוסטראציעס און קארטעס

פערטע אופלאגע

I.

מזרח־תקופה

1937

פארלאג „יונגבוך“ ריגע

Izdevniecība „Jaunatnes grāmata“
Rīgā, Latvijā, Kr. Barona ielā № 64/17

PRINTED IN LATVIA

Copyright 1935 by the author Prof. S. Dubnov, Riga

אלע רעכט אויף דער איבערזעצונג געהערן דעם פּראָפעסער

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Iespiests akc. sab. „Riti“ spiestuvē, Rīgā

אינהאלט:

זייט

הקדמה 5

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע? 7

ערשטער טײל:

די מִזרָה־תקופה. דאס פאָלק אין אֶרץ־ישראל און אין דרומיקע לענדער אין דער אַלטער און מיטעלער צייט.

1. אַברָהם אבינו און די אָבות (פּאַטריארכן) אין כּנען 11
2. די „בני־ישראל" אין מצרים; קנעכטשאַפט און באפרייונג .. 17
3. מושה רַבֵּנו און די וואַנדערונג אין מִדבָּר 21
4. ווי פון כּנען איז געווארן ארץ־ישראל; די שופטים־צייט .. 26
5. שָאול. דער ערשטער מֶלֶך פון ישרָאֵל 30
6. דָויד הַמלך אין ירושָלַיִם. 33
7. שלומה הַמלך און דער בֵּית־הַמִקדָש. 38
8. די צעטיילטע מלוכה מַלכות ישרָאֵל. 41
9. מַלכות־יהודה ביז דעם ערשטן חורבן. 46
10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט 54
11. ווי האָט זיך דאס פאלק פאָרגעשטעלט גאט. וועלט און געשיכטע. 58
12. גָלות בָּבֶל 62
13. יהודה אונטער דער פערסישער הערשאַפט 66
14. כּוהנים־רעגירונג דער תּנ"ך (תורה. נביאים כתובים) 70
15. גריכישע הערשאַפט: פּטאָלעמייער 75
16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאַנד פון די חַשמונָאים. .. 79
17. די פרייע חַשמונָאים־מלוכה 85
18. יהודה אונטער רוימישער הַשגָחה: קיניג הורדוס 91
19. די פּראָקוראַטאָרס. דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן 96
20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד .. 102
21. דער סנהדרין אין יַבנֶה און דער אויפשטאַנד פון בר־כּוכבא . 110
22. פּאטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישראל; די קריסטלעכע מלוכה 115

זייט
23. דער אידישער צענטער אין בָּבֶל; דער תַּלמוד 120
24. דאס אידישע לעבן אין ארץ־ישׂרָאֵל און בבל אין דער צייט
פון תַּלמוד 123
25. דער סוף פון דער רוימיש־פּערסישער הערשאַפט און דער
אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט 127
26. דער אַראַבישער קאַליפאט און די גאונים. סוף פון מזרח־תקופה. 131

צו דער צווייטער אויסגאַבע.

אין דער נייער אויסגאַבע איז פאַרענדערט געוואָרן נאָר דער שלוס־קאַפּיטל. די געשעענישן אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן אויפגערודערט די גאַנצע וועלט, מוזן קורץ אָנגעמערקט ווערן אויך אין א שול־בוך, כּדי מקיים צו זיין דעם פסוק „והיה כי ישאָלך בנך“, געבן דעם אידישן קינד אַ תשובה אויף די ברענענדיקע פראַגן פון היינטיקער צייט. עס איז אויך דערגענצט געוואָרן די געשיכטע פון סאָוועט־רוסלאַנד און יענע לענדער, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט אין באַזונדערע מלוכות.

כּדי צו מאַכן דאָס בוך צוגענגלעך פאַר שול־קינדער, איז עס אין דער נייער אויסגאַבע צעטיילט אין צוויי באַזונדערע העפטן. לויט דער אינווייניקסטער צעטיילונג אויף „מזרח־תקופה“ און „מערב־תקופה“.

עס איז אויך געענדערט געוואָרן דער אונטערטיטל: אַנשטאָט „דערציילט פאַר קינדער“ — „פאַר שול און היים“.

די כראָנאָלאָגיע צום גאַנצן בוך קומט אין סוף פון צווייטן טייל.

הקדמה

אַרום דרייסיק יָאר צוריק האָב איך געגעבן דער אידישער יוגנט אין רוסלאנד אַ „לערנבוך פון אידישער געשיכטע" אין דריי טיילן, פאַר תַּלמידים פון מיטלשולן. אַ גאַנצער דור האָט זיך ערצויגן אויף דעם דאזיקן בוך, וואָס האָט אין רוסישן אָריגינאַל אויסגעהאַלטן אַכצען אויסגאַבן. חוץ דעם האָט זיך דאָס לערנבוך פאַרשפרייט אין איבערזעצונגען אויף העברעאיש („קורות העברים", וואַרשע), אידיש און ענגליש (לעצטע צוויי — אין אַמעריקע).

איצט וויל איך גיבן פאַר אידישע קינדער פון אָנהויב־שולן א קליין ביכל, וואָס זאָל אין אַ קירצערער פאָרם פאָרשטעלן די לאַנגע געשיכטע פון אונזער פאָלק. דאָס מאָל האָב איך געשריבן דאָס ביכל אין א י ד י ש, וואָס איז אין דער לעצטער צייט געוואָרן די נאַטירלעכע לערנשפּראַך אין אונזערע פאָלק־שולן. דעם אינהאַלט האָב איך צוגעפּאַסט צו די נייע מעטאָדן, וואָס זיינען אַנטוויקלט אין מיין גרויסער צען־בענדיקער „וועלטגעשיכטע פונם אידישן פאָלק", און האָב די געשיכטע דערפירט ביז אונזער צייט.

איך וואָלט, פאַרשטייט זיך, געקאָנט שרייבן אַ פיל לענגערע געשיכטע, און דאָס וואָלט געווען אַ סך לייכטער (לויט פּאַסקאַלס וואָרט צו זיין פריינד: „איך שרייב דיר א לאַנגן בריוו, ווייל איך האָב קיין צייט ניט צו שרייבן אַ קורצן"). אָבער איך האָב דאָ געהאַט אַ באַזונדערן צוועק: דאָס ביכל דארף געלייענט ווערן אָדער געלערנט ווערן אין אַ קורצער צייט, געוואוינלעך אין איין שול־יאָר, אָבער ניט מער פון צוויי, און דאַרף ניט פאַרצייגן יוערן אויף יארן, כדי ניט אָפּשוואַכן דעם איינדרוק פון אַ גאַנץ בילד. דאָס דאַרף זיין אַ לעבע־דיקע פאַמיליע־געשיכטע, וואָס לייענט זיך פון אָנהויב ביזן סוף „אין איין אָטעם". דער יונגער תלמיד מוז דאָ האָבן ניט אַליין בילדער פון דער פאַר־גאַנגענהייט, נאָר אויך אַ ג אַ נ ץ ב י ל ד פון דעם היסטאָרישן וועג, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט דורכגעמאַכט. ער דארף דאָ געפינען די וויכטיקסטע פאַקטן אין זייער צוזאַמענהאַנג, אָן איבעריקע פרטים, פון איין זייט, און טרוי־קענער סכעמאַטישקייט — פון דער אַנדערער.

דער געניטער פּעדאַגאָג וועט שוין איינזעען, אויף וויפיל דעם מחבר איז געלונגען אויסצומיידן ביידע עקסטרעמען: „געשיכטעס" (מעשהלעך) אָנשטאָט ג ע ש י כ ט ע — און סכעמעס אָן לעבעדיקע בילדער. ווען דער לערער יואו עס

זייט
23. דער אידישער צענטער אין בָּבֶל; דער תַּלמוד 120
24. דאס אידישע לעבן אין ארץ־ישׂרָאֵל און בבל אין דער צייט פון תַּלמוד 123
25. דער סוף פון דער רוימיש־פערסישער הערשאַפט און דער אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט 127
26. דער אַראַבישער קאַליפאַט און די גאונים. סוף פון מזרח־תקופה . 131

צו דער צווייטער אויסגאַבע.

אין דער נייער אויסגאַבע איז פאַרענדערט געוואָרן נאָר דער שלוס־קאַפּיטל. די געשעענישן אין דייטשלאַנד, וואָס האָבן אויפגערודערט די גאַנצע וועלט, מוזן קורץ אָנגעמערקט ווערן אויך אין אַ שול־בוך, כּדי מקיים צו זיין דעם פּסוק „והיה כי ישאָלך בנך", געבן דעם אידישן קינד אַ תשובה אויף די בּרענענדיקע פראַגן פון היינטיקער צייט. עס איז אויך דערגענצט געוואָרן די געשיכטע פון סאָוועט־רוסלאַנד און יענע לענדער, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט אין באַזונדערע מלוכות.

כדי צו מאַכן דאָס בוך צוגענגלעך פאַר שול־קינדער, איז עס אין דער נייער אויסגאַבע צעטיילט אין צוויי באַזונדערע העפטן. לויט דער אינ־ווייניקסטער צעטיילונג אויף „מזרח־תקופה" און „מערב־תקופה".

עס איז אויך געענדערט געוואָרן דער אונטערטיטל: אַנשטאָט „דערציילט פאַר קינדער" — „פאַר שול און היים".

די כראָנאָלאָגיע צום גאַנצן בוך קומט אין סוף פון צווייטן טייל.

הקדמה

אַרום דרייסיק יאָר צוריק האָב איך געגעבן דער אידישער יוגנט אין רוסלאַנד אַ „לערנבוך פון אידישער געשיכטע“ אין דריי טיילן, פאַר תּלמידים פון מיטלשולן. אַ גאַנצער דור האָט זיך ערצויגן אויף דעם דאָזיקן בוך, וואָס האָט אין רוסישן אָריגינאַל אויסגעהאַלטן אַכצען אויסגאַבן. חוץ דעם האָט זיך דאָס לערנבוך פאַרשפּרייט אין איבערזעצונגען אויף העברעאיש („קורות העברים“, וואַרשע), אידיש און ענגליש (לעצטע צוויי — אין אַמעריקע).

איצט וויל איך געבן פאַר אידישע קינדער פון אָנהויב־שולן אַ קליין ביכל, וואָס זאָל אין אַ קירצערער פאָרם פאָרשטעלן די לאַנגע געשיכטע פון אונזער פאָלק. דאָס מאָל האָב איך געשריבן דאָס ביכל אין אידיש, וואָס איז אין דער לעצטער צייט געוואָרן די נאַטירלעכע לערנשפּראַך אין אונזערע פאָלק־שולן. דעם אינהאַלט האָב איך צוגעפּאַסט צו די נייע מעטאָדן, וואָס זיינען אַנטוויקלט אין מיין גרויסער צען־בענדיקער „וועלטגעשיכטע פונם אידישן פאָלק“, און האָב די געשיכטע דערפירט ביז אונזער צייט.

איך וואָלט, פאַרשטייט זיך, געקאָנט שרייבן אַ פיל לענגערע געשיכטע, און דאָס וואָלט געווען אַ סך לייכטער (לויט פּאַסקאַלס וואָרט צו זיין פריינד: „איך שרייב דיר אַ לאַנגן בריוו, ווייל איך האָב קיין צייט ניט צו שרייבן אַ קורצן“). אָבער איך האָב דאָ געהאַט אַ באַזונדערן צוועק: דאָס ביכל דאַרף געליינט ווערן אָדער געלערנט ווערן אין אַ קורצער צייט, געוויינלעך אין איין שול־יאָר, אָבער ניט מער פון צוויי, און דאַרף ניט פאַרציגן יארן, כּדי ניט אָפּשוואַכן דעם איינדרוק פון אַ גאַנץ בילד. דאָס דאַרף זיין אַ לעבעדיקע פאַמיליע־געשיכטע, וואָס לייענט זיך פון אָנהויב ביזן סוף „אין איין אָטעם“. דער יונגער תּלמיד מוז דאָ האָבן ניט אַליין בילדער פון דער פאַרגאַנגענהייט, נאָר אויך אַ גאַנץ בילד פון דעם היסטאָרישן וועג, וואָס דאָס אידישע פאָלק האָט דורכגעמאַכט. ער דאַרף דאָ געפינען די וויכטיקסטע פאַקטן אין זייער צוזאַמענהאַנג, אָן איבעריקע פּרטים, פון איין זייט, און טריקענער סכעמאַטישקייט — פון דער אַנדערער.

דער געניטער פּעדאַגאָג וועט שוין איינזעען, אויף וויפיל דעם מחבר איז געלונגען אויסצומיידן ביידע עקסטרעמען: „געשיכטעס“ (מעשהלעך) אַנשטאָט געשיכטע — און סכעמעס אָן לעבעדיקע בילדער. וועט דער לערער וויסן

איז באַמערקן. אַז דער סיפּור־המעשה איז צו קורץ. זאָל ער דאָס דערגענצן מיט עפּיזאָדן און ליטעראַרישע ציטאַטן פון אַ היסטאָרישער אַנטאָלאָגיע (כרעסטאָמאַטיע). איך שאַץ אָפּ זייער הויך דעם ווערט פון העלדן־געשיכטעס פאַר דער קינדערשער פּסיכיק. אָבער איך האָב זיך באַמיט געבן צו פאַרשטיין דעם קינד. אַז דער אמתער העלד. דער טרעגער פון דער געשיכטע. איז דאָס גאַנצע אידישע פאָלק אין זיינע מאַסן

די אילוסטראַציעס. וואָס דאַרפן דינען אַלס בילדערישע דערקלערונגען צום קורצן טעקסט. האָב איך צונויפגעשטעלט מיט דער הילף פון מיין פריינד א. טשעריקאָווער. וועלכער האָט מיר אויך געהאָלפן ביי דער טעכנישער אויספירונג פון דער אויסגאַבע בכלל. און איך געפין פאַר מיין חוב אויסצודריקן אים מיין טיפן דאַנק דערפאַר.

אין דער כראָנאָלאָגיע האָב איך זיך געהאַלטן אָן אזא כלל: אין דער אַלטער געשיכטע האָב איך אָנגעגעבן די יאָרן ניט לויט דער שווערער „פאַרקריסטלעכער“ רעכענונג. נאָר אין אַ מער פאַרשטענדלעכן סדר: אַזוי פיל יאָרן אָדער יאָרהונדערטער „פאַר אונזער צייט“; אין דער מיטעלעלטער און נייער צייט גיב איך אָן די געוויינטלעכע „נאָכקריסטלעכע“ דאַטן ביי די וויכטיקסטע געשעענישן. צום סוף קומט אַ כראָנאָלאָגישע טאַבעלע.

אין דער אָרטאָגראַפיע פון אידישע ווערטער האָב איך גענומען די וויכטיקסטע רעפאָרמעס פון דעם נייעם נוסח (אָן די שטומע עינס א. ד. גל.). אין דער טראַנסקריפּציע פון העברעאישע ווערטער און נעמען האָב איך געזאָרגט ווי נאָר מעגלעך צו פאַרלייכטערן פאַר קינדער דאָס שווערע לייענען. כמעט אומעטום זיינען די דאָזיקע ווערטער גאַנץ אָדער האַלב פּונקטירט (מיט „נקודות“). דאָס רוב זיינען זיי געדרוקט מלא. מיט יודן און וואָוון. אפילו אין די באַרימטע פּערזענלעכע נעמען: יעקב. משה, דוד, שלומה, פלשתים אז״וו. פאַרשטייט זיך, אַז דאָ מוז זיין אַ געוויסע מאָס אין דער נאַטוראַליזאַציע פון העברעאישע ווערטער. כדי זיי ניט צו דעפאָרמירן, ניט אָפּנעמען ביי זיי דעם נאַטירלעכן געשטאַלט.

צום סוף געפין איך פאַר נויטיק צו באַמערקן. אַז דאָס בוך איז צוגעפאַסט ניט בלויז פאַר שול־קינדער, נאָר אויך פאַר צוועקן פון זעלבסטבילדונג, אַלס לייענבוך פאַר אידישער יוגנט און בכלל פאַר די, וואָס האָבן ניט קיין מעגלעכקייט צו שטודירן גרינדלעכער די אידישע געשיכטע.

בערלין, יוני 1932

וואָס איז אַזוינס אידישע געשיכטע?

אין דער אידישער געשיכטע ווערט דערציילט וועגן דעם, ווי אַזוי דאָס אידישע פאָלק האָט געלעבט זינט עס האָט זיך באַוויזן אויף דער וועלט ביז היינטיקער צייט א פאָלק איז ווי א גרויסע מִשפָּחָה: פון איין פאַמיליע וואַקסן זיך פונאַנדער, ווי צווייגן פון אַ בוים, פיל פאַמיליעס מיט קינדער, אייניקלעך און אוראייניקלעך, און ווען עס ציט זיך אַזוי אַ לאַנגע צייט, דורך אַ לאַנגער קייט פון דורות, ווערט געשאַפן אַ גאַנץ פאָלק, וואָס באַשטייט פון טויזנטער פאַמיליעס און שפּעטער פון מיליאָנען

אַזוי איז געוואָרן אויך אונזער אידיש פאָלק, וואָס לעבט שוין אויף דער וועלט מער ווי דריי טויזנט יאָר אַמאָל האָבן מיר געהאַט אונזער איינן לאַנד, אֶרץ יִשׂרָאֵל, און איין שפּראַך פאַרן גאַנצן פאָלק, שפּעטער זיינען מיר צעשפּרייט געוואָרן אין פאַרשיידענע לענדער און האָבן גערעדט אויף פאַרשיידענע שפּראַכן אָבער אומעטום האָבן מיר זיך געפילט ווי קינדער פון איין גרויסער מִשפָּחָה, ווי ברידער און שוועסטער. ווי אַזוי האָט דאָס אידישע פאָלק זיך אויפגעהאַלטן ביז היינטיקער צייט און וואָס האָבן איבערגעלעבט הונדערטער אידישע דורות אין אַלע צייטן און אין אַלע לענדער, — וועגן דעם דערציילט די אידישע געשיכטע.

די געשיכטע פון אידישן פאָלק צעטיילט זיך אויף צוויי גרויסע תקופות (פעריאָדן):

1) **די מִזרָח־תּקוּפָה**, ווען דאָס פֿאָלק האָט געלעבּט אין אַזיע און אַפֿריקע אַרום מיטללענדישן יַם, אין זיין אייגן לאַנד פּאַלעס־טינע אָדער אֶרץ־יִשׂרָאֵל און אין די אַרומיקע לענדער, אין מִצרַים און בָּבֶל. דאָס האָט געדויערט מער ווי צוויי טויזנט יאָר, ביז עס זיינען חָרוּב געוואָרן די גרעסערע קולטור־צענטערן אין פּאַלעסטינע און בָּבֶל.

2) **די מַעֲרָב־תּקוּפָה**, זינט די מערהייט פֿון פֿאָלק איז אַריבּער אין די אייראָפּעאישע לענדער און דאָ האָבּן אויפֿגעבּליט אידישע קולטור־צענטערן, צו וועלכע עס איז אין דער לעצטער צייט צוגעקומען דער גרויסער אידישער יִשוּב אין אַמעריקע. דאָס דויערט שוין טויזנט יאָר ביז היינטיקן טאָג.

ערשטער טייל

די מִזרָח־תקופָה

דאָס פאָלק אין אֶרֶץ־ישׂרָאֵל און אין די אַרומיקע לענדער
אין דער אַלטער און מיטעלער צייט

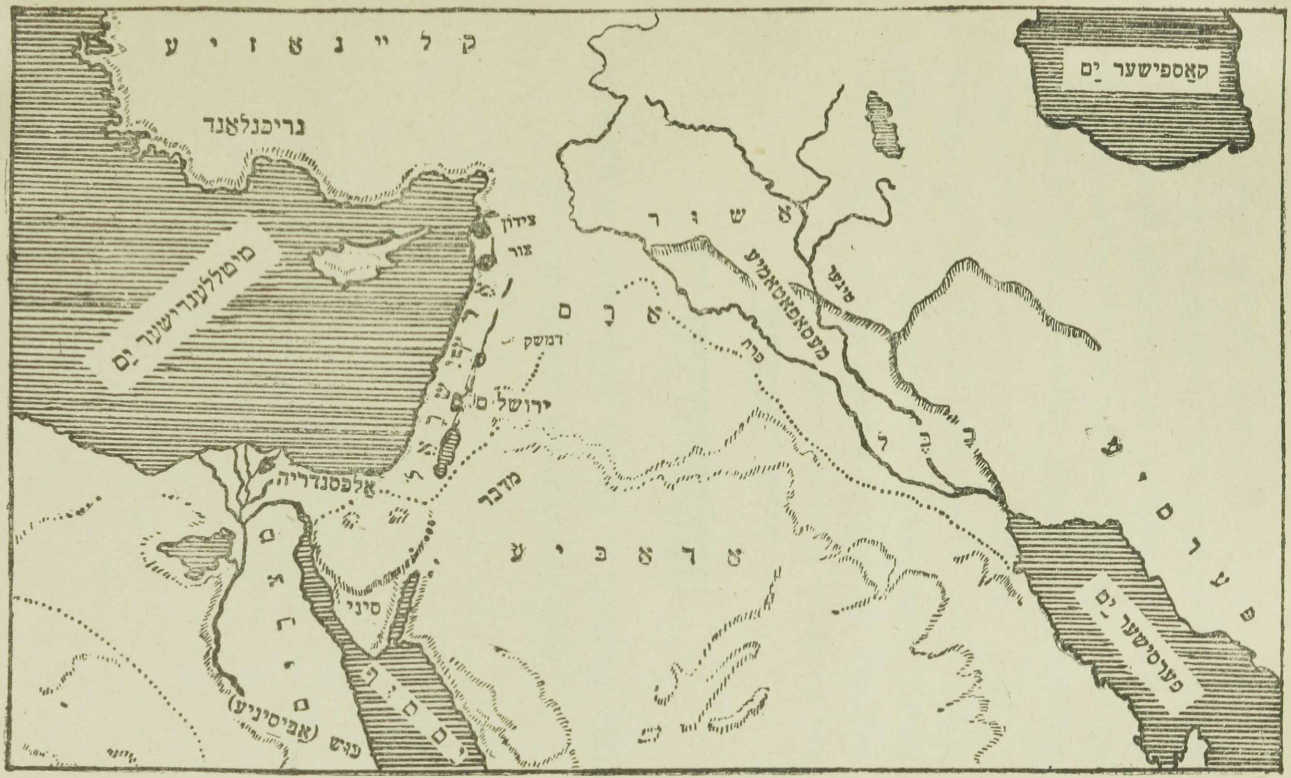

ו. קאַרטע פון אַלטן מִזרָח

1. אַבְרָהם אָבִינוּ און די אָבוֹת (פּאַטריאַרכן) אין כּנַעַן

מיט פיר טויזנט יאָר צוריק האָבן גרויסע פעלקער געלעבט אין יענע לענדער פון אַזיע און אַפריקע, וואָס זיינען נאָענט צום מיטל־לענדישן יָם, און האָבן דאָרטן געשאַפן צוויי שטאַרקע מלוכות: פון איין זייט בָּבֶל (באַבילאָניע) און פון דער אַנדערער מִצרַיִם (עגיפּטן). צווישן די צוויי גרויסע מלוכות זיינען געלעגן קליינע לענדער: אַרָם (סיריע) און כּנַעַן אָדער פּאַלעסטינע מיט די פיניקיער און אַנדערע פעלקער. עס זיינען געווען נאָך קליינע פעלקער אָדער גרופּעס פון משפּחות, וואָס האָבן זייער איינן לאַנד ניט געהאַט, פלעגן וואַנדערן פון איין לאַנד אין אַנדערן מיט סטאַדעס בהמות און שאָף און האָבן געלעבט אין סטעפּעס ווי פאַסטוכער (נאָמאַדן). אַזאַ קליין פאָלק זיינען געווען די עִברים (העברייער), וואָס האָבן געוואַנדערט צווישן בָּבֶל און מִצרַיִם אונטער דער פירונג פון זייער עלטסטן: אַבְרָהָם. דער דאָזיקער אַבְרָהָם איז געוואָרן דער ערשטער „פאָטער“ פונם עִברישן, שפּעטער אידישן פאָלק („אַבְרָהָם הָעִברי“), און אַזוי הייסט ער ביז היינט: „אַבְרָהָם אָבִינוּ“, אַברהם אונזער פאָטער.

אַברהמס מִשפָּחה האָט געשטאַמט פון בָּבֶל, פון דער אַלטער שטאָט אוּר־כַּשׂדים. די מִשפָּחה האָט געוואַנדערט און איז אַ צייט געזעסן אין אַרָם־נַהֲרַיִם (מעסאָפּאָטאַמיע, צוויי־שטראָמען־לאַנד), וואָס ליגט צווישן צוויי גרויסע טייכן: פּרָת (עפראַט) און טיגער. שפּעטער האָט זיך אַברהם מיט זיין פאַמיליע אָפּגעטיילט פון די אַראַמייער און איז אַוועק מיט זיין מִשפָּחה וואַנדערן ווייטער, קיין כּנַעַן. אין די אידישע הייליקע ביכער ווערט דערציילט, אַז אַברהם האָט שוין דער־קענט דעם אֶמתן גאָט: אין דער צייט, ווען אַלע פעלקער האָבן גע־

גלויבט, אַז די זון, די לבֿנה און
אַנדערע נאַטור-ערשיינונגען
זיינען געטער און מען דאַרף
זיך בוקן צו זייערע בילדער,
האָט אברהם אָנערקענט, אַז
ס'איז דאָ נאָר איין גאָט אויף
דער וועלט, וואָס האָט באַ-
שאַפן אי די זון איז די לבנה
און די גאַנצע נאַטור. דער
דאָזיקער גאָט — אַזוי האָט
מען שפּעטער דערציילט —
האָט זיך אַמאָל באַוויזן
אַברהמען און האָט צו אים
אַזוי געזאָגט: „גיי אַוועק פון
דיין געבורטסלאַנד אין אַ לאַנד,
וואָס איך וועל דיר ווייזן;
דאָרטן וועל איך מאַכן, אַז פון
דיר זאָל אַרויסקומען אַ גרויס
פאָלק, וואָס וועט זיין גע-
בענטשט צווישן אַלע פעלקער
פון דער ערד“. אברהם האָט
דורכגעוואַנדערט גאַנץ כּנען
און איז געקומען גאָר ווייט, קיין
מִצרַיִם. דאָ אָבער האָט דער
עגיפּטישער קיניג פּרעה גע-
וואָלט אָפּנעמען ביי אַברהמען
זיין שיינע פרוי שָׂרָה, און
די וואַנדערער האָבן געמוזט
אַוועקגיין פון דעם דאָזיקן
לאַנד. זיי האָבן זיך באַזעצט
אין דרום פון כּנען אַרום דער
שטאָט חֶברון. דאָרטן האָבן

2. סעמיטישע וואַנדערער אויפֿן וועג קיין מִצרַיִם

זיי זיך פאַרנומען מיט פיצוכט, ווי אַלע נאָמאַדן געוואוינט אין געצעלטן און געפיטערט זייער פי אויף די פעלדער.

אַברהם אָבינו האָט געהאַט צוויי קינדער פון זיינע צוויי ווייבער (צו יענער צייט האָט אַ מאַן געמעגט האָבן מער ווי איין ווייב): פון אַ עגיפּטישער דינסט הָגָר האָט ער געהאַט אַ זון מיטן נאָמען יִשְׁמָעֵאל, און פון זיין פרוי שָׂרָה אַ זון מיטן נאָמען יִצְחָק. די צוויי ווייבער האָבן זיך געקריגט צווישן זיך, און אַברהם האָט געמוזט אָפּלאָזן הָגרן מיט איר קינד יִשמעאֵל אין מִדבָּר (וויסטע) אַריין. דאָרטן איז יִשמעאֵל אויסגעוואַקסן אַ „ווילדער מענטש: ער שלאָגט אַלעמען און אַלע שלאָגן אים". פון אים זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען די אַראַבער, די וואַנדערער פון דער וויסטע. דער איינציקער יורש (נאָכפאָלגער) פון אַברהמען איז געבליבן יִצחק. ער האָט חתונה געהאַט מיט זיינער אַ קרובה פון אָרָם, רבקה, און האָט געלעבט נאָך דעם טויט פון זיינע עלטערן אויך אין דָרום-כנען, פאַרנעמענדיק זיך מיט ערדאַרבעט און פיצוכט.

3. אַברהמס בוים אין חֶברון (אֵשל אַבְרָהם)

צוויי זין זיינען געווען ביי יִצחָקן: יַעֲקֹב און עֵשָׂו. יעקוב איז געווען אַ שטילער יונג, וואָס איז רואיק געזעסן אין זיין הויז; עֵשָׂו אָבער איז געווען, אַזוי ווי זיין פעטער יִשמעאֵל, אַ ווילדער מענטש, וואָס האָט

ליב געהאַט אומלויפן איבער וועלדער און פעלדער און יאָגן זיך נאָך חיות און עופות. די מוטער רבֿקה האָט מער ליב געהאַט דעם שטילן זון יעקבֿן איידער דעם אומרואיקן עשׂון. ווען דער פאָטער יִצחק איז אַלט און בלינד געוואָרן און איז שוין געווען נאָענט צום טויט, האָט רבֿקה געוואָלט, אַז דער פירער פון דער משפּחה זאָל ווערן יעקבֿ און ניט עשׂו. דערצו האָט מען געדאַרפט, אַז דער אַלטער זאָל געבן יעקבֿן אַ ברכה, בענטשן אים פאַר זיין טויט. איינמאָל האָט דער בלינדער יִצחק צוגערופן עשׂון און געבעטן אים, ער זאָל אים ברענגען פלייש פון אַ געפאַנגענער חיה צום עסן, וועט ער אים דערפאַר בענטשן. עשׂו איז מיט פרייד אַוועקגעגאַנגען אין פעלד אויף דער יאַגד. רבֿקה אָבער האָט זיך דערוואוסט דערפון און האָט איינגערעדט יעקבֿן, ער זאָל פריער צוטראָגן דעם פאָטער אַ געבראָטן ציגן-פלייש, וואָס זי האָט גוט צוגעריכט, און אויסבעטן ביי אים אַ ברכה. ווען יעקבֿ איז צוגעגאַנגען צום פאָטער, האָט דער בלינדער יִצחק געמיינט, אַז דאָס איז עשׂו, און האָט געבענטשט דעם זון, אַז ער זאָל זיין דער פירער פון דער גאַנצער משפּחה. נאָכדעם איז געקומען עשׂו מיט זיין מתּנה, אָבער ס'איז שוין געווען צו שפּעט: יִצחק האָט אויך אים געבענטשט, ער זאָל ווערן שטאַרק און רייך, אָבער ער זאָל זיין אונטערטעניק זיין ברודער יעקבֿן. עשׂו איז אַריין אין כּעס און האָט געוואָלט הרגענען דעם ברודער, וואָס האָט ביי אים אויסגעכאַפּט דעם פאָטערס ברכה. דאָ האָט רבֿקה אויף גיך אַוועקגעשיקט איר געליבטן זון יעקבֿן קיין אָרם, צו איר ברודער לבֿן, ביי וועמען ער האָט געזאָלט בלייבן ביז וואַנען עס וועט זיך איינשטילן עשׂוס כּעס.

אין דער תּורה ווערט ווייטער אַזוי דערציילט וועגן יעקבֿן, דעם לעצטן פון די דריי אָבֿות (פּאַטריאַרכן) פון אידישן פאָלק.

יעקבֿ איז געקומען קיין אָרם און האָט זיך באַזעצט אין הויז פון זיין פעטער, לבֿן האַרמי, וואָס האָט געהאַט פעלדער מיט גרויסע סטאַדעס שאָף אַרום דער שטאָט חרן. צוגייענדיק צו דער שטאָט, האָט יעקבֿ באַגעגנט לבֿנס אינגערע טאָכטער, די שיינע רחל, און האָט זי אינגיכן ליב געקראָגן. איינמאָל האָט ער געזאָגט צו לבֿנען: איך בין גרייט דינען ביי דיר אין פעלד זיבן יאָר, אויב דו וועסט מיר געבן רחלען פאַר אַ ווייב. מיט פרייד האָט יעקבֿ געדינט פאַר זיין

געליבטער. געפּיטערט דעם פעטערס סטאַדעס פּייטאָג און געהיט זיי ביינאַכט, און די זיבן יאָר זיינען פאַרלאָפן פאַר אים ווי עטלעכע טעג. אָבער לָבן האָט זיין פלימעניק אָפּגענאַרט: אנשטאָט רָחלען האָט ער אים געגעבן פאַר אַ ווייב די עלטערע טאָכטער לֵאָה, זאָגנדיק: „דאָ פירט זיך ניט, מען זאָל אויסגעבן די איינגערע שוועסטער פאַר דער עלטערער״. האָט יעקב געמוזט דינען נאָך זיבן יאָר פאַר רָחלען. אַזוי אַרום האָט ער געהאַט צוויי ווייבער. פון לֵאהן זיינען געבאָרן געוואָרן זעקס זין און איין טאָכטער (ראובן, שמעון, לֵוִי, יהודָה, יִשָׂכָר, זבולון, דינה) און פון רָחלען נאָר צוויי זין: יוסף און בִּנְיָמִין. אויסער דעם האָבן נאָך יעקבס דינסטן אים געבאָרן פיר קינדער (דָן, נַפְתָּלִי, גָד, אָשר). שפּעטער זיינען פון אַלע צוועלף זין אַרויסגעקומען צוועלף משפּחות, וואָס האָבן זיך פונאַנדערגעוואַקסן אין שְׁבָטִים, פאַמיליע-גרופּעס, און האָבן צוזאַמען געשאַפן דאָס פאָלק יִשׂרָאֵל. דער דאָזיקער פאָלקס-נאָמען שטאַמט דערפון, וואָס יעקב האָט געהאַט נאָך אַ צווייטן נאָמען „יִשׂרָאל״, און זיינע קינדער און קינדס-קינדער האָבן געהייסן „בְּנֵי-יִשׂרָאל״. אַזוי האָט מען שפּעטער גערופן דאָס אידישע פאָלק „יִשׂרָאל״ אָנשטאָט דעם אַלטן נאָמען „עִברים״.

ווען יעקב מיט זיינע ווייבער און קינדער זיינען געקומען צוריק פון אֲרָם קיין כְּנַעַן, האָבן זיי באַגעגנט אויפן וועג עֵשׂו; די צעקריגטע ברידער האָבן זיך איבערגעבעטן און שָׁלום געמאַכט. יעקב האָט זיך באַזעצט אין מיטל-כנען, אַרום די שטעט שְׁכֶם און בית-אֵל, און עשו מיט זיין פאַמיליע איז אַוועק קיין דרום, נאָענט צום אַראַבישן מִדבּר, וואו עס האָט זיך שפּעטער געבילדעט דאָס פאָלק אֱדוֹם.

ס'איז אָבער ניט באַשערט געווען יעקבן לאַנג צו בלייבן אינם לאַנד כְּנַעַן. אין זיין פאַמיליע האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק: זיין געליבטסטער איינגערער זון, דער שיינער יוֹסף, איז פּלוצים פאַרפאַלן געוואָרן. די מַעשׂה איז אַזוי געווען. יעקב האָט ליב געהאַט יוספן, דאָס קינד פון זיין יונג פאַרשטאָרבענער ווייב רָחל, מער פאַר אַלע קינדער, און יוסף פלעגט זיך שטענדיג גרויס האַלטן פאַר זיינע עלטערע ברידער, אַזוי ווי ער וואָלט געווען דער בעסטער אין דער פאַמיליע. דערפאַר האָבן אים די ברידער מְקַנא געווען און פיינט געהאַט. איינמאָל איז יוסף געקומען אין פעלד, וואו די ברידער האָבן געפּיטערט

זייער שאַף, האָבן זיי אים געכאַפּט און אַריינגעוואָרפן אין אַ גרוב. פאַרבייגייענדיקע אַראַבישע וואַנדערער האָבן אַרויסגעשלעפּט יוספן פון גרוב און אָוועקגעפירט אים ווייט, קיין מִצרַיִם, וואו זיי האָבן אים פאַרקויפט פאַר אַ קנעכט. דעם פאָטער יעקובן האָבן די ברידער געזאָגט, אַז יוסף איז פאַרפאַלן געוואָרן; זיי האָבן אויך ניט געוואוסט, וואָס ס'טוט זיך מיט אים אין די ווייטע לענדער.

אין מִצרַיִם האָט יוסף די ערשטע צייט געדינט ווי אַ קנעכט אין הויז ביי אַ רייכן האַר פּוֹטיפַר, דעם שעף פון דער קיניגלעכער לייב-וואַך. איינמאָל האָט ער זיך צעקריגט מיט פּוֹטיפרס ווייב, און מען האָט אים דערפאַר באַשטראָפט און אַריינגעזעצט אין תּפיסה (געפענגעניש). דאָ האָבן זיך אַלע געוואונדערט אויף יוספס קלוגשאַפט און זיין קונסט „פּותר חֲלוֹם" זיין, דאָס הייסט טרעפן דעם באַטייט פון אַ חָלוֹם, וואָס אַ מענטש האָט געזען אין שלאָף, און פאָראויסזאָגן אויף דעם גרונד די צוקונפט פון דעם מענטשן. ווען דעם האָט מען דערציילט דעם קיניג פון מִצרַיִם, פַּרעהן. איינמאָל האָט זיך דעם קיניג געחלומט, אַז זיבן פעטע בהמות האָבן זיך געפּאַשעט אין גראָז מיט זיבן מאָגערע און די מאָגערע האָבן איינגעגעסן די פעטע. קיינער פון דעם קיניגס טרעפער (מכַשפים) האָט ניט געקענט זאָגן, וואָס באַטייט דער חָלוֹם. האָט מען געבראַכט יוספן פון דער תּפיסה, און ער האָט געזאָגט: זיבן פעטע בהמות באַטייטן, אַז עס וועלן קומען זיבן זאַטע יאָרן מיט אַ גרויסער גערעטעניש אויף די פעלדער, און זיבן דאַרע בהמות באַטייטן, אַז דערנאָך וועלן קומען זיבן הונגער-יאָרן, ווייל אויף די פעלדער וועט גאָרניט וואַקסן; אָט דאָס האָט גאָט אָנגעזאָגט אין חָלוֹם דעם קיניג, כּדי ער זאָל הייסן מען זאָל אין די זאַטע יאָרן אָפּשפּאָרן ברויט פאַר די וויטערדיקע שלעכטע יאָרן און דאַן וועט דאָס פאָלק ניט הונגערן. דעם קיניג איז די קלוגע עֵצָה געפעלן געוואָרן; ער האָט יוספן תּיכּף באַפרייט פון תּפיסה און האָט אים באַשטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער איבערן גאַנצן לאַנד, כּדי ער זאָל קענען דורכפירן דעם פּלאַן פון פאַרזאָרגן דאָס פאָלק מיט ברויט. און יוסף האָט טאַקע דורכגעפירט: ער האָט אָנגעזאַמלט אין די קיניגלעכע שפּייכלער אַזוי פיל תּבוּאָה, אַז אַפילו פון אַנדערע לענדער פלעגט מען קומען קיין מִצרַיִם קויפן ברויט.

אין יענער צייט איז געווען אַ הונגער אין דעם לאַנד כּנַעַן. האָט יעקבֿ געשיקט זיינע קינדער קיין מִצרַיִם איינקויפן דאָרטן ברויט. זיינען זיי געקומען צום פאַרוואַלטער, ניט וויסנדיק, אַז דאָס איז זייער פאַרפאַלענער ברודער יוסף; ער האָט אָבער זיינע ברידער דערקענט. נאָכדעם ווי ער האָט זיי אַביסל אָנגעשראָקן, האָט ער צו זיי געזאָגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכן איר האָט אַמאָל פאַרטריבן קיין מִצרַיִם, אָבער שרעקט זיך ניט, ווייל גאָט אַליין האָט מיך אַהער געשיקט צו ווערן אייער שפּייזער. פאָרט צוריק אַהיים און ברענגט אַהער אונזער אַלטן פאָטער, וועלן מיר דאָ לעבן צוזאַמען“. יעקבֿ איז געווען גליקלעך, ווען מ׳האָט אים אָנגעזאָגט, אַז יוסף לעבט. ער האָט איבערגעוואַנדערט מיט זיין גאַנצער פאַמיליע קיין מִצרַיִם און האָט זיך באַזעצט אין דעם לאַנד ג ו ש ן, וואו די פאַמיליע האָט זיך פאַרנומען מיט פיצוכט אַזוי ווי אין כּנַעַן.

---

2. די „בני־ישׂראל“ אין מִצרַיִם; קנעכטשאַפט און באַפרייונג

פיל יאָרן האָבן יעקבֿס קינדער און קינדס־קינדער, די „בני־ישׂראל“, געלעבט אין מִצרַיִם. יעקבֿ איז שוין לאַנג געשטאָרבן, יוסף און זיינע ברידער אויך, אָבער די פאַמיליעס פון אַלע צוועלף ברידער האָבן זיך פאַרמערט; עס זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע מִשפּחות אָדער ש ב ט י ם, און דאָס לאַנד גושן איז געווען פול מיט די בני־ישׂראל. דאָ האָבן זיך די עגיפּטער דערשראָקן: דער נייער קיניג פון מִצרַיִם האָט מורא געהאַט, אַז די פרעמדע וואַנדערער זאָלן ניט פאַרנעמען און באַהערשן דאָס גאַנצע לאַנד. האָט ער באַשלאָסן מאַכן זיי פאַר קנעכט. ער האָט געבויט נייע שטעט און האָט צוגעצויגן צו דער אַרבעט קנעכט פון פרעמדע לענדער, צווישן זיי אויך אידישע איינוואוינער פון לאַנד גושן. זיי האָבן געבויט צוויי שטעט פּיתום און רַעמסס, די לעצטע אויפן נאָמען פונם גרויסן קיניג ראַמזעס דעם צווייטן. מען האָט אויפגעשטעלט אויפזעער, וואָס האָבן זיי געטריבן צו דער אַרבעט: קנעטן ליים, מאַכן ציגל און בויען די געוואַלדיקע בנינים. אָבער וואָס מער מען האָט געפּייניקט די בני־ישׂראל, אַלץ מער האָבן זיי זיך פאַרמערט, און

דער בייזער קיניג פּרעה האָט אויסגעטראַכט אַ נייע גזירה: מען זאָל אַלע נייגעבאָרענע אידישע אינגלעך דערטרינקען אין דעם גרויסן טייך נילוס און נאָר מיידלעך זאָל מען לאָזן לעבן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קלאָג פון אידישע מוטערס, ביי וועמען מען פלעגט אָפּנעמען זייערע קינדער; יונגע מוטערס פלעגן אָפט באַהאַלטן פון דער עגיפּטישער פּאָליציי זייערע ערשט געבאָרענע אינגלעך. איין מוטער האָט אָפּגעטאָן אַזאַ זאַך: זי האָט אַריינגעלעגט איר קינד אין אַ קאָרב און האָט דאָס אַוועקגעשטעלט אין די געדיכטע גראָז אויפן ברעג טייך. איינמאָל איז פּרעהס טאָכטער מיט אירע רינסטן געגאַנגען צום טייך באָדן זיך און האָט באַמערקט דעם קאָרב אין גראָז, אויפגעעפנט און דערזען אַ קליין אינגעלע, וואָס האָט געוויינט. דעם קיניגס טאָכטער האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז אַ אידיש קינד, אָבער זי האָט אים געוואָלט ראַטעווען פון טויט. זי האָט געהייסן רופן אַ אידישע פרוי, וואָס איז גראָד געווען דעם קינדס מוטער, און אָפּגעגעבן איר זי זאָל אים האָדעווען. מען האָט דעם אינגעלע אַ נאָמען געגעבן משה, און ער איז נעוואַקסן אונטער דעם שוץ פון דער קיניגלעכער פאַמיליע.

ווען משה איז אויסגעוואַקסן, האָט ער זיך אָנגעהויבן צוקוקן צום לעבן פון זיינע ברידער און דערזען, ווי זיי ליידן פון שווערער אַרבעט און קנעכטשאַפט. איינמאָל גייט ער אַרוים אין פעלד און זעט, ווי אַן עגיפּטער שלאָגט אַ אידן; האָט דער יונגער

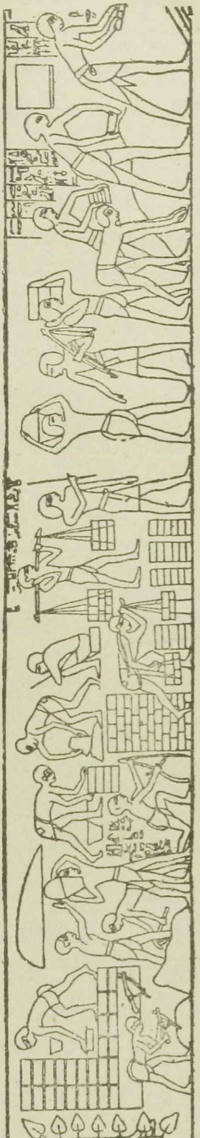

4. קנעכט אין מצרים קנעטן ליים און מאַכן ציגל

מוֹשֶׁה אַזוֹי אַ קלאַפּ געטאָן דעם שלאָגער, אַז יענער איז געפאַלן טוֹיט אוֹיפן אָרט. דערפון האָט זיך דערוואוּסט פּרעה און געוואָלט באַשטראָפן מוֹשֶׁהן. מוֹשֶׁה איז אָבער אַנטלאָפן אין דעם נאָענטן מדבּר און איז דאָרטן אַריין אין אַ פאַסטוכער־פאַמיליע. איינמאָל — דערציילן די אַלטע ספרים — איז ער אַוועקגעגאַנגען מיט זיינע סטאַדעס גאָר ווייט, ביז צום באַרג סיני. דאָ האָט ער דערזעען, ווי אַ דאָרנבוים ברענט און ברענט און דאָך ווערט ער ניט פאַרברענט. מיטאַמאָל דערהערט ער אַ קוֹל פון

5. דאס קינד מושה אין קאָרב אויפן ברעג נילוס

דעם דאָרנבוים: „מוֹשֶׁה, מוֹשֶׁה, זאָלסט ניט צוגיין נאָענט! נעם אַראָפּ די שיך פון די פיס, וואָרעם דו שטייסט אויף אַ הייליקן אָרט. איך בין דער גאָט פון אַבְרָהָם, יִצְחָק און יַעקוֹב. איך האָב דערזעען, ווי מען פייניקט מיין פאָלק אין מִצְרַיִם, איך האָב דערהערט זיין געשריי און בין געקומען באַפרייען אים פון זיין קנעכטשאַפט און אַרויספירן אין אַ לאַנד, וואָס טריפט מיט האָניק און מילך. איך וועל דיך שיקן צו פּרעהן, דו וועסט אים זאָגן, ער זאָל אַרויסלאָזן מיין פאָלק יִשְׂרָאֵל פון מִצְרַיִם, און דאַן וועט איר מיר דינען אויף דעם דאָזיקן באַרג“. מיט ציטערניש האָט מוֹשֶׁה אַ פרעג געטאָן: „ווי זאָל איך דיין נאָמען אָנרופן, אַז איך וועל

קומען צו מיינע ברידער?“ דאָ האָט זיך ווידער דערהערט אַ קול: „מען רופט מיך דער, וואָס איז געווען און וועט אייביק זיין; זאָג דיינע ברידער, אַז יַהוֶה (דער אייביקער), דער גאָט פון די עִברים, האָט דיך געשיקט און געהייסן אַוועקפירן זיי אין דעם מִדבר. אויב פַּרעה וועט אייך ניט לאָזן, וועל איך אים אָנטאָן גרויסע צָרות“.

מוֹשֶה האָט זיך אומגעקערט אין מִצרַיִם צו זיינע פאַרקנעכטעטע ברידער און האָט זיי דערציילט, וואָס ער האָט געהערט פון גאָט, און די בני־ישׂרָאֵל האָבן זיך זייער דערפרייט. אַז ער איז אָבער געקומען צו פַּרעהן און געבעטן ער זאָל אַרויסלאָזן די בני־ישׂרָאֵל פון זיין לאַנד, ווייל זיי ווילן דינען זייער גאָט אין דעם מִדבָּר, האָט דער קיניג אַ געשריי געטאָן: אַייער גאָט קען איך ניט און אַייער פאָלק וועל איך ניט אַרויסלאָזן. גייט אַוועק און שטערט ניט מיינע קנעכט אין דער אַרבעט!“ און ער האָט געהייסן, מען זאָל די בויער פאַרגעבן נאָך שווערערע אַרבעט. דעמאָלט האָבן זיך אָנגעהויבן אין מִצרַיִם שרעקלעכע פּלאָגן (מַכּות): דאָס וואַסער אין טייך איז געוואָרן רויט ווי בלוט און מ׳האָט עס ניט געקענט טרינקען; זשאַבעס (פרעש) האָבן באַדעקט די גאַנצע ערד, לייז האָבן געביסן לייבער פון מענטשן, היישעריקן האָבן אויפגעפרעסן די תבואָה אויף די פעלדער, אין לאַנד איז געוואָרן אַזאַ פינסטערניש, אַז מענטשן האָבן דריי טעג ניט געזעען איינער דעם אַ־

6. ראַמזעס II. פּרעה פון מִצרַיִם.

דערן, און צום סוף האָבן אין די עגיפּטישע פאַמיליעס אָנגעהויבן אויס־שטאַרבן די עלטערע קינדער. נאָך יעדער מַכּה פלעגט פַּרעה צוזאָגן באַפרייען די בני־ישׂראל, אויב משה וועט אויסבעטן ביי גאָט דער אומגליק זאָל אויפהערן, אָבער ווען עס איז געוואָרן בעסער, פלעגט ער ניט האַלטן וואָרט. נאָר בעת די עלטערע קינדער אין אַלע פאַמיליעס האָבן אָנגעהויבן אויסשטאַרבן, האָט פַּרעה געזאָגט צו משהן: „נעם, פיר אַוועק אַלע אידן פון מִצרַיִם, אָבער וואָס גיכער!“ די בני־ישׂראל האָבן זיך באַלד צוגעגרייט צום וועג, אָפּגעבאַקט אויף גיך אָנשטאָט ברויט ניט געזויערטע מַצות און האָבן זיך געלאָזט גיין אונטער משהס פירונג דורך דעם מִדבָּר צום רויטן ים (יַם־סוּף). ביים ברעג ים האָט זיי אָבער אָנגעיאָגט פַּרעה מיט זיינע רייטער אויף פערד און האָט זיי געוואָלט אָפּשטעלן. משה האָט געהייסן דעם פאָלק גיין גלייך איבערן ים, וואו דאָס וואַסער איז דעמאָלט געווען ניט טיף, ווייל אַ שטאַרקער ווינט האָט אָפּגעטריבן דאָס וואַסער אָן אַ זייט; אָבער אַז די עגיפּטישע רייטער האָבן זיך אויך געלאָזט אין וואַסער, זיינען זיי אַריינגעפאַלן אין די טיפענישן און דערטרונקען געוואָרן מיט זייערע פערד. דאָ האָבן די בני־ישׂראל דערפילט מיט פרייד, אַז זיי זיינען שוין מער ניט קיין קנעכט, נאָר פרייע מענטשן.

---

3. מושה רַבּנו און די וואַנדערונג אין מדבּר

אַ לאַנגע צייט האָבן די באַפרייטע געוואַנדערט אין דעם מדבּר, וואו עס האָט זיי אָפט געפעלט וואַסער און ברויט. צוערשט האָט זיי משה צוגעפירט צו יענעם באַרג סינַי, וואו ער האָט אַמאָל געהערט דעם אָנזאָג וועגן אַ פריי פאָלק, וואָס גלויבט אין איין איינציקן גאָט ער האָט געוואָלט, אַז דאָס פאָלק אַליין זאָל דערהערן ביים הייליקן באַרג ווי צו גלויבן און צו לעבן אויף דער וועלט. איינמאָל האָט זיך דער גאַנצער באַרג סינַי באַדעקט מיט געדיכטע וואָלקנס, עס האָט געדונערט און געבליצט, דער שפּיץ באַרג האָט ווי געברענט אין פלאַמען און פון דאָרטן האָט זיך דערהערט אַ קול, וואָס האָט געזאָגט:

1. איך בין יַהוֶה (דער אייביקער), דער גאָט, וואָס האָט דיך אַרויסגעפירט פון מִצרַיִם.

2. זאָלסט קיין אַנדערע געטער ניט האָבן חוץ מיר, ניט מאַכן זיך קיין אָפּגעטער אָדער בילדער און ניט בוקן זיך צו זיי.
3. זאָלסט ניט שווערן בײַ גאָטס נאָמען פֿאַר אַ פֿאַלשער זאַך.
4. האַלט הייליק דעם טאָג שבת. זעקס טעג אין וואָך זאָלסטו אַרבעטן און דעם זיבעטן טאָג רוען מיט דײַנע קינדער, דײַנע קנעכט און דײַן פֿי.
5. זאָלסט אַכטן דײַן פֿאָטער און מוטער, וועסטו לאַנג לעבן.
6. זאָלסט ניט טייטן קיין מענטשן.

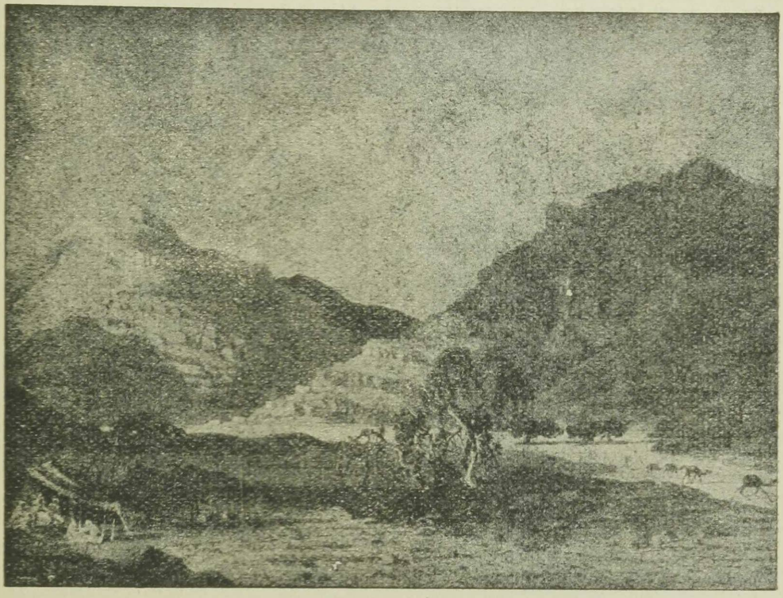

7. דער באַרג סיני

7. זאָלסט ניט זײַן אויסגעלאַסן.
8. זאָלסט ניט גנבענען.
9. זאָלסט ניט עדות זאָגן פֿאַלש קעגן אַ מענטשן.
10. זאָלסט ניט באַגערן דאָס הויז פֿון אַן אַנדער מענטשן און אַלץ וואָס יענעם געהערט.

דאָס זײַנען געווען די „צען געבאָטן“ („עשׂרת הדברות“), די ערשטע געזעצן פֿון ריינעם גלויבן און מאָראַל, אָן וועלכע ס'איז אומ-

מעגלעך אַ צוזאַמענלעבן פון מענטשן. ניט טויטן, ניט גנבענען, ניט זאָגן קיין ליגן, ניט אָפּנעמען בײַ יענעם וואָס אים געהערט, אַכטן פאָטער און מוטער, אָפּרוען איין טאָג אין וואָך פון דער אַרבעט, ניט בוקן זיך צו אָפּגעטער פון שטיין און האָלץ, נאָר גלויבן אין איין גאָט, וואָס פירט אָן מיט דעם אידישן פאָלק — דאָס אַלץ האָבן די בני־ישראל געהערט פון זייער פירער משה רבנו („משה אונזער לערער") באַלד ווי זיי זיינען אַרויס פון קנעכטשאַפט צו אַ פריי לעבן. משה האָט אויסגעקריצט די צען געבאָטן אויף שטיינערנע טאָוולען („לוחות"), כדי יעדערער זאָל זיי געדענקען און פאָלגן.

אָבער ניט אַלע אין פאָלק האָבן זיך געקענט דערהויבן צו די געראַנקען פון דעם גרויסן לערער. געווען פיל מענטשן, וואָס האָבן ניט

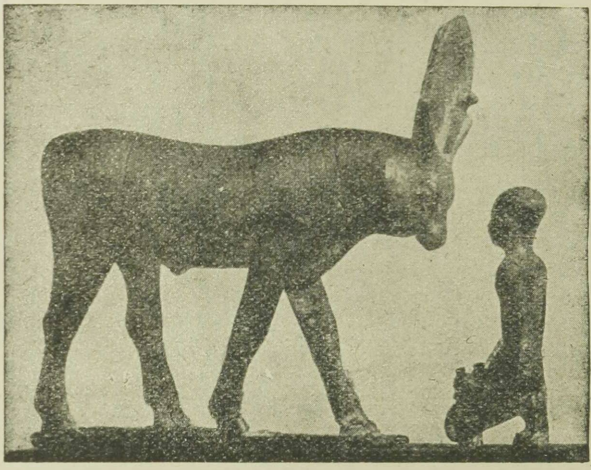

8. דאָס קאַלב אַפּיס (עגל)

געקענט גלויבן אין אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט. אין מצרים האָבן זיי געזען, ווי מענטשן בוקן זיך צו אַן אָפּגאָט אין געשטאַלט פון אַן אָקס אָדער אַ קאַלב. האָבן זיי זיך אויך אויסגעגאָסן פון גאָלד אַ בילד מיט דער צורה פון אַ קאַלב (דאָס גאָלדענע קאַלב, דער עגל), האָבן געטאַנצט אַרום אים און געשריען: אָט איז אונזער גאָט, וואָס האָט אונז אַרויסגעפירט פון מצרים! ווי נאָר משה האָט דאָס דערזען, האָט ער פון כעס און האַרצווייטאָק צעבראָכן די לוחות, וואו עס איז געווען

אויסגעקריצט אויף דער געבאָט, אַז מען טאָר זיך ניט בוקן צו אַ בילד. שפּעטער אָבער האָט ער זיך באַרואיקט: ער האָט פאַרשטאַנען, אַז ניט אַזוי גיך קען זיך אַ פאָלק צופּאַסן צו אַ נייער אָרדענונג. ער האָט געמאַכט נייע לוחות און האָט זיי אַריינגעלעגט אין אַ שיינעם קאַסטן (אָרון), וואָס איז געשטאַנען אין אַ באַזונדער געצעלט (מִשכָּן). דאָס איז געווען דער קליינער טעמפּל פון די בני־ישׂראל; מען פלעגט אים אַריבערטראָגן פון איין אָרט אויף דעם אַנדערן ביי אַלע וואַנדערונגען אין דעם מִדבָּר.

פערציק יאָר האָבן די בני־ישׂראל געוואַנדערט אין דעם גרויסן מִדבָּר צווישן מִצרַיִם און כּנַען. מוֹשה האָט צוגעזאָגט אַריינפירן זיי אין כּנַען אָדער פּאַלעסטינע, דאָס לאַנד, וואו עס האָבן געלעבט אַמאָל די פאָלק־פאָטערס (די „אָבוֹת") אַברָהָם, יִצחָק און יַעקוֹב; אָבער אויף די גרעניצן פון דרום־כּנַען האָבן זיך באַזעצט די פעלקער עמון, מוֹאָב און אֱדוֹם און ניט געוואָלט דורכלאָזן די בני־ישׂראל. האָט מען זיך געמוזט לאַנגזאַם צוגרוקן צום מזרח־גרעניץ, וואו עס האָבן זיך געצויגן ברייטע סטעפּעס ביז צום טייך יַרדן („עבר הַיַרדן"). דאָ האָבן זיך די בני־ישׂראל צעטיילט אויף צוועלף גרופּעס אָדער שבָטים. יעדער שֵבֶט איז געווען ווי אַ גרויסע מִשפָּחָה, וואָס האָט זיך גערופן מיט דעם נאָמען פון איינעם פון די צוועלף יַעקוֹבס קינדער: שֵבֶט ראובֵן, שֵבֶט יהוּדָה, שֵבֶט לֵוִי און אַזוי ווייטער; דער שבט יוֹסֵף איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן, וואָס האָבן זיך גערופן מיט די נעמען פון יוֹסֵפס זין: אֶפרַיִם און מנַשֶה. אַלע שבָטים זיינען געגאַנגען באַוואָפנט, יעדער אונטער זיין פאָן: זיי האָבן זיך געמוזט שיצן קעגן די ווילדע מִדבָּר־פעלקער און צוגרייטן זיך צו אַ מלחמה מיט די כּנַען־פעלקער, וואָס האָבן ניט געוואָלט אַריינלאָזן צו זיך די בני־ישׂראל. די ערשטע מלחמה האָט אויסגעבראָכן אויף דער מזרח־זייט פון יַרדן: די ישׂראלים האָבן פאַרטריבן פון דאָרטן דאָס קריגערישע פאָלק אֱמוֹרִים און האָבן פאַרנומען אַ שטיק לאַנד נאָענט צו עמוֹן און מוֹאָב. דאָ האָבן זיך באַזעצט עטלעכע שבטים, ווייל דאָס לאַנד איז געווען זייער גוט צו פיטערן הויז־פי. אַלע אַנדערע שבטים האָבן געמוזט וואַרטן ביז וואַנען זיי וועלן קענען אַריבערגיין דעם יַרדן און אַריינדרינגען אין דעם אינע־ווייניקסטן כּנַען, וואו עס האָבן אַמאָל געלעבט די אָבוֹת.

עם גרויסן פאָלק-פירער מושהן איז אָבער ניט געווען באַשערט אַריינפירן אַלע אידן אין דאָס „צוגעזאָגטע לאַנר“. ער איז שוין געווען אַלט און האָט געפילט, אַז אינגיכן וועט ער שטאַרבן. פאַר זיין טויט האָט ער פאַרזאַמלט די עלטסטע פון פאָלק און האָט זיי געלערנט ווי צו לעבן אין דעם נייעם לאַנר לויט די געזעצן פון פרייהייט און גערעכ-

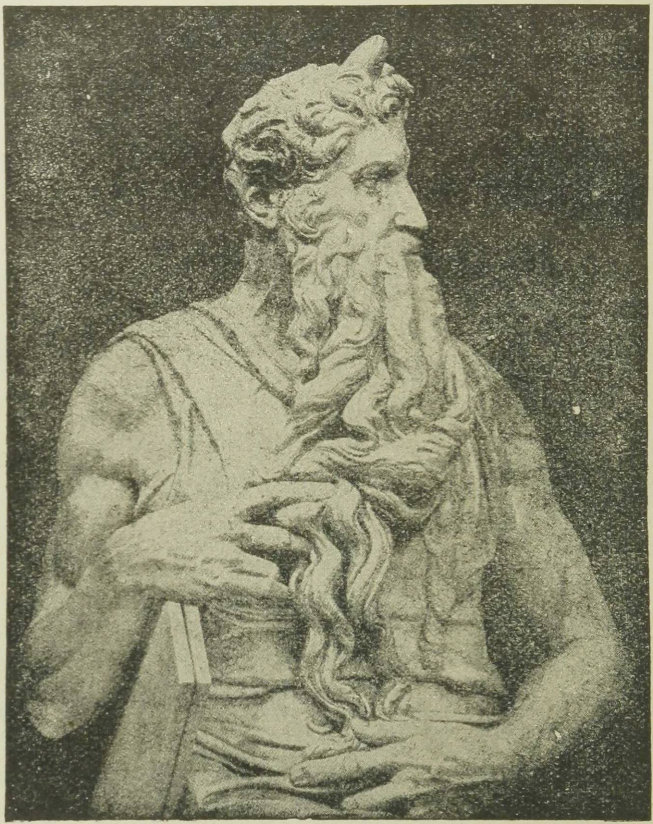

9. מושה רַבֵּנוּ

טיקייט. פאַר אַ פירער האָט ער באַשטימט זיין יונגן פריינד יהושע בִּן נון. דערנאָך איז מושה אַרויפגעגאַנגען אויף דעם שפּיץ פון באַרג נבו און באַקוקט פון דער הויך דאָס גאַנצע לאַנד כּנַען אויף ביידע זייטן פון יַרדן. אין טיפן טרויער איז ער דאָ געשטאַנען, ביז

וואַנען די פּוחות זיינען אים אויסגעגאַנגען און ער איז געשטאָרבן. דאָס פאָלק ישׂראל האָט דרייסיק טעג נאָכאַנאַנד באַוויינט דעם טויט פון דעם גרויסן באַפרייער און לערער, וואָס האָט אים אויסגעטיילט פון די אַרומיקע פעלקער און באַוויזן אַ נייעם וועג אין לעבן.

---

4. ווי פון כּנען איז געוואָרן ארץ־ישׂראל; די שופטים־צייט

צו יענער צייט איז דאָס לאַנד כּנען אָדער פּאַלעסטינע, צווישן מיטללענדישן ים און דעם טייך ירדן, געווען באַזעצט מיט קליינע פעלקער, וואָס יעדער פון זיי האָט געהאַט זיין פירשט אָדער „מלך“. ווען די בני־ישׂראל זיינען צוגעגאַנגען צום ירדן אונטער דער פירונג פון יהושע, זיינען די כּנענים ניט געווען צוגעגרייט צו מלחמה. ניט ווייט פון ירדן איז געשטאַנען די באַפעסטיקטע שטאָט י ר י ח ו; די בני־ישׂראל האָבן די שטאָט באַלאַגערט; זיבן טעג האָבן זיי געשטורעמט די פעסטונג, ביז וואַנען די ווענט זיינען איינגעפאַלן און די באַלאַגערער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שטאָט. אין גאַנץ כּנען האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז עס גייט אַ גרויסע אַרמיי, וואָס וויל אָפּנעמען דאָס לאַנד און פאַרטרייבן די אַלטע איינוואוינער. די שוואַכע פעלקער האָבן זיך דערשראָקן, און עטלעכע פון זיי האָבן אַליין אַריינגעלאָזן די בני־ישׂראל אין זייערע שטעט און דערפאַר יענע אָבער, וואָס האָבן זיך געשטעלט אַנטקעגן, האָבן געהאַט אַ מפּלה: די בני־ישׂראל האָבן זיי צעשלאָגן, אַ טייל פאַרטריבן און אַ טייל געלאָזט אויף די ערטער אַלס אונטערטעניקע.

נאָך אַ לאַנגער צייט פון מלחמות האָבן זיך די אידישע שבטים באַזעצט אין לאַנד כּנען, וואָס איז אַזוי אַרום געוואָרן „ישׂראלס לאַנד“ (ארץ־ישׂראל). זיי האָבן צעטיילט צווישן זיך דאָס לאַנד: יעדער שבט האָט באַקומען זיין חלק. חוץ די פּאָר שבטים, וואָס זיינען געבליבן אויף יענער זייט ירדן (ראובן און גד), האָבן זיך אינמיטן לאַנד באַזעצט די צוויי גרויסע שבטים אפרים און מנשה; אין דרום — יהודה און בנימין; אין צפון — נפתלי, אשר, יששכר און זבולון; נאָר איין שבט לוי האָט ניט באַקומען זיין אייגענעם חלק און איז געווען צעזייט צווישן די איבעריקע שבטים. נאָך יהושעס טויט איז ביי די בני־ישׂראל ניט

געווען קיין אַלגעמיינער פֿאָלק־פֿירער, נאָר יעדער שֵבט האָט זיך געהאַט זיין פֿירער אָדער שופט (ריכטער). מיט דער צעריסנקייט פֿון אידישן פֿאָלק פֿלעגן זיך באַנוצן די פֿרעמדע פֿעלקער און אָנפֿאַלן אויף דעם אָדער יענעם אידישן שֵבֶט, כּדי אָפּנעמען בּיי אים צוריק זיין שטיק לאַנד. אין אַזעלכע שלעכטע ציטן פֿלעגן זיך פֿאַראייניקן עטלעכע שבָטים אין איין בּונד, אונטער דער פֿירונג פֿון אַ העלדישן שופט, אַ „גיבור“, און צוזאַמען פֿלעגן זיי מלחמה האַלטן מיט די פֿרעמדע און באַפֿרייען זיך פֿון זייער הערשאַפֿט.

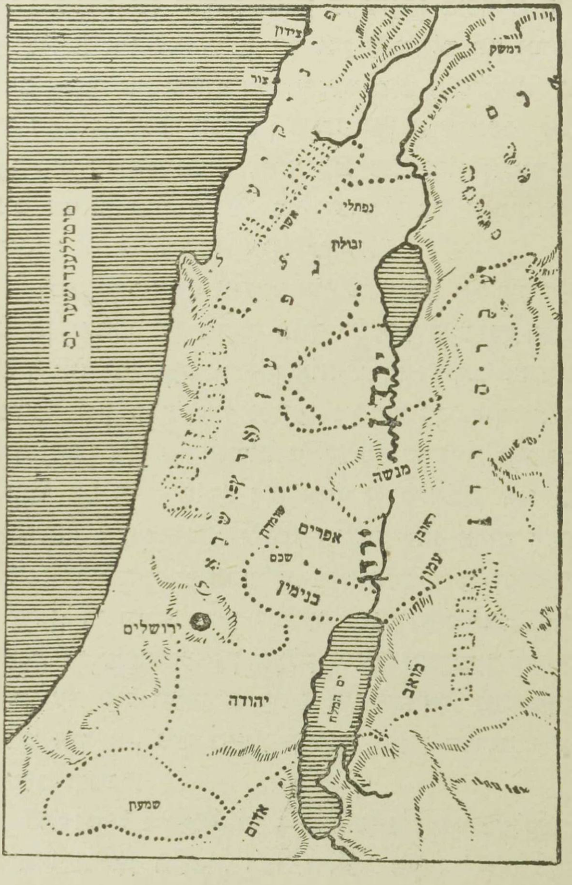

10. קארטע פון כנען (פאלעסטינע) מיט די 12 שבטים

אַזאַ מעשה איז געשען דאַן אין צפון־טייל פּאַלעסטינע, וואו דער שבט נַפתָלי און אַנדערע האָבן געלעבט צווישן פֿרעמדע פֿעלקער. איינמאָל האָט אַ קריגפֿירער מיטן נאָמען סיסרא אָנגעזאַמלט אַ גרויסן חַיִל און אָנגעהויבן יאָגן און דריקן דעם שבט נַפתָלי און די אַרומיקע אידישע שבָטים. פֿון צָפון זיינען אידן געלאָפֿן אין די שטעט פֿון דעם מיטעלן שטאַרקן שבט אֶפרַים. צו יענער צייט האָט אויפֿן באַרג אֶפרַים געלעבט אַ קלוגע פֿרוי מיטן נאָמען דבוֹרָה. זי איז געווען אַ „נביאָה“,

אַ באַגייסטערטער מענטש, וואָס רעדט אין נאָמען פון גאָט. זי האָט גערופן די בני־אֶפרַיִם קומען צו הילף זייערע ברידער אין צָפון און האָט אַוועקגעשטעלט דעם פירער בָּרָק (דער נאָמען הייסט „בליץ") פון שבט נַפתָּלי בראש פון דער אידישער אַרמיי, וואָס איז געגאַנגען אויף אַ מִלחמה מיט סיסרָאָן. דבורה איז אויך מיטגעגאַנגען מיט דער אַרמיי. די גיבורים פון ישרָאֵל האָבן צעשלאָגן סיסרָאָס חַיִל; סיסרָאָ אַליין איז אַנטלאָפן און באַהאַלטן זיך אין אַ געצעלט פון איינער אַ פרוי; זי האָט אים אָבער אין שלאָף דערהרגעט מיט אַ פלאָקן. דבורָה האָט באַזונגען די דאָזיקע באַפרייונג פון פאָלק אין אַ שיינעם ליד, וואָס הויבט זיך אָן מיט די ווערטער: „איך זינג צום גרויסן גאָט פון ישרָאֵל. עס איז ניט געווען קיין פירער ביי ישראל, ביז וואַנען איך, דבורה, בין געקומען ווי אַ מוטער אין ישראל!"

שפּעטער האָט ווידער אויסגעבראָכן אַ קריג קעגן די נאָמאַדן, וואָס פלעגן קומען פון מִדבָּר אויף זייערע קעמלען, אָנפאַלן ווי היישעריקן אויף אידישע פעלדער און אַוועקפירן די תבוּאָה מיט די בהֵימות. דער פירער אין קריג איז געווען ג י ד ע ו ן פון שבט מנַשֶה. אויף זיין רוף האָבן זיך פאַרזאַמלט טויזנטער קריגער, נאָר ער האָט אויסגערופן: „ווער עס האָט מורא גיין אויף אַ מלחמה, זאָל בעסער זיך אומקערן אַהיים!" די שוואַכע זיינען אַוועק, און אַרום דעם פירער זיינען געבליבן דריי הונדערט העלדן, מיט וועמען ער האָט אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן ניצָחון: די נאָמאַדישע רויבער זיינען אינגאַנצן פאַרטריבן געוואָרן פון לאַנד. די עלטסטע פון פאָלק זיינען געקומען צו גידעונען און געבעטן אים, ער זאָל ווערן אַ קיניג אין ישראל, נאָר ער האָט געענטפערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלן הערשן איבער אייך; גאָט איז אייער קיניג".

איינמאָל ביי אַזאַ קריג מיט פיינדלעכע פעלקער האָט זיך געטראָפן אַ טרויעריקע מעשה. דער פירער פון די אידישע פאַסטוכער־שבטים אויף יענער זייט פון ירדן („עֵבֶר הַיַרדן"), יפתָּח פון גילעד, האָט מִלחמה געהאַלטן מיט דעם שכֵנישן פאָלק עמון, וואָס האָט געוואָלט אָפּנעמען דאָס לאַנד ביי אידן. אין רעכטן ברען פון דער מלחמה האָט יפתָּח אַרויסגעזאָגט אַזאַ וואָרט: „אויב גאָט וועט געבן און מיר וועלן באַזיגן דעם פיינד, וועל איך, צוריקקערנדיק זיך אַהיים, אים ברענגען פאַר

אַ קרבן דאָס ערשטע, וואָס וועט מיר אַרויסגיין אַנטקעגן פֿון מיין הויז". גראָד האָט זיך אַזוי געטראָפֿן, אַז די ערשטע, וואָס האָט באַגעגנט יפֿתּחן, איז געווען זיין יונגע און שיינע טאָכטער. אַז דער פֿאָטער האָט איר דערציילט וועגן זיין אומגליקלעכן נדר, האָט די טאָכטער געענטפֿערט: „וואָס דו האָסט צוגעזאָגט מוזט דו טאָן. לאָז מיך נאָר אָפּ אויף צוויי חדשים אין די בערג, איך וועל דאָרטן צוזאַמען מיט מיינע חברטעס באַקלאָגן מיין יונג לעבן". אַזוי איז אָפּגעשניטן געוואָרן אַ יונג בליענד לעבן איבער אַ ווילדן גלויבן, וואָס האָט זיך נאָך געהאַלטן ביי די אַרומיקע פֿעלקער און אויך ביי אַ טייל פֿון אידישן פֿאָלק, אַז גאָט וויל מענטשלעכע קרבנות. שפּעטער זיינען אַזעלכע מנהגים ביי אידן אינגאַנצן פֿאַרשוואונדן געוואָרן.

נאָכדעם האָט אַ נייער בייזער פֿיינד אָנגעהויבן דריקן די שבֿטים אין די דרום-לענדער, נאָענט צום ים. דאָ האָבן זיך באַזעצט די פּלישתּים אין עטלעכע שטעט (עזה, אַשקלון און אַנדערע) און האָבן געהערשט איבער די שבֿטים דן און יהודה. איינער אַ שטאַרקער העלד פֿון שבֿט דן, שימשון דער גיבור, האָט געקעמפֿט קעגן די פּלישתּים דערמיט, וואָס ער אַליין פֿלעגט זיי אָנטאָן צרות אין פֿאַרשיידענע ערטער. איינמאָל האָט ער געכאַפּט דריי הונדערט פֿוקסן, צוגעבונדן זיי צו די עקן ברענענדיקע פֿאַקעלן און געלאָזט אויף די פּלישתּישע פֿעלדער, איז דאָרטן די גאַנצע תּבֿואה פֿאַרברענט געוואָרן. ווען די פּלישתּים האָבן אים דערזעען אין דער שטאָט עזה און האָבן פֿאַרשלאָסן די טויערן פֿון שטאָט, כּדי ער זאָל ניט קענען אַרויסגיין, האָט שימשון שטילערהייט ביינאַכט אַראָפּגעריסן די טויערן מיט די ריגל און שלעסער, אַוועקגעטראָגן זיי אויף אַ באַרג און אַליין זיך רואיק אַוועקגעגאַנגען. די פּלישתּים האָבן זיך געוואונדערט אויף אַזאַ גבֿורה און האָבן איינגערעדט שימשונס פּלישתּישע ווייב דלילה, זי זאָל זיי העלפֿן כאַפּן דעם אידישן גיבור. דלילה האָט געפֿרעגט ביים מאַן: „זאָג מיר, אין וואָס ליגט דיין גרויסער כּוח?" שימשון האָט געענטפֿערט: „פֿון קליינווייז אָן האָב איך ניט געשאָרן מיינע האָר, און ווען מען זאָל זיי אָפּשערן, וועל איך אָנווערן מיין קראַפֿט". האָט אים דלילה אין שלאָף אָפּגעשניטן די לאַנגע האָר און אָנגעזאָגט אירע פּלישתּישע פֿריינד, זיי זאָלן קומען. האָבן אים די פּלישתּים געכאַפּט, אויסגעשטאָכן

די אויגן און אַ געשמידטן אין קייטן אַריינגעזעצט אין תּפיסה. איינמאָל האָבן זיי געבראַכט דעם בלינדן העלד אין זייער טעמפּל, כּדי דאָס פֿאָלק זאָל זיך לוסטיק מאַכן איבער דעם געפֿאַנגענעם פֿיינד. דער צעררייצטער שמשון האָט אויסגעשריען: „מיין גאָט, גיב מיר כאָטש נאָך איינמאָל כּוח און לאָמיך שטאַרבן צוזאַמען מיט די פּלשתּים!“ ער האָט זיך אָנגעכאַפּט מיט די הענט ביי די זיילן פֿון טעמפּל און האָט זי אַ טרייסל געטאָן. דער גאַנצער בנין איז איינגעפֿאַלן און האָט באַגראָבן אונטער זיך טויזנטער פּלשתּים און אויך דעם אידישן העלד.

---

5. שָׁאוּל, דער ערשטער מֶלֶךְ פֿון ישׂרָאֵל

די פּלשתּים האָבן אַלץ ווייטער פֿאַרשפּרייט זייער הערשאַפֿט און אָנגעהויבן אָנפֿאַלן אויף די לענדער פֿון אֶפְרַיִם, אין מיטל־כּנען. דאָ, אין דער שטאָט ש י ל ה, איז געשטאַנען דער משכּן אָדער געצעלט פֿון גאָט יְהֹוָה מיט דעם הייליקן אָרון, וואָס די בני־ישׂראל האָבן אַריבערגעטראָגן פֿון איין אָרט אויף דעם אַנדערן וואַנדערנדיק אין דעם מִדבָּר. דער כּוהן (פּריסטער) איז דאָ געווען עֶ ל י, וואָס איז אויך געוואָרן דער „שופֿט“ פֿון די שבֿטים אין מיטל־כּנַען. ער פֿלעגט תּמיד אויפֿמונטערן דאָס פֿאָלק צום קאַמף מיט די פֿרעמדע אונטערדריקער, אָבער ניט אַלעמאָל האָט דאָס געהאָלפֿן. איינמאָל האָבן זיך די פּלשתּים אַריינגעריסן אין דער הייליקער שטאָט שילה, צעשטערט דעם משכּן און אַוועקגעפֿירט דעם הייליקן אָרון. דער אַלטער עלי איז פֿון שרעק און צַער געשטאָרבן. דאָס האָט צוגעזען אַ יונגערמאַן פֿון שבט לֵוִי, מיטן נאָמען ש מ ו אֵ ל, וואָס האָט זיך געהאָדעוועט ביי דעם כּוהן עלי און האָט געזאָלט פֿאַרנעמען זיין אָרט נאָך זיין טויט. שמואֵל איז געווען אַ באַגייסטערטער מענטש, אַ נ ב י א; ער האָט געוואָלט אויפֿלעבן די תּורה פֿון מושה רַבֵּנוּ און געלערנט דאָס פֿאָלק ווי צו לעבן נאָך די געזעצן פֿון דער דאָזיקער תּוֹרָה; מען האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַ הייליקן „זעער“ (רוֹאֶה), וואָס קאָן פֿאָראויסזעען די צוקונפֿט. ווען ער איז געוואָרן שופֿט נאָך עלים טויט, האָט ער געמוזט פֿירן דאָס פֿאָלק קעגן די פֿיינדלעכע פּלשתּים, אָבער ער איז ניט געווען קיין קריגסמאַן. פֿיל האָבן געמיינט, אַז נאָר אַ שטאַרקער קיניג און קריגסהעלד קען פֿאַר־

אייניקן אַלע שבֿטים, שאַפֿן אַ גרויסע אַרמײ און באַפֿרייען דאָס לאַנד פֿון די פֿיינד. די עלטסטע פֿון פֿאָלק זיינען געקומען צו שמואֵלן און געבעטן, ער זאָל אויפֿשטעלן אַ מֶלֶך, וואָס זאָל זיי פֿירן אין קאַמף.

איינמאָל קומט צו שמואֵלן אַ הויכער שיינער יונגערמאַן און זאָגט צו אים: „איך בין שָׁאוּל, אַ לאַנדווירט פֿון דער שטאָט גיבעה אין שבט בנימין, און האָב זיך איצט אַוועקגעלאָזט זוכן די אייזלען, וואָס זיינען פֿאַרפֿאַלן געוואָרן ביי מיין פֿאָטער; וויל איך ביי דיר פֿרעגן, צי וועל איך זיי געפֿינען“. שמואֵל האָט זיך צוגעקוקט צו דעם שטאַרקן ענערגישן יונגערמאַן און האָט אים געזאָגט: „זאָרג ניט וועגן די אייזלען! דיר איז באַשערט צו ווערן אַ קיניג איבער ישׂראֵל“. באַגייסטערט דורך די דאָזיקע ווערטער, האָט זיך שָׁאוּל געשטעלט אין דער שפּיץ פֿון דער אידישער אַרמײ און האָט אָפּגעהאַלטן אַ גלענצנדן נִיצָחוֹן איבער די עמונים, וואָס האָבן באַלאַגערט די אידישע שטאָט יָבֵשׁ אין גילעד. אין פֿאָלק האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן שָׁאוּלן, דעם באַפֿרייער פֿון פֿרעמדן יאָך. אַז שמואֵל האָט צונויפֿגערופֿן אַ פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונג אין דער שטאָט מִצְפָּה און פֿאָרגעלייגט, מען זאָל שָׁאוּלן אויסקלייבן פֿאַר אַ מֶלֶך, האָבן זיך דערהערט באַגייסטערטע קולות: „יחי המֶלֶך! זאָל לעבן אונזער קיניג!“ שאולס שטאָט גיבעה איז געוואָרן די הויפּטשטאָט פֿון דער נייער אידישער מלוכה.

אַזוי איז געגרינדעט געוואָרן די ע ר ש ט ע א י ד י ש ע מ ל ו כ ה אין אֶרץ־ישׂראֵל. דאָס איז געווען אַרום דריי טויזנט יאָר צוריק (1030 יאָר פֿאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

די גאַנצע צייט פֿון שָׁאוּלס קיניגשאַפֿט איז אַריבער אין מִלְחָמוֹת מיט די פּלישתּים און מיט די מִדְבָּר־פֿעלקער (באַזונדערס מיט עמָלֵק), וואָס פֿלעגן זיך אַריינרייסן אין לאַנד. צום סוף איז דער מֶלֶך מיד געוואָרן פֿון קריג־זאָרגן; אויף אים פֿלעגט אָפֿט אָנפֿאַלן אַ מָרָה־שחורה, אַן אומעט, מעלאַנכאָליע. האָט מען אַן עצָה געגעבן, ער זאָל נעמען אַ מענטשן, וואָס קען שפּילן אויף אַ פֿידל און מיט זיין שפּילן צעטרייבן דעם אומעט. מען האָט געבראַכט אין קיניגס הויז אַ שיינעם קלוגן יונג פֿון שבט יהודה, מיטן נאָמען דָ ו י ד, אַ פּאַסטוך פֿון בית־לֶחֶם, וואָס איז געווען באַרימט מיט זיין שפּילן אויפֿן פֿידל. דָוִיד פֿלעגט פֿריילעך מאַכן דעם אומעטיקן קיניג און איז געוואָרן באַליבט אין הויז. אינגיכן

האָט מען זיך דערוואוּסט, אַז ער איז אויך אַ גיבור, אַ העלד. איינמאָל בשעת אַ מלחמה האָט דער פירער פון די פּלישתּים, גָלית, אַ הויכער און שטאַרקער העלד, אויסגערופן: „זאָל איינער פון אייך אַרויסגיין אין פעלד און פאַרמעסטן זיך מיט מיר; אויב ער וועט מיך שלאָגן, וועלן מיר זיין אייערע קנעכט; אויב אָבער איך וועל אים שלאָגן, וועט איר זיין אונזערע קנעכט“. דאַן האָט שָאול אויסגערופן: „ווער עס וועט באַזיגן דעם פּלישתּישן העלד, וועט באַקומען מיין טאָכטער פאַר אַ ווייב!“ דאָ איז אַרויסגעטראָטן דָוִד און געזאָגט: „איך גיי, גאָט וועט מיר העלפן“. ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט אַנטקעגן גָלִיתן, האַלטנדיק אין האַנט אַ שטעקן און עטלעכע שטיינדלעך. גָלית האָט זיך באַליידיקט און געזאָגט: „וואָס בין איך אַ הונט, וואָס דו גייסט אויף מיר מיט אַ שטעקן?“ דאָ האָט דָוִד אַ וואָרף געטאָן אַ שטיינדל און געטראָפן דעם ריז גלייך אין שטערן. יענער איז אַנידערגעפאַלן און זיך ניט געקענט אויפהויבן, איז דָוִד צו אים צוגעגאַנגען, אַראָפּגעריסן פון אים דעם שווערד און אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ. די פיינד זיינען זיך צעלאָפן, און דָוִד מיט זיין חַייל האָבן זיך אומגעקערט אַהיים. אַנטקעגן זיינען אַרויס אידישע פרויען מיט געזאַנג און טענץ און האָבן אויסגערופן: „שָאול האָט געשלאָגן טויזנטער פיינד, דָוִד אָבער — צענדליקער טויזנט!“

שָאול האָט זיך געפרייט אויף דָוִידס נִצָחון, אָבער ער האָט אויך מקַנאָ געווען דעם יונגן גיבור, וואָס מען שטעלט אים העכער פון דעם קיניג. דָוִד האָט חתונה געהאַט מיט דעם קיניגס טאָכטער מִיכַל, זיך באַפריינדעט מיט זיין זון יהונתן. נאָר מיט שָאולן האָט ער שוין ניט געקענט לעבן בשָלום, ווייל דער צערייצטער קיניג האָט אים חושד געווען, אַז ער וויל ביי אים אָפּנעמען די מאַכט און ווערן אַליין קיניג. איינמאָל, בשעת אַן אָנפאַל פון צאָרן, האָט שָאול געוואָרפן זיין שפּיז אויף דָוִידן און אים שיער ניט דערהרגעט. דָוִד האָט געמוזט אַנטלויפן. אַ לאַנגע צייט האָט ער געוואַנדערט מיט אַ חברה באַוואָפנטע מענטשן אין דעם מִדבָר און אין די פּלישתּישע לענדער. שָאול האָט זיך נאָך אים געיאָגט, אָבער ניט געקענט כאַפּן.

אין דער דאָזיקער צייט האָט ווידער אויסגעבראָכן אַ מִלחָמה צווישן אידן און פּלישתּים. שָאול מיט זיין זון יהונתן זיינען אַוועק

אויף דער מלחמה, אָבער די פּלישתּים האָבן די אידישע אַרמיי צע־שלאָגן, און דער קיניג מיטן זון זיינען אויך געפאַלן אין קריג. אַז מען האָט דאָס אָנגעזאָגט דָוידן, האָט ער זיך צעוויינט און געזונגען אַ טרויער־ליד אויף דעם גרויסן אומגליק: „ווי זיינען דאָס די העלדן געפאַלן! שָאול און יהונתן, געליבטע און טייערע, ניט צעשיידט אין לעבן און אין טויט! אָ, ווי זיינען דאָס די העלדן געפאַלן!“

---

6. דָויד הַמֶלֶך אין ירושָלַיִם

די, וואָס האָבן אַמאָל געזעען דָוידס גבורות אין דער מלחמה, האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער מוז איצט ווערן אַ הערשער ביים פאָלק ישׂראל. צוערשט האָבן אים אָבער אָנערקענט פאַר אַ מֶלֶך נאָר די מענטשן פון זיין אייגענעם שֵבֶט יהוּדָה, און ער האָט זיך באַזעצט ביי זיי אין דער שטאָט חֶ ב ר ו ן. די אַנדערע שבָטים האָבן געהאַלטן, אַז לויט דעם געזעץ דאַרף שאולס זון אישבַעל זיין דער יורש פון דער קיניגלעכער מאַכט. עטליכע יאָר האָט זיך געצויגן אַ בירגער־קריג צווישן דָוידס צד און אישבַעלס צד, ביז וואַנן אישבעל איז דערמאָרדעט געוואָרן און דאָס גאַנצע פאָלק איז אַריבער אויף דוידס זייט. קיין חֶברון זיינען געקומען די עלטסטע פאָרשטייער פון אַלע שבָטים און געקרוינט דָוידן פאַר אַ מֶלֶך.

דער נייער מלך האָט זיך געשאַפן אַ נייע הויפּטשטאָט אויף די בערג פון יהודה: י ר ו שָ ל ַ ים. ביז יענער צייט איז די דאָזיקע שטאָט געווען באַזעצט מיט אַ פרעמד פאָלק, די יבוסים, וואָס האָבן זיך באַ־פעסטיקט און ניט אַריינגעלאָזט זייערע שכנים פון שבט יהודה. דָויד האָט איינגענומען די פעסטונג פון ירושלים אויף דעם באַרג צ י ו ן, און די שטאָט האָט באַקומען אַ נאָמען „עיר־דָויד“. דער נייער הויפּט־שטאָט פון דער אידישער מלוכה איז באַשערט געווען צו ווערן אויף טויזנטער יאָרן לאַנג די באַרימטסטע שטאָט אין דער וועלט, די „היי־ליקע שטאָט“. אהער האָט דויד אַריבערגעפירט דעם הייליקן אָרון, וואָס איז געשטאַנען ערגעץ אין אַ פאַרוואָרפן שטעטל זינט דער צייט פון עלי הכּוהן און שמואֵל הנביא. דָויד האָט אוועקגעשטעלט דעם

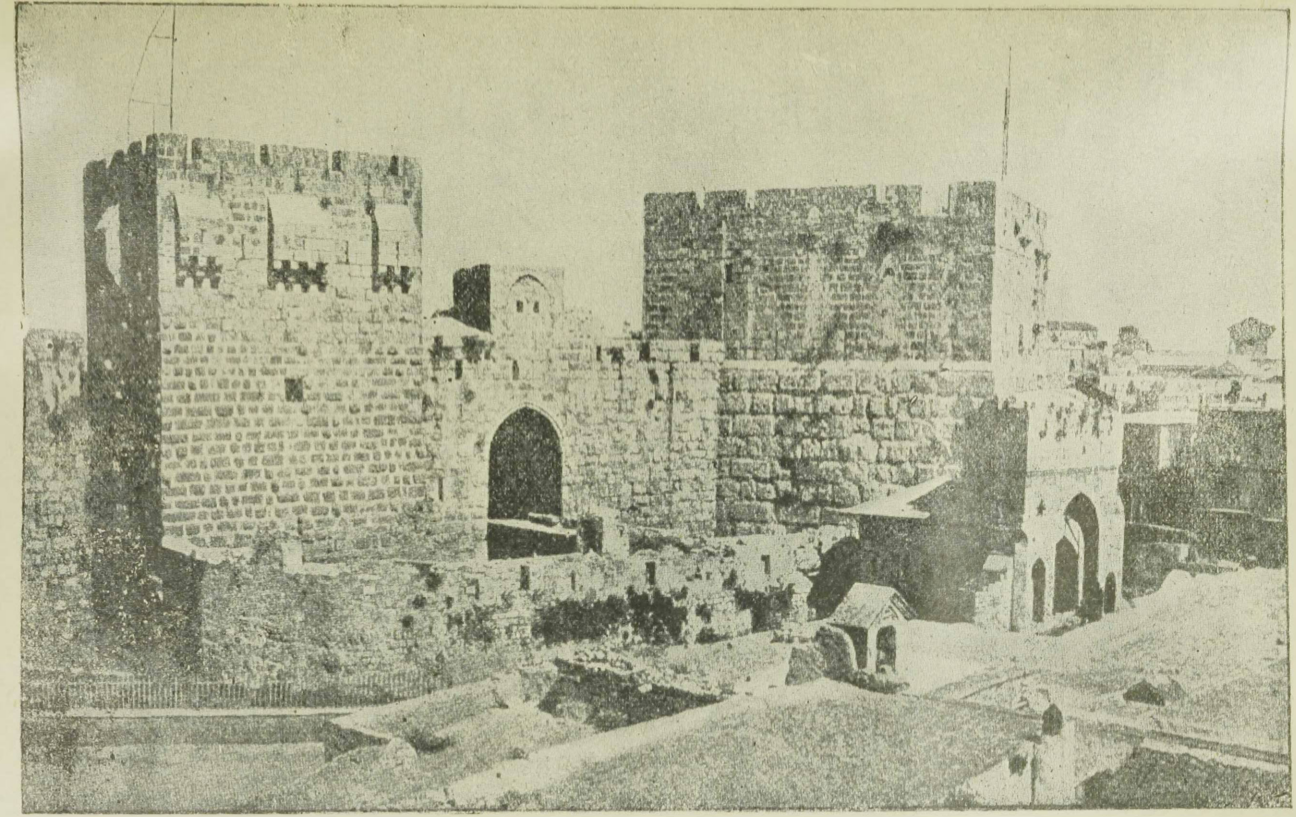

11. ירושלים. עיר דוד, דוידס טורעם

אַרון אין אַ באַזונדער געצעלט אין ירושלים, ביז וואַנען עס וועט געבויט ווערן דער גרויסער טעמפּל פון גאָט יַהֲוֶה.

דָוִד האָט געשאַפן אַ שטאַרקע ארמיי און האָט געפירט גרויסע מלחמות מיט אַלע פעלקער, וואָס פלעגן אָנפאַלן אויף פּאַלעסטינע. ער האָט אינגאַנצן אַרויסגעטריבן די פּלישתּים פון אידישע שטעט און זיי אָפּגעשטופּט צום דרום-גרעניץ. ער האָט באַזיגט אויך די פיינדלעכע פעלקער מואָב, עמון און אֱדוֹם אויפן מִזרָח-גרעניץ; זיין אַרמיי איז אַפילו אַריינגעדרונגען אין דַמֶשֶׂק, דער הויפּטשטאָט פון אֲרָם (סיריע). אַלע גרעניץ-פעלקער האָבן דערזעען, אַז עס שאַפט זיך אַ גרויסע אידישע מלוכה און האָבן מורא געהאַט זי אָנצורירן. פון דרויסן איז געוואָרן רואיק, אָבער אינעווייניק אין לאַנד האָבן זיך אָנגעהויבן קריגערייען אין קיניגס פאַמיליע גופא.

ווי עס האָט זיך געפירט אין יענער צייט, האָט דויד געהאַט עטלעכע ווייבער, חוץ זיין ערשטער פרוי, שָׁאוּלס טאָכטער מִיכַל, און פיל קינדער. ווען ער איז שוין געווען מלך אין ירושלים, האָט ער זיך פאַרליבט אין איינער אַ שיינער פרוי בַּת-שֶׁבַע, די ווייב פון זיין אָפיצער אוריה, און האָט זי אָפּגענומען ביי איר מאַן. דאָ איז צו אים געקומען דער „נביא" נתן און האָט אים דערציילט אַזאַ מעשה: אין איינער אַ שטאָט האָבן געלעבט צוויי מענטשן, אַ רייכער, וואָס האָט געהאַט פיל שאָף און רינדער, און אַן אָרימער, ביי וועמען עס איז געווען נאָר איין שעפעלע; איינמאָל, ווען צום רייכן איז געקומען אַ גאַסט, האָט ער צוגענומען ביי דעם אָרימען שָׁכן זיין איינציקע שעפעלע און געמאַכט אַ מאָלצייט פאַרן גאַסט. אויסהערנדיק די מעשה, האָט דויד מיט צאָרן געזאָגט: „אַזאַ מענטש פאַרדינט מען זאָל אים טויטן און פאַר דער שעפעלע זאָל ער באַצאָלן דעם אָרימאַן פיר מאָל אַזויפיל, ווי זי איז ווערט". דאָ האָט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט אַליין אַזאַ מענטש! גאָט האָט דיר געגעבן אַ מלוכה און רייכקייט און פיל ווייבער, און דו האָסט אָפּגענומען די איינציקע ווייב ביי אוריהן!" דער מלך האָט דערפילט אַ טיפע חַרָטָה אין האַרצן און געזאָגט: „יאָ, איך האָב גע-זינדיקט". דער נביא נתן האָט אים געענטפערט: „פאַר דיין זינד וועסטו באַשטראָפט ווערן מיט דעם, וואָס אין דיין הויז וועט ניט זיין רואיק

און עס וועט זיך אויפֿהויבן אַן אומגליק אויף דיר פֿון דיין אייגענער מִשפּחה".

פֿון יענער צייט אָן האָבן ניט אויפֿגעהערט שטרייטן און רייסענישן אין הויז פֿון דוד המלך. זיינע קינדער פֿון פֿאַרשיידענע פֿרויען האָבן זיך שטענדיק געקריגט. צוערשט האָבן זיך צוקריגט די צוויי עלטערע זין, אַ מ נ וֹ ן און אַ ב שָׁ ל וֹ ם, וואָס האָבן געהאַט פֿאַרשיידענע מוטערס. איינמאָל האָט אַמנון שווער באַליידיקט אַבשָׁלוֹמס שוועסטער, די שיינע תָּמר; אַבשָׁלוֹם איז אַריין אין כּעס און האָט אָפּגעטאָן אַזאַ מעשׂה: ער האָט פֿאַררופֿן אַמנון אויף אַ מאָלצייט און געהייסן זיינע דינער, זיי זאָלן אים דערהרגענען. אויס מורא פֿאַרן פֿאָטער איז ער אַנטלאָפֿן. אַבשָׁלוֹם האָט געוואַנדערט איבערן לאַנד און אומעטום האָבן זיך אַרום אים געזאַמלט אומצופֿרידענע מענטשן, וואָס האָבן זיך געקלאָגט אויפֿן קיניג, אַז ער וויל ניט אויסהערן זייערע פֿאָדערונגען און בַּקָשׁוֹת. אַבשָׁלוֹם האָט צו זיי געזאָגט: „אַז איך וועל ווערן קיניג, וועט איר אַלע צופֿרידן זיין". אַזוי איז אַ טייל פֿון פֿאָלק צוגעשטאַנען צום בֶּן-מלך, וואָס איז אויפֿגעשטאַנען קעגן זיין פֿאָטער און געוואָלט ווערן קיניג נאָך בּיי זיין לעבן. אין חֶברוֹן האָט מען זיך שוין געגרייט אויסצורופֿן אַבשָׁלוֹמען פֿאַר אַ קיניג און גיין מיט אים קיין ירושָׁלַים.

דוד איז געווען גאַנץ דערשלאָגן פֿון דעם גרויסן אומגליק, וואָס זיין אייגענער זון האָט אויפֿגעהויבן די האַנט אויפֿן פֿאָטער. ער האָט פֿאַרלאָזן ירושָׁלַים מיט זיין פֿאַמיליע און אַ טייל אַרמיי. מענטשן זיינען געשטאַנען אויף די גאַסן און זעענדיק ווי דער אַלטער קיניג גייט אַוועק פֿון דער הויפּטשטאָט, האָבן זיי שטאַרק געוויינט. די כּוֹהנים פֿון טעמפּל האָבן געוואָלט גיין צוזאַמען מיטן קיניג און טראָגן פֿאַר אים דעם הייליקן אָרון, נאָר דוד האָט זיי געהייסן בּלייבן אין ירושָׁלים. „אויב גאָט וועט וועלן — האָט ער געזאָגט — און וועט מיך אומקערן אַהער, וועל איך ווידער זען זיין הייליקן אָרט, און אויב ניט, זאָל ער מאַכן מיט מיר וואָס ער וויל". דער אויפֿשטאַנד האָט צעטיילט דאָס פֿאָלק אויף צוויי פּאַרטייען: איינע פֿאַר דָוידן, די אַנדערע פֿאַר אַבשָׁלוֹמען. עס האָט זיך צעפֿלאַקערט דער בּרודער-קריג. דער הויפּט-קאָמאַנדיר פֿון דָוידס אַרמיי, דער גיבּוֹר יוֹאָב, האָט זיך געיאָגט נאָך אַבשָׁלוֹמס חַיִל און האָט אים אָנגעיאָגט אין וואַלד אֶפֿרַיִם.

אבשָלום איז אַנטלאָפֿן רייטנדיק אויף אַן אייזל אין אַ געדיכטן וואַלד, אָבער דאָרטן האָט ער זיך פֿאַרמישפּעט מיט זיינע לאַנגע האָר אָן די צווייגן פֿון די בוימער; ווען דער אייזל איז פֿון אונטער אים אַוועקגעלאָפֿן, איז אַבשָלום געבליבן הייגען אין דער לופֿטן. יואָב איז אונטערגעקומען און האָט אים אריינגעשאָסן דריי פֿיילן אין לייב. אינגיכן איז דער אויפֿשטאַנד אונטערדריקט געוואָרן אין גאַנצן לאַנד. דער קיניג האָט זיך געקענט פֿרייען מיט דעם נצָחון, אָבער ווען מען האָט אים דערציילט ווי אַבשָלום איז אומגעקומען, האָט ער זיך צעוויינט און געשריען: „מיין זון, מיין זון אַבשָלום! בעסער וואָלט איך פֿריער געשטאָרבן ווי דו!“

12. אַבשלומס טויט

דאָס לאַנד האָט זיך נאָך ניט אַזוי גיך באַרואיקט. עטלעכע שבָטים האָבן זיך צעבונטעוועט קעגן דער הערשאַפֿט פֿון דָוידן דערפֿאַר, וואָס ער האָט זיין שבט יהוּדָה אַוועקגעשטעלט העכער פֿאַר אַלע אַנדערע טיילן פֿון פֿאָלק. דעם קיניגס אַרמיי, אונטער יואָבס פֿירונג, האָט זיך געטראָגן פֿון איין שטאָט צו דער אַנדערער, געכאַפּט אָדער פֿאַרטריבן די מורדים. אפילו רואיק שטאַרבן איז ניט באַשערט געווען דעם גרויסן אידישן קיניג. מען האָט זיך אין דער פֿאַמיליע אַנגעהויבן קריגן, ווער זאָל ווערן קיניג נאָך דָוידס טויט. די מַלכָּה בַּת־שֶבַע האָט געפֿאָדערט די קיניגלעכע קרוין פֿאַר איר זון שלומהן, אָבער איינער פֿון די עלטערע ברידער, אדוניָהו, האָט זיך געשאַפֿן אַ פּאַרטיי, וואָס האָט אים אויסגערופֿן פֿאַר אַ מלך. דויד, וואָס איז שוין געלעגן אויפֿן קראַנקן בעט, האָט דאַן געגעבן אַ באַפֿעל, מען זאָל באַלד קרוינען פֿאַר

אַ מֶלֶך זיין געליבטן זון שלמהן. אינגעכן איז דויד געשטאָרבן, און נאָך אַ קורצן קאַמף פון פּאַרטייען האָט דאָס פאָלק אָנערקענט די הערשאַפט פון שלמה המלך.

---

7. שלמה המלך און דער בית־המקדש

שלמה האָט געירשנט פון זיין פאָטער אַ גרויסע מלוכה, וואָס איז געווען פאַרזיכערט פון אויסערלעכע אָנפאַלן. דאָס פאָלק האָט שוין ניט געדאַרפט פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער און האָט זיך געקענט אָפּגעבן דער פרידלעכער אַרבעט. אין שלמהס צייטן האָבן מענטשן געלעבט רואיק „יעדערער ביי זיין וויינגאָרטן און אונטער זיין פייגנבוים“. מען האָט זיך באַשעפטיקט מיט ערדאַרבעט, לאַנדווירטשאַפט, מלאכה און האַנדל. שלמה האָט געשלאָסן אַ פריינדלעכן בונד מיט די שכנישע פיניקיער, דעם בעסטן האַנדלס־פאָלק אין דער אַלטער וועלט; די פיניקיער פון צור און צידון, צוויי האַפן־שטעט אויפן ברעג ים, האָבן אויסגעלערנט אידן האַנדלען; סוחרים פון ביידע פעלקער פלעגן פאָרן אויף שיפן אין וויטע לענדער, פאַרקויפן אייגענע סחורות און איינקויפן פרעמדע. מיט דעם הערשער־הויז פון מצרים איז שלמה געווען אַ מחותן: איינע פון זיינע ווייבער איז געווען אַ טאָכטער פון עגיפּטישן קיניג.

שלמה המלך איז געווען באַרימט אויף דער וועלט ווי דער קלוגסטער מענטש פון יענער צייט. פון וויטע לענדער פלעגט מען קומען הערן זיינע חכמות, זיינע משלים און שיינע געדאַנקען. מען דערציילט, ווי קלוג ער האָט איינמאָל אַלס ריכטער געפונען דעם ריכטיקן אורטייל. עס זיינען געקומען צו אים צוויי ווייבער און איינע פון זיי האָט געזאָגט: „מיר ביידע האָבן געלעבט אין איין הויז, און יעדע פון אונז האָט געהאַט אַ קליין קינד, אָבער איר קינד איז געשטאָרבן, וויל זי האָט זיך ביינאַכט אין שלאָף אַרויפגעלעגט אויף אים אין בעט און האָט אים דערשטיקט; דאַן האָט זי שטילערהייט, ווען איך בין געשלאָפן, צוגענומען פון מיין בעט מיין קינד און מיר אַוועקגעלעגט איר טויט קינד, און איצט זאָגט זי, אַז דער לעבעדיקער

אינגעלע איז איר זון און דער טויטער איז מיינער". די אַנדערע פרוי
האָט געשריען: „דאָס איז ניט אֶמת, מיין זון איז דער לעבעדיקער,
און דיינער דער טויטער!" כּדי אויסגעפינען דעם אֶמת האָט שלמה
אַ זאָג געטאָן צו זיין דינער: „ברענג מיר אַ מעסער און מיר וועלן
צעשניידן דאָס לעבעדיקע קינד אויף צוויי — אַ העלפט איין פרוי
און אַ העלפט דער אַנדערער". דאָ האָט איינע פון די פרויען אויס-
געשריען: „מיין האַר, לאָז ניט שניידן דאָס קינד, נאָר גיב אים שוין
בעסער אָפּ אַ לעבעדיקן יענער פרוי!" די אַנדערע אָבער האָט געזאָגט:
„ניין, זאָל זיין ניט מיר און ניט דיר — שניידט אים!" דאָ האָט שלמה
געזאָגט: „איצט ווייס איך, ווער איז די אֶמתע מוטער פון לעבעדיקן
קינד. גיט אים אָפּ יענער פרוי, וואָס האָט רַחמנות געהאַט אויף אים און
ניט דערלאָזט שניידן". דאָס גאַנצע פאָלק האָט באַוואונדערט די
קלוגשאַפט פון דעם קיניג.

ווי אַלע גרויסע מלָכים פון יענער צייט, האָט שלמה אויך ליב
געהאַט בויען אין זיין הויפּטשטאָט שיינע בנינים. ירושָלַים איז אין זיין
צייט געוואָרן אַ שיינע שטאָט מיט קיניגלעכע פּאַלאַצן און גרויסע
הייזער. צוערשט האָט דער קיניג געהייסן בויען אַ „הויז פאַר גאָט",
אַ פּרעכטיקן בית-המקדש. טויזנטער אַרבעטער און קנעכט, אידישע
און פיניקישע, האָבן געהאַקט שטיינער אין די בערג און האָלץ אין די
צעדער-וועלדער פון לבָנון און געפירט קיין ירושָלים. שלמהס פריינד,
דער פיניקישער קיניג חירָם פון צור, האָט אים געשיקט די בעסטע
פיניקישע בוי-מייסטער, וואָס האָבן מיט אידישע הענט אויסגעבויט
אַ פּאַלאַץ פאַר גאָט, פון דרויסן שטיין און פון אינעווייניק מיט ברעטער
פון צעדער-האָלץ, מיט אויסגעשניצטער, גאָלד-באַדעקטער מאָלעריי
אויף די ווענט. אין הויז איז געשטאַנען אַ גרויסער קופּערנער מִזבֵּחַ
אָדער אַלטאַר פאַר קָרבָּנות פון שאָף און רינד. אינעווייניק, אין אַ האַלב-
טונקעלן זאַל, איז געשטאַנען דער הייליקער אָרון. אַהער האָבן זיך
געצויגן מאַסן מענטשן פון גאַנצן לאַנד, באַזונדערס אין די גרויסע
פייערטעג, ווי פּסח און סוכּות. דער טעמפּל אין ירושלים איז געווען
אַזוי שיין, אַז אַפילו פרעמדע פון ווייטע לענדער פלעגן קומען אַ קוק
טאָן אויף אים, ווי אויך אויף די פּרעכטיקע פּאַלאַצן, וואָס מען האָט
אויסגעבויט פאַר שלמהן, זיינע ווייבער און זיינע דינער.

אָבער צו טייער האָט געקאָסט דעם פאָלק דער גלאַנץ פון דער הויפּט־שטאָט און דעם קיניגס הויז. מען האָט גענומען בײַ יעדערן רייכע און אָרעמע, גרויסע שטייערן, געטריבן טויזנטער מענטשן אויף שווערע אַרבעט; ערדאַרבעטער און האַנטווערקער זיינען פאַראָרעמט געוואָרן און גרויסע טיילן פון פאָלק זיינען געווען אומצופרידן. מיט דער דאָזיקער שטימונג אין פאָלק האָט זיך באַנוצט איינער פון דעם קיניגס באַאַמטער, יָרָבעם פון שֵבט אֶפרַיִם, און איז אַרויסגעטראָטן מיט שאַרפע רייד קעגן שלומהן. אים האָט געשטיצט דער נביא אחיָה פון שילה, וואָס האָט ניט ליב געהאַט דעם קיניג פאַר זיין פאַר־שווענדעריש לעבן. איינמאָל באַגעגנט אַחיָה יָרָבעמען אין פעלד, נעמט אַראָפּ זיין מאַנטל און צעררייסט אויף צוועלף שטיקער, גיט אים אָפּ צען פון זיי און זאָגט: „צען שבטים וועלן זיך אָפּרייסן פון שלומהס מלוכה און וועלן אויסקלייבן דיך פאַר אַ מלך". יָרָבעם האָט שוין צוגעגרייט אַן אויפשטאַנד אין שבט אֶפרַיִם, נאָר שלומה האָט זיך דער־וואוסט דערפון און געגעבן אַ באַפעל צו טויטן אים. דעמאָלט איז יָרָבעם אַנטלאָפן קיין מִצרַיִם און האָט זיך דאָרטן באַהאַלטן ביז שלומהס טויט.

ווען שלומה איז געשטאָרבן און אויף זיין אָרט האָט געזאָלט ווערן קיניג זיין זון רחַבעם, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפשטאַנד. יָרָבעם האָט זיך אומגעקערט פון מִצרַיִם און צו אים איז צוגעשטאַנען זיין שבט אֶפרַיִם. אין דער אַלטער שטאָט שכֶם האָבן זיך פאַרזאַמלט די עלטסטע פון פאָלק, כדי צו באַראָטען זיך וועגן דעם נייעם מלך. ווען רחַבעם איז געקומען קיין שכֶם, האָבן זיי אים געזאָגט: „דיין פאָטער האָט אַרויפגעלייגט אויף אונז אַ שווערן יאָך, מאַך אים גרינגער — וועלן מיר דיר דינען". נאָר רחַבעם האָט זיי גראָב געענטפערט: „איך וועל דעם יאָך נאָך שווערער מאַכן". דאָ האָבן די בני־אֶפרַיִם אַ געשריי געטאָן: „וואָס האָבן מיר צו טאָן מיטן הויז פון דויד! צעגייט זיך אַהיים, אידן!" אֶפרַיִם און נאָך ניין שבטים האָבן אויסגעקליבן יָרָבעמען פאַר אַ קיניג, און נאָר די צוויי שבטים יהודה און בינימין האָבן אָנערקענט רחַבעמען. אַזוי האָט זיך די אידישע מלוכה צעטיילט אויף צוויי מלוכות: יהוּדָה און אפרַים, אָדער „מַלכוּת יהוּדָה" און „מַלכוּת ישׂרָאֵל" (אַרום 930 יאָר פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג).

8. די צעטיילטע מלוכה — מלכות ישראל

די מלוכה פון די צען שבטים, אָדער „מַלכּות ישראל“, האָט פאַרנומען דעם גאַנצן צָפון און מיטל פּאַלעסטינע. איר ערשטער מלך איז געווען ירבעם, וואָס האָט געמאַכט זיין הויפּט-שטאָט אין שכם, אין לאַנד אֶפרַיִם. ירבעם האָט מורא געהאַט, אַז מענטשן פון זיין לאַנד וועלן גיין דינען גאָט אין גרויסן בית-הַמִקדָש, וואָס איז אין ירושלים, און דאָרטן וועלן זיי צושטיין צו רחַבעמען, האָט ער באַשלאָסן שאַפן צוויי טעמפּלען אין זיין אייגענער מלוכה: איינעם אין מיטן לאַנד, אין דער שטאָט בית-אֵל („גאָטס הויז“), און דעם אַנדערן אין דער צפון-שטאָט דָן. דאָ האָט ער געענדערט אויך די פאָרם פון גאָטס-דינסט: ער האָט אַוועקגעשטעלט אין יעדן טעמפּל אַ פיגור פון אַ קאַלב, אויסגעגאָסן פון גאָלד, און האָט געזאָגט, אַז דאָס איז אַ געשטאַלט פון אַ גאָט, וואָס מען דאַרף זיך צו איר בוקן. דאָס האָט ער נאָכגעגעבן דעם פּשוטן פאָלק, וואָס האָט נאָך ניט פאַרשטאַנען, ווי קען מען דינען אַ גאָט אין הימל, וואָס מען זעט אים ניט. אַזוי האָט מען זיך אין מַלכות ישׂראל צונויפגעמישט מיט די אַרומיקע פעלקער, וואָס האָבן געהאַט זייערע אָפּגאָטן.

13. פיניקישער בַעַל

באַזונדערס האָבן זיך די אידן באַפריינדעט מיט זייערע שכנים, די פּיניקיער. דאָס איז געווען אין דער צייט פונם אידישן מֶלֶך אַחאָב, וואָס האָט געמאַכט פאַר זיין הויפּטשטאָט שומרון, ניט ווייט פון שכם. שומרון האָט זיך גרויס אויסגעבויט, ווי אַ צווייטע ירושלים. דאָ האָבן געוואוינט אויך אויסלענדער: פיניקיער און אַראַמייער. אַחאָבס ווייב, איזבל, איז געווען אַ טאָכטער פון דעם פיניקישן קיניג. זי האָט אַריינגעבראַכט אין שומרון די מִנהָגים פון איר פאָטערלאַנד. אַרום דער קיניגין האָבן זיך געשאַרט פּריסטער פון דעם

אָפּגאָט בַּעל. אין די העכערע קלאַסן איז געוואָרן אַ מאָדע דינען גלייכצייטיק אין די טעמפּלען פֿון אידישן יַהוֶה און פֿיניקישן בַּעל. אויסערדעם האָט מען געדינט דער געטין אַסטאַרטאַ (עשתּורת, אַשֵרה).

עס זיינען אָבער נאָך געווען אין פֿאָלק מענטשן, וואָס האָבן פֿאַרשטאַנען, ווי מיאוס דאָס איז — דינען צו צוויי געטער, צונויפֿמישן זיך מיט געצנדינער און אָפּזאָגן זיך פֿון די געזעצן פֿון דער אידישער תּורה. ווידער איז געקומען אַ באַגייסטערטער מענטש, דער „נביא“ אֵלִיָהו פֿון דער שטאָט תּישבי, אויף יענער זייט יַרדן, און האָט אָנגעהויבן ריידן אין שומרון, אַז דער מֶלֶך און די מַלכָּה פֿאַרפֿירן דאָס פֿאָלק אויף פֿאַלשע וועגן. די מַלכָּה איזבֶל איז בייז געוואָרן און האָט געהייסן באַשטראָפֿן אֵלִיָהו און זיינע פֿריינד, וואָס האָבן זיך גערופֿן „נביאים פֿון אידישן גאָט“ (נביאֵי יַהוֶה). פֿיל פֿון זיי האָט מען געכאַפּט און געשלאָגן, אַנדערע זיינען זיך צעלאָפֿן. אֵלִיָהו האָט זיך באַהאַלטן אַרום דעם יַרדן אָדער אין דעם מִדבָּר פֿון סינַי, וווּ משה רַבֵּנו האָט אַמאָל דעם פֿאָלק די תּורה געגעבן. אָבער ער האָט זיך ניט געקענט איינהאַלטן און פֿון צייט צו צייט פֿלעגט ער קומען אין שומרון און זאָגן אַחאָבן דעם אֱמֶת אין די אויגן.

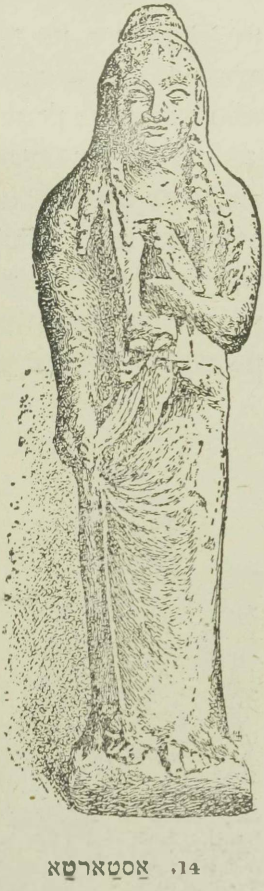
14. אַסטאַרטאַ

איינמאָל האָט זיך אֵלִיָהו דערוווּסט, אַז אַחאָב און איזבֶל האָבן אָפּגעטאָן אַ מיאוסע מעשה. נאָענט צום קיניגס פּאַלאַץ איז געווען אַ וויינגאָרטן, וואָס האָט געהערט אַן ערלעכן ערדראַבעטער נבות. אַחאָב האָט געוואָלט קויפֿן דעם וויינגאָרטן און מאַכן פֿון אים אַ שיינעם גאָרטן אַרום פּאַלאַץ, אָבער נבות האָט ניט געוואָלט פֿאַרקויפֿן זיין נַחלָה. האָט די שלעכטע איזבֶל געהייסן איבערגעבן נבותן צום געריכט און געשטעלט פֿאַלשע עדות, וואָס האָבן געזאָגט, אַז נבות האָט

עלעסטערט גאָט און דעם קיניג; דאָס געריכט האָט אים פאַרמשפּט צו טויט-שטראָף, און זיין שיינער וויינגאָרטן איז אָנגעקומען דעם קיניג. דאָ איז אֵליָהו געקומען צו אַחאָבן און האָט מיט צאָרן אויסגעשריען: „דו האָסט געהרגעט אַן אומשולדיקן מענטשן און באַקומסט נאָך זיין ירושה! דערפאַר וועט דיך גאָט שטראָפן: אויף דעם פּלאַץ, וואו די הינט האָבן געלעקט דאָס בלוט פון נבותן, וועלן זיי לעקן דאָס בלוט פון דיר און דיין הויזגעזינד“.

שפּעטער האָט זיך טאַקע אַזוי אויסגעלאָזט. אַחאָב האָט געפירט מלחמות מיט דעם מֶלך פון אַרָם, בֶּן-הַדַד, וואָס איז געוואָרן הערשער איבער די אַרומיקע לענדער און געוואָלט אָפּנעמען אויך אַ שטיק לאַנד ביי מַלכות ישׂרָאֵל. צוויי מאָל האָבן זיך די אַראַמייער איינגעריסן אין לאַנד, האָבן באַלאַגערט שומרון, און אַחאָבס אַרמיי האָט זיי פאַרטריבן, אָבער צום דריטן מאָל האָבן די פיינד געזיגט און אַחאָב אַליין איז געפאַלן אין קריג. מען האָט אים אַ שווער פאַרוואונדעטן אין אַ וואָגן, פאַרגאָסן מיט בלוט, אָפּגעפירט אין שומרון, און דאָרטן האָבן די הינט געלעקט דאָס בלוט פון וואָגן אויף יענעם אָרט ביים קיניגס פּאַלאַץ, וואו עס א איז אַמאָל געווען דער וויינגאָרטן פון נבות.

אַזוי איז מקוים געוואָרן אֵליָהוס נביאות. אָבער די שלעכטע איזֶבל האָט נאָך געלעבט און צוזאַמען מיט איר זון יורָם געפירט די מלוכה. דאָ איז אַרויסגעטראָטן אֵליָהוס תַּלמיד, אֱלישָע הַנביא. נאָך דעם טויט פון אֵליָהו הַנביא (אין פאָלק האָט מען געגלויבט, אַז אַ שטורעמווינד האָט אים אַוועקגעטראָגן לעבעדיקערהייט אין הימל אַריין), האָט אֱלישָע ווייטער געפירט דעם קאַמף קעגן דעם קיניגסהויז אין שומרון. אֱלישָע האָט איינגערעדט איינעם אַ קריג-פירער יֵהוּא, ער זאָל מיט דער הילף פון זיינע סאָלדאַטן אַראָפּוואַרפן אַחאָבס יורשים פון טראָן און ווערן אַליין אַ מֶלך, מיט דעם תּנאַי, אַז ער זאָל פאַרניכטן דעם קולט (גאָטס-דינסט) פון בַּעל און ווידער איינפירן דעם איינציקן קולט פון יַהוָה. דער סאָלדאַטן-פירער האָט געמאַכט די זאַך מיט בלוטיקע הענט: ער האָט אויסגעהרגעט די גאַנצע משפּחה אַחאָבס און די אָנהענגער פון בעל-קולט . יהוא איז געוואָרן קיניג און האָט ווייטער געפירט די מלחמות מיט אַרָם, וואָס האָבן זיך געצויגן אויך אונטער

דער הערשאַפֿט פֿון זיין זון און אייניקל, אַמאָל מיט גליק, אַמאָל מיט שווערע מפּלות.

נאָך אויף אַ קורצער צייט איז געוואָרן רואיק אין מלכות ישׂראל; דאָס איז געווען אין דער צייט פֿון מלך ירבעם דעם צווייטן, יהואָס אור־אייניקל, וואָס האָט געקיניגט מער ווי פֿופֿציק יאָר. ער האָט אויפֿגעשטעלט דעם פֿרידן אין לאַנד. אַזוי ווי אַמאָל שלמה המלך, האָט זיך ירבעם דער צווייטער אָפּגעגעבן מיט בויען שיינע הייזער אין זיין הויפּטשטאָט שומרון; פֿאַר זיך אַליין האָט ער געבויט צוויי פּאַלאַצן: אַ ווינטערדיקן און אַ זומערדיקן. אין די פֿרידנס־יאָרן האָט ווידער אויפֿגעלעבט דער האַנדל מיט פֿיניקיע און אַנדערע לענדער; פֿיל מענטשן זיינען רייך געוואָרן און האָבן געפֿירט אַ גבירישן לעבן: געבויט זיך פּרעכטיקע הייזער, מיט מעבל, באַפּוצט מיט גאָלד און עלעפֿאַנטן־ביין, געטראָגן קליידער פֿון די טייערסטע געוואַנטן, געגעסן די בעסטע מאכלים, געטרונקען די טייערסטע ווינען; באַזונדערס האָבן זיך אָנגעטאָן וואוילטאָג די רייכע ווייבער, וואָס האָבן זיך אָפֿט געפֿירט גאָר לייכטזיניק. צום גרעסטן טייל האָבן די רייכע געשאַפֿן זייערע פֿאַרמעגנס ניט מיט ריינע מיטלען: זיי פֿלעגן אונטערדריקן זייערע אַרבעטער, פֿלעגן פֿאַרלייען געלט אויף גרויסע פּראָצענטן, און אַז דער אָרימער בעל־חוב האָט ניט געקענט אָפּצאָלן צו דער צייט, פֿלעגן זיי ביי אים אָפּנעמען דאָס לעצטע אייגנטום אָדער מאַכן אים פֿאַר אַ קנעכט. אין יאָרן פֿון אומגערעטעניש פֿלעגן די תּבֿואה־הענדלער געבן אויף באָרג די אָרימע ערדאַרבעטער ברויט פֿאַר הויכע פּרייזן און דערנאָך אָפּנעמען ביי זיי פֿאַרן חוב זייערע פֿעלדער און וויינגערטנער. אַפֿילו די כּהנים אין די טעמפּלען האָבן זיך געיאָגט נאָך געלט און פֿאַרגעניגנס. די אמתע גייסטיקע פֿירער, די נביאים, האָבן ניט געקענט צוזעען אַזאַ פֿאַרדאָרבנקייט און פֿלעגן אָפֿט דערמאָנען, אַז אַזאַ לעבן קען ברענגען צו אַן אומגליק פֿאַרן אידישן פֿאָלק.

דער בעסטער פֿון די נביאים צו יענער צייט איז געווען עָמוס, אַן ערלעכער ערדאַרבעטער פֿון אַ שטעטל אין יהודה. ווען ער איז געקומען פֿון זיין שטעטל אין דער גרויסער שטאָט בית־אל, וווּ עס איז געשטאַנען דער טעמפּל פֿון ירבעם דעם ערשטן, און האָט דערזען די צולאָזנקייט פֿון די איינוואוינער, האָט ער זיי אָנגעהויבן אויסריידן;

אַז זיי לעבן ניט נאָך די געזעצן פון אֶמֶת און יוֹשֶר. און געזאָגט נביאות, אַז זיי וועלן אָפּקומען פאַר זייערע זינד צו די רייכע האָט ער געזאָגט: „דערפאַר וואָס איר טרעט דעם אָרימאַן מיט די פיס, וועט איר בויען הייזער פון בעסטן שטיין, נאָר וואוינען אין זיי וועט איר ניט“ צו די צוגלאָזענע פרויען האָט ער געשריען: „הערט אויס, איר פעטע בהֵמות, וואָס איר באַרויבט די אָרימע, פאַרטרייבט די בעטלער און פאָדערט ביי אייערע מענער: גיב נאָך — מיר וועלן טרינקען! עס וועלן קומען טעג און מען וועט אייך אַוועקפירן אויף שיפלעך (אין גָלות)“ דער נביא ווייזט אויף, אַז אין מַלכות יהוּדָה לעבט מען ערלעכער ווי אין מלכות ישׂרָאֵל, און זאָגט פאָראויס, אַז דאָס פאָלק וועט פאַרטריבן ווערן פון זיין לאַנד. איינער פון די כּוֹהֲנים אין טעמפּל בֵית-אֵל האָט אָנגעזאָגט דעם קיניג, אַז דאָ גייט אַרום אַ נביא פון יהודה און שרעקט דאָס פאָלק מיט אַלערליי אומגליקן. צו עמוסן האָט ער געזאָגט: „לויף צוריק קיין יהודה, דאָרטן זאָג נביאות, אָבער אין בית-אֵל זאָלסטו זיך מער ניט באַווייזן“. עמוס האָט אים רואיק געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט אַ זון פון אַ נביא. איך בין אַ פּראָסטער פאַסטוך און פלאַנצער פון פייגנבוימער; אָבער גאָט האָט מיך צוגענומען פון מיין שאָף און געזאָגט: ניי זאָג נביאות צו מיין פאָלק ישׂרָאֵל!“

15. געפאַנגענע אידן אין אשור

נאָך דעם טויט פון יָרָבעם דעם צווייטן האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן אַ שרעקלעכע צייט. א גרויסע און שטאַרקע מלוכה אין אַזיע, אַ ש ו ר אָדער אַסיריע, האָט זיך אַ וואָרף געטאָן אויף אַלע קליינע לענדער, צווישן זיי אויך אויף מַלכות ישׂרָאֵל, און האָט זיי געוואָלט איינגעמען. די שוואַכע מלכים, וואָס האָבן געקיניגט נאָך יָרָבעמען, האָבן זיך געמוזט אונטערגעבן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תִיגלַת-פִּילְאֶסר. אַ נייער נביא, ה וֹ שֵ ע, האָט פאַר-

אויסגעזען, אַז דאָס פֿאָלק ישראל און זיינע הערשער וועלן ניט בײַשטיין קעגן דעם מעכטיקן זיגער. די מלכים פֿון שומרון האָבן געפּרובט פֿאַרבינדן זיך מיט די אַרומיקע קליינע הערשער און מלחמה האַלטן קעגן אַשור. אָבער זיי האָבן געהאַט אַ מפּלה. צוערשט האָט דער מעכטיקער קיניג פֿון אַשור תּיגלת-פּילאֶסר אָפּגענומען אַ העלפֿט לאַנד פֿון מלכות ישׂראל און פֿאַרשיקט טויזנטער געפֿאַנגענע אין פֿרעמדע לענדער. שפּעטער האָבן זיינע נאָכפֿאָלגער שלמנאֶסר און סרגון דריי יאָר נאָכאַנאַנד באַלאַגערט די באַפֿעסטיקטע שטאָט שומרון און צום סוף זי איינגענומען. די באַזיגער האָבן חרובֿ געמאַכט די הויפּטשטאָט און די אַרומיקע ערטער און האָבן פֿאַרטריבן די איינוואוינער אין די ווייטע מדינות פֿון מיטל-אַזיע. אין די חרובֿע אידישע שטעט האָבן זיי באַזעצט אַסירער און אַנדערע מענטשן פֿון פֿרעמדע פֿעלקער, וואָס האָבן זיך שפּעטער צונויפֿגעמישט מיט די רעשטן פֿון ישׂראל און האָבן געבילדעט אַ מיש-פֿאָלק מיט דעם נאָמען „שומרונים" (סאַמאַריטאַנער).

15a. געפֿאַנגענע אידן אין אַשור בעטן גאָט

די מלכות ישראל האָט עקזיסטירט כּמעט צוויי הונדערט יאָר. זי איז צעשטערט געוואָרן מיט 2650 יאָר פֿאַר אונזער צייט (אין יאָר 720 פֿאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

9. מלכות יהודה ביז דעם ערשטן חורבן

אין די צוויי הונדערט יאָר, ווען עס האָט עקזיסטירט די מלכות ישׂראל, איז אין מלכות יהודה אין דרום-פּאַלעסטינע געווען פֿיל רואיקער. דאָ האָט געהערשט איין איינציגע דינאַסטיע: דאָס קיניגס-הויז דוד, און עס האָבן זיך ניט געביטן מלכים פֿון פֿאַרשיידענע דינאַסטיעס אַזוי ווי אין מלכות ישׂראל. פֿעסט איז געשטאַנען די

הויפּטשטאָט ירושָלַים מיט דעם גרויסן בֵּית־הַמִקדָש, וואוּהין עס פלעגן זיך פאַרזאַמלען „עוֹלֵי־רֶגֶל“ (פּילינגרימען) פוּנם גאַנצן לאַנד. דאָס לאַנד יהוּדָה איז געלעגן אָן אַ זייט פוּן די גרויסע קריגערישע מלוּכוֹת אַרָם און אַשוּר און האָט ניט נעדאַרפט אויסהאַלטן אַזוי פיל מִלחָמוֹת ווי דאָס לאַנד ישׂרָאֵל. אין דער צייט פוּן שלוֹמהס זוּן רחַבעם איז דער עגיפּטישער קיניג שישָק מיט זיין חַיִל אָנגעפאַלן אויף ירוּשָלַים און אַנדערע שטעט, אָבער רחַבעם האָט זיך בּיי אים אויסגעקויפט מיט געלט, און די אָנפאַלער זיינען אַוועק צוּריק. ווען אַחאָב האָט געהערשט אין שוֹמרוֹן האָט דער קיניג פוּן יהוּדָה יהוֹשָפָט אים געהאָלפן אין דער מִלחָמה קעגן אַרָם. די צוויי מלָכים זיינען אַפילוּ געוואָרן מחוּתָנים: אַחאָבס טאָכטער עתַליָה האָט חתוּנה געהאַט מיט יהוֹשָפָטס זוּן יהוֹרָם. אָבער ווען זי האָט אָנגעהויבּן אַריינפירן אין ירוּשָלַים דעם בַּעל־קוּלט נאָך דער מאָדע פוּן שוֹמרוֹן, האָט דאָס פאָלק צעבּראָכן אַלע בּילדער פוּן בַּעל און געהרגעט די קיניגין עתַליָה. שפּעטער האָבּן זיך די הערשער פוּן בּיידע אידישע מלוּכוֹת אָפט געקריגט און אַפילוּ געגאַנגען אויף מִלחָמוֹת איינער קעגן דעם אַנדערן. בּשעת די אַסיריער האָבּן בּאַלאַגערט שוֹמרוֹן און צעשטערט די מַלכוּת ישׂרָאֵל, זיינען איר די מלָכים פוּן יהוּדָה ניט געקוּמען צוּ הילף. דער יהוּדישער מֶלֶך אָחָז האָט זיך אוּנטערגעגעבּן דעם גרויסן אַסירישן קיניג תּיגלַת־פּילאֶסר און דערמיט האָט ער געראַטעוועט זיין לאַנד פוּן דעם גרויסן חוּרבּן, וואָס די אַסיריער האָבּן אָנגעמאַכט אין דעם בּרוּדער־לאַנד.

צוּ יענער צייט איז אויך מַלכוּת יהוּדָה אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער וועלט־פּאָליטיק פוּן די גרויסע מלוּכוֹת. אין די העכערע קלאַסן האָט מען אָנגעהויבּן נאָכמאַכן דעם לעבּן־שטייגער פוּן פרעמדע פעלקער. דער אוּנטערשיד צווישן אָרים און רייך איז דאָ אויך געוואָרן אַזוי שטאַרק, ווי פריער אין מַלכוּת ישׂרָאֵל, און די נביאים האָבּן געפילט, אַז עס קען קוּמען צוּ אַ סאָציאַלער קאַטאַסטראָפע. בּאַזוּנדערס זיינען זיי געוועזן אויפגעבּראַכט, ווען דער מֶלֶך אָחָז האָט איינגעפירט אין ירוּשָלים אַסירישע מאָדעס אין געזעלשאַפטלעכן לעבּן און אַפילוּ אין רעליגיעזן קוּלט. דער גרויסער נביא ישַעיָה בֶּן אָמוֹץ, וואָס איז געווען נאָענט צוּ די העכערע קרייזן פוּן ירוּשָלים, האָט אין

זיינע פייערדיקע רעדעס אויפנערעקט די מאָראַלישע פעלער פון די דאָזיקע קרייזן, האָט ניט נעשאַנעוועט אויך דעם קיניג און די הויכע באַאַמטע „ווי אויסנעלאָסן איז נעוואָרן — האָט ער געשריען — די געטרייע שטאָט ירושָלים! אַמאָל האָבן אין איר געהערשט גערעכטיקייט און ערלעכקייט, און איצט — מערדער! דיינע פירסטן זיינען פאַרדאָרבענע מענטשן, חַברן זיך מיט גַנבים, האָבן ליב נעמען מַתָּנות, יאָגן זיך נאָך געלט, דעם יָתום גיבן זיי ניט זיין רעכט און ווילן ניט הערן די קלאָג פון דער אַלמנה... צו וואָס קומט איר — זאָגט גאָט — אין מיין טעמפּל און ברענגט מיר קָרבָנות? איך קען אייערע תּפילות ניט הערן, ווייל אייערע הענט זיינען פול מיט בלוט. רייניקט זיך, זאָגט זיך אָפּ פון אייערע שלעכטע מעשים, לערנט זיך גוטס טאָן, זוכט גערעכטיקייט, האַלט אויף דעם געדריקטן, גיט זיין רעכט דעם יָתום, שטעלט זיך איין פאַר דער אַלמנה!“ באַזונדערס שאַרף האָט ישעיָה גערעדט קעגן די „בנות ציון“, די פרויען פון ירושָלים, וואָס האָבן געהאַט אין זינען נאָר פוצן זיך און קליידן זיך, אַרומגיין אין די גאַסן, באַדעקט מיט צירונג, באַשמירט מיט פאַרשיידענע פאַרפומען, און זיך ניט אומגעקוקט ווי דער אָרימאַן זיצט אָן ברויט און אָן אַ קלייד.

קעגן דעם מֶלֶך אָחָז איז ישַעיָה אַרויסגעטראָטן און האָט אים פאָרגעוואָרפן זיין פריינדשאַפט מיט דעם אַסירישן קיניג און זיין נייגונג צו אַסירישער לעבנספירונג. דער נביא האָט אים געזאָגט: „אשור איז נאָר אַ שטעקן אין גאָטס האַנט, מיט וועלכן גאָט שלאָגט די זינדיקע פעלקער; דו אָבער האָסט מורא פאַרן שטעקן און ניט פאַר דעם, וואָס האַלט אים אין דער האַנט“. דערפאַר איז ישַעיָה געווען צופרידן, ווען אָחָז איז געשטאָרבן און דעם טראָן האָט פאַרנומען זיין זון חיזקיָהו, וואָס האָט געוואָלט פירן די מלוכה אין דעם גייסט פון דער תּורה און פון די נביאים. חיזקיָהו האָט פאַרבאָטן אַלערליי געצנדינסט אין לאַנד, געהייסן צעברעכן אַלע בילדער פון האָלץ און מעטאַל, צו וועלכע פיל מענטשן האָבן זיך געבוקט אויף די אַלטאַרן (בָמות), און האָט אויפגעשטעלט דעם ריינעם גאָטס-דינסט אין דעם בֵּית-המִקדָש פון ירושָלים. דאָ האָט ער געפייערט פּסח און די גרויסע יָמים טובים צוזאַמען מיט די פאָלקס-מאַסן, וואָס פלעגן זיך צונויפקומען פון אַלע עקן לאַנ־ אין דער הייליקער שטאָט ירושָלים.

חיזקיָהו האָט געזאָרגט װעגן איין זאַך: װי צו באַפרייען דאָס לאַנד פון דעם אַסירישן יאָך, װאָס האָט אויף זיך גענומען זיין פאָטער אָחָז. אין יענער צייט האָט אין אַשור געהערשט דער קריגערישער מֶלֶך סַנחֵריב, װאָס האָט געװאָלט איינגעמען אַלע לענדער צװישן מעסאָפּאָטאַמיע און מִצרַיִם. חיזקיָהו האָט געשלאָסן אַ בונד מיט דעם עגיפּטישן קיניג, כּדי צוזאַמען צו קעמפן קעגן סַנחֵריבן. ער האָט באַפעסטיקט די שטאָט־מויערן פון ירושָלים, צוגעגרייט געװער און אַלע מיטלען, װאָס זיינען נויטיק צו דער פאַרטיידיקונג פון דער הויפּטשטאָט אין פאַל פון אַ באַלאַגערונג. סַנחֵריב האָט זיך דערפון דערװאוּסט בשעת ער איז געגאַנגען אויף אַ מִלחָמה מיט די עגיפּטער, און האָט פון װעג געשיקט שלוחים צו חיזקיָהו מיט דער פאָדערונג, ער זאָל באַלד איבערגעבן די שטאָט ירושָלים דעם אַסירישן חַיִל. די שטאָט־טויערן זיינען געװען פאַרשלאָסן, און די שלוחים זיינען געשטאַנען אינדרויסן, אונטער דעם פעסטונג־מויער, בשעת אויבן אויפן מויער זיינען געשטאַנען די דערשראָקענע איינװאוינער. איינער פון די שלוחים האָט אויסגעשריגען: „זאָגט חיזקיָהון אין נאָמען פון דעם גרויסן קיניג פון אַשור: אויף װעמען פאַרלאָזט דו זיך, אויפהויבנדיק אַן אויפשטאַנד קעגן מיר? אויף מִצרַיִם, דעם צובראָכענעם שטעקן, װאָס שטעכט דורך די האַנט פון יענעם, װאָס שפּאַרט זיך אָן אויף אים? לאָזט זיך ניט פאַרפירן פון אייער מֶלֶך חיזקיָהו און גיט זיך אונטער דעם מֶלֶך פון אַשור!“ חיזקיָהו האָט זיך דערשראָקן און געבעטן דעם נביא ישַעיה, ער זאָל בעטן גאָט ראַטעװען ירושָלים. ישעיה האָט אים באַרויִקט און אָנגעזאָגט, אַז גאָט װעט אָנשיקן אויף סַנחֵריבן אַ מַפָּלה. און אַזוי איז טאַקע געװען: מיטאַמאָל איז אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז סַנחריב האָט זיך אומגעקערט פון װעג צוריק אַהיים. מען האָט דערציילט, אַז אין זיין גרויסער אַרמיי האָט זיך אָנגעהויבן אַ מַגֵיפה (עפּידעמיע), פון װעלכער עס זיינען אויסגעשטאָרבן צענדליקער טויזנט מענטשן, און ער האָט געמוזט אַנטלויפן מיט דעם איבעריקן חַיִל צוריק קיין אַשור.

חיזקיָהוס זון מנַשֶׁה האָט זיך געפירט ניט װי זיין פרומער פאָטער, נאָר װי זיין זינדיקער זיידע אָחָז. ער האָט װידער צוגעלאָזן אומעטום אין לאַנד דעם קולט פון פרעמדע געטער; אַפילו אין ירושָלים זיינען געבויט געװאָרן אַלטאַרן פאַרן בַּעל און אַנדערע אָפּגעטער, און

טען האָט אַהער געבראַכט קָרבָּנות אַזוי ווי אין בית־המקדש; איינעם אַן אָפּגאָט מולך פלעגט מען דינען דערמיט, וואָס מען פלעגט פאַרברענען אויף זיין אַלטאַר קליינע קינדער. מען האָט זיך אונטערגעגעבן דער הערשאַפט פון אַשור און איבערגענומען אַלע שלעכטע מידות פון די אַרומיקע פעלקער. נאָר נאָך דעם טויט פון מנשהן און פון זיין זון האָט פאַרנומען דעם טראָן פון מלכות יהודה אַ רעפאָרמאַטאָר אין דעם גייסט פון די נביאים — י א ש י ה ו.

יאשיהו האָט פאַרענדיקט דאָס, וואָס זיין עלטערזיידע חיזקיהו האָט אָנגעהויבן. ער האָט מיט דער הילף פון די נביאים אויפגעשטעלט די הערשאַפט פון דעם געזעץ, פון דער תּורה. די מעשה איז געווען אַזוי: איינמאָל האָט מען געפונען אין אַ פאַרבאָרגענעם ווינקל פון בית־המקדש אַ בוך, וואו עס זיינען געווען פאַרשריבן געזעצן און רעדעס פון משה רבנו. ווען מען האָט פאָרגעלעגט דאָס בוך פאַרן מלך, איז ער פאַרוואונדערט געוואָרן: אין בוך (דאָס איז געווען דער ספר ד ב ר י ם, דער פינפטער טייל פון תּורת משה) איז געווען געשריבן, אַז ווען אידן וועלן ניט פאָלגן אַלע געזעצן, וואָס גאָט האָט זיי געגעבן דורך משהן, וועלן זיי באַשטראָפט ווערן, זייער לאַנד וועט זיין פאַרנומען פון פרעמדע פעלקער און שפּעטער וועלן זיי גאָר פאַרטריבן ווערן אין פרעמדע לענדער. די נביאים האָבן געגעבן יאשיהון צו פאַרשטיין, אַז דאָס איז אמת: אָט איז דאָך די מלכות־ישראל גאָר צעשלאָגן געוואָרן און דער זיגער אַשור הערשט אויך אין מלכות־יהודה; מסתּמא וועט נאָך קומען דערצו, אַז ירושלים וועט אויך חרוב ווערן אַזוי ווי שומרון; מען דאַרף אָננעמען מיטלען, אַז דאָס זאָל ניט פּאַסירן, און דעריבער מוז מען אָפּריייניקן דאָס לאַנד פון פרעמדע גלויבנס און מיאוסן געצנדינסט. יאשיהו האָט גענומען רייניקן: כּדי אויסצוראָטן דעם געצנדינסט, האָט ער אַרויסגעטריבן פון לאַנד די פרעמדע פּריסטער; ער האָט צונויפגערופן אַ גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין ירושלים און דערקלערט, אַז פון איצט אָן מוזן אַלע זיך פירן לויט די געזעצן פון תּורת משה.

אין דער דאָזיקער רעפאָרם האָט דעם קיניג פיל מיטגעהאָלפן דער נביא י ר מ י ה ו. דאָס איז געווען איינער פון די האַרציקסטע נביאים, וואָס האָט טיף געפילט יעדן ווייטאָק פון פאָלק און האָט געזוכט מיט־

לען צו ראַטעווען זיינע בּרידער פֿון אומגליק. נאָר אַ קורצע צייט האָט ער געהאַט נַחַת פֿון יאשיָהוס רעפֿאָרם און געהאָפֿט, אַז די מַלכות־יהודָה וועט זיך פֿעסט האַלטן אָן די גרענעצן, וואָס זיינען נויטיק פֿאַר אַ געזונטן סאָציאַלן לעבן. אינגיכן אָבער האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע קייט פֿון צָרות. די גרויסע אַסירישע מלוכה, וואָס איז באַשטאַנען פֿון אַ סך צוזאַמענגעדריקטע לענדער און פֿעלקער, האָט זיך אָנגעהויבן צעפֿאַלן. די אַלטע שׂונאים פֿון אַשור, די הערשער פֿון מִצרים, האָבן אויך געוואָלט אָפּנעמען עטלעכע לענדער ביי דער אָפּגעשוואַכטער מלוכה און האָבן זיך גערוקט אַהין מיט זייער אַרמיי דורך דעם לאַנד יהודָה. אָבער יאשיָהו האָט זיי ניט געוואָלט דורכלאָזן, מורא האָבנדיק, אַז די עגיפּטער וועלן פֿאַרכאַפּן אויך זיין אייגן לאַנד. ער האָט זיך געשטעלט אַנטקעגן דעם עגיפּטישן חַיִל ביי דער שטאָט מגידו, און דאָרטן האָט ער געהאַט אַ ביטערע מַפָּלה: די יידישע אַרמיי איז צעשלאָגן געוואָרן און יאשיהו אַליין איז געפֿאַלן אין דער מִלחָמה.

דער ניצָחון פֿון די עגיפּטער האָט זיי געמאַכט פֿאַר הערשער אין מַלכות יהודָה. דער עגיפּטישער קיניג האָט געשטעלט פֿאַר אַ מֶלֶך אין ירושָלים דעם עלטערן זון פֿון יאשיָהו, יהויָקים. דער נייער מֶלֶך, אָנשטאָט צו זאָרגן וועגן פֿאַרבעסערן די לאַגע פֿון זיין פֿאָלק, האָט געזאָרגט נאָר וועגן דעם, ווי אויפֿצומאָנען די צינזן, וואָס די יידן האָבן געמוזט צאָלן זייער עגיפּטישן אויבערהאַר, און אויספֿירן אַלץ וואָס ער הייסט. דאָ איז יִרמיָהו אַרויסגעטראָטן קעגן דעם מֶלֶך און קעגן דער גאַנצער אַריסטאָקראַטיע פֿון ירושָלים. ער האָט אין בית־המִקדָש געהאַלטן אַ רעדע, אין וועלכער ער האָט געזאָגט, אַז אויב די פֿירער פֿון פֿאָלק וועלן ניט בעסער ווערן, וועט דער גרויסער טעמפּל אין ירושָלים חרוב ווערן אַזוי ווי אַמאָל דער קליינער טעמפּל אין שילה צו דער צייט פֿון שמואֵל הַנביא. מען האָט געכאַפּט יִרמיָהון און איבערגעגעבן צום געריכט; מען האָט אים געוואָלט באַשטראָפֿן מיט טויט פֿאַר זיינע ווערטער וועגן דעם הייליקן אָרט, אָבער זיינע פֿריינד האָבן אים באַפֿרייט.

אין עטלעכע יאָר אַרום איז די אַסירישע מלוכה אינגאַנצן צעפֿאַלן געוואָרן. אויף איר אָרט האָט זיך געשטעלט אַן אַנדערע מעכטיקע מלוכה פֿון מעסאָפּאָטאַמיע: בָּבֶל, אָדער באַבילאָניע, וואָס איז גע־

וואָרן שטאַרק אונטער דער פירונג פון איר קיניג נבוכדנֶצאַר. אין אַ בלוטיקער שלאַכט אין סיריע האָט די גרויסע באַבילאָנישע אַרמיי צעשלאָגן די עגיפּטער און פאַרטריבן זיי אויך פון פאַלעסטינע. יהוֹיָקים האָט אויפגעהויבן אַ בונט קעגן דעם נייעם הערשער נבוכדנֶצאַר, אָבער דער נביא ירמיָהו האָט אים געוואָרנט, אַז אומזיסט איז דער קאַמף, ווייל ער האָט פאָראויסגעזעען, אַז די באַבילאָניער וועלן באַ־הערשן אַלע לענדער אַרום דעם מיטללענדישן יַם. אינגיכן איז יהוֹיָקים געשטאָרבן און זיין אַכצעניאָריקער זון יהוֹיָכין איז געוואָרן מֶלֶך פון ירושָלים. דענסטמאָל איז געקומען נבוכדנֶצאַר מיט זיין חַיִל און באַ־לאַגערט די שטאָט. דער יונגער מֶלֶך האָט זיך דערשראָקן און איז אַרויס־געגאַנגען מיט זיין מוטער און זיינע שָׂרוֹת צום באַבילאָנישן לאַגער, כּדי איבערבעטן דעם צערייצטן הערשער; אָבער נבוכדנֶצאַר האָט זיי ניט געגלויבט און געהייסן פאַרשיקן אים מיט זיין פאַמיליע און די רייכסטע מענטשן פון ירושָלים קיין בָּבֶל. פאַר אַ מֶלֶך אין ירושָלים האָט ער אַוועקגעשטעלט דעם אינגערן ברודער יהוֹיָקימס, צִדקִיָהו, וואָס האָט געשוואָרן צו זיין שטענדיק געטריי דעם באַבילאָנישן הערשער.

זיבן יאָר האָט צידקיָהו אָפּגעהיט זיין שבועה, אָבער צום סוף האָט ער ניט אויסגעהאַלטן און אויפגעהערט צאָלן צינז דעם באַבילאָנישן קיניג. ווען נבוכדנֶצאַר האָט דאָס דערהערט, האָט ער געשיקט אַ גרויסן חַיִל קיין יהוּדָה. די באַבילאָנער האָבן איינגענומען אַלע באַ־פעסטיקטע שטעט אויפן וועג צו ירושָלים און דערנאָך באַלאַגערט די הויפּטשטאָט. די שטאָט איז געווען פול מיט מענטשן, וואָס זיינען זיך צונויפגעלאָפן פון די קלענערע שטעט אין דער האָפענונג, אַז די שטאַרקע פעסטונגען פון ירושָלים וועלן אויסהאַלטן די באַלאַגערונג. די דיקע מויערן האָבן טאַקע אויסגעהאַלטן מער ווי אַ יאָר, אָבער די מענטשן, וואָס זיינען געווען הינטער זיי פאַרשפּאַרט, האָבן ניט גע־קענט אויסהאַלטן. אין ירושָלים איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפּייז פאַר דער באַפעלקערונג, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שרעק־לעכער הונגער: מענטשן זיינען געפאַלן אין די גאַסן, אומעטום האָט זיך געהערט דער געשריי פון קינדער צו די מוטערס: „ברויט, ברויט!“

„מער זיינען געווען די געפֿאַלענע פֿון הונגער, ווי די געפֿאַלענע פֿון שווערד". די פֿאַרמאַטערטע קריגסלייט אויף די פֿעסטונג־מויערן האָבן שוין קיין כּוח ניט געהאַט פֿאַרטיידיקן די שטאָט. די באַבילאָנער האָבן דורכגעבראָכן די מויערן, זיך אַרייַנגעריסן אין שטאָט און האָבן געהרגעט, גערויבט, געברענט הייזער; ס'איז פֿאַרברענט געוואָרן אויך דער פּראַכטפֿולער בית־המקדש. דעם מלך צדקיָהו, וואָס איז אַנטלאָפֿן פֿון ירושלים, האָט מען געכאַפּט אין וועג, געבראַכט צו נבוכדנצאַרן און אויף זיין באַפֿעל האָט מען אים אויסגעשטאָכן די אויגן. טויזנטער געפֿאַנגענע יידן האָט מען פֿאַרשיקט אין בבל, אַזוי אַז ירושלים איז געוואָרן אַ פּוסטע שטאָט. דאָס איז געווען „דער ערשטער חורבן" פֿון דער הייליקער שטאָט (מיט 2500 יאָר פֿאַר אונזער צייט; אין יאָר 586 פֿאַר דער קריסטלעכער צייטרעכנונג).

16. ירמיהו קלאָגט אויף די חורבות פֿון ירושלים

צווישן די חורבות פֿון ירושלים איז אומגעגאַנגען און געוויינט דער נביא ירמיָהו. „ווי איינזאַם איז געבליבן די גרויס באַפֿעלקערטע

שטאָט! זי איז געוואָרן אַן אַלמנה און קיינער קומט זי ניט טרייסטן!"
ירמיָהו האָט פאָראויסגעזעען דעם גרויסן אומגליק און געוואָרנט דאָס פאָלק פון אַן אויפשטאַנד קעגן דעם באַבילאָנישן קיניג. דערפאַר האָט אים נבוכדנעצאַר געלאָזן פריי. ירמיָהוס פריינד, דער נשיא (פירסט) גדליָה, איז אויך נבוכדנעצאַרס באַפעל געוואָרן פאַרוואַלטער פון לאַנד יהודה און האָט זיך באַזעצט אין מיצפּה, ניט ווייט פון ירושלים. אָבער ניט לאַנג האָט זיך געהאַלטן דער דאָזיקער קליינער רעשט פון דער אידישער מלוכה. קעגן גדליָהן, אַלס שטעלפאַרטרעטער פון דער פיינדלעכער מאַכט, האָבן זיך צעבונטעוועט עטלעכע איבערגעבליבענע אידישע אָפיצערן מיט זייערע זעלנער און האָבן אים געהרגעט.

דאַן האָט ירמיָהו מיט אַ גרויסער גרופּע מענטשן פאַרלאָזן דאָס לאַנד און איז אַוועק קיין מצרים. אַזוי האָט זיך געבילדעט אַ צווייטער אידישער ישוב אין „גָלות", חוץ דעם גרעסערן ישוב, וואָס איז געווען אין גָלות־בָּבל. אין דעם חרובן לאַנד יהודה האָט נבוכדנעצאַר אָנגעמאַכט אַ נייעם חורבן, פאַרשיקט נאָך טויזנטער מענטשן אין פרעמדע לענדער. דאָס פאָלק איז געווען צעזייט און צעשפּרייט. אָבער אַ גרויסן טייל פון די פאַרוואָגלטע איז נאָך באַשערט געווען שפּעטער, אין בעסערע צייטן, אומקערן זיך אין זייער אייגן לאַנד.

---

10. ווי האָבן אידן געלעבט אין דער אַלטער צייט

אין דער צייט, ווען דאָס אידישע פאָלק האָט געלעבט אין זיין אייגענעם לאַנד כּנען־פּאַלעסטינע אָדער אֶרץ־ישׂראל, איז ע ר ד ־ אַ ר ב ע ט געווען בּיי אים די הויפּט־באַשעפטיקונג. „זיצן אין זיין ווינגאָרטן, אונטער זיין פייגנבוים" — דאָס האָט מען געהאַלטן פאַרן שענסטן און רואיקסטן אַרט לעבן. פון דעם ערדאַרבעטער־קלאַס זיינען אַרויס אַזעלכע גרויסע מענטשן, ווי שָאול הַמֶלֶך, דָוִד הַמֶלֶך, די נביאים אֶלישע און עמוס. צו לאַנדווירטשאַפט זיינען געווען צוגעפּאַסט די גרויסע יערלעכע ימים טובים: פּ ס ח — דער יום־טוב פון פרילינג („חַג הָאָבִיב"), ווען עס הויבט אָן וואַקסן תּבוּאָה אויפן פעלד; דער זומער־יום־טוב ש ב ו ע ו ת, ווען מען הויבט אָן שניידן די תּבוּאָה („חַג הַקָציר"), און ס ו כּ ו ת אין האַרבסט, ווען מען זאַמלט איין אַלץ,

וואָס איז אויסגעוואַקסן אויפן פעלד און אין ווייגאָרטן („חַג הָאָסִיף“). אין שפּעטערע צייטן זיינען די דאָזיקע דאָרפישע ימים־טובים פאַרוואַנדלט געוואָרן אין היסטאָרישע און רעליגיעזע. פּסח איז געוואָרן דער יום־טוב פון „יציאַת מִצרים“, צום אָנדענק, וואָס דאָס פאָלק האָט זיך באַפרייט פון עגיפּטישער קנעכטשאַפט; שבועות — צום אָנדענק פון „מַתַּן תּוֹרָה“, ווען מושה האָט איבערגעגעבן דעם פאָלק גאָטס געבאָטן ביים באַרג סיני; סוכּות — צום אָנדענק פון די וואַנדערונגען אין מִדבָּר, ווען אידן האָבן געוואוינט אין געצלטן אָדער ביידלעך (סוּכּות).

אַלע וואָך האָט יעדע אידישע פאַמיליע געהאַט איין אָפּרו־טאָג־שַׁבָּת (דאָס וואָרט אין העברעאיש הייסט אָפּרו). „זעקס טעג זאָלסטו אַרבעטן און אויפן זיבעטן זאָלסטו אָפּרוען“ — דאָס איז געוואָרן אַ הייליקער געבאָט. דער שבת־אָפּרו האָט געהאַט אַ גרויסן עקאָנאָמישן און גייסטיקן איינפלוס אויפן לעבן: אַ זיבעטן טייל פון זיין לעבן האָט דער מענטש אָפּגעגעבן העכערע גייסטיקע אינטערעסן און דערפרישט זיינע כּוחות פאַר ווייטערדיקער אַרבעט.

אין די גרעסערע שטעט האָבן זיך אידן באַשעפטיקט אויך מיט האַנדל. האַנדלען האָבן זיי זיך אויסגעלערנט ביי זייערע שכנים, די פיניקיער. אַמאָל פלעגט מען זאָגן: „דער פיניקיער (כּנעני) האַלט אין די הענט פאַלשע וואָג און האָט ליב באַרייסן דעם קויפער“; אָבער שפּעטער האָט מען זיך שוין ניט געשעמט מיט מִסחָר. מען האָט אפילו געהאַנדלט מיט געלט: רייכע מענטשן פלעגן אָפּגעבן געלט אויף צינזן (פּראָצענט) און אָפּט, ווי מיר האָבן שוין געזעען, אָפּנעמען דאָס לעצטע ביים אָרימאַן. די אידישע תּוֹרָה האָט דאָס פאַרבאָטן. „אויב דו וועסט לייען געלט אַן אָרימען מענטשן, לייג אויף אים ניט אַרויף קיין שווערע צינזן. אויב דו וועסט ביי אים נעמען פאַר אַ מַשכּון זיין מאַנטל, גיב דאָס אים אָפּ צוריק איידער עס פאַרגייט די זון, וואָרעם דאָס איז זיין צודעק, ווי וועט ער שלאָפן?“

דאָס פאַמיליע־לעבן ביי אַמאָליקע אידן איז געווען צוגעפּאַסט צום אָריענטאַלישן (מזרח) שטייגער, אָבער דאָס געזעץ האָט אויסגעבעסערט פיל פעלערן אין דעם דאָזיקן שטייגער. אַ מאַן האָט געמעגט האָבן צוויי ווייבער, און ביי רייכע נאָך מער, אָבער גע־

וויינטלעך האָט בײַ אידן געהערשט די פאָרם פון מאָנאָגאַמיע — איינווייבעריי. צוויי ווייבער אין איין הויז פלעגן זיך שטענדיק קריגן צווישן זיך, און דער מאַן האָט געהאַט צָרות; דעם ניט רײַכן איז דערצו געווען שווער אויסצוהאַלטן אַ הויז מיט פיל קינדער פון בײדע ווייבער; דעריבער האָבן קליגערע מענטשן געהאַלטן פון מאָנאָגאַמיע. דאָס געזעץ האָט געשטעלט די מוטער גלײַך מיט דעם פאָטער אין דער פאַמיליע: „דו זאָלסט אַכטן דײַן פאָטער און דײַן מוטער" — בײדע גלײַך.

אין פאַרמעגלעכע הײַזער זײַנען געווען קנעכט און דינסטן, אָבער די שקלאַפעריי (קנעכטשאַפט) האָט בײַ אידן ניט אָנגענומען אַזעלכע מיאוסע פאָרמען, ווי בײַ אַנדערע פעלקער, וואו מען פלעגט זיך מיט אַ קנעכט באַגיין אַזוי ווי מיט אַ בהמה. אײביקע קנעכטשאַפט איז געווען פאַרבאָטן. אַ אידישער קנעכט האָט געדאַרפט דינען זײַן האַר ניט מער ווי זעקס יאָר, אויפן זיבעטן יאָר האָט אים דער האַר געמוזט אַרויסלאָזן פרײַ; אויב אָבער דער קנעכט האָט ניט געוואָלט אַוועקגיין, ווייל ער איז צוגעבונדן צו דער פאַמיליע, האָט מען זײַן אויער אויף אַ ווײלע צוגעפּעסטיקט צו דער טיר פון הויז — אַ סימן, אַז ער וויל אַליין בלײַבן אין דעם הויז. פרעמדע קנעכט (פון אַנדערע פעלקער) פלעגט מען האַלטן שטענדיק, אָדער מען פלעגט זיי פאַרקויפן פון איין האַר צו דעם אַנדערן.

אַלע פרײַע אײנוואוינער פון לאַנד האָבן געהאַט בירגער־רעכט, אפילו אויסלענדער אָדער „גֵרים". די תּורה זאָגט: „דעם גֵר זאָלט איר ניט דריקן. איר דאַרפט פאַרשטיין דאָס האַרץ פון אַ גֵר, ווייל איר זײַט אַליין אַמאָל געווען גֵרים אין מצרים". זאָרגן וועגן אָרימעלײַט איז געווען אַ חוֹב פאַר יעדער געמיינדע. די אָרימע האָבן געהאַט רעכט צו קלײַבן די רעשטן פון תּבואה־שניט אויף די פעלדער פון די פאַרמעגלעכע (לֶקט, שִׁכחָה, פּאָה). לויטן געזעץ פון דער תּוֹרָה האָט מען געמוזט איין מאָל אין זיבן יאָר מאַכן אַ „שַׁבּת־יאָר" אָדער שמיטה, ווען אַלע ערדבאַזיצער דאַרפן לאָזן זײערע פעלדער און גערטענער פרײַ פאַר אָרימעלײַט, און רײַכע לײַט דאַרפן ניט מאָנען חובות בײַ ניט פאַרמעגלעכע.

דער מֶלֶך בײַ אידן האָט ניט געהאַט אַ־מבאַגרעניצטע מאַכט, ווי בײַ אַנדערע פעלקער. דעספּאָטן אין טיראַנען זײַנען צווישן אידישע

מלכים געווען אַ זעלטנהייט. דער מֶלֶך האָט זיך אין מלוכה־זאַכן געמוזט באַראַטן מיט די „זקנים“, מיט די עלטסטע, סענאַטאָרן ווען אַ מֶלֶך האָט געטאָן עפּעס ניט געזעצלעך אָדער האָט געפירט אַ פאַלשע פּאָליטיק, פלעגט אים דער נ ב י א שאַרף אויסריידן. אַזוי האָט זיך אַמאָל שמואל הַנביא באַגאַנגען מיט שאול, נתן הנביא מיט דָוידן, אֵליהו מיט אַחאבען, ישעיה מיט אָחָזן און ירמיהו מיט יהויקימען און צדקיהון. דער נביא האָט גערעדט אין נאָמען פון גאָט, און מען האָט זיך צו זיינע רייד צוגעהערט, ווען אַפילו מען איז מיט אים ניט געווען צופרידן.

די אידישע ר ע ל י ג י ע האָט זיך אין יענער אַלטער תקופה לאַנג־זאַם אַנטוויקלט. זי איז געווען פאַרשיידן אין פאַרשיידענע שיכטן פון פאָלק. עס זיינען געווען מענטשן, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז דער גאָט פון אידישן פאָלק („אלוהי ישׂראל“) איז מער ניט ווי איינער פון די פילע געטער, וואָס פאַרשיידענע פעלקער האָבן אין זיי געגלויבט; עס זיינען אָבער געווען אַנדערע, וואָס האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס איז דאָ אֵיין איינציקער גאָט פאַר דער גאַנצער וועלט, וואָס האָט באַשאַפן הימל און ערד און האָט זיך צוערשט אַנטפּלעקט דעם אידישן פאָלק, כדי שפּעטער צוציען צום אֶמתן גלויבן אויך אַנדערע פעלקער. דעם געדאַנק פון אַ וועלט־גאָט האָבן די נביאים דערקלערט דעם פאָלק אין זייערע פייערדיקע רעדעס. זיי האָבן פאַרבונדן דעם גאָט־גלויבן מיט אַ הויכער מאָראַלישער לערע: גאָט וויל, אַז מענטשן זאָלן זיין ריין און ערלעך, זיי זאָלן ליב האָבן איינער דעם אַנדערן, ס'זאָל ניט זיין קיין אונטערשייד צווישן רייך און אָרים, מענטשן זאָלן לעבן ווי ברידער, ווי קינדער פון איין גאָט; אָט אַזעלכע מענטשן זיינען גאָט ליב און טייער, און ניט יענע, וואָס ברענגען אים קָרבָנות אין די טעמפּלען. דאָ איז געווען אַ קעגנזאַץ צווישן נ ב י א י ם און כ ו ה נ י ם (פּריסטער): די כּוהנים האָבן געהאַלטן, אַז גאָט מוז מען דינען דורך תּפילות און קרבנות אין בית־המִקדָש, די נביאים אָבער (ווי דער אויבנדערמאָנטער ישַעיָה און אַנדערע) פלעגן שטענדיק דערמאָנען, אַז מען דאַרף דינען גאָט מיט גוטע מעשים, מיט אַ גוט האַרץ און ליבע צו מענטשן, מיט גע־רעכטיקייט אין סאָציאַלן לעבן.

אין די אַלטע הייליקע ביכער פֿון אידישן פֿאָלק — אין די פֿינף ביכער פֿון דער „תּורה“ (חומש) און אין די ביכער פֿון „נביאים“ — זיינען געוועזן פֿאַרשריבן ביידע לערעס, די פֿוהנישע און די נביאישע, אויך אַלע געזעצן און פֿאָלקס-פֿאָרשטעלונגען וועגן גאָט און וועלט, לעבן און טויט, וועגן דער געשיכטע פֿונם אידישן פֿאָלק און זיין לאַנגע אַזווישן אַנדערע פֿעלקער.

---

11. ווי האָט זיך דאָס פֿאָלק פֿאָרגעשטעלט גאָט, וועלט און געשיכטע

וועגן דעם, ווי די וועלט איז באַשאַפֿן געוואָרן און ווי עס האָבן געלעבט די ערשטע דורות פֿון דער מענטשהייט, דערציילט אונז דער ערשטער סֵפֶר פֿון דער תּורה — סֵפֶר „בראשית“ („אין אָנהויב“). מען דאַרף ניט מיינען, אַז דאָס זיינען נאָר שיינע קינדער-מַעשׂהס: דאָ זיינען באַהאַלטן גלויבנס און פֿאָרשטעלונגען פֿון אוראַלטע דורות ניט נאָר ביי אידן, נאָר אויך ביי אַנדערע פֿעלקער; אין דער אידישער תּורה אָבער זיינען אַלע דערציילונגען פֿאַרבונדן מיט טיפֿע געדאַנקען, וואָס דערקלערן דעם גאַנג פֿון דער וועלט און דער מענטשהייט.

די וועלט איז באַשאַפֿן געוואָרן אין זעקס טעג. פֿריער איז די ערד געוועזן פּוסט און וויסט און באַדעקט מיט פֿינסטערניש. גאָט האָט אַ זאָג געטאָן: זאָל ווערן ליכט! — און עס איז ליכטיק געוואָרן. אויפֿן צווייטן טאָג האָט גאָט באַשאַפֿן דעם הימל. אויפֿן דריטן טאָג האָט זיך דאָס וואַסער אָפּגעטיילט פֿון דער טרוקענער ערד (יַבָּשָׁה), עס האָבן זיך געבילדעט יַמים און טייכן אויף איין זייט, גראָזן, תּבואות און בוימער אויף דער אַנדערער. דעם פֿערטן טאָג האָבן זיך באַוויזן אויפֿן הימל די זון, די לְבָנה און די שטערן. אויפֿן פֿינפֿטן טאָג האָבן אין דער לופֿט אָנגעהויבן פֿליען אַלערליי פֿייגלען און אין וואַסער שווימען פֿישן. אויפֿן זעקסטן טאָג האָבן זיך אויף דער ערד באַוויזן אַלערליי לעבעדיקע באַשעפֿענישן, און צום סוף דער ערשטער מענטש. גאָט האָט באַשאַפֿן דעם מענטשן אַזוי: ער האָט גענומען אַ הייפֿל ערד און אַריינגעבלאָזן אין אים אַ לעבעדיקע נשמה; דערנאָך האָט גאָט ביי אים אין שלאָף אַרויסגענומען אַ ריפּ פֿון דער זייט און פֿון דעם שטיק פֿלייש

באַשאַפן די פרוי. דעם ערשטן מענטשן האָט ער אַ נאָמען געגעבן אָדָם, ווייל ער איז באַשאַפן געוואָרן פון דער „אַדָמה“ (ערד), און די ערשטע פרוי האָט געהייסן חַוָה, ווייל זי איז די מוטער פון אַלע לעבעדיקע מענטשן (חַי). אַזוי איז אין זעקס טעג באַשאַפן געוואָרן די גאַנצע וועלט אין אַזאַ סֵדר: צוערשט די ניט־לעבעדיקע נאַטור (ערד, וואַסער), ווייטער די וואַקסנדיקע נאַטור (בוימער, גראָזן), די לעבעדיקע און באַוועגלעכע נאַטור (חַיות, עופות, פיש) און צולעצט דער מענטש, וואָס דאַרף הערשן איבער דער גאַנצער נאַטור. די תּורה גיט צו, אַז נאָכדעם ווי גאָט האָט באַשאַפן די וועלט אין זעקס טעג, האָט ער אויפן זיבעטן טאָג אָפּגערוט, און דערפאַר דאַרף דער מענטש אויך אָפּרוען איין טאָג אין דער וואָך — שַבָּת.

די ערשטע פּאָר מענטשן, אָדם און חַוה, האָבן געלעבט גליקלעך אין גַן־עֵדן, אַ שיינעם גאָרטן, וואו עס זיינען געוואַקסן אַלערליי פירות צום עסן. צווישן די בוימער זיינען געווען צוויי, דער בוים פון לעבן („עֵץ הַחַיים“) און דער בוים פון וויסן („עֵץ הַדַעת“). גאָט האָט אָנגעזאָגט אָדָמען, אַז ער מעג עסן פרוכטן פון אַלע בוימער, נאָר ניט פון בוים פון וויסן. אָבער חַוָה האָט דערזעען אַ שיינע פרוכט אויפן בוים פון וויסן, האָט אָפּגעריסן און אויפגעגעסן; דאָס איז געווען זייער געשמאַק, און זי האָט איינגערעדט אָדָמען, ער זאָל אויך פּאַרזוכן; אָדָם האָט איר געפאָלגט. דאָ האָבן זיך בייביידן די אויגן געעפנט: זיי האָבן אָנגעהויבן וויסן און פאַרשטיין דאָס, וואָס זיי האָבן פריער ניט פאַרשטאַנען. אַזוי האָבן זיי צום ערשטן מאָל באַמערקט, אַז זיי גייען אַרום נאַקעט, און האָבן זיך אָנגעהויבן שעמען; זיי האָבן זיך אויף גיך גע־מאַכט גאַרטלען פון פייגנבלעטער און צוגעדעקט דאָס לייב. מיטאַמאָל האָט אָדָם דערהערט גאָטס קול אין גאָרטן: „פאַרוואָס האָסטו געגעסן פונם פאַרבאָטענעם בוים?“ אָדָם האָט געענטפערט: „די ווייב האָט מיך איינגערעדט“; חַוָה האָט זיך פאַרענטפערט, אַז די קלוגע שלאַנג, וואָס האָט זיך אַרומגעדרייט אין גאָרטן, האָט זי איינגערעדט. און גאָט האָט געזאָגט: „פאַר דיין זינד, חַוָה, וועסטו באַשטראָפט ווערן דערמיט, וואָס דו וועסט מיט שמערצן געווינען קינדער; און דו, אָדָם, וועסט מיט שווערער מי באַאַרבעטן די ערד, מיט שוויים פון דיין פּנים וועסטו אַרויסנעמען פון איר דיין ברויט, ביז דו וועסט זיך אומקערן צו דער

ערד נאָך דיין טויט". נאָכדעם זיינען די ערשטע פּאָר מענטשן פאַרטריבן געוואָרן פון גן־עדן און האָבן געמוזט מיט שווערער אַרבעט און ליידן אונטערהאַלטן זייער לעבן.

די ערשטע קינדער פון אָדם און חוה זיינען געווען צוויי זין: קַיִן און הֶבֶל. קַיִן איז געווען אַן ערדאַרבעטער, הֶבל אַ פּאַסטוך. איינמאָל האָבן זיך די ברידער צוקריגט אין פעלד; דער שטאַרקערער קַיִן האָט זיך געוואָרפן אויף הֶבלן און אים דערהרגעט. דאָ האָט דער מערדער דערהערט גאָטס קול: „וווּ איז דיין ברודער הֶבל?" קַיִן האָט געענטפערט: „איך ווייס ניט, איך בין דאָך ניט מיין ברודערס שׁוֹמֵר (היטער)". גאָט האָט קַיִנען פאַרשאָלטן פאַר זיין שרעקלעכן פאַרברעך און האָט אים אָנגעזאָגט, אַז ער וועט זיין גאַנצן לעבן זיין פאַרוואָגלט (נָע ונָד) און ניט האָבן קיין רו אויף דער ערד. אין דער דאָזיקער דערציילונג שפּיגלט זיך אָפּ פון איין זייט דער אַלטער קאַמף צווישן דעם איינגעזעסענעם ערדאַרבעטער און דעם וואַנדערנדיקן פּאַסטוך, פון דער אַנדערער זייט — די אייביקע מִלחָמה צווישן מענטש און מענטש, פאָלק און פאָלק.

אָדָם און חַוָה האָבן געהאַט נאָך קינדער, זין און טעכטער. עס זיינען אויסגעוואַקסן גאַנצע מִשפָּחות מענטשן, שפּעטער גאַנצע דורות, אָבער געלעבט האָבן זיי צווישן זיך ווי חַיוֹת: דער שטאַרקער האָט געשלאָגן און געדריקט דעם שוואַכערן; עס איז ניט געווען אֶמֶת און יוֹשֶר אויף דער ערד. זעענדיק אַזוינס האָט גאָט באַשלאָסן ברענגען אַ מַבּוּל, אַ פאַרפלייצונג, אויף דער ערד, כּדי דער שלעכטער דור זאָל אויסשטאַרבן און מאַכן פּלאַץ פאַר אַ בעסערן מין מענטשן. גאָט האָט געוואָלט לאָזן לעבן נאָר דעם איינציקן ערלעכן מענטשן, מיטן נאָמען נוֹחַ (נואַח), און האָט אים געזאָגט: „מאַך זיך אַ גרויסן הילצערנעם קאַסטן („תֵּיבָה") און גיי אַהין אַריין מיט דיין הויזגעזינד און מיט איין פּאָר פון יעדער מין לעבעדיקע באַשעפענישן, חַיוֹת און עוֹפוֹת". נוֹח האָט אַזוי געטאָן, און ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער מַבּוּל און די גאַנצע ערד איז פאַרפלייצט געוואָרן, האָט זיך די תֵּיבה אויפגעהויבן און געשוואומען איבער די הויכע וואַסערן. ווי נאָר די וואַסערן זיינען אָפּגעפאַלן, איז נוֹח אַרויס פון דער תֵּיבה מיט זיין הויזגעזינד און מיט אַלע חַיוֹת, וואָס פון זיי האָט געזאָלט געבאָרן ווערן אַ נייע לעבעדיקע

וועלט. גאָט האָט צוגעזאָגט נוֹחן מער ניט ברענגען קיין מבול אויף דער ערד און האָט באַוויזן אויף דעם רעגנבויגן אין די וואָלקנס, אַלס אַ סימן פון פרידן צווישן גאָט און מענטשן. — אַזאַ דערציילונג וועגן אַ וועלט־מבול איז געווען פאַרשפּרייט צווישן אַלע פעלקער פון אַזיע, אָבער אין דער תּורה האָט מען דערצו געגעבן אַ דערקלערונג: כּדי אַ שלעכטן דור פאַרבייטן מיט אַ גוטן.

נוֹח האָט געהאַט דריי זין: שֵׁם, חָם און יֶפת. פון זיי, זייערע קינדער און קינדס־קינדער האָט זיך צעוואַקסן אַ נייע וועלט מיט מענטשן, מִשפָּחות, שבָטים און פעלקער. פון אָנהויב האָבן אַלע גערעדט אויף אֵיין שפּראַך און האָבן גוט פאַרשטאַנען איינער דעם אַנדערן. איינמאָל האָבן זיך מענטשן פאַרזאַמלט אין בָּבל און האָבן דאָרט אָנגעהויבן בויען אַ הויכן טורעם, וואָס זיין שפּיץ זאָל דערגרייכן צום הימל; דאָס האָט געזאָלט זיין אַ צייכן פאַר אַלע מענטשן, זיי זאָלן זען פון וויטן דעם טורעם און ניט צעשפּרייטן זיך אויף דער ערד. אָבער בּשעת דער אַרבעט, וואָס האָט לאַנג געדויערט, האָט פּאַסירט אַזאַ זאַך: די בויער האָבן אָנגעהויבן ריידן אויף פאַרשיידענע שפּראַכן און איינער האָט ניט פאַרשטאַנען וואָס דער אַנדערער רעדט. דעמאָלט האָט זיך דער בוי אָפּגעשטעלט און מענטשן האָבן זיך פון בָּבֶל צעשאָטן אויף דער גאַנצער וועלט. זיי האָבן זיך צעטיילט אויף פעלקער אין פאַרשיידענע לענדער. יעדער פאָלק האָט גערעדט אין זיין שפּראַך. פון נוֹחס דריי זין זיינען אַרויסגעקומען דריי גרופּעס פעלקער: ס ע מ י ט ן פון שֵׁם, חַ מ י ט ן פון חָם, יֶ פ ת י ט ן פון יֶפת. צו די סעמיטן האָבן געהערט די אַזיאַטישע פעלקער: אַסיריער, באַבילאָניער, אַראַמייער, אידן און אַראַבער; צו די חַמיטן — די עגיפּטער, די כּושים (אַבעסיניער) און די שוואַרצע פעלקער אין אַפריקע; צו די יֶפתיטן — די ווייסע איי־ראָפּעאישע פעלקער. דאָס אידישע פאָלק האָט געשטאַמט פון דעם סעמיטישן שֵבט עִ ב ר י ם (העבּרייער), און זיין ערשטער שטאַמפאָטער איז געווען „אברהם העברי", וועגן וועלכן מיר האָבן דערציילט אין אָנהויב פון אונזער געשיכטע.

---

12. גָלות־בָבל

נאָך דעם חורבן פון ירושלים איז דער גרעסטער טייל אײנוואוינער פאַרטריבן געוואָרן קיין בָבל. דאָ האָבן זיי זיך אָבער ניט צעשאָטן איבערן גאַנצן לאַנד און ניט צונויפגעמישט מיט דער אָרטיקער באַפעלקערונג; זיי האָבן זיך באַזעצט אין עטלעכע שטעט און געבילדעט געשלאָסענע קהילות (געמיינדעס). די „גולים“ (פאַרטריבענע, עמיגראַנטן) האָבן געהאַט זייערע תפילה־הייזער, וואו זיי פלעגן זיך פאַרזאַמלען, לייענען זייערע הייליקע ביכער, זינגען פסאַלמען (תהילים), הערן רעדעס פון זייערע לערער און נביאים. ביים געבעט פלעגן זיי זיך שטעלן מיטן פנים צו דער זייט פון ירושלים, אַזוי ווי זיי וואָלטן געקוקט אויפן בית־המקדש. מען האָט דאָרטן געזונגען פאָלקס־לידער, פיל מיט בענקשאַפט נאָך דעם פאָטערלאַנד, צום ביישפיל דאָס ליד „על נהרות בבל“:

ביי די טייכן פון בָבל זיינען מיר געזעסן און געוויינט, דער־
מאָנענדיק ציון.
אויף די ווערבעס דאָרטן האָבן מיר אויפגעהאנגען אונזערע
פידלען.
דאָרטן האָבן אונזערע פאַנגער געפאָדערט ביי אונז לידער...
אָבער ווי זאָלן מיר זינגען גאָטס ליד אין אַ פרעמד לאַנד?
אויב איך וועל דיך פאַרגעסן, ירושלים, זאָל פאַרדאַרט
ווערן מיין האַנט!...

אין בָבל האָבן זיך די נייע „גולי־יהודה“ געטראָפן מיט גרופּעס אוראייניקלעך פון די „גולי־ישראל“, וואָס זיינען אַמאָל פאַרטריבן געוואָרן פון שומרון קיין אשור און בָבל. אין דער פרעמד האָבן זיך צונויפגעגאָסן רעשטן פון צוויי אידישע מלוכות. אַזוי האָט זיך אין בָבל געשאַפן אַ גאַנץ גרויסער אידישער ישוב. מען האָט געלעבט רואיק, זיך באַשעפטיקט מיט ערדאַרבעט, מלאכה און האַנדל. עטלעכע אידישע קינדער פון אַריסטאָקראַטישע הייזער אין ירושלים, דָניאֵל מיט זיינע דריי חברים, האָבן געוואוינט ביים הויף פון דעם גרויסן באַבילאָנישן קיניג נבוכדנצאַר. מען דערציילט, אַז נבוכדנצאַר האָט זיי אַמאָל געהייסן, זיי זאָלן זיך בוקן צום באַבילאָנישן אָפּגאָט, און ווען

17. על נַהֲרוֹת בָּבֶל

זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט, האָט מען זיי אַדורכגעטריבן אין אַ בראָנענער קאַלך־אויוון; אָבער דאָ האָט זיך געטראָפן אַ נס: די יונגעלייט זיינען אַרויס פון פייער אומבאַשעדיקט, אַפילו די האָר ניט אָפּגעבּרענט. דאָ האָט נבוכדנעצאַר פאַרשטאַנען, ווי גרויס איז דער אידישער גאָט, און האָט אויפגעהערט צווינגען אידישע קינדער צום גוישן גאָטס־דינסט.

אין דער ערשטער צייט פון גָלוּת־בָּבֶל האָט דאָרטן געלעבט דער אידישער נביא יְחֶזְקאֵל. מען האָט אים אַהין אַוועקגעפירט נאָך מיט דעם יונגן קיניג יְהוֹיָכִין אין דער ערשטער גרופּע געפאַנגענע פון ירושָלַים. יְחֶזקאֵל איז געוואָרן דער גייסטיקער פירער פון די פאַר־טריבענע; ער פלעגט זיי טרייסטן אין זייער טרויער, לערנען זיי ווי צו לעבן אין אַ פרעמד לאַנד בלייבנדיק געטריי דעם אייגענעם פאָלק. איינמאָל האָט ער זיי דערציילט אַזאַ נביאישן חָלוֹם: „עס האָט זיך אויפגעהויבן אַ שטאַרקער ווינט און מיך פאַרטראָגן אין אַ טאָל, פול מיט ביינער פון פאַרשטאָרבענע מענטשן; מיטאַמאָל האָבן זיך די צע־שאָטענע ביינער אָנגעהויבן צונויפקומען איינע צו די אַנדערע, אויף זיי האָט זיך אַרויפגעצויגן פלייש און הויט, און עס איז אַריין אין זיי אַ לע־בעדיקער גייסט — און עס האָבן זיך געשטעלט אויף די פיס אַ מאַסע לעבעדיקע מענטשן. איך האָב געפרעגט, ווער זיינען זיי, און האָב דערהערט אַ קול פון גאָט: דאָס זיינען אידישע קינדער; זיי קלאָגן זיך, אַז זיי זיינען אויסגעטריקנטע ביינער, אַ געשטאָרבן פאָלק, אָבער איך וועל די צעוואָרפענע ביינער צונויפזאַמלען און באַלעבן זיי מיט מיין גייסט, און וועל זיי אַרויספירן צוריק אין זייער לאַנד, און זיי וועלן ווידער זיין מיין פאָלק“.

עס זיינען אַריבער כמעט פופציק יאָר. נבוכַדנֶצאַר איז שוין גע־שטאָרבן, זיינע נאָכפאָלגער זיינען געווען צו שוואַך כדי אויפצוהאַלטן אַזאַ גרויסע מלוכה, ווי די באַבילאָנישע אימפעריע. דער געוואַלטיקער בונד פון פאַרשידענע לענדער האָט זיך אָנגעהויבן צעפאַלן. אין מיטל־אַזיע האָט זיך באַוויזן אַ ניי שטאַרק פאָלק — די פּערסער; זייער העלדישער פירער כּוֹרֶשׁ (קירוס) האָט אָפּגענומען אַ סך לענדער ביי די באַבילאָנישע הערשער און זיך ענדלעך אַ לאָז געטאָן צו דער הויפּט־שטאָט בָּבֶל. די שטאָט איז געווען שטאַרק באַפעסטיקט מיט דיקע ווענט אַרום און אַרום, און דער באַבילאָנישער קיניג בֵּלְשַׁאצַר איז

געווען זיכער, אַז דער פיינד וועט אין שטאָט ניט אַריינדרינגען. אין קיניגלעכען פּאַלאַץ איז מען זיך געזעסן רוּאיק, געמאַכט פריילאכע מאָלצייטן אוּן געוואָלט פאַרגעסן וועגן דער בּלוּטיקער מלחמה. איינמאָל האָט בּלשאַצר איינגעלאַדן פיל געסט אויף אַ גרויסער סעוּדה; בּיז שפּעט אין דער נאַכט האָט מען געטרוּנקען וויין פוּן די גילדערנע בּעכערס, וואָס נבוּכדנעצאַר האָט אַמאָל אָנגערויבּט אין בּית־המקדש פוּן ירוּשלים. דאָ, ווי עס דערציילט די לעגענדע, האָט זיך בּאַוויזן אַ האַנט אוּן האָט אָנגעשריבּן אויף דער וואַנט פוּן סעוּדה־זאַל עטלעכע ווערטער, וואָס קיינער האָט זיי ניט געקענט איבּערלייענען. מען האָט גערוּפן דעם אידישן חכם דניאל, אוּן ער האָט בּאַלד איבּערגעלייענט די אַראַמעאישע ווערטער: „געציילט, אָפּגעוואוֹיגן אוּן צעטיילט"; דאָס האָט ער דערקלערט דעם קיניג אַזוי: געציילט זיינען די טעג פוּן דיין הערשאַפט, אָפּגעוואוֹיגן דיינע שלעכטע מעשים אוּן צעטיילט איז דיין מלוּכה צווישן פיינדלעכע פעלקער. די נבוּאה איז טאַקע בּאַלד מקוּים געוואָרן. אין דער זעלבּיקער נאַכט האָבּן זיך די פּערסער אַריינגעריסן אין שטאָט אוּן האָבּן געהרגעט דעם קיניג בּלשאצר.

אין גאַנצן לאַנד איז אויסגערוּפן געוואָרן, אַז כּורש איז איצט קיניג פוּן בּבל. די אידישע בּאַפעלקערוּנג האָט מיט פרייד בּאַגעגנט דעם נייעם פּערסישן הערשער. אַ גרויסער נביא, וואָס האָט דאַן געלעבּט אין בּבל (מען רוּפט אים ישעיה דער צווייטער), האָט אויסגערוּפן אין נאָמען פוּן גאָט: „טרייסט, טרייסט מיין פאָלק. זאָג אָן דער שטאָט ירוּשלים, אַז די שווערע צייט איז שוין פאַרבּיי... איך האָבּ געגעבּן כּורשן די גרויסע מאַכט צוּליבּ מיין ליבּן פאָלק ישראל... ער וועט אויפבּויען מיין שטאָט אוּן בּאַפרייען מיינע געפאַנגענע". כּורשן איז זייער געפעלן געוואָרן, וואָס די אידן לייגן אויף אים אַזוינע האָפענוּנגען, אוּן ער האָט צוּגעזאָגט אָפּלאָזן די געפאַנגענע פוּן מלכוּת יהוּדה צוּריק אין זייער לאַנד. ער האָט אַרויסגעלאָזט אַ בּאַפעל, אַז די וואָס ווילן זיך אוּמקערן קיין יהוּדה מעגן דאָרטן ווידער אויפבּויען די חרוּבע שטאָט ירוּשלים אוּן דעם בּית־המקדש; ער האָט געהייסן, מען זאָל דערויף אַרויסגעבּן געלט פוּן זיינע קיניגלעכע אוצרות אוּן אָפּגעבּן צוּריק אַלע טייערע כּלים, וואָס נבוּכדנעצר האָט אָנגערויבּט אין בּית־המקדש. צענדליקער טויזנט אידן האָבּן זיך געלאָזט אין וועג קיין

יהודה, אונטער דער פירונג פון דעם פירשט זרובבל, אן אייניקל פון מלך יהויכין. נאך פופציק יאר געפאנגענשאפט אין בבל זיינען זיי מיט פרייד געגאנגען צוריק אהיים. שפעטער האט מען וועגן דעם געזונגען דאס שיינע ליד (אין תהילים):

אז גאט האט אומגעקערט די געפאנגענע פון ציון,
זיינען מיר אזוי ווי אין חלום געוועזן,
מיט פריילעכען געלעכטער איז געווען פול אונזער מויל
און אונזער צונג מיט געזאנג.

---

13. יהודה אונטער פערסישער הערשאפט

ווען די פארטריבענע האבן זיך אומגעקערט קיין יהודה, האבן זיי דערזעען א חרוב לאנד. ירושלים און די ארומיקע ערטער האבן זיך נאך ניט אויפגעבויט נאך דעם חורבן; אין די פראווינצן האבן זיך באזעצט מענטשן פון פרעמדע פעלקער: פלישתים (אשדודים), מואבים, עמונים און די האלב-אידישע שומרונים; צווישן זיי האבן געוואוינט ארימע אידישע משפחות, וואס האבן זיך אפט צונויפגעמישט מיט די פרעמדע און גערעדט אין זייער שפראך.

די פירער פון די אנגעקומענע גולי-בבל, דער פירשט זרובבל און דער כוהן גדול יהושוע, האבן פארשטאנען, אז כדי אויפצולעבן און בא־אייניקן דאס פאלק מוז מען צוערשט אויפבויען די הויפטשטאט ירושלים מיט דעם בית-המקדש און שאפן דארטן א נייע רעגירונג. אויף גיך האט מען אויפן פלאץ פון אלטן בית-המקדש אויפגעשטעלט אן אלטאר (מזבח) פאר קרבנות און אנגעהויבן לייגן גרונדשטיינער פאר א קליינעם טעמפל, ווייל צו א גרויסן בנין האבן געפעלט מיטלען ביי דעם פארארימטן פאלק. צו דעם דאזיקן יום-טוב זיינען געקומען מענטשן פון אלע שטעט, די כוהנים האבן געזונגען פסאלמען (תהילים), די נביאים האבן באגייסטערט דאס פאלק מיט זייערע פייערדיקע רעדעס. גרויס איז געווען די שימחה. אבער דערביי זיינען געשטאנען אלטע לייט, וואס האבן נאך געזעען דעם ערשטן בית-המקדש פון שלומה המלך, און געוויינט: דער פונדאמענט פון דעם נייעם „גאטסהויז“ איז געווען זייער קליין אין פארגלייך מיט דעם אלטן, און מען האט שוין

געזעצן, אַז דער אַמאָליקער גלאַנץ איז פאַרביי. אָבער אַפילו דער קליי־נער בנין איז אָנגעקומען מיט גרויסע צרות. די שומרונים זיינען גע־קומען צו זרובבלען און האָבן געזאָגט: „לאָמיר צוזאַמען בויען דעם בית־המקדש“. אָבער זרובבל האָט זיי אָפּגעזאָגט, ווייל מען האָט זיי גע־האַלטן פאַר האַלבע אידן. זיינען זיי געגאַנגען צו די פּערסישע הערשער און האָבן געמסרט, אַז אידן גרייטן צו אַן אויפשטאַנד קעגן די פּערסער כדי צו באַפרייען די שטאָט ירושלים. די בוי־אַרבעטן האָבן זיך אויף אַ צייט אָפּגעשטעלט; ערשט אין צוואַנציקסטן יאָר נאָך דעם צוריק־קומען פון גלות בבל און אין זיבעציקסטן יאָר נאָכן חורבן פון „בית ראשון“ איז פאַרטיק געוואָרן דער צווייטער בית־המקדש, דער „בית שני“.

דאָס לאַנד יהודה, וואָס איז געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע, האָט קיין אייגענעם קיניג ניט געהאַט. אָנשטאָט אַ מלך איז בראש פון פאָלק געשטאַנען אַ כּוהן גדול, אַ פאָרשטייער פון דער אידישער רעליגיע. נאָך זרובבלס טויט איז דער כּוהן גדול (גרויס־פּריסטער) יהושוע בן צדוק געבליבן דער איינציקער פירער פון פאָלק, און נאָך אים האָבן געהערשט זיינע קינדער און קינדס־קינדער, די כּוהנים גדולים פון צדוקס משפּחה. אָבער קיין רעכטע אָרדענונג אין לאַנד איז נאָך ניט געווען. די הויפּטשטאָט ירושלים איז נאָך ניט געווען צוריק אויפגעבויט און ניט באַפעסטיקט אַרום מיט מויערן; פרעמדע באַנדעס פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן און רויבן די באַפעלקערונג. ניט אַלע אידן האָבן געפאָלגט די געזעצן פון דער תּורה, ווייל נאָר ווייניקע מענטשן — די כּוהנים, נביאים און געלערנטע — האָבן געקענט לייענען און פאַרשטיין די הייליקע ביכער. דאָס פאָלק האָט שוין לאַנג אויפגע־הערט ריידן אין דער אַלטער העברעאישער שפּראַך, וואָס איז געבליבן נאָר אַ בוך־שפּראַך: מען האָט גערעדט אין דער פּערסישער מלוכה־שפּראַך — אַרמיש. איצט האָט מען געדאַרפט, כדי צו שאַפן אָרדע־נונג אין לאַנד, באַקאַנט מאַכן דאָס פאָלק מיט זיין נאַציאָנאַלן געזעץ־בוך, דער תּורה, כדי אַלע זאָלן וויסן ווי צו פירן זיך, וואָס מען מעג און וואָס מען טאָר ניט. די דאָזיקע אויפגאַבע האָבן דערפילט צוויי גרויסן מענטשן, וואָס זיינען געקומען פון בבל און פּערסיע: ע ז ר אָ און נ ח מ י ה.

עזרָא איז געווען אַ געלערנטער אין דער אידישער קהילה, וואָס איז געבליבן אין בָּבל, נאָכדעם ווי די ערשטע געפאַנגענע האָבן זיך אומגעקערט אַהיים מיט זרובָּבלן. ער האָט געהייסן „עֶזרָא הַסופר“, ווייל ער פלעגט זאַמלען און איבערשרייבן די הייליקע ביכער פון דער תּורה און פאַרשפּרייטן זיי אין פאָלק. נחֶמיָה איז געווען אַ גרויסער תּקיף ביים הויף פון פּערסישן קיניג אַרטאַקסערקס אין דער הויפּטשטאָט שושָן (סוזי). ביידע האָבן באַקומען פולמאַכט פון קיניג צו פאָרן קיין ירושלים און צו שאַפן דאָרטן אָרדענונג, אָנשטעלן אידישע באַאַמטע און ריכטער און אויסרופן די תּורת־משה אַלס דאָס געזעצבוך פון אידישן פאָלק. עזרָא איז געקומען קיין ירושלים מיט אַ גרויסער גרופּע אידן פון בָּבל און האָט צונויפגערופן אַ פאָלקס־פאַרזאַמלונג אויפן פּלאַץ פון בית־המקדש. אין אַ פייערדיקער רעדע האָט ער דערמאָנט, אַז נאָך אַלע איבערגעלעבטע צָרות דאַרף שוין דאָס פאָלק אָנהויבן פירן אַ ניי לעבן, לויט די געזעצן פון דער הייליגער תּורה, און ניט אויסמישן זיך מיט פרעמדע פעלקער. ער האָט געפאָדערט, אַז יענע, וואָס האָבן גע־האַט ניט אידישע פרויען, זאָלן זיך מיט זיי באַלד צעשיידן. אין פיל משפּחות האָט מען אַזוי געטאָן; עס האָט זיך געהערט אַ ביטערער יאָמער אין אַזעלכע הייזער, וואו מוטערס האָבן זיך געמוזט שיידן מיט זייערע מענער און קינדער. דאָס איז געווען אַ שווערער קָרבן צוליב דער ריינקייט און גאַנצקייט פון אידישן פאָלק.

נחֶמיָה האָט באַלד נאָך זיין קומען אָנגעהויבן בויען אַ מויערוואַנט אַרום ירושָלים, כּדי צו באַפעסטיקן די שטאָט. טויזנטער מענטשן האָבן געלייגט די שטיינער. ביי דער אַרבעט פלעגן אויף זיי אָפט אָנפאַלן די שומרונים און אַנדערע שונאים, פון די פרעמדע פעלקער, אָבער די אַרבעטער זיינען געווען באַוואָפנט און האָבן די אָנפאַלער אָפּגעטריבן. ווען די פעסטונג־וואַנט איז שוין געווען פאַרטיק, האָבן עֶזרָא און נחֶמיָה ווידער צונויפגערופן אַ גרויסע פאָלקס־פאַרזאַמלונג. עזרָא האָט פאָרגעלייענט קאַפּיטלעך פון דער תּורה און דערנאָך דעם כּתב פון אַ שבועה, וואָס אַלע האָבן געדאַרפט געבן, אַז זיי וועלן פאָלגן די געזעצן פון דער תּורה. אויף דעם כּתב האָבן זיך געחתמעט די עלטסטע פון די פאַמיליעס. אַזוי האָט דאָס פאָלק געשוואָרן אָפּצוהיטן די תּורה, וואָס איז געוואָרן אַ מלוכה־געזעצבוך.

די שׁ ו מ ר ו נ י ם, וואָס זיינען אָפּגעשטויסן געוואָרן פֿון ייִדישן פֿאָלק, האָבן זיך אויפֿגעבויט אַ באַזונדער טעמפּל אויפֿן באַרג גריזים, אַרום דער שטאָט שכם. זיי האָבן אויך געהאַלטן די תּורה פֿאַר אַ הייליק בוך, אָבער זייערע מנהגים זיינען געווען אַנדערע. זיי זיינען געבליבן שטענדיק פֿיינדלעך דעם אידישן פֿאָלק.

אין יענער צייט, ווען עס האָט זיך ווידער אויפֿגעבויט דאָס לאַנד יהודה, האָבן יידן געלעבט אויך אין אַנדערע לענדער פֿון דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע: אין בּבל און אין די עכט-פּערסישע שטעט, באַזונדערס אין דער הויפּטשטאָט שושן. דאָ האָט זיך איינמאָל געטראָפֿן אַזאַ מעשה. ביי דעם פּערסישן קיניג אַחשורוש (קסערקס) איז געווען אַ מיניסטער המן, וואָס האָט זייער פֿיינט געהאַט אידן. איינמאָל זאָגט ער צום קיניג: „אין דיין לאַנד איז דאָ אַ פֿאָלק (די אידן), וואָס איז אומעטום צעזייט און צעשפּרייט, זייערע געזעצן זיינען גאָר אַנדערש ווי ביי אַנדערע פֿעלקער און דיינע געזעצן פֿאָלגן זיי ניט. אויב דו ווילסט, גיב אַרויס אַ בּפֿעל, מען זאָל אַלע אידן טויטן“. אַחשורוש האָט אַזאַ באַפֿעל אַרויסגעגעבן, און די אידן אין פּערסיע האָבן זיך געפֿונען אין אַ גרויסער סכּנה. דעמאָלט איז געקומען צו הילף איינער פֿון די אָנגעזעענע אידן אין שושן, מ ר ד כ י, וואָס איז געווען נאָענט צום קיניגלעכן הויף. זיין יונגע קרובה, אֶ ס ת ר, איז צוליב איר גרויסער שיינקייט געוואָרן אַ קיניגין, איינע פֿון אַחשורושעס ווייבער; זי האָט אינגאַנצן פֿאַרגעסן אויף איר פֿאָלק און האָט ניט געזאָרגט וועגן דעם אומגליק, וואָס קומט אויף אים. דאָ האָט איר מרדכי דערמאָנט, אַז זי שטאַמט אַליין פֿון אידישן פֿאָלק און אויב זי וועט ניט בעטן דעם קיניג ער זאָל צוריקנעמען זיין מערדערישן באַפֿעל, וועט זי אויך פֿאַרפֿאַלן ווערן מיט איר גאַנצער אידישער משפּחה. אסתּר האָט זיך דערשראָקן און האָט געזאָגט דעם קיניג, אַז זי איז אַ אידיש קינד, און אויב מען וועט אויספֿירן זיין באַפֿעל, וועט מען זי אויך טויטן; דערביי האָט זי געגעבן צו פֿאַרשטיין אַחשורושן, וואָס פֿאַר אַ שלעכטער מענטש המן איז. דענסטמאָל האָט דער נאַרישער קיניג פֿאַרשטאַנען, וואָס פֿאַר אַ צרה ער האָט אָנגעטאָן; ער האָט געהייסן מען זאָל דעם רשע המנען אויפֿהענגען און די אידן ערלויבן באַוואָפֿענען זיך און שלאָגן זייערע פֿיינד. אַזוי זיינען טויזנטער אידן געראַטעוועט געוואָרן פֿון טויט. צום

אָנדענק פֿון דער דאָזיקער ישועה האָט מען שפּעטער איינגעפֿירט אַ יום־טוב אין חודש אָדר, מיט דעם נאָמען פּורים.

אַ אידישע קאָלאָניע איז אין יענער צייט געווען אויך אין מ צ ר י ם, וואָס איז דאַן געוואָרן אַ טייל פֿון דער פּערסישער אימפּעריע. דאָס זיינען געווען די קינדס־קינדער פֿון יענע אידישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד יהודה נאָך דעם גרויסן חורבן און דעם טויט פֿון גדליָהן און זיינען אַוועק קיין מִצרים צוזאַמען מיט דעם נביא ירמיָהו. אַ טייל פֿון זיי האָבן זיך באַזעצט אויף דעם דָרום־גרעניץ פֿון מִצרים, אין אַ פֿעסטונג־שטאָט ע ל ע פֿ אַ נ ט י נ ע (די העלפֿאַנט־שטאָט), און האָבן געדינט אין דער עגיפּטישער אַרמיי. די אידישע קהילה האָט זיך אויסגעבויט אַ קליינעם טעמפּל, נאָך דעם מוסטער פֿון בית־המקדש, מיט כּוהנים און קָרבָנות. זיי האָבן גערעדט אַראַמעאיש און האָבן אין דער דאָזיקער שפּראַך געשריבן בריוו צו זייערע ברידער אין ירושלים.

---

14. כּוהנים־רעגירונג. דער תנ"ך (תּוֹרה־נביאים־כּתובים)

צוויי הונדערט יאָר האָט געדויערט די פּערסישע הערשאַפֿט אין לאַנד יהודה (לערך פֿון 2500 ביז 2300 יאָר פֿאַר אונזער צייט). אין פּאַלעסטינע איז געזעסן אַ פּערסישער גובערנאַטאָר, אַ פּחָה, וואָס האָט אויפֿגעמאָנט די מלוכה־שטייערן בײַ דער באַפֿעלקערונג און געזאָרגט וועגן רו און אָרדענונג אין לאַנד. אין זייער אינווייניקסטן לעבן זיינען אידן געווען פֿריי און זעלבשטענדיק. אַזוי ווי זייער געזעצבוך איז געווען די תּורה, וואָס לויט דעם פֿאָלקס־גלויבן איז זי געגעבן געוואָרן פֿון גאָט דורך מושה רבנו, האָבן די מאַכט אין לאַנד געהאַט האָבן די גייסטלעכע פֿירער, די כּוהנים גדולים פֿון הייליקן טעמפּל אין ירושלים. אין דער מִשפּחה צ ד ו ק, וואָס האָט געשטאַמט פֿון דעם ערשטן כּוהן־גָדול יהושע בן־צדוק, פֿלעגט די מאַכט אַריבערגיין פֿון פֿאָטער צום זון. דער כּוהן גָדול האָט געהאַט אַרום זיך אַ ראַט פֿון ז ק נ י ם (עלטסטע, חָשובע מענטשן) און פֿלעגט זיך מיט זיי מיַישב זיין וועגן די עניָנים פֿון די קהילות. אַ גרויסן איינפֿלוס אויף דער פֿאַרוואַלטונג האָבן געהאַט די געלערנטע אָדער שרייבער, די „סופֿרים", וואָס פֿלעגן דערקלערן דעם פֿאָלק די געזעצן פֿון דער תּורה. די „זקנים" צוזאַמען מיט די

„סופֿרים“ האָבן געשאַפֿן אַ גרויסן פֿאָלקס־ראַט, וואָס האָט געהייסן „כּנסת הגדולה“ און פֿלעגט באַטראַכטן די וויכטיקסטע פֿראַגן פֿון דער פֿאַרוואַלטונג.

דער לאָזונג פֿון דער כּנסת הגדולה איז געווען: „זייט פֿאָרזיכטיק אין זאַכן פֿון געריכט, שטעלט אויף וואָס מער לערנער און מאַכט אַ צוים אַרום דער תּורה“, — דאָס הייסט מען זאָל באַשטימען ערלעכע ריכטער, מען זאָל שאַפֿן שולן פֿאַר קינדער און יונגע לייט, כּדי אַלע זאָלן קענען לייענען און שרייבן, און מען זאָל אָפּהיטן די געזעצן פֿון דער תּורה און צופּאַסן זיי צום לעבן. די כּנסת הגדולה האָט אַרויסגעגעבן אַ ריי נייע געזעצן; מען זאָגט, אַז פֿון איר שטאַמט דער סדר פֿון דאַווענען, די תּפֿילות „שמע ישראל“ און „שמונה עשרה“, וואָס דער ייִד איז מחויב געווען זאָגן יעדן טאָג. די תּפֿילות זיינען אין בית־המקדש געווען נאָר אַ צוגאָב צו דעם אַלטן סדר פֿון קרבנות, אָבער אין די קליינע „בתּי־הכּנסת“ (פֿאַרזאַמלונג־הייזער, תּפֿילה־הייזער) איז דער גאַנצער גאָטס־דינסט באַשטאַנען פֿון דאַווענען און לייענען קאַפּיטלעך פֿון דער תּורה. וויכטיקער איז געווען דאָס לערנען אין די שולן: אין יענע צייטן, ווען נאָר געציילטע מענטשן האָבן געקענט לייענען און שרייבן, האָבן די ייִדישע „סופֿרים“ געזאָרגט, אַז יעדער פֿאָלקסמענטש זאָל לערנען און קענען לייענען די תּורה. דאָס האָט אויפֿגעהאַלטן אין פֿאָלק די אַלטע שריפֿטלעכע שפּראַך, עברית, אין דער צייט ווען די אומגאַנג־שפּראַך אין לעבן איז געווען אַראַמעיִש, אויף וועלכער מען האָט גערעדט און געשריבן אין אַלע לענדער פֿון דער פּערסישער מלוכה. צו ביידע שפּראַכן האָבן די סופֿרים צוגעפּאַסט אַ נייע האַנט־שריפֿט: „כּתב אשורי“ (אַסירישע שריפֿט), אָדער „כּתב מרובע“ — קוואַדראַט־אותיות, וואָס מען באַנוצט זיי אין געשריבענע ספֿרי תּורות און געדרוקטע ספֿרים ביז היינטיקן טאָג.

פֿון דעם גרויסן רעפֿאָרמאַטאָר עזרא הסופֿר און זיינע תּלמידים, די „סופֿרים“, שטאַמט דער סדר פֿון אונזער אַלטער ביבל־ליטעראַטור, וואָס באַשטייט פֿון דריי טיילן: תּורה, נביאים און כּתובֿים (געקירצט תּנ״ך). עזרא האָט געזאַמלט אַלץ, וואָס עס האָבן אין משך פֿון הונדערטער יאָרן געשריבן די כּוהנים, נביאים און מחברים פֿון געשיכטע־ביכער, האָט אויסגעקליבן די פֿאַרגרייזטע טעקסטן און

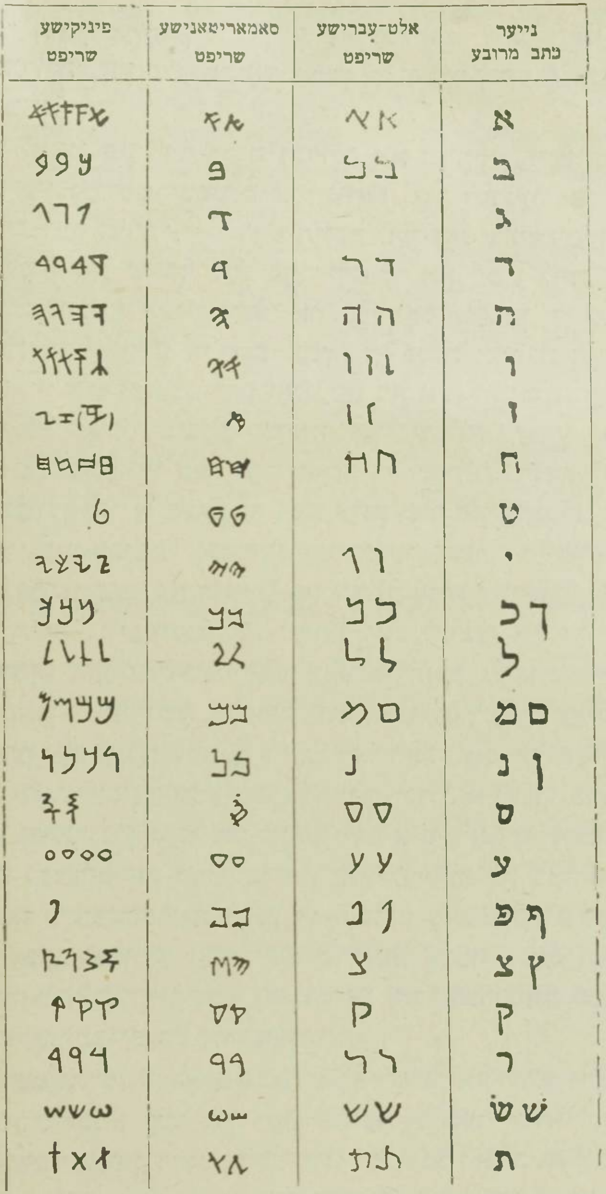

18. העברעאישע שריפט. אלטע און נייע

צונויפגעשטעלט גאַנצע ווערק פון שטיקלעך האַנטשריפטן. ער האָט צונויפגעשטעלט דעם גאַנצן טעקסט פון דער תּורה אין פינף ביכער: 1) בראשית, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער באַשאַפונג פון דער וועלט ביז אַבֿרהם אָבֿינו און וועגן דעם לעבן פון אידישן פאָלק אין דער צייט פון די אָבֿות (פּאַטריאַרכן): אברהם, יצחק און יעקבֿ; 2) שמות, וואו עס ווערט דערציילט וועגן דער קנעכטשאַפט פון אידן אין מצרים און זייער אויסלייזונג דורך משהן, וועגן די געבאָטן פון באַרג סיני און אַנדערע וויכטיקסטע געזעצן פון דער תּורה; 3) ויקרא אָדער „תּורת־כּהנים" — געזעצן וועגן גאָטס־דינסט אין בית־המקדש, ימים־טובֿים און אויפפיר פון דעם מענטשן אין דער פאַ־מיליע און געזעלשאַפט; 4) במדבר — אַ באַשרייבונג פון די וואַנ־דערונגען אין מדבר אונטער משהס פירונג; 5) דברים אָדער משנה־תּורה (איבערגעחזרטע תּורה) — יענעם בוך, וואָס מען האָט געפונען אין בית־המקדש אין מלך יאשיהוס צייטן: הויכע מאָראַ־לישע געזעצן אין גייסט פון די נביאים און אין דער פאָרם פון משה רבנוס צוואה פאַר זיין טויט. די דאָזיקע פינף ביכער הייסן נאָך ביז היינט חומש (גרופּע פון פינף).

די „סופרים", וואָס האָבן ווייטער געפירט עזראס אַרבעט האָבן געבראַכט אין אָרדענונג די היסטאָרישע ביכער, וואָס דער־ציילן די געשיכטע פון אידישן פאָלק פון דער צייט, ווען אידן האָבן זיך באַזעצט אין כנען, ביזן ערשטן חורבן פון ירושלים און גלות בבֿל; די דאָזיקע ביכער הייסן „נביאים ראשונים" און באַשטייען פון פיר טיילן: „יהושע" און „שופטים", „שמואל" און „מלכים". נאָך זיי קומען די „נביאים אחרונים" — פופצן ביכער מיט רעדעס פון דריי גרויסע נביאים (ישעיה, ירמיה, יחזקאל) און פון צוועלף קלענערע נביאים (הושע, יואל, עמוס, עובֿדיה, יונה, מיכה, נחום, חבֿקוק, צפניה, חגי, זכריה, מלאכי).

„תּורה" און „נביאים" — דאָס זיינען די ערשטע צוויי אָפּטיילונגען פון דער ביבל אָדער תּנ״ך. די דריטע אָפּטיילונג הייסט כּתובֿים, שריפטן, ליטעראַטור. אַהער גייען אַריין פאַרשיידענע ווערק, וואָס אַ טייל פון זיי איז שוין געווען פאַרטיק אין דער צייט פון עזראַ און די סופרים, און דער אַנדער טייל איז געשריבן געוואָרן אין שפּעטערע צייטן. צו די עלטערע שריפטן געהערט דער גרויסער זאַמלבוך

„תהילים“ — רעליגיעזע שירים (לידער) און תפילות (פּסאַלמען), וואָס פיל פֿון זיי פלעגט מען זינגען אין בית־המקדש און אין די שולן; אַ טייל פֿון די פּסאַלמען טראָגן דעם נאָמען פֿון דָוִד המלך, ווייל זיי זיינען פאַר־בונדן מיט פאַרשיידענע מאָמענטן פֿון זיין לעבן. די פּסאַלמען דריקן אויס אַזוי טיף די ליידן און פריידן פֿון דער מענטשלעכער נשמה, אַז מען האָט זיי שפּעטער אַריינגענומען אויך אין די קריסטלעכע תפילות.
דריי ביכער אין די „כתובים“ זיינען פאַרבונדן מיט דעם נאָמען פֿון שלמה המלך: 1) „שיר השירים“ — אַ וואונדערשיינע אידיליע, וואו עס ווערט באַזונגען די ליבע פֿון אַ יונגער דאָרף־מיידל שולמית, וואָס וויל זיך אַרויסרייסן פֿון שלמה המלכס פּאַלאַץ און צונויפקומען זיך אויפן פעלד מיט איר געליבטן פּאַסטוך; 2) משלי שלמה“ — משלים און שפּריכווערטער וועגן אַלערליי ערשיינונגען פֿון לעבן און קלוגע עצות, ווי מען זאָל זיך פירן; 3) „קוהלת“ — טרויעריקע באַטראַכטונגען וועגן לעבן און טויט, וועגן דער נישטיקייט פֿון דעם מענטשן, וואָס קען קיינמאָל ניט וויסן דעם אמת און גליקלעך זיין. אַזעלכע געדאַנקען קומען אויך אין בוך „איוב“, וואו עס ווערט דערציילט, ווי דער צדיק איוב איז געוואָרן באַשטראָפט פֿון גאָט, אָנשטאָט צו באַלוינט ווערן פאַר זיינע גוטע מעשים, און ווי ער טענהט זיך אויס מיט גאָט, פאָדערט גערעכטיקייט אויף דער וועלט. ווייטער קומען דריי קליינע ספרים, וואָס ווערן גערופן „מגילות“: „איכה“ — טרויער־לידער אויף דעם חורבן פֿון ירושלים, וואָס לויט דער טראַדיציע שטאַמען זיי פֿון ירמיהו הנביא; „אסתר“ — וועגן דער מעשה פֿון אַחשורוש, המן און מרדכי; „רות“ — אַ בילד פֿון דאָרף־לעבן אין דער צייט פֿון די שופטים.
צו די נביאישע ביכער געהערט דאָס שפּעטערע בוך „דניאל“ — אַ באַ־שרייבונג אין דער אַראַמעאישער שפּראַך פֿון דעם, וואָס דער באַביראַ־נישער צדיק דניאל האָט געזעען אין חלום וועגן דעם גורל פֿון אַלע מלוכות און פֿון דעם אידישן פאָלק ביז דער צייט פֿון גריכישער הער־שאַפט. די לעצטע דריי ביכער פֿון די „כתובים“ זיינען היסטאָרישע כראָניקעס: „ספר עזרא“ און „ספר נחמיה“ דערציילן וועגן דעם, וואָס עס האָבן אויפגעטאָן די דאָזיקעביידע פאָלקס־פירער, און דאָס בוך „דברי הימים“ איז אין גרונד אַ כראָניק וועגן די מלכי בית־דויד, פֿון דויד המלך ביז צדקיהו.

15. גריכישע הערשאַפט: פּטאָלעמייער

אַרוּם צוויי אוּן צוואַנציק הוּנדערט יאָר פאַר אוּנזער צייט האָט זיך די פּאָליטישע לאַגע אין די מזרח=לענדער אינגאַנצן געביטן. פוּן גריכנלאַנד, דעם געבילדעטסטן לאַנד אין אייראָפּע, איז אַרוֹיס מיט אַ מעכטיקער אַרמיי דער גרויסער העלד אַלכּסנדר מוּקדוֹן (מאַ=קעדאָנער) אוּן האָט אין אַ קוּרצער צייט איינגענוּמען אַלע לענדער פוּן אַזיע אוּן אַפריקע, וואָס ליגן ביים מיטללענדישן ים. ער האָט דאָרטן אַראָפּגעוואָרפן די פּערסישע הערשאַפט אוּן אויפגעשטעלט הערשער פוּן זיינע קריגפירער. אַ פאָלקס=לעגענדע דערציילט, אַז ווען אַלכּסנדר איז צוּגעגאַנגען מיט זיין חַיל צוּ ירוּשלים, איז צוּ אים אַרוֹיס אַנטקעגן דער כּוֹהן גדוֹל יַדוּעַ מיט אַנדערע כּוֹהנים אוּן חשוּבסטע לייט פוּן דער שטאָט. ווי נאָר אַלכּסנדר, ריי=טנדיק אויף אַ פערד, האָט דער=זעען די אידישע דעפּוּטאַציע, איז ער אַראָפּגעשפּרוּנגען אוּן האָט זיך פאַרנייגט פאַרן כּוֹהן גדוֹל. די אַרוּמיקע קריגסלייט האָבן אים געפרעגט, פאַרוואָס גיט ער אָפּ אַזאַ כּבוֹד דעם אי=דישן פּריסטער, האָט אַלכּסנדר

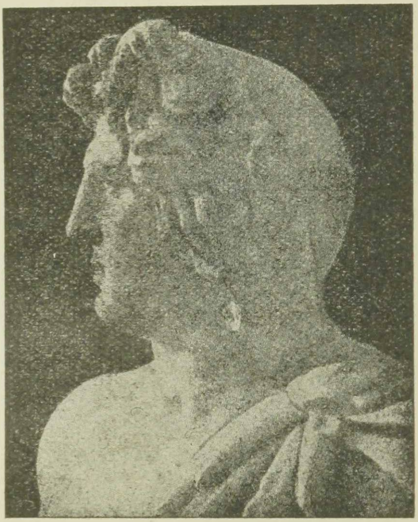

19. אלכסנדר מוקדון

געענטפערט: „ווען איך בין נאָך געווען אין מאַקעדאָניע- אוּן האָב גע=טרוֹימט וועגן איינעמען די מזרח=לענדער, האָט זיך מיר איינמאָל אין חָלוֹם באַוויזן אַזאַ געשטאַלט, ווי ביי דעם דאָזיקן כּוֹהן גדוֹל, אוּן האָט מיר פאָראוֹיסגעזאָגט, אַז איך וועל דערגרייכן מיין ציל; איצט זע איך ווידער די זעלביקע געשטאַלט אויף דער וואָר אוּן איך פאַרנייג זיך פאַר גאָט, וואָס האָט גערעדט דוּרך אים". ווען אַלכּסנדר איז אַריין אין ירוּשלים, האָט ער באַזוּכט דעם בית=המקדש אוּן געבראַכט אַ קָרבּן דעם אידישן גאָט.

דערפאַר וואָס די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך פרייוויליק אונטערגעגעבן, האָט אַלכסנדר געלאָזן איר די פרייהייט, וואָס זי האָט געהאַט אונטער דער פּערסישער הערשאַפט. ער האָט געהייסן זיין פאַרוואַלטער אין פּאַלעסטינע, ער זאָל די אידן ניט דריקן מיט שווערע שטייערן און זאָל זיך מיט זיי גוט באַגיין. די אידן האָבן אים אָפּגעדאַנקט דערמיט, וואָס זיי האָבן אַלע זייערע אינגלעך, געבאָרענע אין יענעם יאָר, אַ נאָמען געגעבן אַ ל כּ ס נ ד ר. ווען אלכּסנדר מוקדון האָט איינגענומען מִצרַים און האָט דאָרטן געגרינדעט די גרויסע האַנדל-שטאָט אַ ל כּ ס נ ד ר י ה (אַלעקסאַנדריע), האָט ער זי באַזעצט מיט גריכן און מיט אידן און זיי געגעבן גלייכע בירגער-רעכט.

נאָכן טויט פון אַלכסנדר האָבן זיינע גענעראַלן צעטיילט צווישן זיך די איינגענומענע לענדער. איינער פּ ט אָ ל ע מ י י (תַּלמַי) לאַגאָס איז געוואָרן הערשער פון מִצרַים. דאָס לאַנד יהוּדָה האָט ער אָפּגענומען ביי אַן אַנדער גענעראַל: ער האָט באַלאַגערט די שטאָט ירושלים אין אַ שבת-טאָג, ווען די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך ניט געקענט פאַרטיידיקן מיט געווער, איז אַריין אין שטאָט און פון דאָרטן אַוועקגעפירט אַ סך מענטשן קיין אַלכסנדריה. אין דער זעלבער צייט האָט זיך אַן אַנדער גריכישער קריגפירער ס ע ל ע ו ק געמאַכט פאַר אַ הערשער אין סיריע, קליין-אַזיע און מעסאָפּאָטאַמיע (בָּבל), וווּ עס האָבן אויך געוואוינט אַ סך אידן. זיין הויפּטשטאָט איז געוואָרן אַ נ ט י אָ כ י ע (אנטיוכיה). אַזוי האָבן זיך געבילדעט צוויי גרויסע מלוּכות מיט צוויי דינאַסטיעס (קיניגלעכע משפחות): די פּ ט אָ ל ע מ י י ע ר און די ס ע ל ע ו ק י ד ן. אַזוי ווי דאָס לאַנד יהודה איז געלעגן צווישן ביידע מלוּכות, האָבן זיך די צוויי דינאַסטיעס שטענדיק געקריגט פאַר דער הערשאַפט אין דעם דאָזיקן לאַנד.

מער ווי הונדערט יאָר האָבן אין יהודה געהערשט די פּטאָלעמייער. די ערשטע מלכים פון דער דאָזיקער דינאַסטיע האָבן זיך באַצויגן גוט צו אידן. אין ירושלים איז געבליבן די כּוהנים-רעגירונג. דער כּוהן גדול האָט באַקומען אַ גריכישן נאָמען „עטנאַרך“, פאָלקס-פאָרשטייער, און זיין עלטסטן-ראַט — „גערוּסיאַ“. דער עטנאַרך האָט געמוזט צושטעלן דעם פּטאָלעמייאישן הערשער די יערלעכע שטייער פון יהודה-לאַנד, און ווייטער איז ער געווען פריי אין דער פאַרוואַלטונג.

אין דער הויפּטשטאָט פון די פּטאָלעמייער, אַלכּסנדריָה, זיינען אָנגעפאָרן אַזוי פיל אידן, אַז זיי האָבן דאָרטן פאַרנומען אַ גאַנצע ריי גאַסן. דאָס צוזאַמענלעבן מיט די גריכן האָט געבראַכט דערצו, אַז אַלכּסנדריער אידן האָבן אָנגעהויבן ריידן גריכיש אַנשטאָט אראַמעאיש. דער צווייטער הערשער פון דער גריכישער דינאַסטיע, פּטאָלעמיי פילאַדעלף, האָט זיך באַזונדערס גוט באַצויגן צו אידן. ער איז געווען אַ פריינד פון וויסנשאַפט און קונסט און האָט ביי זיין הויף איינגעאָרדנט אַ גרויסע ביבליאָטעק מיט אַ מוזיי; דאָרטן זיינען געווען אויפגעזאַמלט ביכער פון אַלע פעלקער, עס האָבן נאָך געפעלט די אידישע הייליקע שריפטן. דאַן האָט דער קיניג געשיקט אַ בריוו צום כּוהן גדול אליעזר אין ירושלים און געבעטן שיקן קיין אַלכּסנדריה געלערנטע לייט, וואָס זאָלן איבערזעצן די תּורה פון העברעאיש אויף גריכיש. עס זיינען געקומען זיבעציק „זקנים“, אַלטע געלערנטע; מען האָט זיי אַוועקגעזעצט אויף אַן אינזל הינטערן שטאָט און יעדערן אָפּגעגעבן אַ באַזונדער צימער; יעדער איינער האָט איבערגעזעצט די גאַנצע תּורה פאַר זיך, און ווען אַלע האָבן געענדיקט די אַרבעט און מ׳האָט פאַרגליכן אַלע איבערזעצונגען, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז זיי שטימען וואָרט אין וואָרט. פּטאָלעמיי האָט געדאַנקט די זקנים פאַר זייער אַרבעט און האָט זיי געגעבן אַ קאָפּיע פון דער איבערזעצונג כּדי צו פאַרשפּרייטן זי אין די אידישע קהילות, וואו מען האָט גערעדט גריכיש. דאָס איז אַ פאָלקסלעגענדע. אין דער אמתן האָט מען טאַקע אַרום יענער צייט אָנגעהויבן איבערזעצן די תּורה, און שפּעטער האָט מען צוביסלעכווייז איבערגעזעצט אַלע ביכער פון תּנ״ך אויף גריכיש, ווייל די שפּעטערע דורות האָבן שוין גאָרניט געקענט לייענען העברעאיש. די איבערזעצונג האָט געהייסן „סעפּטואַגינטאַ“, די זיבעציקערין, ווייל לויט דער לעגענדע האָבן זי אָנגעהויבן שרייבן די זיבעציק זקנים.

אין דער צייט פון פּטאָלעמיי דעם דריטן און דעם פערטן איז שוין אין יהודה געוואָרן אומרואיק. די סירישע מלכים, די סעלעוקידן, האָבן זיך אָנגעהויבן צורוקן צו פּאַלעסטינע, כּדי אָפּצונעמען דאָס לאַנד ביי די פּטאָלעמייער. אין ירושלים אַליין האָט זיך געבילדעט אַ אידישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט איבערגעבן דאָס לאַנד דעם סירישן קיניג. צו איר האָט געהערט אויך דער כּוהן גדול חוניו דער צווייטער. איי־

מאָל האָט חוניו ניט אָפּגעשיקט קיין אַלכּסנדריה די יערלעכע שטייער-געלדער; פון פּטאָלעמיי דעם דריטן איז געקומען אַ שליח מיט דער פאָדערונג באַלד באַצאָלן דאָס געלט, און אויב ניט וועט ער שווער באַשטראָפן דאָס אידישע פאָלק. אין ירושלים האָט מען זיך דערשראָקן, און דער פּלימעניק פון כּהן גדול יוסף בן טוביה איז אַוועקגעפאָרן קיין אַלכּסנדריה כּדי צו פאַרענטפערן זיך פאַר דעם קיניג. דער יונגער יוסף איז אַזוי געפעלן געוואָרן אַלעמען אין קיניגלעכן הויף, אַז פּטאָלעמיי האָט אים באַשטימט פאַר אַ שטייער-זאַמלער אין גאַנץ פּאַלעסטינע. מער ווי צוואַנציק יאָר האָט יוסף געטריי געדינט דעם עגיפּטישן הערשער און האָט באַרייכערט זיין קאַסע מיט שטייער-געלדער, אָבער ער אַליין און זיינע אַגענטן זיינען אויך דערפון רייך געוואָרן. אין ירושלים האָבן די רייכע נאָכגעמאַכט די גריכישע מאָדע: מען האָט געלעבט פריילעך, זיך אָנגעטאָן פאַרגניגנס און מען האָט זיך אַלץ מער רערוויטערט פון דער פאָלקס-מאַסע.

פּטאָלעמיי דער פערטער האָט געפירט מלחמה מיט דעם סירישן קיניג און איז איינמאָל געקומען קיין ירושלים אַ קוק טאָן דעם בית-המקדש. די כּהנים האָבן אים באַוויזן די פאָדערשטע צימערן, אָבער ניט געלאָזן ווייטער אין דעם אינעווייניקסטן הייליקסטן צימער („קודש הקדשים“), וואוהין עס האָט געמעגט אַריינגיין נאָר דער כּהן גדול. דער קיניג אָבער האָט זיך מיט געוואַלט אַריינגעריסן אין דעם פאַרמאַכטן צימער — און איז באַשטראָפט געוואָרן: אויפן שוועל איז ער געפאַלן אין אָנמאַכט און מען האָט אים קוים אַ לעבעדיקן אַרויסגעטראָגן. פון דעמאָלט אָן האָט ער פיינט געקראָגן דאָס אידישע פאָלק און זיין גלויבן. ביי זיך אין אַלכּסנדריה האָט ער אָנגעהויבן פאַרפאָלגן אידן. איינמאָל האָט ער געהייסן צונויפטרייבן אַ מאַסע אידן אויפן שפּיל-פּלאַץ און אַרויפלאָזן אויף זיי ווילדע העלפאַנטן, אָבער די אידן האָבן אויפגעהויבן אַזאַ שרעקלעכן געשריי, אַז די ווילדע חיות האָבן זיך דערשראָקן און געוואָרפן זיך צוריק אויף זייערע טרייבער, דעם קיניגס דינער, און האָבן זיי צוטראָטן.

די פיינדשאַפט פון דעם לעצטן עגיפּטישן הערשער האָט אָפּגעשטויסן די אידישע פאָלקס-מאַסן פון די פּטאָלעמייער. מען האָט געמיינט, אַז אונטער דער הערשאַפט פון די סירישע סעלעוקידן וועט

זיין בעסער. ווען דער סירישער קיניג אַנטיוכוס (אַנטיאָך) דער גרויסער האָט צושלאָגן די עגיפּטישע אַרמייַ בײַם יַרדן און איז אַרײַן אין ירושלים, האָבן אים די חשובסטע פּאָרשטייער פֿון דער שטאָט פֿרײַנדלעך באַגעגנט און האָבן אָנערקענט די הערשאַפֿט פֿון די סעלעווקידן. זיי האָבן זיך אָבער גענאַרט אין זייערע האָפֿענונגען אויף בעסערע צייטן

16. די סעלעווקידן און דער אויפשטאַנד פֿון די חשמונאים

דער ערשטער סעלעווקידישער הערשער אין יהודה, אַנטיוכוס דער דריטער אָדער דער גרויסער, איז זיך גוט באַגאַנגען מיט אידן. ער האָט געהייסן אַרויסגעבן דעם כּוהן גדול שמעון הצדיק אַ היבשע סומע געלט פֿאַרן בית־המקדש, פֿאַר דער באַפֿעסטיקונג און פֿאַרשענערונג פֿון ירושלים; ער האָט אויך פֿאַרבעסערט די לאַגע פֿון די אידישע קהילות אין בָּבל און סיריע. אָבער ער האָט אינגעכן געהאַט אַ מַפָּלה בשעת אַ מלחמה מיט די רוימער און איז דערנאָך געשטאָרבן. נאָך זיין טויט האָט עטלעכע יאָר געקיניגט זיין זון סעלעווק דער פֿערטער, און דאָ האָבן זיך שוין אָנגעהויבן שלעכטע צייטן. דער קיניג האָט זיך גענויטיקט אין געלט אויף צו באַצאָלן די גרויסע קאָנטריבוציע (שטראָף־געלט) דער רוימישער רעגירונג און ער פֿלעגט אויספּרעסן שווערע שטייערן בײַ אידן. איינמאָל האָט ער געשיקט זיין שאַצמייסטער העליאָדאָרן קיין ירושלים מיט אַ באַפֿעל אַרויסצונעמען פֿון בית־המקדש די געלט־סומעס, וואָס זיינען געווען דאָרט באַהאַלטן. דער שליח האָט זיך אַריינגעריסן אין הייליקן אָרט, און דאָ האָט זיך מיט אים געטראָפֿן עטוואָס ענלעכעס צו דעם, וואָס אַמאָל מיט דעם פּטאָלעמייער: צוויי געזונטע יונגען האָבן אים געכאַפּט און אָפּגעשמיסן. אַ קראַנקער האָט ער זיך אומגעקערט קיין אַנטיאָכיע. דער כּוהן גדול פֿון ירושלים חוניו דער דריטער איז אויך געקומען אַהין, כּדי צו פֿאַר־ענטפֿערן זיך פֿאַרן קיניג. אָבער אינגעכן איז סעלעווק געשטאָרבן און זיין אָרט האָט פֿאַרנומען זיין ברודער אַנטיוכוס דער פֿערטער.

די גריכן האָבן געגעבן דעם דאָזיקן אַנטיוכוסן אַ צונעמעניש עפּיפאַן, „דער פֿון גאָט געשיקטער“, אָבער אַנדערע האָבן אים

גערופן עפּימאַן, „דער משוגענער"; בײַ אידן האָט מען אים גערופן „אַנטיוכוס הָרָשע", ווײַל ער האָט זײ אָנגעטאָן פיל צרות. אַנטיוכוס האָט געוואָלט מאַכן אַלע פעלקער אין זײַן מלוכה, באַזונדערס די אידן, פאַר גריכן, זײ זאָלן אָננעמען די גריכישע רעליגיע מיט אירע געטער און געטינס: זעוס, אַפּאָלאָן, אַפראָדיטע און אַנדערע, זײ זאָלן זיך בוקן צו זײערע בילדער און סטאַטועס און זאָלן זיך אין היימישן לעבן פירן ווי גריכן. ער האָט זיך אָנגעכאַפּט אָן דעם, וואָס צווישן אידן אַלײן האָט זיך אין יענער צײַט באַוויזן אַ פאַרטײַ, מיט דעם נאָמען „העלעניסטען", ליבהאָבער פון העלענישן אָדער גריכישן אַרט לעבן. די העלעניסטן, דאָס רוב יונגעלײַט פון רײַכע משפחות, פלעגן נאָכמאַכן די גריכן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן: געגאַנגען אין טעאַטערס, אויף ספּאָרט־שפּילן, געטרונקען ווײַן, צוזאַמען מענער און פרויען, און געמאַכט זיך פריילעך. די שטרענגע אידישע מידות האָבן דאָס ניט דערלאָזט און קעגן די העלעניסטן האָבן שטאַרק געקעמפט די פרומע, די „חסידים". אַפילו אין דער משפּחה פון די כּוהנים זײַנען אויך געווען אָנהענגער פון בײדע פאַרטײען: דער כּוהן גדול חוניו האָט געהאַלטן מיט די חסידים — און זײַן ברודער יהושע, וואָס האָט איבערגעמאַכט זײַן אידישן נאָמען אויפן גריכישן יאַסאָן, איז געווען דער פירער פון די העלעניסטן.

יאַסאָן האָט געוואָלט אָפּנעמען בײַם ברודער דעם אַמט פון כּוהן גדול, איז ער געקומען צו אַנטיוכוסן און האָט אים צוגעזאָגט אײַנפירן גריכישע מאָדעס אין ירושלים און צאָלן מער שטײַערן, אויב מען וועט אים באַשטימען פאַר אַ כּוהן גדול. דער גריכישער קיניג האָט דאָס געטאָן, און יאַסאָן האָט תיכּף אָנגעהויבן אײַנפירן זײַנע נײַע אָרדענונגען. ער האָט געענדערט די ערציאונג פון דער אידישער יוגנט אויפן גריכישן שטײגער, האָט געבויט אַ „גימנאַזיע", וווּ נאַקעטע אידישע קינדער האָבן זיך געלערנט גימנאַסטיק און געמאַכט מיליטערישע איבונגען. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט זיך געפונען אין ירושלים אַן אַנדערער העלעניסט, מיטן נאָמען מענעלאַי, וואָס האָט אויך געוואָלט ווערן אַ כּוהן גדול. אײנמאָל, ווען יאַסאָן האָט דורך אים געשיקט די יערלעכע שטײַער־געלט קײן אַנטיאָכיע, האָט מענעלאַי אויסגעבעטן בײַם קיניג, ער זאָל אָפּנעמען די כּהונה בײַ יאַסאָנען און זאָל

אים, מענעלאַיען, שטעלן אויף זיין אָרט, וועט ער אים צאָלן נאָך מער שטייערן. באַקומענדיק דעם הויכן אַמט, האָט דער שווינדלער געהייסן אַרויסנעמען פון ירושלימער בית־המקדש טייערע גאָלדענע כלים און אַוועקשיקן קיין אַנטיאָכיע. דאָ האָט דעם גנב געכאַפּט דער געוועזענער כהן גדול חוניו און האָט אים שטאַרק געזידלט. דאַן האָט מענעלאַי אונטערגעשיקט צו חוניון אַ מערדער, וואָס האָט דעם אַלטן דערהרגעט. אַז מען האָט זיך וועגן דעם דערוואוסט אין ירושלים, האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד: דער המון האָט געהרגעט מענעלאַיס ברודער, וואָס האָט דאָס גערויבטע גאָלד פון בית־המקדש אָפּגעשיקט צום ברודער אין אַנטיאָכיע.

דער אויפשטאַנד האָט זיך פאַרשטאַרקט. דער צערייצטער אַנטיוכוס האָט זיך אַריינגעריסן מיט זיין אַרמיי אין ירושלים, אויסגעהרגעט הונדערטער אידן און ווידער אויסגערויבט דעם בית־המקדש. נאָר דערמיט האָט ער זיך נאָך ניט באַנוגנט: ער האָט געוואָלט אינגאַנצן אויסוואָרצלען די אידישע אֶמונה און נאַציאָנאַלע קולטור, וואָס אונטערשיידן אידן פון גריכן, און האָט באַשלאָסן מיט געוואַלט צונויפמישן זיי מיט די אַרומיקע פעלקער. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע אידן אין יהודה טאָרן ניט דינען זייער אייגענעם גאָט און האַלטן זיינע געבאָטן און מוזן דינען די געטער פון דעם הערשנדיקן גריכישן פאָלק. אין בית־המקדש פון ירושלים האָט מען אויפגעשטעלט אַ גרויסע סטאַטויע פון דעם גריכישן גאָט זעווס; אַזעלכע סטאַטועס האָט מען געשטעלט אויך אין אַנדערע שטעט און מען האָט גענויט די אידן, זיי זאָלן זיך בוקן צו די דאָזיקע אָפּגעטער און ברענגען זיי קרבנות פון חיות, באַזונדערס פון חזירים, וואָס זיינען געווען טמא (אומריין) ביי אידן. פאַר פאַרזאַמלען זיך צו דאַוונען אין די שולן, אָפּהיטן שבת און יום־טוב אָדער עסן כשר פלייש פלעגט מען אידן באַשטראָפן מיט טויט.

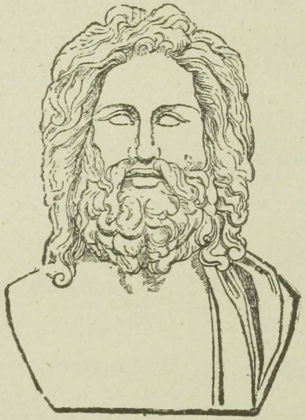

20. גריכישער גאָט זעווס

פיל מענטשן האָבן אין יענער צייט געליטן פאַר זייער גלויבן און האָבן אָפּגעגעבן פאַר אים זייער לעבן. מען דערציילט וועגן אַ מוטער מיט זיבן זין, וואָס מען האָט זיי פאַרשפּאַרט אין תּפיסה און געפּייניקט דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָפּטרעטן פון זייער גלויבן. דער רשע אַנטיוכוס האָט צוגערופן דעם עלטערן זון און געזאָגט: „פאַרזוך אַ שטיקל פלייש פון אַ חזיר, וועט מען דיך אויפהערן שלאָגן“. נאָר דער יונג האָט געענטפערט: „גיכער וועל איך זיך דערוועגן איידער עסן דאָס, וואָס אונזער געזעץ האָט פאַרבאָטן“. דאַן האָט אַנטיוכוס געהייסן אָפּהאַקן אים די צונג און אַריינוואַרפן אים אין אַ קעסל מיט זודיקע וואַסער. דערנאָך האָט דער קיניג אַרויסגערופן די איבעריקע זין איינעם נאָך דעם אַנדערן, אָבער קיינער האָט ניט געפאָלגט, און ער האָט געהייסן פּייניקן זיי און טויטן. אַז עס איז געקומען צום אינגסטן זון האָט דער רשע געזאָגט צו דער מוטער: „רייד אַיין דיין זון, ער זאָל מיך פאָלגן, וועט ער בלייבן לעבן“. די מוטער אָבער האָט זיך געווענדעט צום זון און געזאָגט: „מיין קינד, ניט האָב קיין מורא פאַר דעם דאָזיקן מערדער און טו אַזוי ווי דיינע ברידער האָבן געטאָן“. און דעם קיניגס תּליונים האָבן געטויט דעם אינגערן ברודער צוזאַמען מיט דער מוטער.

דאָס פאָלק האָט שוין מער ניט געקאָנט אַריבערטראָגן די אַכזריות פון אַנטיוכוס הרשע. ניט אין ירושלים, וווּ די סירישע סאָלדאַטן האָבן אונטערדריקט דעם ערשטן אויפשטאַנד, נאָר אין די קלענערע שטעט האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייער אויפשטאַנד, אַן אמתע רעוואָלוציע. אין אַ קליין שטעטל מודיעין האָט געלעבט אַן אַלטער כּהן מתּתיהו, פון דער משפּחה חשמונאים, מיט זיינע פינף זין. איינמאָל איז אַהער געקומען אַ סירישער אָפיצער מיט סאָלדאַטן, אויפגעשטעלט אינמיטן מאַרק אַן אַלטאַר מיט אַן אָפּגאָט און געפאָדערט פון מתּתיהו, ער זאָל ברענגען אַ קרבן דעם גריכישן גאָט, דעם גאָט פון דער מלוכה, וועמען אַלע פעלקער מוזן דינען. מתּתיהו האָט געענטפערט: „זאָלן אַלע פעלקער פאָלגן אייער קיניג, איך אָבער און מיינע ברידער וועלן קיינמאָל ניט אָפּטרעטן פון אונזער גלויבן“. דאַ איז צוגעגאַנגען צום אַלטאַר איינער פון די אידישע העלעניסטן און געוואָלט ברענגען אַ קרבן, האָט זיך אויף אים מתּתיהו געוואָרפן

און געטויט אויפן אָרט. דעם סירישן אָפיצער האָבן מתתיָהוס קינדער אויך געהרגעט און דעם אַלטאַר צעשטערט.

דאָס איז שוין געווען אַן אָפענער אויפשטאַנד. מַתתיָהו האָט אויסגערופן אין גאַנצן לאַנד: „ווער איז פאַר גאָט און זיין תּורה זאָל קומען צו מיר!“ און עס האָבן זיך אָפּגערופן טויזנטער אידישע פאַטריאָטן און פרומע לייט („חסידים“), האָבן געבילדעט אומעטום קליינע בונטאַרישע מַחנות, וואָס פלעגן זיך באַהאַלטן אין די בערג און אָנפאַלן אויף פאַרביי־גייענדיקע גריכישע סאָלדאַטן.

אינגעכן איז דער אַלטער מַתתיָהו געשטאָרבן, און זיינע זין האָבן אויף זיך גענומען פירן דעם קאַמף. דער שטאַרקסטער העלד צווישן זיי איז געווען יהודָה, וועלכער האָט געקראָגן אַ צונעמעניש מַכַּבִּי אָדער מַקָבִּי (דער האַמער) נאָכדעם ווי ער האָט צעשלאָגן די פיינד אין עטלעכע שלאַכטן. צוערשט איז קעגן די אידישע קעמפער אַרויסגעטראָטן דער סירישער פאַרוואַלטער אין פּאַלעסטינע אַפּאָלאָניוס מיט זיין חַיִל; יהודהס לייט האָבן זיך געשלאָגן ווי צע־רייצטע לייבן. אַפּאָלאָניוס איז געפאַלן, און יהודה האָט ביי אים אַראָפּגענומען דעם גרויסן שווערד. מיט דעם דאָזיקן גריכישן שווערד האָט דער אידישער העלד שפּעטער געשלאָגן די פיינד פון זיין פאָלק. נאָך דעם ערשטען ניצָחון האָט זיך אַרום יהודה מַכּבּי צונויפגעזאַמלט אַ גרויסע אידישע אַרמיי, מיט וועלכער ער האָט שוין געקאָנט אַרויס־טרעטן קעגן די נאָך גרעסערע אַרמייען פון אַנטיוכוס. ער האָט פאַרטריבן די סירישע מַחנות פון דעם גאַנצן געביט אַרום ירושָלַים און האָט געקענט אַריינגיין אין דער הייליקער שטאָט. דאָ איז געבליבן בלויז אַ קליינער סירישער גאַרניזאָן, וואָס האָט זיך פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג. יהודה מיט זיינע לייט זיינען אַרויף אויפן הַר־הַבַּיִת, דעם באַרג פון בית־המקדש, און האָבן דערזעען אַ טרויעריק בילד: דאָס הייליקע הויז וויסט און צערויבט, אויפן מִזבֵּח די „עקלדיקע פיגור“ פון דעם אָפּגאָט זעווס, אַרום און אַרום תּורבות און שמוץ. מען האָט גענומען רייניקן דעם הייליקן אָרט, אַרויסוואַרפן די געצנבילדער, אויפ־שטעלן די פריערדיקע אָרדענונג, און ווען די אַרבעט איז געווען פאַר־ענדיקט, האָט מען געמאַכט אַ יום־טוב פון חנוכּת־הבית, באַנייאונג פון גאָטס הויז. אַכט טאָג האָט געדויערט די שימחה; יעדן אָוונט האָט

מען אילומינירט דעם בית-המקדש מיט העלע פייערן. מען האָט דערציילט וועגן אַזאַ נס: צו דער אילומינאַציע האָט מען געזוכט אין בית-המקדש און געפונען אין אַ ווינקל נאָר אַ קליין קריגל מיט בוימל, וואָס איז געווען קנאַפּ אַפילו פאַר איין אָוונט, אָבער אַז מען האָט אים אָנגעגאָסן אין דער מנורה האָט זי העל געברענט אַכט אָוונטן נאָכאַנאַנד. אין אַנדערע שטעט האָט מען אויך געמאַכט אילומינאַציעס. אַזוי איז דער יום-טוב פון חנוכה מיט אָנצינדן חנוכה-ליכטלעך אַ גאַנצע וואָך (פון 25 טאָג אין חודש כיסלו און ווייטער) פאַרבליבן ביי אידן אויף צוויי טויזנט יאָר, ביז היינטיקע צייטן.

דאָס אַלץ איז אָבער געווען נאָר אַן אָנהויב פון אַ לאַנגן קאַמף פאַר דער באַפרייונג פון פאָלק, וואָס האָט געדויערט נאָך פינף און צוואַנציק יאָר. דער רשע אַנטיוכוס איז געשטאָרבן אין שרעקלעכע יסורים, אָבער זיינע נאָכפאָלגער האָבן ווייטער געפירט דעם קריג. אין איינער אַ שווערער שלאַכט איז געפאַלן דער גבור יהודה מכבי. אויף זיין אָרט איז געוואָרן קריגפירער זיין ברודער יונתן חשמונאי. יונתן איז געווען אויך אַ קלוגער פּאָליטיקער; ער האָט אויסגענוצט יעדן צופאַל אין דער אַלגעמיינער פּאָליטיק, כדי ביסלעכווייז צו פאַרטרייבן די סיריער פון אידישן לאַנד. צום גליק פון אידישן פאָלק האָבן זיך אין יענער צייט אָנגעהויבן גרויסע מהומות אין דער סעלעווקידן-מלוכה. די יורשים פון אַנטיוכוסן האָבן זיך געקריגט פאַר דער קינינגס-קרוין, און דאָ האָבן זיך אַריינגעמישט גאָר פרעמדע און אָפּט פאַרכאַפּט די מאַכט. יעדערער פון די פּרעטענדענטן אויפן קיניג-טיטול האָט זיך באַמיט שליסן אַ בונד מיט יונתנען, כדי ער זאָל אים העלפן מיט זיין אַרמיי קעגן דעם אַנדערן צד, און דערפאַר האָט ער דעם אידישן פירער גיגעבן אַלערליי הנחות. אַזוי אַרום איז יונתן געוואָרן אַ כוהן גדול מיט פולמאַכטן פון אַ לאַנד-פירשט. צו ביסלעכווייז האָט ער מיט דער הילף פון זיין ברודער שמעון אָפּגענומען שטיקער אידיש לאַנד ביי די סיריער. ווען יונתן איז געפאַלן אין קריג, האָט שמעון איבערגענומען די פירונג פון דער אידישער אַרמיי. אים איז באַשערט געווען אַרויסטרייבן דעם סירישן גאַרניזאָן פון דער פעסטונג פון ירושלים און דערמיט מאַכן אַ סוף צו דער פרעמדער הערשאַפט אין לאַנד יהודה. אין אַ גרויסער פאָלקס-פאַרזאַמלונג אין

ירושלים איז שמעון אויסגעקליבן געוואָרן פאַר אַ כּוהן גדול און אַ נשיא (עטנאַרך) פון דעם באַפרייטן פאָלק.

---

17. די פרייע חשמונאים־מלוכה

נאָך פיר הונדערט יאָר פּערסישער און גריכישער הערשאַפט איז יהודה ווידער געוואָרן אַ פרייע מלוכה, אונטער אַן אייגענעם הערשער, אַ „נשיא" פון דער העלדישער חשמונאישער משפחה, וואָס האָט אויסגעקעמפט די נאַציאָנאַלע פרייהייט.

דער נשיא שמעון חשמונאי האָט זיך מיט אַלע כּוחות באַמיט באַרויקן דאָס לאַנד נאָך דרייסיק יאָר מלחמות און חורבנות. ער האָט געזאָרגט וועגן דעם אויפלעבן פון ערדאַרבעט אין די דערפער און פון האַנדל אין די שטעט. ער האָט אויסגעבויט אַ גרויסן האַפן אין דער שטאָט יפו ביים מיטללענדישן ים, וועלכע ער האָט אָפּגענומען ביי די סיריער, כּדי צו פאַראייניקן ירושלים מיט דעם ברעג ים. דאָס האָט אים אָבער אַריינגעצויגן אין אַ נייעם קריג מיט דעם סירישן קיניג פון יענער צייט אַנטיוכוס סידעט. שמעון איז שוין געווען אַלט, און דעם קריג האָבן געפירט זיינע זין, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויסגעצייכנט יוחנן הורקנוס. דאָ האָט זיך געטראָפן אַן אומגליק. ביי שמעון חשמונאי איז געווען אַן איידעם מיט אַ גריכישן נאָמען פּטאָלעמיי, אַ פאַרוואַלטער פון דער שטאָט יריחו; אָט דער האַלבער איד האָט זיך פאַרבונדן מיט אַנטיוכוסן און האָט אומגעבראַכט זיין אייגענעם שווער. איינמאָל האָט ער איינגעלאַדן דעם נשיא און זיין פרוי אויף אַ מאָלצייט אין יריחו; נאָכדעם ווי די געסט האָבן זיך אָנגעטרונקען מיט וויין, האָט ער געהייסן זיינע קנעכט טויטן דעם שווער און פאַרשפאַרן די שוויגער אין אַ פעסטונג אַרום יריחו. יוחנן הורקנוס האָט מיט זיין אַרמיי באַלאַגערט די פעסטונג און געוואָלט כאַפּן דעם מערדער, אָבער פּטאָלעמיי האָט אַרויסגעפירט אויף דעם פעסטונג־מויער זיין געפאַנגענע שוויגער, הורקנוסעס מוטער, און האָט גע־סטראַשעט אַראָפּוואַרפן זי פון מויער, אויב הורקנוס וועט ניט אָפּ־טרעטן. הורקנוס האָט געמוזט אַוועקגיין קיין ירושלים, וואו מען

האָט אים אויסגערופן פאַר אַ נשיא און כּהן גדול. דער מערדער פּטאָלעמיי איז שפּעטער אַנטלאָפן צו די סיריער.

יוחנן הורקנוס, וואָס האָט געהערשט דרייסיק יאָר, איז געווען דער ערשטער נשיא פון דעם חשמונאים-הויז, וואָס האָט געשאַפן אַ גאָר זעלבסטשטענדיקע מלוכה. פון זיינע סירישע פיינד איז ער ענדלעך פּטור געוואָרן, ווייל די סעלעוקידן אַליין זיינען געווען צווישן זיך צעריסן. די אַרומיקע קליינע פעלקער אין פּאַלעסטינע, וואָס פלעגן זיך אָפט פאַראייניקן מיט דעם פיינד און אָנטאָן צרות דעם אידישן פאָלק, האָט ער אונטערטעניק געמאַכט. ער האָט באַשטראָפט די שומרונים, וואָס האָבן געלעבט אינמיטן פון לאַנד אַרום דער שטאָט שכם; זייער טעמפּל אויף דעם באַרג גריזים האָט ער צעשטערט. דאָס קליינע פאָלק אֶדוֹם, וואָס האָט געלעבט אין דרום-פּאַלעסטינע, האָט זיך געמוזט אינגאַנצן אונטערגעבן דעם הערשער פון יהודה און אַפילו אָננעמען דעם אידישן

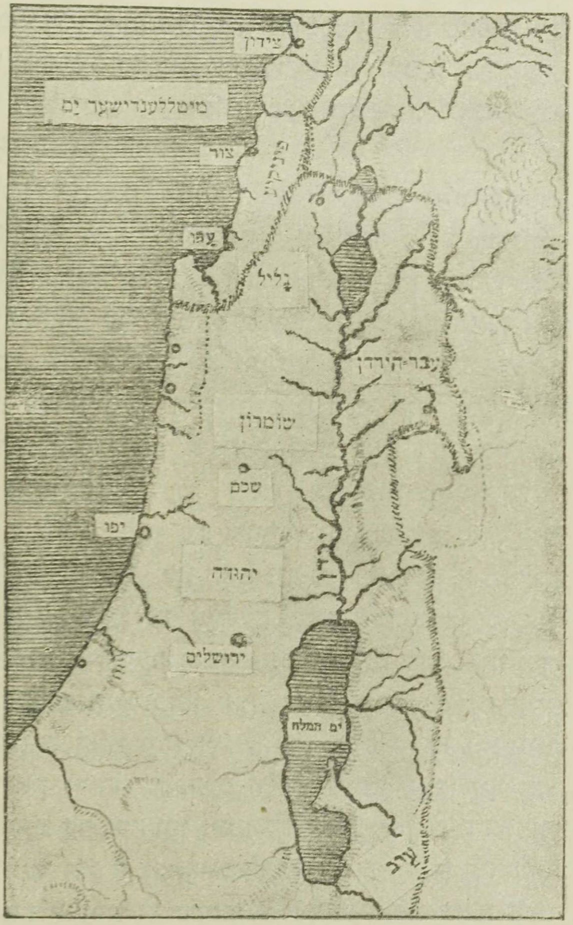

21. **פּאַלעסטינע אין דער חשמונאים-צייט.**

גלויבן: אַלע אָרומישע מענער האָבן זיך מגייר געווען; זיי זיינען אָבער געבליבן האַלבע אידן.

גרויסע רעפאָרמעס האָט יוחנן הורקנוס געמאַכט אין דער מלוכה־פאַרוואַלטונג. אין זיין צייט איז געשאַפן געוואָרן דער גרויסער מלוכה־ראַט, וואָס האָט זיך גערופן מיט דעם גריכישן נאָמען סַנהֶדרין און מיט דעם אידישן „בית־דין הגדול“ (דאָס גרויסע געריכט־הויז). דער סַנהדרין איז באַשטאַנען פון זיבעציק מיטגלידער און איין פאָרזיצער (אַב בית־דין). דאָרטן פלעגט מען באַטראַכטן אַלע נייע געזעצן, וואָס מען האָט געדאַרפט אַרויסגעבן אויפן גרונד פון די דינים פון דער תורה; אויסער דעם איז דער סַנהדרין געווען דער העכסטער געריכט (בית־דין) פאַר אַלע משפּטים און פּראָצעסן. אין דעם סַנהדרין, דעם אידישן פּאַרלאַמענט, האָבן אָפט געפירט אַ קאַמף פאָרשטייער פון צוויי פּאַרטייען, וואָס האָבן זיך צו יענער צייט געבילדעט אין ירושלים: צדוקים און פרושים. די צדוקים (פון דער כּהנישער משפּחה צדוק) זיינען געווען אַ וועלטלעכע פּאָליטישע פּאַרטיי, וואָס האָט געוואָלט, אַז די אידישע מלוכה זאָל זיין אַזוי ווי אַלע אַנדערע מלוכות פון יענער צייט, וואָס האָבן גרויסע אַרמייען און פירן מלחמות, כּדי איינצונעמען פרעמדע לענדער און פאַרגרעסערן זייער מאַכט אין דער וועלט. זיי האָבן געהאַלטן די תורה אַלס גרונד־געזעץ פון דער אידישער מלוכה, אָבער האָבן ניט געוואָלט צוגעבן צו איר נייע רעליגיעזע געזעצן און דערמיט „שאַפן אַ צוים אַרום דער תורה“. צו דער צדוקישער פּאַרטיי האָט געהערט דער העכערער קלאַס, רייכע לייט און באַאַמטע. דער מיטעלער קלאַס האָט געהערט צו דער פּאַרטיי פון די „פרושים“, וואָס זייער נאָמען הייסט „אָפּגעזונדערטע“. זיי האָבן געהאַלטן, אַז דאָס אידישע פאָלק דאַרף זיין אָפּגעטיילט פון פרעמדע פעלקער, ווייל דאָס איז אַ גייסטיקע נאַציע, אַ גאָטס־פאָלק, וואָס דאַרף פירן גאָר אַן אַנדער אַרט לעבן; אַלע מיינונגען און געזעצן מוז מען אַרויסדרינגען פון דער הייליקער תורה, שאַפן וואָס מער שטרענגע געזעצן, כּדי צו פאַרהיטן דאָס פאָלק פון צונויפמישן זיך מיט די אַרומיקע פעלקער. דערצו מוז מען די תורה לערנען, וויסן גענוי יעדעס געזעץ, קענען אויסטייטשן יעדעס וואָרט, ווי דאָס האָבן געטאָן די „סופרים“. אַזוי איז פאַר די פרושים דער עיקר געווען דאָס פאָלק, פאַר די צדוקים — די מלוכה.

דער נשיא יוחָנן הורקנוס איז מער גענייגט געווען צו די צדוקים איידער צו די פּרושים. איינמאָל בשעת אַ מאָלצייט האָט ער געשטעלט די פירער פוןביידע פּאַרטייען אַ פראַגע, צי האַלטן זיי, אַז ער איז געטריי דער תּורה און אירע געזעצן. אַלע האָבן געענטפערט: יאָ. אָבער איינער פון די פּרושים, אֶלעזר, האָט אויסגעשריען: „גענוג פאַר דיר, וואָס דו ביסט אַ נשיא, צו וואָס דאַרפסטו נאָך זיין כּוהן גדול!" ער האָט געוואָלט דערמיט זאָגן, אַז פאַר אַ הערשער, וואָס פירט בלוטיקע מלחמות, פּאַסט ניט צו זיין אַ פאָרבעטער פאַר גאָט אין בית-המקדש. דער נשיא האָט זיך באַליידיקט, און פון יענער צייט האָט ער זיך נאָך מער דער-גענטערט צו די צדוקים און געזאָרגט, אַז זיי זאָלן זיין די מערהייט אין סַנהדרין.

די יורשים פון יוחָנן הורקנוס, זיינע צוויי זין אַריסטאָבול און אַלכּסנדר-ינאַי זיינען שוין געווען אינגאַנצן אויף דער זייט פון דער צדוקים-פּאַרטיי. דער עלטערער האָט צו זיין אידישן נאָמען „יהודה" צוגעגעבן דעם גריכישן „אַריסטאָבול" און האָט אָנגענומען דעם טיטול "מֶלֶך" אַנשטאָט „נשיא". ער האָט אָנגעהויבן פירן מלחמות מיט די אַרומיקע פעלקער, נאָר ער איז געווען שוואַך אין געזונט און איז צו פרי געשטאָרבן. זיין ברודער און נאָכפאָלגער אַלכּסנדר-ינאַי איז געווען אַן אמתער „איש מִלחָמה", אַ סאָלדאַט, און אַ שאַרפער קעגנער פון די פּרושים. אין משך פון זיין גאַנצער רעגירונג-צייט (27 יאָר) האָט ער אָן אויפהער געפירט צווייערליי מלחמות — קעגן פרעמדע פעלקער: סיריער און אַראַבער, און קעגן אַ גרויסן טייל פון זיין אייגענעם פאָלק, וואָס איז געשטאַנען אויפן צד פון די פּרושים. אין די אויסערלעכע מלחמות האָט אַלכּסנדר-ינאַי געהאַט אי גוטע אי שלעכטע צייטן, אָבער צום סוף האָט ער דאָך פאַרגרעסערט די טע-ריטאָריע פון מַלכות יהודה אַזוי, אַז זי איז ווידער געוואָרן גרויס ווי אין אַמאָליקע גוטע צייטן. דער אינערלעכער בירגער-קריג איז אָבער געווען זייער אַ שווערער און אַ טרויעריקער. דער מֶלֶך האָט געהאַט אויף זיין צד נאָר די מיליטער, די כּוהנים און די גבירים, וואָס האָבן געהערט צו דער צדוקים-פּאַרטיי; קעגן אים און זיין קריגערישער פּאָליטיק איז געווען דער מיטלשטאַנד און דאָס אָרים פאָלק, וואָס האָט געהאַלטן מיט די פּרושים.

איינמאָל אין יום־טוב סוכּות האָט אַלכּסנדר־ינאַי אַלס כּוהן גדול געפּירט דעם גאָטס־דינסט אין בּית־המקדש; מען האָט אים דערלאַנגט אַ כּלי מיט וואַסער, ער זאָל אויסגיסן אויף דעם מזבּח, אַזוי ווי עס איז געווען דער מנהג בּיי די פּרושים; אָבּער דער צדוקישער מלך האָט אויסגעגאָסן דאָס וואַסער אויף דער ערד, כּדי צו בּאַווייזן, אַז ער האַלט ניט פון דעם מנהג. דער אויפגעבּראַכטער עולם האָט פאַרוואָרפן דעם מלך מיט אֶתרוגים. דאַן האָבּן זיך אין בּית־המקדש אַריינגעריסן דעם קיניגס זעלנער און האָבּן אויסגעהרגעט פיל מענטשן. עס האָט זיך אָנגעהויבּן אַן אָפענער אויפשטאַנד קעגן דעם גרויזאַמען מלך. זעקס יאָר האָט געדויערט דער בּירגער־קריג. בּרידער האָבּן געקעמפט קעגן בּרידער, אָפט מיט דער הילף פון געדונגענע פרעמדע זעלנער. צום סוף פון זיין לעבּן האָט דער מלך חרטה געהאַט, וואָס ער האָט זיך צוקריגט מיט זיין פאָלק, און האָט פאַרן טויט אַן עצה געגעבּן זיין ווייבּ, זי זאָל שלום מאַכן מיט די פּרושים, וואָרעם פאַר זיי שטייט דאָס רוב פאָלק.

די קיניגין, שלומית־אַלכּסנדרה, האָט טאַקע אַזוי געטאָן. זי האָט געמאַכט פאַר אַ פאָרזיצער אין דעם סַנהדרין איר בּרודער, שמעון בּן שטח, וואָס איז געווען פירער פון די פּרושים. דער נייער סנהדרין האָט ווידער אויפגעשטעלט די געזעצן, וואָס דער פריערדיקער צדוקישער סַנהדרין האָט אָפּגעשאַפט. אויף דער זייט פון די פּרושים איז געווען דער עלטערער זון פון דער מַלכּה, הורקנוס, וואָס האָט בּאַקומען דעם טיטול כּוהן גדול. אָבּער דעם אינגערן, אַריסטאָבּול, אַ מיליטערישן פירער, האָט געצויגן צו די צדוקים, וואָס זיינען געווען שטאַרק אין דער אַרמיי. ווען די אַלטע קיניגין איז שוין געווען נאָענט צום טויט און דער קיניג־טיטול האָט געזאָלט אַריבּערגיין צו הורקנוסן, האָט אַריסטאָבּול צוגעגרייט אַ מיליטערישן בּונט, כּדי זיך אַליין אויסרופן פאַר אַ קיניג און הערשן מיט דער הילף פון די צדוקים. ווען די קיניגין איז געשטאָרבּן, איז דער בּרידער־קריג געווען אין רעכטן בּרען.

הורקנוס האָט געהאַט אַ שוואַכן כּאַראַקטער און האָט ניט געטויגט צו פירן אַ מלוכה, זיין בּרודער אָבּער איז געווען צו קריגעריש און האָט געקענט אָנמאַכן די זעלבּיקע צרות, ווי זיין פאָטער אַלכּסנדר־ינאַי. נאָך דער ערשטער מלחמה צווישן די אַרמייען פון די צוויי בּרידער,

האָט אַריסטאָבול געזיגט, און הורקנוס האָט אים געמוזט אָפּגעבן זײַ
מלך־טיטול. אינגעכן אָבער האָבן הורקנוסן זײַנע פֿרײַנד אײַנגערעדט,
ער זאָל אַנטלויפֿן צום אַראַבישן קיניג אַרעט און מיט זײַן הילף אָפּ־
נעמען די מאַכט בײַם אײגענעם ברודער. די אַראַבער צוזאַמען מיט
הורקנוסעס לײַט האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין ירושלים און באַלאַגערט
דעם הר־הבית (טעמפּל־באַרג), וווּ עס האָבן זיך אַרום בית־המקדש
באַפֿעסטיקט אַריסטאָבול מיט זײַנע אָנהענגער. דאָס איז געווען פּסח־
צײַט. די באַלאַגערטע האָבן ניט געהאַט גענוג שעפּסן אויף יום־
טובדיקע קרבנות אין בית־המקדש, האָבן זײ דאָס געמוזט קויפֿן בײַ
זײערע פֿײַנד. יעדן טאָג פֿלעגן זײ אַראָפּלאָזן אויף קײטן פֿון דעם
הויכן פֿעסטונג־מויער אַ קאָרב מיט גאָלדענע מטבעות און די באַ־
לאַגערער האָבן זײ צוריקגעשיקט שעפּסן; אײנמאָל האָבן די אַראַבער
צוריקגעשיקט אַנשטאָט אַ שעפּס אַ חזיר, וואָס איז געווען אַן אומרײנע
חיה פֿאַר אידן; די באַלאַגערטע האָבן זיך באַלײדיקט, און די מלחמה
האָט זיך נאָך מער צעפֿלאַקערט. אין הורקנוסעס לאַגער איז געווען
אַ פֿרומער מאַן מיטן נאָמען חוניו; מען האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַ הײ־
ליקן און געגלויבט, אַז זײַנע תפֿילות ווערן אָנגענומען אין הימל.
הורקנוס לײַט האָבן פֿון אים געפֿאָדערט, ער זאָל אויסבעטן בײַ גאָט
אַ מפּלה אויף אַריסטאָבולס לײַט. דער גוטער מאַן האָט אויפֿגעהויבן
די אויגן צום הימל און אויסגערופֿן: „אָ, גאָט, אי די באַלאַגערטע אי די
באַלאַגערער זײַנען דײַנע קינדער, בעט איך דיך, דו זאָלסט ניט מאַן
דאָס, וואָס זײ ווינשן אײנע די אַנדערע!“ די סאָלדאַטן האָבן אים פֿאַר־
וואָרפֿן מיט שטײנער.

צו יענער צײַט האָט אַ גרויסע געשעעניש געענדערט די גאַנצע
לאַגע אין אַזיע: דער פֿירער פֿון דער מעכטיקער רוימישער אַרמײ
פּאָמפּײ, האָט אײַנגענומען סיריע און די גאַנצע סעלעווקידישע מלוכה
נאָך די פּערסן און די גריכן האָבן איצט די רוימער אײַנגענומען ד
וועלט. דאָס קלײן פֿאָלק פֿון איטאַליע האָט אָנגעהויבן פֿאַרשפּרײט
זײַן הערשאַפֿט אין מערב־אײראָפּע פֿון אײן זײַט און אין אַזיע־אַפֿריק
פֿון דער אַנדערער. באַקומען סיריע, האָט פּאָמפּײ זיך אָפּגעשטעלט
מיט זײַן אַרמײ אין דער סירישער שטאָט דמשק, אויפֿן גרעניץ פֿון פּאַ־
לעסטינע, און האָט זיך געגרײט צו פֿאַרנעמען אויך דאָס לאַנד יהו־

אהער זיינען געקומען צו פּאָמפּייען ביידע חשמונאים־ברידער, הורקנוס
און אריסטאָבול, און געבעטן, ער זאָל אַנטשיידן, ווער פון זיי האָט
רעכט אויף דעם קיניגס־טיטול. פּאָמפּיי האָט צוגעזאָגט געבן אַ תשובה
שפּעטער, און דערווייל האָט ער אַ רוק געטאָן זיין אַרמיי קיין ירושלים.
ער האָט איינגענומען די פעסטונג פון הר הבית אין דעם הייליקן טאָג
פון יום־כּפּור, ווען דאָס פאָלק האָט זיך פאַרזאַמלט אין בית־המקדש
און די כּוהנים זיינען געשטאַנען ביי דער „עבודה“. רוימישע סאָלדאַטן
האָבן געהרגעט עטלעכע כּוהנים און יענע אַריסטאָבולס לייט, וואָס האָבן
זיך געשטעלט אַנטקעגן. פּאָמפּיי האָט אויסגערופן, אַז פון איצט אָן
איז דאָס לאַנד יהודה אונטערטעניק דער רוימישער רעפּובליק; דעם
שטילן הורקנוסן האָט ער געלאָזט דעם טיטול פון אַ כּוהן גדול און
„עטנארך“ (פאָלקס־פירער), אָבער ניט דעם טיטול „מלך“; דעם שטו־
רעמדיקן אריסטאָבולן, וואָס האָט שוין אָנגעהויבן גרייטן זיך צו אַן
אויפשטאַנד קעגן רוים, האָט ער אַוועקגעפירט קיין רוים אַלס אַ גע־
פאַנגענעם מיט זיין פאַמיליע.

אויף אַזאַ אופן איז געפאַלן די פרייע חשמונאישע מלוכה, וואָס
האָט זיך געהאַלטן קוים אַכציק יאָר. דאָס איז געווען מיט צוויי טויזנט
יאָר פאַר אונזער צייט (אין יאָר 63 פאַר דער קריסטלעכער צייט).

18. יהודה אונטער רוימישער השגחה; דער קיניג הורדוס

דאָס לאַנד יהודה איז ווידער געוואָרן אָפּהענגיק פון אַ פרעמדער
מאַכט. הורקנוס האָט געמוזט טאָן דאָס, וואָס רוים האָט געוואָלט. ער
אַליין האָט ניט געקענט פירן אַלע פּאָליטישע ענינים אין אַזאַ
שווערער צייט, האָט אים דערין שטענדיק געהאָלפן זיין פאַרוואַלטער
אַנטיפּאַטער, וואָס האָט געשטאַמט פון די האַלב־אידישע אדומים.
אַנטיפּאַטערן זיינען ניט געווען טייער די אינטערעסן פון אידישן פאָלק,
אים האָט מער געלוינט צו טאָן דעם רצון פון די אויבערהערשער, די
רוימער, און ער האָט אין נאָמען פון הורקנוסן אָפּגעטאָן אַזוינע זאַכן,
וואָס זיינען געווען שעדלעך פאַר זיין אייגענעם לאַנד. ביז וואַנען
פּאָמפּיי איז געווען דער הערשער איז אַזיע, איז אַנטיפּאַטער אים געווען
אַ געטרייער דינער, און ווי נאָר דער אַנדערער פירער פון דער
רוימישער אַרמיי, יוליוס צעזאַר, האָט פאַרכאַפּט די מאַכט, האָט

אים דער אידישער פאַרוואַלטער געהאָלפן מיט חַיִל אין זיינע מלחמות. דערפאַר האָט אים צעזאַר געמאַכט פאַר אַן „אַפּוטרופּוס“ פון יהודה, ד. ה. אַ מַשגיח אויף דער פאַרוואַלטונג און אויף הורקנוסן אַליין.

אַנטיפּאַטער האָט אָפּגעגעבן די פאַרוואַלטונג אין דער צָפונדיקער העלפט פון יהודה, וואָס האָט געהייסן גָלִיל (גאַליליי), זיין זון הורדוסן, אַ שטאַרקן און ענערגישן יונגענמאַן, וואָס איז געווען פייער פאַרבונדן מיט די רוימער און גריכן, ווי מיט די אידן. אין גָלִיל האָבן זיך נאָך געפונען קרייזלעך פון אידישע פּאַטריאָטן, וואָס האָבן געוואָלט באַפרייען דאָס לאַנד פון דער פרעמדער הערשאַפט, האָט הורדוס געכאַפּט זייער פירער חיזקיה און זיינע פריינד און האָט זיי געהייסן טויטן. דער סַנהֶדרין האָט אים גערופן און געפרעגט: ווי האָסטו דאָס געטאָן אָן אַן אורטייל פון געריכט? הורדוס איז געשטאַנען, אַרומגערינגלט מיט זיין מיליטערישער וואַך, און האָט געשוויגן. דער סַנהדרין האָט מורא געהאַט אים צו פאַרמִשפּטן. נאָר איינער פון די פרושים, שמַעיָה, האָט זיך אויפגעהויבן און געזאָגט: „איר האָט איצט מורא פאַר הורדוסן, אָבער עס וועט קומען אַ טאָג, ווען ער וועט אייך אַלעמען פאַרמִשפּטן צום טויט“. די דאָזיקע נבואָה איז שפּעטער מקוּיָם געוואָרן.

הורדוס האָט תמיד געשטרעבט צו מאַכט. ווערן אַ מֶלֶך אין יהודה מיט דער הילף פון די רוימער — דאָס איז געווען זיין טרוים. ער האָט אָבער געהאַט אַ געגנער: דער חשמונאישער פרינץ אַנטיגאָן, אַ זון פון דעם געפאַנגענעם אַריסטאָבולן, וואָס איז געשטאָרבן אין רוים, האָט געוואָלט באַקומען דעם מלך-טיטול קעגן די רוימער, דורך קאַמף מיט די פרעמדע הערשער. אים איז טאַקע געלונגען, מיט דער הילף פון אידישע רעוואָלוציאָנערן און געדונגענע פערסישע סאָלדאַטן, פאַרטרייבן פון ירושלים הורדוסן מיט זיינע לייט, און אויף פיר יאָר ווערן אַ קיניג. הורדוס אָבער איז צוריקגעקומען מיט אַ גרויסן רוימישן חַיִל און האָט איינגענומען די הויפּט-שטאָט. די רוימער האָבן אַנטיגאָנען אָפּגעהאַקט דעם קאָפּ און אויסגערופן הורדוסן פאַר אַ קיניג אין יהודָה. געקומען צו דער מאַכט, האָט הורדוס אָנגעהויבן פאַרפאָלגן אַלע אָנהענגער פון דער חַשמונאים-פּאַרטיי און פונאַנדערגעלאָזט דעם סנהדרין.

צו יענער צייט האָבן זיך אין רוים אָפּט געביטן די הערשער פאַרשיידענע קריגפירער האָבן איינער ביי דעם אַנדערן אָפּגענומען

די מאַכט. יוליוס צעזאַרן האָבן זיינע געגנער דערהרגעט אין רוים. אינגעכען איז פון דער רוימישער רעפּובליק געוואָרן אַ מאָנאַרכיע. אָקטאַוויאַן אַווגוסט איז געוואָרן דער ערשטער רוימישער „קיסר" (צעזאַר) אָדער אימפּעראַטאָר, אַ הערשער פון צענדליקער לענדער אין אַלע טיילן פון דער וועלט: אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע. הורדוס האָט זיך געמוזט צופּאַסן צו יעדן רוימישן הערשער, חנפענען אים, אונטערקויפן מיט געלט אָדער מיליטערישער הילף, כּדי דער הערשער זאָל אים האַלטן אויפן יהודהשן טראָן קעגן דעם ווילן פון פאָלק.

הורדוס איז געווען ניט באַליבט אין זיין אייגענער פאַמיליע. כּדי צו מאַכן אַן אָנשטעל, אַז ער איז דער געזעצלעכער יורש פון די חשמונאים, האָט ער חתונה געהאַט מיט דער שיינער מרים, אַן אייניקל פון געוועזענעם מלך הורקנוס. די גאַנצע פאַמיליע אירע האָט ער געהאַלטן אין זיין קיניגלעכן פּאַלאַץ: איר זיידן, דעם אַלטן הורקנוס, איר מוטער אַלכּסנדרה און איר אינגערן ברודער אַריסטאָבול III. הורדוס האָט דאָס געטאָן ניט פון ליבשאַפט צו זיינע חשמונאישע קרובים, נאָר כּדי צו האַלטן זיי אונטערן אויג, זיי זאָלן זיך שטילערהייט ניט צונויפריידן מיט די אידישע פּאַטריאָטן וועגן אַ נייעם אויפשטאַנד. זיין שוואָגער אַריסטאָבול, אַן איידעלן זיבצעניאָריקן אינגל, האָט הורדוס באַשטימט פאַר אַ כּוהן גדול, כּדי צופרידנשטעלן די פאַמיליע; אָבער אַז ער האָט דערזעען, ווי דאָס פאָלק פאַרגעטערט דעם שיינעם פּרינץ בשעת זיין אַרויסטרעטן אין בית־המקדש, איז ער געוואָרן אומרואיק. איינמאָל, אין יום־טוב סוכּות, האָט דער מלך פאַרזאַמלט פיל געסט אויף אַ מאָלצייט אין יריחו; עס איז געווען אַ הייסער טאָג, און אַריסטאָבול מיט זיינע חברים פון דער יוגנט זיינען געגאַנגען באָדן זיך אין טייך; בשעתן שווימען האָבן אַ פּאָר חברים צוגעהאַלטן אַריסטאָבולן אַביסל אונטערן וואַסער, און ער איז דערטרונקען געוואָרן. עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז דאָס איז געווען אַן אומגליקלעכער צופאַל, אָבער אומעטום האָט מען גערעדט, אַז שולדיק איז דערין הורדוס, וואָס האָט געוואָלט אויף אַזאַ אופן פּטור ווערן פון זיין שוואָגער, דעם באַליבטן ביים פאָלק.

פון יענער צייט אָן האָט הורדוס אין זיין פאַמיליע קיין רו ניט געהאַט. די שוויגער אַלכּסנדרה האָט אים שוין לאַנג פיינט געהאַט און האָט זיך געקלאָגט אויף אים אין רוים. די קיניגין מרים האָט אויך

זְכן טויט פון איר ברודער באַקומען צום מאַן אַ שינאָה, וואָס איז געוואָרן באַזונדערס שטאַרק שפּעטער, ווען זי האָט זיך דערוואוסט וועגן זיינעם אַ מערדערישן פּלאַן. צוויי מאָל האָט מען הורדוסן אַרויסגערופן צו די רוימישע הערשער, ער זאָל זיך פאַרענטפערן פאַר זיינע מעשים אין דער היים, און ביידע מאָל האָט ער פאַרן אַוועקפאָרן פון ירושלים בסוד געהייסן זיין פּאַלאַץ־אויפזעער האַלטן מִרְיָם און איר מוטער פאַרשפּאַרט אין פּאַלאַץ און טויטן זיי, אויב מיט אים וועט פּאַסירן אַן אומגליק. ער איז ביידע מאָל געקומען צוריק בשָלום, אָבער די פרויען האָבן זיך דערוואוסט וועגן זיין מערדערישן פּלאַן און האָבן אים נאָך מער פיינט געקראָגן.

שינאָה פון איין זייט און מורא פון דער אַנדערער האָבן פאַרוואַנדלט דעם קיניגלעכן פּאַלאַץ אין אַ גֵיהינום. הורדוס האָט געציטערט, טאָמער וועט ווער עס איז פון די איבערגעבליבענע חַשמונאים אָפּנעמען ביי אים דעם טראָן, האָט ער געהייסן טויטן דעם אַכציקיעריקן זָקן הורקנוסן, וואָס האָט געוואָלט אַרויסרייסן זיך פון דעם פאַמיליע־גיהינום און אַנטלויפן מיט דער הילף פון זיינע פריינד. נאָכדעם האָט הורדוס באַשולדיקט די קיניגין מִרְיָם אַליין, אַז זי האָט געוואָלט צוטראָגן אים סַם דורך אַ דינער, און נאָך אין אַזעלכע חַטאים. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט זי פאַרמִשפּט צום טויט, און מִרְיָם האָט געמוזט אַוועקלייגן דעם קאָפּ אונטער דער האַק פון אַ תַליון. אַזאַ ביטערן סוף האָט אויך געהאַט די מוטער אַלכסנדרה, וואָס האָט ביז צולעצט געזוכט מיטלען נקָמה צו נעמען פון דעם מערדער פון איר מִשפּחה.

דאָס פאָלק האָט מיט ביטערע קלָלות געשאָלטן הורדוסן, דעם „אדומישן קנעכט“ און „האַלבן אידן“, ווי מען האָט אים גערופן. הורדוס האָט געוואָלט צוציען צו זיך דאָס פאָלק דורך דעם, וואָס ער האָט געהייסן איבערבויען דעם בֵית־הַמִקדש אין ירושלים און געמאַכט פון אים אַ פּרעכטיקן טעמפּל, אַזוי ווי ס'איז געווען דער ערשטער בית־המקדש פון שלומה המלך; אָבער אויף די טויערן פון דעם בנין האָט געשיינט אַ גרויסער גאָלדענער אָדלער, אַלס אַ הערב פון דער רוימישער אימפּעריע, און דאָס האָט באַליידיקט דעם אידישן נאַציאָנאַלן געפיל. אויסער דעם זיינען פרומע לייט געווען אין כַעס אויף הורדוסן, פאַרוואָס ער האָט געבויט אין דער הייליקער שטאָט

טעאַטערס און צירקן, וואו מען האָט זיך פאַרנומען מיט ספּאָרט אויפן גריכישן שטייגער. הורדוס האָט אויך אויסגעבויט נייע שטעט און האָט זיי געגעבן נעמען לכבוד דעם רוימישן קיסר. אַזוי איז אויסגעבויט געוואָרן אויפן ברעג יַם די שטאָט קיסריָה, וועלכע איז געווען באַזעצט מיט גריכן און רוימער; דער אַלטער שטאָט שומרון האָט מען אַ נאָמען געגעבן „סעבאַסטע“ (טיטול פון קיסר אַווגוסט, וואָס האָט געהייסן אויף גריכיש: דער הייליקער).

הורדוס האָט געהאַט קינדער פון עטלעכע ווייבער, נאָר פאַר זיינע יורשים האָט ער געהאַלטן די צוויי זין פון מרימען, אַלכּסנדר און אַריסטאָבול. די יונגע פרינצן האָבן זיך געהאָדעוועט אין רוים ביים קיסרס הויף, און דאָך האָבן זיי ניט פאַרגעסן, אַז זיי זיינען קינדער פון אַ חשמונאישער מַלכּה, וואָס איז אומגעקומען פאַר איר איבערגעגעבנקייט דער נאַציאָנאַלער דינאַסטיע. הורדוס האָט באַמערקט, אַז די ביידע זין האָבן אים ניט ליב; זיין זון פון אַן אַנדער פרוי, אַנטיפּאַטער, וואָס האָט מקנא געווען די פּריווילעגירטע פרינצן, האָט אָנגערעדט ביים פאָטער, אַז אַלכּסנדר און אַריסטאָבול טראַכטן אים צו טויטן, כּדי נקָמה צו נעמען פאַרן טויט פון דער מוטער. דער אָנגעשראָקענער הורדוס האָט איבערגעגעבן ביידע זין צום געריכט, און מען האָט זיי פאַרמשפּט צום טויט. אַנטיפּאַטער איז באַשטימט געוואָרן פאַר אַ יורש פון טראָן. אָבער באַלד האָט הורדוס זיך דערוואוסט, אַז דער דאָזיקער יורש האָט אויך געוואָלט וואָס גיכער פּטור ווערן פון אים; אַזוי איז אַנטיפּאַטער אויך געפאַלן. מען דערציילט, אַז ווען דער קיסר אַווגוסט האָט דערהערט וועגן דעם טויט פון דריטן הורדוסעס זון, האָט ער אויסגערופן: „אין הויז פון דעם אידישן קיניג איז בעסער צו זיין אַ חזיר איידער אַ זון“ (ווייל זיינע זין האָט ער געבראַכט פאַר אַ קָרבן און אַ חזיר טאָר ביי אידן קיין קרבן ניט זיין).

הורדוס איז געשטאָרבן נאָכדעם ווי ער האָט געקיניגט דריי און דרייסיק יאָר. פאַרן טויט האָט ער צעטיילט די מלוכה צווישן זיינע איבערגעבליבענע דריי זין, אָבער די יורשים האָבן געמוזט פאָרן קיין רוים צו באַקומען אַ צושטימונג פון קיסר אַווגוסט. דער קיסר האָט תּחילת מַסכּים געווען, אָבער ווען ער האָט דערזען, אַז אין יהודה װערן ניט אויף אויפשטאַנדן און מהומות, האָט ער באַשלאָסן איבער-

געבן די פאַרוואַלטונג אין די הענט פון רוימישע באַאַמטע, וואָס האָבן זיך גערופן „פּראָקוראַטאָרס“. אַזוי איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער רוימישער אימפּעריע.

---

19. די פּראָקוראַטאָרס, דער נאַציאָנאַלער קריג און דער צווייטער חורבן

אין דער שטאָט קיסריה, ניט ווייט פון ירושלים, איז געזעסן אַ רוימישער פּראָקוראַטאָר, אָדער גובערנאַטאָר, און אַרום אים האָבן געלאַגערט גאַנצע מַחנוֹת רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן געזאָלט אָפּהיטן די אָרדענונג אין יהודה. אין די טעג פון גרויסע ימים טובים, ווי פּסח און סוכות, ווען ירושלים איז געווען פול מיט „עוֹלֵי־רֶגֶל“ (טעמפּעל־באַזוכער) פון גאַנצן לאַנד, פלעגט דער פּראָקוראַטאָר מיט זיינע סאָלדאַטן קומען אַהער, כּדי ניט דערלאָזן אַן אויפשטאַנד פון פאָלק קעגן דער פרעמדער הערשאַפט. די רוימער פלעגן זיך צוקוקן צום אידישן לעבן און צו די רעליגיעזע מִנהָגים, וואָס זיינען זיי געווען אַזוי פרעמד און אומפאַרשטענדלעך, למשל ווי מענטשן בעטן צו אַ גאָט, וואָס מען זעט אים ניט, אין אַ טעמפּל אָן בילדער, מיט וועלכע די גריכישע און רוימישע טעמפּלען זיינען געווען פול. פיינדלעך האָבן געקוקט אידישע אויגן אויף די ניט געבעטענע פרעמדע געסט. דאָס פאָלק האָט שוין געפילט דעם ביטערן טעם פון פרעמד־הערשאַפט: מען האָט געמאָנט ביי אים שווערע שטייערן פאַרן רוימישן קיסר און פאַר זיינע פאַרוואַלטער אין יהודה; מען האָט געריסן די הויט פון אָרימעלייט. דאָס האָט שוין באַמערקט דער קיסר טיבעריוס, דער נאָכפאָלגער פון אַווגוסט, און האָט אָנגעזאָגט איינעם אַ פּראָקוראַטאָר, ווען ער האָט אים געשיקט קיין יהודה: „אַ גוטער פּאַסטוך נעמט אַראָפּ די וואָל, אָבער ניט די הויט ביי זיינע שעפּסן“. עס זיינען אָבער געווען אויך אַזעלכע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבן גערייצט דאָס פאָלק און באַליידיקט זיין רעליגיעזן געפיל. אַזוי האָט דער בייזער פּילאַטוס געהייסן זיינע סאָלדאַטן טראָגן איבער די גאַסן פון ירושלים רוימישע פאָנען מיט דעם קיסרס בילד, וואָס מען האָט ניט געטאָרט אין דער הייליקער אידישער

שטאָט, ווייל אין רוים האָט מען דעם קיסרס בילד פאַרערט אַלס אַ
אָפּגאָט און אין ירושלים איז נעצנדינסט געווען שטרענג פאַרבאָטן.

איינמאָל האָט זיך אַ רוימישער קיסר, דער משוגענער קאַי קאַ־
ליגולאַ, דערוועגט צו פאָדערן, אַז מען זאָל זיין בילד אַריינשטעלן אין
בית־המקדש. קאַליגולאַ האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ געטלעכער פּערזאָן
און געהייסן מען זאָל זיך בוקן צו זיין בילד אין אַלע טעמפּלען פון דער
אימפּעריע. אומעטום איז מען געשטאַנען אויף די קני פאַר דעם קיסרס
סטאַטועס, אָבער אידן האָבן דאָס ניט געטאָן, ווייל זייער אמונה לאָזט
ניט צו קיין בילדער־קולט. דאַן האָט קאַליגולאַ געשיקט אַ באַפעל צו
זיין אַרמיי־קאָמאַנדיר אין סיריע, ער זאָל אַריינשטעלן אין בית־המקדש
פון ירושלים דעם קיסרס סטאַטוע און צווינגען אידן בוקן זיך צו איר.
דאָ האָבן זיך אויפגעהויבן אידישע מאַסן און האָבן דערקלערט, אַז זיי
וועלן דאָס ניט דערלאָזן: „דו וועסט פּיי אונז דעם קיסרס באַפעל ניט
אויספירן, סיידן דו וועסט אַלעמען אויסקוילען" — האָבן געשריען די
אידן צום קאָמאַנדיר. ער האָט געשריבן קיין רוים, אַז ס'איז אומ־
מעגלעך אויספירן דעם קיסרס פאָדערונג אָן אַ שרעקלעכער בלוט־
פאַרגיסונג. צום גליק איז אינגעכן אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז דער
משוגענער קאַליגולאַ איז געשטאָרבן: אָפיצערן פון זיין אייגענער אַרמיי
האָבן אים געהרגעט.

אויף אַ קורצער צייט האָט זיך אין יהודה אויפגעשטעלט עפּעס
אַזוי ווי אַן אייגענע מלוכה. אַן אייניקל הורדוסעס, מיטן נאָמען
אַגריפּאַ, האָט זיך געהאָדעוועט אין רוים און האָט געהאַט פיל
פריינד אין קיסרס הויף; אפילו קאַליגולאַ אַליין האָט אים געשטיצט
און האָט אים באַשטימט פאַר אַ פאַרוואַלטער פון גליל. קאַליגולאַס
יורש, דער קיסר קלאַוודיוס, האָט אָפּגעגעבן אַגריפּאַן אויך די פאַר־
וואַלטונג פון יהודה מיט דעם טיטול „מלך". אַזוי אַרום איז אַגריפּאַ
געוואָרן כמעט אַ זעלבשטענדיקער הערשער, אַזוי ווי אַמאָל זיין זיידע
הורדוס. ער איז אָבער ניט געגאַנגען אין דעם זיידנס דרכים; פאַרקערט,
ער האָט געוואָלט דערנענטערן זיך צום פאָלק און זיין אַן אמת'ער
אידישער מלך, ניט אַ רוימישער אָנגעשטעלטער. ער האָט זיך באַ־
פריינדעט מיט די דעמאָקראַטישע פּרושים, פלעגט אָפט קומען צום
גאָטס־דינסט אין בית־המקדש. אום שבועות פלעגט ער אַליין טראָגן

אין בית־המקדש זיין קאָרבּ מיט פרישע פּרוכטן (לויט דעם מִנהָג פון בּיכּורים) גלייך מיט פּראָסטע דאָרפסלייט. איינמאָל האָט אַגריפּאַ געלייענט פאַרן עולם אַ קאַפּיטל פון דער תּורה. ווען ער איז צוגעקומען צו דעם פָּסוק אין דבָרים (קאַפּ. 17): „פון דיינע בּרידער זאָלסט אויפשטעלן אויף זיך אַ קיניג, ניט פון פרעמדע“ — האָט ער זיך צעוויינט: ער האָט זיך דערמאָנט, אַז ער אַליין שטאַמט ניט פון ריינע יהודים, נאָר פון געמישטע אֶדומים. דער עולם האָט אים צוגערופן: „ניט האָבּ קיין צַער, אַגריפּאַ! דו בּיסט אונזער בּרודער!“ אַגריפּאַ האָט דאָך טאַקע געהאַט אין זיך חַשמונאיש בּלוט: ער איז געווען דער זון פון אַריסטאָבּולן און דער אייניקל פון דער קיניגין מִריָם, וואָס בּיידן האָט הורדוס געשיקט אויפן עשאַפאָט. ווי די ערשטע חַשמונאים האָט אַגריפּאַ געזאָרגט וועגן פאַרזיכערן ירושלים קעגן פיינדלעכע אָנפאַלן. ער האָט אָנגעהויבּן בּויען אַ נייע פעסטונג אַרום דער שטאָט, אָבער ער האָט געמוזט די אַרבּעט אָפּשטעלן, ווייל אין רוים האָט מען געמיינט, אַז אַגריפּאַ גרייט צו אַן אויפשטאַנד, כּדי צו בּאַפרייען זיין לאַנד פון רוימישער הערשאַפט.

נאָר פיר יאָר האָט געדויערט אַגריפּאַס מלוכה. ער איז געשטאָרבּן און האָט איבּערגעלאָזט אַ זיבּעצניאָריקן זון, וואָס האָט אויך געהייסן אַגריפּאַ („אַגריפּאַ דער צווייטער“). אָבּער אים האָט דער רוימישער קיסר שוין ניט איבּערגעגעבּן די פאַרוואַלטונג אין יהודה: מען האָט אין רוים מורא געהאַט פאַר אַ אידישן מלך, ער זאָל ניט אָנהויבּן בּונטעווען דאָס פאָלק קעגן דעם קיסר. ערשט שפּעטער האָט מען אין רוים אים געשיינקט נאָר דעם טיטול „מלך“, אָבּער ניט די רעכט פון אַ פאַרוואַלטער. די פאַרוואַלטונג איז ווידער אַריבּערגעגאַנגען צו אַ פּראָקוראַטאָר, וואָס דער קיסר האָט געשיקט פון רוים.

די נייע פּראָקוראַטאָרס, וואָס האָבּן זיך אָפט געבּיטן אויף זייער שטעלע, זיינען געווען נאָך ערגער ווי די אַלטע. די דאָזיקע בּאַאַמטע, גריכן אָדער רוימער, האָבּן זיך שלעכט בּאַצויגן צו אידן. אין זייער רעזידענץ קיסריָה האָבּן זיי דערלאָזט, אַז די גריכישע בּאַפעלקערונג זאָל בּאַליידיקן אידישע איינוואוינער. מען האָט זיך געקלאָגט אויף זיי אין רוים, אָבּער דער בּייזער קיסר נירון (נעראָן) האָט זיך ניט געוואָלט איינשטעלן פאַר אידן. אין פאָלק האָט זיך פאַרשטאַרקט די

פּאַטריאָטישע באַוועגונג פון די „זעלאָטן“ אָדער „קנאים“, וואָס האָבן געוואָלט אַראָפּוואַרפן דעם פרעמדן יאָך. די געדולד האָט ענדלעך געפּלאַצט ביים פאָלק, ווען נירון האָט געשיקט קיין יהודה אַ נייעם פּראָקוראַטאָר, מיטן נאָמען פלאָרוס, „וואָס איז געקומען ווי אַ תּליון צו באַשטראָפן פאַרברעכער“. פאַר אים איז די אומצופרידנקייט פון אידישן פאָלק שוין געווען אַ פאַרברעך. ער האָט אָנגערייצט גריכן אויף אידן, געפאָדערט גאָלד פון די אוצרות פון בית־המקדש, און אַז מען האָט אים אָפּגעזאָגט, האָט ער געהייסן זיינע סאָלדאַטן צעראַבעווען אידישע הייזער אין ירושלים. די באַפעלקערונג אָבער האָט זיך גע־וואָרפן אויף די רויבער און האָט זיי אַרויסגעטריבן פון שטאָט. עס האָט אויסגעבראָכן אַן אָפענער אויפשטאַנד. די זעלאָטן האָבן גערופן דאָס פאָלק צו אַ קאַמף אויף לעבן און טויט מיט דער פרעמדער הערשאַפט. און אַז דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דער רוימישער אַרמיי האָט צוגעפירט זיינע לעגיאָנען קיין ירושלים, האָט זיך דאָס באַ־גייסטערטע פאָלק געוואָרפן אויף זיי מיט אַזאַ אימפּעט, אַז זיי האָבן געמוזט אַנטלויפן: אידישע העלדן האָבן זיי נאָכגעיאָגט און צעשלאָגן.

אין ירושלים האָט מען פאַרשטאַנען, אַז נאָך אַזאַ אויפשטאַנד איז שוין ניט אויסצומיידן אַ שווערע מלחמה מיט דער מעכטיקער רוימישער אימפּעריע. צו דער מלחמה האָט מען זיך געגרייט. דער סנהדרין האָט געשאַפן אַ צייטווייליקע רעגירונג, וואָס האָט געהייסן בויען נייע פעסטונגען אַרום ירושלים און אַנדערע שטעט, אָרגאַניזירן אַ פרייוויליקע אַרמיי און אָנשטעלן געניטע קריגפירער. מען האָט געוואַרט, אַז די רוימישע לעגיאָנען וועלן קומען פון דער גליל־זייט. דעריבער האָט מען צוערשט אין גליל קאָנצענטרירט די אידישע אַרמיי. אַלס פירער איז באַשטימט געוואָרן יוסף בן מתתיהו, אַ מענטש מיט אַ גרויסער אידישער און רוימישער בילדונג, וואָס איז שפּעטער באַ־רימט געוואָרן אונטער דעם נאָמען יוסיפוס פלאַוויוס. אַלס פאַרפאַסער פון אידישער געשיכטע. פריער איז ער קיינמאָל קיין קריגפירער ניט געווען; ער האָט אַפילו פאַרשטאַנען, אַז פירן אַ קריג מיט דעם מעכטיקן רוים איז געפערלעך; אָבער ער האָט זיך אין דעם מאָמענט פון אַלגעמיינער פּאַטריאָטישער באַגייסטערונג ניט געקענט אָפּזאָגן צו דינען דעם פאָטערלאַנד.

באַלד ווי דער קיסר נירון האָט זיך דערוואוּסט וועגן דעם אויפ־שטאַנד אין יהוּדה, האָט ער אַהין אַוועקגעשיקט זיין בעסטן קריג־פירער וועספּאַסיאַן מיט אַ באַפעל באַשטראָפן דאָס בונטאַרישע פאָלק. וועספּאַסיאַן איז געקומען קיין גליל מיט אַ גרויסער אַרמיי, אין וועלכער עס האָט זיך געפונען אויך דער פּאַפּירענער „מלך" אַגריפּאַ דער צווייטער, וואָס איז געווען אַ געגנער פון אידישן אויפשטאַנד. די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך פאַרשלאָסן אין עטליכע באַפעסטיקטע שטעט (טבֵריָה, גַמלָא, יוֹדפת) און האָט זיך פאַרטיידיקט מיט דעם גרעסטן מוט און גבורה. אָבער עס האָט ניט געהאָלפן: די רוימער האָבן איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער, ביז זיי האָבן באַזעצט דעם גאַנצן גָליל. יוסיפוס אַליין האָט זיך איבערגעגעבן אין די הענט פון וועספּאַסיאַן; ער האָט זיך איבערצייגט, אַז מ'מוז שָלוֹם מאַכן מיט רוים.

אין ירושלים האָט מען זיך געגרייט צום לעצטן קאַמף. דער קיסר נירון איז אין יענער צייט געשטאָרבן און זיין אָרט האָט פאַרנומען וועספּאַסיאַן. דער פירער פון דער אַרמיי קעגן יהוּדה איז געוואָרן וועספּאַסיאַנס זון, טיטוס. מיט אַ מוראַדיקער אַרמיי און מיט קריגס־מאַשינעס האָט ער באַלאַגערט ירושלים, וואָס איז געווען באַ־פעסטיקט מיט דריי דיקע ווענט פון אַלע זייטן. אין דער שטאָט האָבן געהערשט די פירער פון די זעלאָטן (קנאים), באַזונדערס יוחָנן פון גָליל און שמעון בַר־גיוֹרָא. די זעלאָטן האָבן זיך געשלאָגן ווי גיבורים. זיי פלעגן אָפט אַרויסגיין פון שטאָט און מאַכן אָנפאַלן אויפן רוימישן לאַגער. די אייזערנע מאַשינעס פון די רוימער האָבן אָן אויפהער געבראָכן די פעסטונג־ווענט פון ירושלַים, אָבער קוים האָבן זיי דורכגעבראָכן איין וואַנט איז פאַר זייערע אויגן אויסגעוואַקסן אַ צווייטע אינעווייניקסטע וואַנט.

די באַלאַגערונג האָט געדויערט עטליכע חדשים, און דערוויל איז אויסגעגאַנגען די צוגעגרייטע שפּייז אין דער פאַרשלאָ־סענער שטאָט. הונגעריקע מענטשן זיינען געפאַלן אין די גאַסן. מען דערציילט, אַז די רייכסטע און איידעלסטע פרויען פלעגן זוכן אין מיסט אויף די גאַסן ברעקלעך שפּייז צו שטילן דעם הונגער. די פאַר־טיידיקער פון ירושלים האָבן שוין געקעמפט מיט די לעצטע קרעפטן.

ענדלעך האָבן זיך די רוימער אַריינגעריסן אין שטאָט און האָבן אונ־טערגעצונדן דעם בית־המקדש. פאַרצווייפלטע מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אין פייער, אַנדערע זיינען געפאַלן פון דער שווערד פון רוימישע סאָלדאַטן, וואָס האָבן אויסגעהרגעט אָן אַ צאָל מענער, פרויען און קינדער. די זעלאָטן־פירער יוחנן און שמעון האָט מען געפאַנגען און אַוועקגעפירט קיין רוים געשמידטע אין קייטן. טויזנטער געפאַנגענע האָט מען געפירט אויף די מערק פון גאַנץ אַזיע און פאַרקויפט פאַר קנעכט. ירושלים איז געוואָרן אַ באַרג אַש און חורבות, יהודה איז געוואָרן אַ קליינע פּראָווינץ אין באַשטאַנד פון דער רוימישער אימפּעריע.

אין דער שטאָט רוים האָט מען געמאַכט אַ יום־טוב לכּבוד דעם גרויסער ניצחון. איבער די גאַסן זיינען געגאַנגען רוימישע לעגיאָנען אונטער דער פירונג פון וועספּאַסיאַן, וואָס איז שוין געוואָרן קיסר.

22. טריאומף־צוג פון טיטוס

און זיינע צוויי זין טיטוס און דאָמיציאַן, הינטער זיי די אידישע גע־פאַנגענע געשמידט אין קייטן; מען האָט געטראָגן די גרויסטע גאָלדענע און זילבערנע כּלים פון בית־המקדש. פון די געפאַנגענע האָט מען אַרויסגעפירט דעם זעלאָטישן גיבור שמעון בר גיורא, אַרויפ־געוואָרפן אים אַ שטריק אויפן האַלז און אויפגעהאַנגען; דעם אַנדערן פירער, יוחנן, האָט מען פאַרמשפּט צו אייביקער תּפיסה. דאָס גאַנצע בילד פונם „טריאומף“ האָט מען אויסגעמאָלט אויף דער „טריאומ־

פּאָלער אַרקע״, וואָס מען האָט אויפגעבויט אין דער שטאָט רוים לכּבוד „טיטוּסן דעם באַזיגער פוּן יהודה״. מען האָט געלאָזט אויסגיסן באַזונדערע מַטבּעות מיט דעם בילד פוּן אַ וויינענדיקער פרוי און מיט דער לאַטיינישער אונטערשריפט: „יהודה באַזיגט, יהודה געפאַנגען״.

מער ווי אַכצען יאָרהונדערטן זיינען אַריבער פוּן דער צייט פוּן „צווייטן חורבן״ ביז אונזער צייט (טיטוּס האָט איינגענומען ירושָלים אין יאָר 70 נאָך קריסטוּס=געבוּרט). דעם ערשטן חוּרבן פוּן ירושלים האָט געמאַכט בָּבֶל, דעם צווייטן — רוים. צווישן איין חוּרבן און דעם אַנדערן האָט זיך פאַרשטאַרקט דער אידישער „גָלוּת״, די פאַר=שפּרייטוּנג פוּנם אידישן פאָלק אין אַלע לענדער, וואָס אויף גריכיש האָט דאָס געהייסן „דיאַספּאָראַ״.

---

20. דאס גייסטיקע לעבן אין דער היים און אין דער פרעמד

דוּרך אויפשטאַנדן און מִלחָמוֹת האָט דאָס אידישע פאָלק ניט געקענט שיצן זיין לאַנד קעגן פרעמדער הערשאַפט. אָבער אינם קאַמף פאַר זיין אינעווייניקסטער, גייסטיקער פרייהייט איז ער געווען שטאַרק. צווישן פרעמדע פעלקער איז ער געבליבן געטריי זיין נאַציאָנאַלער קוּלטוּר. זיינע גייסטיקע פירער האָבן אים שטענדיק דערמאָנט, אַז ניט פעסטוּנג=מויערן אַרום שטעט קענען פאַרזיכערן דעם קיוּם פוּן אַ פאָלק, נאָר באַפעסטיקוּנג פוּן גייסט, פוּן גלויבן, גוּטע מידות, סאָציאַלע גערעכטיקייט. אַלץ העכער און העכער האָבן די פּרוּשים געבויט זייער אַלטן מויער, דעם „צוים אַרוּם דער תּוֹרה״, האָבן צוּ=געפּאַסט די אַלטע געזעצן צוּם נייעם לעבן=שטייגער. די פּרוּשים האָבן געהאַט אַ שטאַרקן איינפלוּס אין דעם סַנהֶדרין פוּן ירוּשלים, וואוּ זיי פלעגן אָפט אָפּנעמען די מאַכט ביי די צדוּקים. אין דער קאָלעגיע פוּן געלערנטע ביים סַנהדרין, אין בֵּית=הַמִדרש, וואוּ מען פלעגט באַטראַכטן אַלע געזעצן אויפן גרוּנד פוּן דער הייליקער קאָנסטיטוּציע, דער תּוֹרה, האָבן די פּרוּשים געהאַט די אויבערהאַנט.

אין דער צייט פוּן הורדוֹסן איז דאָרטן געווען פאָרזיצער (נשיא) דער גרויסער לערער פוּן פאָלק הִ י לֵ ל. ווענן זיין לעבן דערציילט מען, אַז געשטאַמט האָט ער פוּן בָּבל און איז געקומען קיין ירוּשלים

לערנען תּוֹרה בּיי די בּאַרימטע לערער. ער האָט געלערנט מיט גרויס חֵשֶׁק און ניט דורכגעלאָזט קיין איין שיעור (לעקציע) אין בּית־המדרש. איינמאָל אין אַ קאַלטן ווינטער־אָוונט איז הילל צוגעגאַנגען צום בּית־המדרש און האָט ניט געהאַט אין קעשענע די קליינע מַטבּע, וואָס יעדער תּלמיד האָט געדאַרפט בּאַצאָלן דעם דינער פאַר אַריינגעלאָזן ווערן אין הויז; האָט ער אַרויפגעקלעטערט אויף דער וואַנט פון דרויסן, צוגעלייגט אַן אויער צום פענסטער און אַזוי אויסגעהערט די גאַנצע לעקציע; דאָרטן האָט מען אים געפונען אַ האַלב־דערפראָרענעם. אין אַ צייט אַרום איז הילל געוואָרן אַזאַ געלערנטער, אַז מען האָט אים אויסגעוויילט פאַר אַ נשיא אין דער געזעצגעבּערישער קאָלעגיע בּיים סַנהדרין. דאָ האָט ער איינגעפירט וויכטיקע תּקָנות, ווי אויסצולייגן די געזעצן פון דער געשריבּענער תּורה („תּורה שֶׁבּכּתב"), אַז מען זאָל פון זיי קענען אַרויסדרינגען די נויטיקע נייע געזעצן, וואָס האָבּן געהייסן "די מינדלעכע תּורה" (תּורה שֶׁבּעל פּה). הילל האָט געהאַט אַ סך תּלמידים, וואָס מען האָט זיי גערופן „היללס הויז" (בּית־הילל).

אַן אַנדער געלערנטער פון יענער צייט, שַׁמַאי, האָט געגרינדעט אַ בּאַזונדער שולע, וואָס האָט געהייסן „בּית־שַׁמאי". צווישן בּיידע שולן האָט זיך שטענדיק געפירט אַ שטרייט וועגן אויסלייגן די געזעצן פון דער תּורה און אַרויסדרינגען פון זיי נייע דינים. הילל און זיינע תּלמידים פלעגן אויסלייגן יעדן געזעץ אַזוי, אַז עס זאָל זיין ניט צו שווער אויספירן אים אין לעבּן, בּית־שמאי אָבּער האָט געזוכט וואָס שווערער צו מאַכן דעם יאָך פון געזעץ.

הילל און שַׁמאי זיינען געווען פאַרשיידן אויך אין זייער כאַראַקטער. הילל איז געווען גוט צו מענטשן און פלעגט זאָגן, אַז ליבּע צו מענטשן איז די גרעסטע מצווה פון דער תּורה. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ גוי און האָט אים געזאָגט: „אויבּ דו קענסט מיך אויסלערנען די גאַנצע אידישע תּורה אין דער צייט ווען איך שטיי אויף איין פוס (דאָס הייסט אין עטלעכע ווערטער), וועל איך ווערן אַ איד". הילל האָט אים געענטפערט: „וואָס דיר איז ניט ליבּ זאָלסטו דעם אַנדערן ניט טאָן — אָט דאָס איז דער עיקר פון דער תּורה, און דאָס איבּעריקע איז נאָר אַ צוגאָבּ דערצו". ווען דער גוי איז געקומען צו שַׁמאי מיט דעם זעלבּיקן פאָרשלאַג, האָט דער שטרענגער לערער געכאַפּט אַ שטעקן

און אים אַרויסגעטריבן. הילל פלעגט געבן זיינע תּלמידים אַזעלכע עצות: „זאָלסט ליב האָבן דעם שלום און אומעטום מאַכן שלום צווישן מענטשן״, „זאָלסט ניט זאָגן אַ שלעכטע מיינונג וועגן אַ מענטש ביז דו וועסט ניט זיין אין זיין לאַגע״ (ד. ה. אפשר האָט דער מענטש אָפּגעטאָן אַ מיאוסע זאַך, ווייל ער איז געווען אין אַזאַ שווערער לאַגע, אַז אַנדערש האָט ער ניט געקענט).

צו די צוויי פּאַרטייען, אויף וועלכע די אידישע געזעלשאַפט האָט זיך געטיילט, — צדוקים און פּרושים, איז צוגעקומען נאָך אַ דריטע פּאַרטיי, וואָס איז אייגנטלעך געווען אַ רעליגיעזע סעקטע: די א י ס י י ם. די צדוקים פון די העכערע קלאַסן האָבן געהאַלטן, אַז דער עיקר איז אָפּהיטן די מ ל ו כ ה; די פּרושים פון די מיטעלע קלאַסן האָבן געשטעלט דאָס פ אָ ל ק העכער ווי די מלוכה, און די איסיים האָבן געזאָגט, אַז דער עיקר איז דער מ ע נ ט ש, דער יחיד, וואָס דאַרף זאָרגן וועגן דער ריינקייט פון זיין נשמה, ערלעכקייט און גוטע מידות. די איסיים פלעגן זיך דערווייטערן פון די שטעט און האָבן געלעבט אין קליינע חברות אָדער קאָמונעס אין דערפער, וואָס אין דרום-יהודה, אַרום ים-המלח. זיי האָבן זיך פאַרנומען מיט ערדאַרבעט, געלעבט ווי ברידער, געטיילט צווישן זיך אויף גלייך זייער פאַרמעגן געטראָגן ווייסע קליידער, געגעסן בלויז ברויט און גרינסן און ניט געטרונקן קיין וויין. אַלע טאָג אין דער פרי פלעגן זיי זיך באָדן אין טייך כדי צו האַלטן ריין דעם קערפער. מען פלעגט די איסיים האַלטן פאַר הייליקע און מען פלעגט קומען צו זיי היילן זיך פון פאַרשיידענע קראַנקהייטן.

איינער פון די איסיים, י ו ח נ ן (יאָהאַן) ד ע ר ט ו י פ ע ר, פלעגט אַרומגיין אויף די ברעגעס פון ירדן און שרייען: „מענטשן הערט אויף צו זינדיקן, ווארעם עס איז שוין נאָענט די מלוכה פון הימל״. די וואָס זיינען געקומען צו אים פלעגט ער באָדן (טויפן) אין טייך ירדן, כדי אָפּריייניקן זיי פון אַלע זינד; דערפאַר האָט ער געהייסן „דער טויפער״. איינמאָל איז צו אים געקומען אַ יונגערמאַן פון דער שטאָט נצרת (נאַזאַרעט) אין גליל, מיטן נאָמען ישו אָדער ישוע, און יוחנן האָט אים געטויפט אין ירדן. ישו האָט געגלויבט, אַז די „מלוכה פון הימל״ איז שוין געקומען און אַז ער אַליין איז באַרופן אַראָפּפירן זי אויף דער

ערד, אָנזאָגן אַ נײַ װאָרט פֿון גאָט, װי מען דאַרף לעבן אױף דער װעלט. אין גָליל פֿלעגט ער אַרומגײן צװישן פּראָסטע לײט און לערנען זײ, אַז „אונזער פֿאָטער אין הימל“ װיל גאָר ניט מען זאָל אים דינען מיט צערעמאָניעס אין די טעמפּלען און מיט אָפּהיטן שטרענגע רעליגיעזע געזעצן; ער פֿאָדערט נאָר מענטשן זאָלן ליב האָבן אײנער דעם אַנדערן, שיצן די שװאַכע און פֿאַרלאָזן זיך נאָר אױף גאָט. ישו פֿלעגט אױך הײלן קראַנקע מיט תּפֿילות צו גאָט, און דאָס האָט אים געמאַכט אַ נאָמען פֿון אַ „הײליקן“. פֿון גָליל איז ער געקומען קײן ירושָלים. װען דאָרט האָט געהערשט אַ גרױסע אױפֿרעגונג קעגן דעם פּראָקוראַטאָר פּילאַטוס, װאָס האָט גערײצט דאָס פֿאָלק מיט זײַנע רױמישע פֿאָנען און דעם קיסרס בילדער. ישו האָט שאַרף גערעדט קעגן אַלע פּאַרטײען: קעגן די פּרושים, װײַל זײ טראַכטן אױס נײַע געזעצן און רעליגיעזע צערעמאָניעס; קעגן די צדוקים, װאָס גלױבן ניט אין דער אומשטערבליכקײט פֿון דער נשָמה און אין תּחיַת הַמֵתים אױף יענער װעלט; קעגן די פּאַטריאָטן, װאָס קעמפֿן פֿאַר באַפֿרײַונג פֿון דער פֿרעמדער הערשאַפֿט. אַזױ איז ישו געװען קעגן אַלעמען און אַלע קעגן אים. מען האָט אים באַשולדיקט, אַז ער האַלט זיך פֿאַר אַ „זון פֿון גאָט“ (װײַל ער האָט אָפֿט געברױכט דעם אױסדרוק: „מײַן פֿאָטער אין הימל“), פֿאַר אַ „אידישן קיניג“ און אַ „משיח“. מען האָט אים איבערגעגעבן צום געריכט פֿון סַנהֶדרין; דאָס געריכט האָט אים פֿאַרמִשפּט װי אַ „פֿאַלשן נביא“ און איבערגעגעבן אים דעם רױמישן פֿאַרװאַלטער; פּילאַטוס האָט געהײסן באַשטראָפֿן אים מיט אַ שרעקלעכן טױט דורך קרײציקונג (ד. ה. אױפֿהענגען אױף אַ האָלץ אין פֿאָרם פֿון אַ קרײץ, צושלאָגנדיק די הענט און די פֿיס צום האָלץ).

צװישן די אָנהענגער פֿון ישו הַנוצרי (ישו פֿון נַצרת) האָט זיך פֿאַרשפּרײט אַ קלאַנג, אַז עטלעכע טעג נאָך זײַן טױט איז ער אױפֿגעשטאַנען פֿון קבֶר און האָט זיך אױפֿגעהױבן אױפֿן הימל. עס האָט זיך געבילדעט אַ סעקטע, װאָס האָט אים געהאַלטן פֿאַר אַ „משיח“, פֿאַר אַ קריסטוס (אַזױ הײסט דאָס װאָרט „משיח“, אַ געזאַלבטער, געקרױנטער, אין גריכיש). די פֿירער פֿון דער סעקטע האָבן זיך גערופֿן אַפּאָסטאָלן (שליחים). דער גרעסטער פֿון זײ איז געװען דער אַפּאָסטאָל פּאַול, װאָס האָט געשטאַמט פֿון אַ אידישער געמײנדע

אין קליין־אַזיע און האָט געערדט גריכיש. זיין אידישער נאָמען איז געווען שָׁ א וּ ל. פריער האָט ער געהערט צו די פּרוּשים אין ירוּשָׁלים און איז געווען אַ געגנער פון ישו און זיינע תּלמידים; אָבער שפּעטער האָט ער אָנגעהויבן גלויבן, אַז ישו איז טאַקע גאָטס זון, וואָס דער פאָטער האָט אים אַראָפּגעשיקט פון הימל אויף דער ערד, כּדי צו שטאַרבן אין שרעקלעכע יסורים און דערמיט אויסלייזן אַלע מענטשן פון זינד און שלעכטס. ניט צו אידן אַליין האָט גאָט געשיקט ישון, נאָר צו אַלע פעלקער, כּדי אָנצוזאָגן זיי, אַז דער עיקר איז ג ל ו י ב ן אין גאָט און ניט אָנפילן דאָס לעבן מיט מצוות און מִנהָגים. פּאַול האָט געהאַט אין זינען די גויים, גריכן און רוימער, וואָס וואָלטן אָנגענומען דעם גלויבן אין איין איינציקן גאָט, ניט נעמענדיק אויף זיך דעם יאָך פון מִצוות און געזעצן, ווי למשל מילה, שבת, כָּשֶׁר־שפּייזן און דאָס גלייכן. דער אידיש־גריכישער אַפּאָסטאל איז אַרום־געפאָרן אין פיל לענדער און האָט געפּרעדיקט זיין נייע תּורה פאַר אידן און גויים; אומעטום האָבן זיך געגרינדעט קריסטלעכע קהילות; אַפילו אין דער שטאָט רוים אַליין איז אין דער צייט פון קיסר נירון געווען אַ קריסטלעכע סעקטע, וואָס האָט געגלויבט אין י ע ז ו ס ק ר י ס־ט ו ס, דעם זון פון גאָט. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן צו פאַרשפּרייטן די נייע אֱמוּנה, וואָס האָט שפּעטער איינגענומען די גאַנצע גריכיש־רוימישע וועלט. עס זיינען געווען אויך פאַרשיידענע אידישע קריסטן, אָבער דאָס אידישע פאָלק אינגאַנצן האָט ניט געוואָלט און ניט געקאָנט אָננעמען אַזאַ אֱמוּנה, וואָס האָט געשאַפן אַ מענטשלעכן גאָט, אַ „גאָט־מענטש“ אין דער פּערזאָן פון ישו, האָט אָפּגעוואָרפן די אַלטע תּורה און ניט גע־וואָלט וויסן פון אַ באַזונדער אידיש פאָלק אין דער צייט, ווען דאָס פאָלק איז געשטאַנען אין אַ העלדישן קאַמף מיט דער רוימישער אימפּעריע. דער אָנהויב פון קריסטנטום איז דאָך געווען אין דעם זעלביקן יאָר־הונדערט, ווען די רוימער האָבן געהערשט אין יהודה און דערנאָך חָרוֹב געמאַכט ירוּשָׁלים.

צו יענער צייט איז דאָס אידישע פאָלק שוין געווען צעשפּרייט אין דער גאַנצער רוימישער אימפּעריע און אַפילו איבער אירע גרעניצן. עס איז שוין לאַנג אויסגעוואַקסן די גרויסע ד י אַ ס פּ אָ ר אַ, ווי מען האָט גערופן אויף גריכיש די אידישע ישובים אויסער פּאַלעסטינע.

אין דער עגיפּטישער הויפּטשטאָט אַלכּסנדריָה, אין דער סירישער אַנטיוֹכיה, אין דער קיסר־שטאָט רוים, אין פיל שטעט פון גריכנלאַנד און קליין־אַזיע זיינען געווען פרייע אידישע קהילות, וואָס האָבן זיך געפירט לויט אייגענע געזעצן און מִנהגים, ניט צונויפמישנדיק זיך מיט דער גוייִשער באַפעלקערונג. די רוימישע קיסרים האָבן שטענדיק גע־שטיצט די דאָזיקע אידישע זעלבסטפאַרוואַלטונג (אַווטאָנאָמיע). נאָר איינמאָל האָט זיך געטראָפן, אַז דער משוגענער קיסר קאַליגולאַ האָט געהייסן אַריינשטעלן זיינע בילדער אין די סינאַגאָגן פון אַלכּסנדריה, דערמיט האָבן זיך באַנוצט די דאָרטיקע גריכן און האָבן געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף אידן מיט דער הילף פון דעם רוימישן פאַרוואַלטער. די פיינדשאַפט צו אידן מצד דער רוימישער מאַכט האָט זיך פאַר־שטאַרקט ערשט אין דער צייט פון דעם לעצטן אויפשטאַנד אין יהודה און דער גרויסער מלחמה אַרום ירושָלים.

אין אַלכּסנדריה האָבן אידן געוואוינט אין געדיכטע מאַסן אין באַ־זונדערע קוואַרטאַלן, נאָענט צום יַם; פיל פון זיי האָבן געפירט גרויסע האַנדלס־געשעפטן אין אַלכּסנדריער האַפן און געמאַכט קאָנקורענץ גרי־כישע סוחרים. דערפון האָט זיך גענומען די שינאָה צום אידן, כאָטש דאָ איז ער געווען ניט אַ פרעמדער: האָבן זיך דאָך גריכן און אידן באַזעצט אין אַלכּסנדריה אין איין צייט, באַלד ווי זי איז אויסגעבויט געוואָרן דורך אַלכּסנדר מוקדון און די ערשטע פּטאָלעמייער. אין בילדונג זיינען אידן געשטאַנען אויף דער זעלביקער הויך ווי די גריכן און אפשר נאָך העכער. זיי האָבן געלערנט און געשריבן גריכיש און האָבן געשאַפן אַ רייכע ליטעראַטור, דער גרויסער פילאָזאָף פ י ל אָ ן ד ע ר אַ ל כּ ס נ ד ר י ע ר איז געווען אַ הייסער איד, צוגעבונדן צו אידיש־קייט. אין זיינע ווערק האָט ער געזוכט צו פאַראייניקן די בעסטע גע־דאַנקען פון העלעניזם מיטן יודאַאיזם און באַוויזן, אַז די ביבלישע פאָר־שטעלונגען וועגן גאָט און וועלט שטימען מיט די אידייען פון די אַלטע גריכישע פילאָזאָפן, באַזונדערס פון פּלאַטאָן. נאָך דעם פּאָגראָם אין אַלכּסנדריה איז פילאָן געפאָרן מיט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים צום קיסר קאַליגולאַ צו פּראָטעסטירן קעגן דעם רוימישן פאַרוואַלטער אין עגיפּטן, וואָס האָט געהאָלפן די פּאָגראָמשטשיקעס; אָבער דער קיסר האָט די דעפּוטאַציע אויפגענומען ניט פריינדלעך, ווייל ער איז געווען אין כּעס

אויף אידן דערפאַר, וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אויפשטעלן זיינע ביל־דער אין ירושלים און אַלכּסנדריה. נאָכן חורבן פון ירושלים זיינען אַ טייל זעלאָטן אַנטלאָפן קיין אַלכּסנדריה און געפּרובט דאָרטן אויפ־הויבן צווישן אידן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימער, אָבער די רוי־מישע פּאָליציי האָט זיי געכאַפּט און שווער באַשטראָפט.

די ליטעראַטור פון יענע צייטן, פאַר דעם צווייטן חורבן, קען מען אָנרופן די „נאָך־ביבלישע“ אָדער „שפּעט־ביבלישע“, ווייל די שרייבער פלעגן מייסטנס נאָכמאַכן דער אַלטער תנ״ך־ליטעראַטור. די שפּראַך האָט זיך געביטן: מען האָט געשריבן ניט העבּרעאיש אַליין, נאָר אויך אַראַמעאיש און גריכיש, אָבער מען האָט נאָכגעמאַכט דעם סטיל פון דער ביבל. דאָס איז געווען ווי אַ המשך צום דריטן טייל פון תנ״ך — צו די „כתובים“. מען האָט געשריבן נייע „תהילים“, נייע „משלי“, נייע געשיכטלעכע ווערק, אויך נביאישע שריפטן אין דער פאָרם פון ספר דניאל. די דאָזיקע ספרים האָט מען ניט אַריינגענומען אין די „הייליקע ביכער“ פון תנ״ך, און זיי האָבן געהייסן „ספרים גנוזים“ אָדער „ספרים חיצונים“, אין גריכיש „אַפּאָקריפן“ (באַהאַלטענע, זייטיקע ביכער). מען האָט זיי ניט אַזוי אָפּגעהיטן ווי די הייליקע ביכער, און דעריבער זיינען אין משך פון הונדערטער יאָרן פיל פון זיי פאַרלאָרן געגאַנגען אין זייער אָריגינאַל־שפּראַך, עברית אָדער אַראַמעאיש, און צו אונז איז דערגאַנגען בלויז די גריכישע איבערזעצונג. פון די ווערק, וואָס זיינען לכתחילה געווען געשריבן גריכיש, באַזונדערס אין אַלכּסנדריה, זיינען געבליבן נאָר ווייניקע, און דאָס אויך אָפט אין שטיקלעך, פראַגמענטן. פון די „אַפּאָקריפן“ זיינען באַזונדערס וויכטיק די פאָלגנדיקע ווערק:

1) „חכמת בן־סירא“ — קלוגע רייד און משלים פון יהושע בן סירא, וואָס האָט געלעבט אין ירושלים אין דער צייט פון דער גריכישער הערשאַפט. דאָס איז אַ נאָכמאַכונג פון ביבלישן ספר „משלי שלמה“. דער מחבר זאָגט מוסר יענע יונגעלייט, וואָס האָבן זיך אַריינגעצויגן אין דעם גריכישן לעבן־שטייגער און זיינען געוואָרן צו פריי אין זאַכן פון גלויבן און מאָראַל. ער גיט אויך קלוגע עצות, ווי צו פירן זיך אין דער משפחה און אין דער געזעלשאַפט. דאָס בוך איז געווען ביז אַהער באַקאַנט אין דעם אַלטן גריכישן טעקסט, נאָר דאָ ניט לאַנג האָט מען

געפונען אין מִצרַיִם דעם גרעסטן טייל פון דעם העברעאישן אָריגינאַל, ווי ער איז געווען געשריבן מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק.

2) די „חַשמונאים־ביכער“ — צוויי היסטאָרישע ביכער וועגן די רדיפות פון אַנטיוכוס און דעם אויפשטאַנד פון די חַשמונאים. ביידע זיינען געשריבן גריכיש, זייער שיין, אין דעם נוסח (סטיל) פון די היסטאָרישע ביכער אין תנ"ך.

3) „תהילות שלומה“ — נייע פסאַלמען אין דער אַרט פונם אַלטן „תהילים“, געשריבן נאָכדעם ווי פּאָמפּיי מיט זיין אַרמיי האָט איינגענומען ירושלים און עס האָט זיך אָנגעהויבן די רוימישע הערשאַפט.

4) „ספר חֲנוך“ — אַ מין נבואָה־בוך, וואו דער הייליקער מענטש חנוך, וואָס גאָט האָט אים גענומען אויפן הימל, דערציילט וועגן דעם, וואָס ער האָט געהערט און געזעען וועגן משיחן, וואָס וועט קומען אויסלייזן די גאַנצע וועלט און באַזונדערס דאָס אידישע פאָלק.

פון דער אידיש־גריכישער ליטעראַטור זיינען דערגאַנגען צו אונז די גרויסע ווערק פון פילאָן אַלכּסנדריער, וואָס זיינען ווי אַ מין פילאָזאָפישער פירוש צו דער תורה: „וועגן דער באַשאַפונג פון דער וועלט“, „אַבְרָהָמס לעבן“, „מושהס לעבן“, „וועגן די עֲשֶׂרֶת הַדיבּרות“ און נאָך פיל אַנדערע. צו דער אַלכּסנדריער ליטעראַטור געהערט אויך „דער בריוו פון אַריסטיי“, אַ לאַנגע מגילה, וואו עס איז באַשריבן, ווי די זיבעציק זקנים זיינען געקומען פון ירושלים קיין אַלכּסנדריה און איבערגעזעצט די תורה אין גריכיש, ווי עס האָט זיי אויפגענומען דער קיניג פּטאָלעמיי פילאַדעלף און אויסגעהערט זייערע קלוגע רייד. אין דריטן און פערטן „עֶזְרָא־בוך“, אין „בָּרוּך־בוך“, „די צוואָה פון צוועלף פּאַטריאַרכן“, „סיבּילישע זעאונגען“ געפינען מיר נייע נביאות־רייד אין נאָמען פון אַלטע ביבלישע אָדער גריכישע העלדן.

דאָס גרעסטע ווערק יועגן אידישער געשיכטע האָט אָנגעשריבן דער אויבנדערמאָנטער קריגפירער אין גליל, יוסף פלאַוויוס. נאָכדעם ווי ער איז אַריבערגעגאַנגען צו די רוימער, האָבן אים די קיסרים וועספּאַסיאַן און טיטוס געהאַלטן אין זייער פּאַלאַץ אין רוים. דאָרטן האָט ער נאָכן חורבן־ירושלים געשריבן זיינע גרויסע ווערק: „דער אידישער קריג“ און „אידישע אַלטערטימער“, וואָס זיינען אַ המשך פון

 רי ביבלישע געשיכטביכער ביז דער צייט פֿון דעם מחבר. די דאָזיקע ביכער זיינען דערגאַנגען ביז אונזער צייט אין דער גריכישער שפּראַך און זיינען איבערגעזעצט אין אַלע גרעסערע שפּראַכן.

---

21. דער סַנהֶדרין אין יַבנֶה און דער אויפשטאַנד פון בַּר־כּוֹכבָא

ירושלים איז געוואָרן אַ שטאָט פון חורבות. אידישע איינוואוינער זיינען דאָרטן ניט געבליבן, נאָר אַ לעגיאָן רוימישע סאָלדאַטן האָט געלאַגערט אין דער פאַרוויסטעטער שטאָט, וואָס איז געוואָרן אַ בית־עולם פאַר צענדליקער טויזנט אידישע קעמפער. די ווייניקע איבער־געבליבענע פירער פון פאָלק זיינען אַוועק אין דעם נאָענטן שטעטל יַבנֶה, כּדי דאָרטן האַלטן זיך אַן עצה, ווי זאָל דאָס פאָלק ווייטער לעבן אונטער אַ פרעמדער שווערער הערשאַפט. נאָך אין די טעג, ווען אַרום ירושלים האָט געברענט דער קריג, האָט זיך איינער פון די סַנהֶדרין־לייט, דער געלערנטער פון בית־הילל, רַבּי יוֹחָנָן בֶּן־זַכַּאי, אַרויסגעריסן פון דער באַלאַגערטער שטאָט אויף אַזאַ אופן: זיינע תַּלמידים האָבן אים אָנגעטאָן אין תַּכריכים, ווי אַ געשטאָרבענעם, און אַרויסגעטראָגן אין אַ קאַסטן הינטערן שטאָט, וואו עס איז געשטאַנען דער רוימישער לאַגער. דאָ איז יוֹחָנָן געקומען צום רוימישן הויפּט־קאָמאַנדיר טיטוסן און געזאָגט: „לאָז מיך באַזעצן זיך מיט מיינע תלמידים אין יַבנֶה און גרינדן דאָרטן אַ לערן־הויז“. טיטוס האָט גערן דערפילט די בַּקָשה פון דעם אידישן געלערנטן, וואָס איז געשטאַנען פאַר שָׁלום מיט די רוימער.

אינגעכן איז צו דער קליינער חֶברה אין יַבנֶה צוגעקומען אַ מאַסע אַנטלאָפענע פון ירושלים. עס האָט זיך געהערט אַ יאָמער: דער בֵּית־המקדש איז פאַרברענט, די כּוֹהנים געהרגעט, די גאַנצע שטאָט פאַר־וויסטעט, — וואָס זאָלן מיר איצטער טאָן? רבי יוחנן האָט געטרייסט די עלנדע: „יאָ, דער בית־המקדש איז חָרוּב און קָרבָּנוֹת קענען מיר מער ניט ברענגען, אָבער גאָט איז דאָך אומעטום, און מיר קענען אים דינען מיט תפילות, פאָלגן זיין הייליקער תּורה און פירן זיך ווי ער האָט געבאָטן“. רבי יוחנן און זיינע פריינד האָבן געגרינדעט אין יַבנה ניט נאָר אַ „בית־הַכּנֶסֶת“ פאַר דאַווענען און אַ בֵּית־הַמִדרָשׁ פאַר לערנען,

נייערט אויך אַ נייעם בּית־דין אָדער סַנְהֶדרין פאַר געזעצגעבּונג און געריכט, ווייל דאָס פאָלק האָט נאָך ניט פאַרלאָרן דאָס רעכט צו לעבּן נאָך זיינע אייגענע געזעצן. גראָד האָט זיך דאָ, אין יַבנה, געפונען אַ מענטש, וואָס האָט געהאַט רעכט צו פאַרנעמען דעם אָרט פון אַ „נשיא" (פאָרזיצער) אין סַנהדרין. דאָס איז געווען גַמליאֵל, אַן אוראייניקל פון דעם גרויסן הילל, וואָס ער און זיינע קינדס־קינדער זיינען תּמיד געווען פאָרזיצער אין דער געזעצגעבּערישער קאָלעגיע פון אַלטן ירושלימער סנהדרין. גַמליאֵלס פאָטער, דער נשיא שמעון, איז דערהרגעט געוואָרן בּשעת דער מלחמה, און יוחָנן בּן זַכּאי האָט אויפֿגעהאָדעוועט זיין קליינעם זון און אים צוגעגרייט צו דער הויכער שטעלע פון אַ נשיא אין דעם נייעם סַנהדרין. די רוימישע רעגירונג האָט גַמליאֵלן אָנערקענט פאַר אַ פאָרשטייער פון אידישן פאָלק מיט דעם טיטול פּאַטריאַרך, דער עלטסטער פון פאָלק.

אין דעם סַנהדרין פון יַבנה האָט זיך אָנגעהויבּן אַ לעבּעדיקע אויפבּוי־אַרבּעט. איצט איז דער סַנהדרין בּאַשטאַנען פון לויטער פּרושים, ווייל די צדוקים זיינען שוין כּמעט פאַרשוואונדן; די געלערנטע פון בּית־הילֵל און בּית־שַמאי האָבּן אויסגעאַרבּעט נייע געזעצן, כּדי צופּאַסן די תּורה צו דער נייער לאַגע פון פאָלק. בּית־הילל און בּית־שמאי פלעגן זיך אָפט קריגן: יעדע גרופּע פון געלערנטע האָט אויסגעטייטשט די ווערטער פון דער תּורה אויף איר שטייגער; אָבּער דער נשיא גמליאל האָט זיי געהאַלטן אין צוים און האָט געצוואונגען די מינדערהייטן אין סנהדרין זי זאָל פאָלגן די בּאַשלוסן פון דער מערהייט, וואָס איז געווענטלעך געווען פון בּית־הילס צד. אַזוי האָט מען געמאַכט אַ סֵדר אין די טאָג־טעגליכע תּפילות, וואָס זיינען איצטער געוואָרן דער עיקר אין גאָטס־דינסט, נאָכדעם ווי עס זיינען בָּטל געוואָרן די קָרבָּנות אין בּית־המקדש. מען האָט אָנגענומען אַ געזעץ צו דאַווענען דריי מאָל אין טאָג: אין דער פרי (שַחרית), פאַרנאַכט (מִנחָה) און בּיינאַכט (מַעריב). די לאַנגע תּפילה „שמונה עֶשרה" (אַכצען בּרָכות) איז דערגאַנצט געוואָרן מיט אַ תּפילה וועגן דער אויפלעבּונג פון ירושָלַיִם אין דער צוקונפטיקער אידישער מלוכה. דער סַנהדרין האָט אָנגענומען נאָך אַ סך געזעצן, וואָס זייער צוועק איז געווען איינצוּאָרדנען דאָס לעבּן אין דער מִשפָּחה און אין די קהילות.

אַזוי זיינען געלערנטע געזעצגעבער געוואָרן פירער פון פאָלק. נאָך דעם טויט פון רבי יוחנן בן זכאי איז געוואָרן באַרימט רבי עקיבא. וועגן זיין לעבן דערציילט מען אָט וואָס: אין דער יוגנט איז עקיבא געווען אַן אָרימער פּאַסטוך ביי אַ ירושלימער גביר און האָט זיך פאַרליבט אין זיין טאָכטער רחל; דאָס יונגע מיידל האָט איינגעשטימט חתונה האָבן מיט אים, מיט איין תּנאַי: ער זאָל ווערן אַ געלערנטער. דער רייכער פאָטער, וואָס אים איז ניט אָנגעשטאַנען דער שידוך מיט אַ פּאַסטוך, האָט אַרויסגעטריבן די טאָכטער פון שטוב און זי האָט געלעבט מיט עקיבאן אין גרויסער נויט. עקיבא איז אומגעפאָרן פון שטאָט צו שטאָט און געלערנט תּורה ביי די בעסטע לערער. אין פיל יאָרן אַרום האָט ער זיך אומגעקערט צו זיין פרוי אַלס אַ באַרימטער געלערנטער, מיט אַ גרויסער צאָל תּלמידים. רבי עקיבא האָט פאַרנומען דעם ערשטן אָרט אין דעם סנהדרין פון יבנה. מען פלעגט זאָגן וועגן אים, אַז „אויף יעדן צווייגל פון דער תּורה האָט ער אָנגעהאַנגען בערג מיט הלכות“, דאָס הייסט מיט סבָרות און באַווייזן פאַר נייע געזעצן. דאָס האָט ער געטאָן כדי צו פאַרשטאַרקן דעם אידישן גלויבן און דורך דעם דאָס פאָלק. אָבער ער האָט אויך געטראַכט וועגן דעם ווי אַזוי גרינגער צו מאַכן דעם יאָך פון פרעמדער הערשאַפט.

שווער איז געווען די רוימישע הערשאַפט. טיטוס, וואָס האָט חרוב געמאַכט ירושלים און איז געוואָרן קיסר נאָכן טויט פון זיין פאָטער וועספּאַסיאַן, איז ניט געווען קיין גוטער פריינד פון אידישן פאָלק. אין דער צייט פון דער מלחמה האָט ער געהאַט אַ אידישע געליבטע, די שיינע בערעניקאַ, אַ שוועסטער פון דעם פרינץ אַגריפּאַ דעם צווייטן; מען האָט גערעכנט, אַז ער וועט מיט איר חתונה האָבן און מיט דער צייט וועט זי ווערן אַ מלכּה פון רוים; אָבער ווען טיטוס איז געוואָרן קיסר, האָט ער בערעניקאַן דערווייטערט, ווייל די רוימער וואָלטן ניט דערלאָזט, אַז אַ קינד פון דעם פיינדלעכן פאָלק זאָל זיין ביי זיי אַ מלכּה. די קיסרים, וואָס זיינען געווען נאָך טיטוסן, האָבן זיך באַצויגן שלעכט צו אידן און האָבן בכלל געדריקט די פעלקער, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער זייער הערשאַפט. דער קיסר דאָמיציאַן, טיטוסעס ברודער, האָט זייער געדריקט די אידישע באַפעלקערונג מיט שווערע שטייערן און אַנדערע גזירות. דער נשיא גמליאל, רבי עקיבא

און נאָך צוויי מיטגלידער פון סַנהדרין זיינען געפאָרן קיין רוים בעטן, מען זאָל אָפּשאַפן די שווערע גזירות. ווען זיי האָבן דערזעען די לעבעדיקע, פרייליכע וועלט־שטאָט, האָבן זיי זיך דערמאָנט אין זייער איינגענער חָרובער הויפּט־שטאָט ירושלים און האָבן זיך צעוויינט; נאָר עקיבא האָט זיך איינגעהאַלטן און געזאָגט: „צו וואָס זאָלן מיר וויינען? אויב גאָט טוט אַזוי פיל גוטס צו די, וואָס טוען ניט זיין ווילן, וועט ער דאָך אוודאי שפּעטער באַפרידיקן יענע, וואָס טוען זיינע געבאָטן און ליידן צוליב דעם צָרות". אָבער צו לאַנג איז נאָך געבליבן צו וואַרטן אויף גאָטס ישועה. אין פאָלק האָבן נאָך געטליעט פונקען פון דער אַמאָליקער גרויסער שריפה, וואָס האָט געבראַכט צו דעם חורבן פון ירושלים, און אינגעכן האָבן זיך די פונקען ווידער צעפלאַקערט.

צוויי רוימישע קיסרים, טראַיאַן און אַדריאַן, וואָס האָבן געפירט מִלחָמות אין אַזיע און אַפריקע, האָבן צערייצט די אידן אומעטום. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפשטאַנד קעגן די רוימישע הערשער. די אידישע באַפעלקערונג אין די גָלות־לענדער (דיאַספּאָראַ) איז אויפגעשטאַנען קעגן טראַיאַנס סאָלדאַטן און האָט זיי אין פיל ערטער געשלאָגן; אַ ביסל שפּעטער האָבן זיך אויפגעהויבן אויך די אידן אין יהודה קעגן דעם קיסר אַדריאַן. דעם דאָזיקן קיסר איז געקומען אויפן זינען אַ ווילדער געדאַנק: אויפבויען די שטאָט ירושלים ניט פאַר אידן, נאָר פאַר גויים, בויען דאָרטן אַ גוישן טעמפּל און אַריינשטעלן אין אים די גריכיש־רוימישע אָפּגעטער: זעווס־יופּיטער און אַנדערע. דאָס האָט דעם פאָלק דערמאָנט די אַמאָליקע צייטן פון דעם רָשע אַנטיוכוס און דעם העלדישן אויפשטאַנד פון די חשמונאים. די געדולד פון פאָלק האָט געפּלאַצט. עס האָבן זיך באַוויזן נייע העלדן, וואָס האָבן אויפגעהויבן די פאָן פון דער רעוואָלוציע מיט דעם לאָזונג: „שלאָגט די רוימער און באַפרייט דאָס אידישע פאָלק!"

דער פירער פון די רעוואָלוציאָנערן איז געווען בַּר־כּוֹכְבָא (אַן אַראַמעאישער נאָמען, וואָס הייסט „דער זון פון אַ שטערן"). דאָס איז געווען אַ גיבור און אַ פייערדיקער פּאַטריאָט, אַזוי ווי דער אַמאָליקער זעלאָטן־פירער בַּר־גיורא. טויזנטער אידישע פּאַטריאָטן האָבן זיך געשטעלט אונטער זיין פאָן. זעענדיק די באַגייסטערונג פון די מאַסן, איז רבי עקיבא אויך צוגעשטאַנען צום אויפשטאַנד, און דאָ האָט זיך כמעט

דאָס גאַנצע פאָלק אַריינגעוואָרפן אין קריג קעגן די רוימער. אין פיל שטעט פון יהודה און גליל האָבן באַוואָפנטע אידישע קעמפער צושלאָגן און פאַרטריבן די רוימישע גאַרניזאָנען; עס איז גאָר נאָענט געווען דערצו, זיי זאָלן פאַרכאַפּן ירושלים. דאָ האָט אַדריאַן געשיקט קעגן זיי אַ גרויסע אַרמיי אונטער דער פירונג פון זיין בעסטן גענעראַל סעווערוס (אַסווירוס). דריי יאָר האָט געדויערט דער בלוטיקער קריג, ביז די רוימער האָבן אונטערדריקט דעם אויפשטאַנד. נאָכדעם ווי טויזנטער אידישע קעמפער זיינען געפאַלן אין קריג, האָט זיך בר־כוכבא מיט זיין אַרמיי באַפעסטיקט אין דער שטאָט בּיתּר, ניט ווייט פון ירושלים; די רוימער האָבן באַלאַגערט די פעסטונג און האָבן זיך אַהין אַריינגעריסן נאָכדעם, ווי אַ שפּיאָן האָט זיי באַוויזן אַן אונטערערדישן דורכגאַנג. בר־כוכבא און זיינע העלדן זיינען געפאַלן. די שטאָט ביתר איז צעשטערט געוואָרן אַזוי, אַז פון איר זיינען נאָר חורבות געבליבן (אין יאָר 135 נאָך קריסטוס־געבורט).

דער קיסר אַדריאַן האָט זיך שרעקלעך נוקם געווען אין אידן פאַר זייער אויפשטאַנד. ער האָט באַשלאָסן אויסצוּוואָרצלען די אידישע אֱמוּנה און אירע געזעצן, וואָס דער סַנהדרין פון יַבנֶה האָט דורך זיי פאַראייניקט און פאַרשטאַרקט דאָס אידישע פאָלק. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אידן טאָרן ניט לערנען זייער תּורה אין די שולן, אָפּהיטן שַבָּת און די מִצווה פון מילה פאַר געבאָרענע אינגלעך; די וואָס פאָלגן ניט, ווערן באַשטראָפט מיט טויט. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פאַרן גלויבן: פיל מענטשן האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן דערפאַר, וואָס זיי האָבן געפאָלגט גאָטס געבאָט און ניט דעם קיסר.

באַזונדערס האָבן געליטן די סַנהדרין־לייט, די גייסטיקע פירער פון פאָלק. ווען מען פלעגט זיי כאַפּן ביים לערנען תּורה, פלעגט מען זיי אַריינזעצן אין תפיסה און פאַרמִשפּטן צום טויט. רבי עקיבא האָט דערפון געהערט און פונדעסטוועגן האָט ער אָפן געלערנט תּורה מיט זיינע תּלמידים. זיינע פריינד האָבן אים געפרעגט: „האָסטו ניט מורא פאַר די רוימער?“ האָט זיי רבי עקיבא געענטפערט מיט אַ שיינעם משָל: „איינמאָל איז אַ פוקס געשטאַנען ביים ברעג טייך און זעענדיק ווי די פישעלעך לויפן אום אין וואַסער, האָט ער זיי געפרעגט: פון וועמען אַנטלויפט איר? האָבן די פישעלעך געענטפערט: פון די נעצן,

מיט וועלכע מענטשן ווילן אונז פאַנגען. טאָ קומט־זשע — זאָגט דער כיטרער פוקס — צו מיר אויפן ברעג, וועט איר גאַנץ בלייבן. ניין — ענטפערן די קלוגע פישעלעך — אויב פאַר אונז איז אַ סכּנה אין וואַסער, וווּ מיר קענען אָטעמען, איז דאָך אויף דער ערד פאַר אונז אַ זיכערער טויט. אַזוי — האָט רבי עקיבא געזאָגט — איז אויך מיט אונז, אידן: ווי אַ פיש אָן וואַסער קענען מער ניט לעבן אָן דער תּורה; אויב מיר זאָלן מורא האָבן לערנען תּורה, דאַרפן מיר נאָך מער מורא האָבן ניט צו לערנען".

באַלד האָט מען רבי עקיבאן געכאַפּט און פאַרמשפּט צו אַ שרעקלעכן טויט: מען האָט מיט אייזערנע צוואַנגען געריסן פון אים שטיקער לייב. ער איז געשטאָרבן מיט דעם געשריי: „שמע ישׂראל, אונזער גאָט איז דער איינציקער!" רבי עקיבא איז געווען איינער פון די צען גרויסע לערער, וואָס מען האָט באַשטראָפט מיט טויט נאָך דעם אויפשטאַנד („עשׂרה הרוגי מלכות"). אין אַ באַזונדער לאַנגער תּפילה יום־כּפּור און תּשעה־באָב באַוויינט נאָך ביז היינט דאָס אידישע פאָלק דעם מאַרטירער־טויט פון די דאָזיקע קדושים.

נאָך זיין בלוטיקן ניצחון האָט אַדריאַן אויסגעפירט זיין פּלאַן: ירושלים איז איבערגעבויט און באַזעצט געוואָרן מיט ניט־אידן; אַ איד האָט זיך דאָרטן ניט געטאָרט באַווייזן. אויף דעם אָרט פון בית־המקדש איז געשטאַנען אַ טעמפּל מיט אַ גרויסער סטאַטוּע פון יופּיטער און פון דעם קיסר אַדריאַן. די שטאָט האָט באַקומען אַ נייעם נאָמען: עליאַ קאַפּיטאָלינאַ, לכבוד דעם קיסרס נאָמען עליאַ אַדריאַן און דעם באַרג קאַפּיטאָל אין רוים, וווּ עס איז געשטאַנען די גרעסטע סטאַטוּע פון דעם רוימישן גאָט יופּיטער.

דאָס איז געווען לערך מיט אַכצענהונדערט יאָר צוריק (אין די יאָרן 132—138 נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג).

---

22. פּאַטריאַרכן און אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישׂראל. די קריסטלעכע מלוכה

נאָך דעם אויפשטאַנד פון בר־כּוכבא איז דאָס לאַנד יהודה געווען פאַרוויסטעט, די איבערגעבליבענע אידישע באַפעלקערונג האָט געמוזט

איבערוואַנדערן אין דעם אַנדערן טייל פון אֶרץ־ישראל — אין גָליל. פון דער חָרובער שטאָט יַבנה איז דער סַנהדרין מיט די גרויסע לערערשולן (אַקאַדעמיעס) אַריבערגעגאַנגען צוערשט אין דער גָלילשער שטאָט אוּשָא און שפּעטער אין ציפּורי און טבֶריָה. אַהער זיינען זיך צונויפגעקומען יענע פירער פון די קהילות, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון אַדריאַנס רדיפות קיין אויסלאַנד, אין בָבֶל און אַנדערע לענדער.

נאָך אַדריאַנס טויט האָט דער נייער קיסר אַנטאָנין פּיוס אָפּגעשאַפט זיינע בייזע דעקרעטן; אידן האָבן ווידער באַקומען פרייהייט פון גלויבן און זעלבסטפאַרוואַלטונג אין זייערע קהילות. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער סַנהדרין; זיין פּאָרזיצער מיט דעם אידישן טיטול „נשיא“ און דעם רוימישן טיטול „פּאַטריאַרך“ איז געוואָרן שמעון בֶן גַמליאֵל, אַ זון פון גמליאל, דעם פריערדיקן נשיא פון יַבנֶה. אין סנהדרין זיינען אריין רבי עקיבאס תלמידים, וואָס מען פלעגט זיי רופן „תַנאים“ — לערער, געלערנטע. איינער פון די גרעסטע תַנאים אין יענער צייט איז געווען רַבי מֵאיר.

דער נאָמען „מֵאיר“ האָט געהייסן אין העברעאיש „דער ליכטיקער“, און מען פלעגט זאָגן, אַז רבי מאיר איז געווען אַ ליכט פאַר זיין פאָלק. אין זיין אַקאַדעמיע, וואָס איז געווען פול מיט צוהערער, האָבן זיינע תלמידים און חַבֵרים געפירט הייסע וויכוחים וועגן אַלע פראַגן פון גלויבן און געזעצגעבונג, און ער האָט אויף אַלע פראַגן געגעבן קלאָרע תשובות. רבי מֵאיר איז געגאַנגען אין דעם וועג פון זיין לערער רבי עקיבא: ער האָט געזוכט צו באַפעסטיקן אידישקייט אין פאָלק דורך שטרענגע געזעצן. נאָר איינער פון זיינע עלטערע חַבֵרים, אֶלישע בן אַבוּיָה, איז געגאַנגען מיט אַן אַנדערן וועג. ער האָט זיך אָנגעלייענט גריכישע ביכער און איז געקומען צו דער מיינונג, אַז די אידישע וויסנשאַפט, דאָס תורה־לערנען, איז איינזייטיק; ער האָט ניט געהאַלטן פון דער שטרענגער אידישקייט און האָט אַלעמען אויפגעבראַכט מיט זיין פרייען אויפפיר. מען האָט אים גערופן „אַחֵר“, דער אַנדערער, דער פרעמדער. אַלע האָבן זיך פון אֶלישען דערווייטערט; אין רבי מאיר פלעגט אים נאָך באַזוכן און איינרעדן, ער זאָל תשובה טאָן; אֶלישע האָט אים געענטפערט: „איך האָב געהערט גאָטס

קול: קערט זיך אום צו מיר, אַלע פֿאַרבלאָנדזשעטע, חוץ אַחֵרן, ווייל ער האָט דערקענט מיין מאַכט און האָט מיך דאָך פֿאַרלאָזן".

רבי מאיר האָט געהאַט אַ געלערנטע און קלוגע ווייב, ברוריה. וועגן איר פֿרומקייט דערציילט מען אַזאַ מעשה. איינמאָל שבת איז זי געבליבן אין דער היים מיט צוויי שווער קראַנקע קינדער; מאיר איז זייער שפּעט געזעסן אין שול און ביז ער איז געקומען אַהיים, זיינען די קינדער געשטאָרבן. כּדי ניט צו פֿאַרשטערן דעם שבת, האָט ברוריה דעם גאַנצן טאָג גאָרניט דערציילט דעם מאַן, און ערשט מוצאי שבת האָט זי געפֿרעגט אַ שאלה: „איינער האָט מיר געגעבן אַ פּיקדון (אַ זאַך צו באַהאַלטן) און איצט וויל ער דאָס אָפּנעמען, — זאָל איך אים אָפּגעבן?" — „פֿאַרשטייט זיך, אָפּגעבן", האָט מאיר געענטפֿערט. דאַן האָט ברוריה אַריינגעפֿירט דעם מאַן און אים באַוויזן די ביידע טויטע קינדער. מאיר האָט אָנגעהויבן שטאַרק וויינען, אָבער ברוריה האָט אים געטרייסט: „האָסטו מיר ניט ערשט געזאָגט, אַז מען מוז אומקערן דעם פּיקדון יענעם, פֿון וועמען מען האָט אים באַקומען? גאָט האָט אונז די קינדער געגעבן און איצט האָט ער זיי צוריק גענומען. געבענטשט זאָל זיין דער הייליקער נאָמען זיינער!"

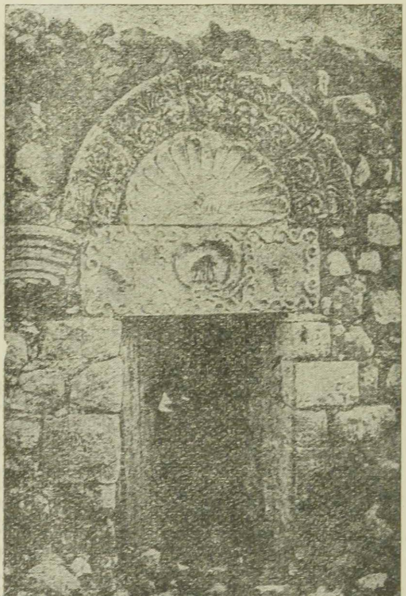

23. חורבות פֿון אַ שול אין גליל

נאָך פֿיל תּנאים זיינען געווען צו יענער צייט. דער פּאַטריאַרך רבי שמעון בן גמליאל אַליין איז געווען אַ גרויסער תּנא און האָט מיט רבי מאירן אָפֿט געאַרבעט אין דער אַקאַדעמיע. נאָך זיין טויט איז געוואָרן פּאַטריאַרך זיין זון רבי יהודה הנשיא. רבי יהודה האָט געלעבט אין דער הויפּט-שטאָט פֿון גליל, ציפּורי,

און אַהין האָט זיך אין יענער צייט אַריבערגעטראָגן דער סַנהדרין מיט דער גרויסער אַקאַדעמיע. און ביידע אַנשטאַלטן איז רבי יהודה געווען דער פירער. ער איז געווען צוגלייך אַ וועלטלעכער מענטש, וואָס האָט גערעדט גריכיש און לאַטייניש מיט די רוימישע הערשער (מען דערציילט, אַז ער איז געווען באַפריינדעט מיט דעם צווייטן קיסר פון אַנטאָנינס הויז), און אויך אַ גרויסער קענער אין אידישער וויסנשאַפט. יהודה הנשיא איז געווען זייער רייך און האָט אויסגעהאַלטן אויף זיינע קאָסטן אַ סך אָרימע געלערנטע און תּלמידים פון זיין אַקאַדעמיע. מען פלעגט פאָרן קיין ארץ־ישראל פון בָּבל און אַנדערע לענדער, כּדי צו הערן די תּורה פון דעם געלערנטן נשיא. רבי יהודה האָט געזאָרגט ניט פאַר זיין צייט אַליין, נאָר אויך פאַר שפּעטערע צייטן: ער האָט באַמערקט, אַז די „תּורה שֶׁבַּעל פּה“, די ניט געשריבענע געזעצן און פּירושים צו דער אַלטער תּורה, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט אין משך פון פיל דורות, קענען מיט דער צייט פאַרגעסן ווערן, אויב מען וועט זיי ניט פאַרשרייבן אין אַ בוך, וואָס זאָל זיין אָנערקענט פון אַלע תּנאים. אַזאַ זאַמלבוך האָט רבי יהודה מיט דער הילף פון זיינע חבֵרים פאַרפאַסט און האָט עס אָנגערופן „מִשְׁנֶה“, דאָס הייסט די צווייטע תּורה. דאָ זיינען געווען פאַרשריבן אי אַלע צוגאָב־געזעצן צו דער תּורה, אי די מיינונגען פון פאַרשיידענע תּנאים וועגן דער אָדער יענער פראַגע.

די „מִשְׁנֶה“ איז געווען ווי אַ צווייטער שטאָק, אויפגעבויט איבער דעם ערשטן שטאָק, דער „תּורַת־מושה“. פון איצט אָן האָט מען שוין געלערנט אין די שולן ביידע תּורות, און שאַרפע קעפ האָבן געפאָרשט, אויף וויפיל די מִשְׁנֶה שטימט מיט דער תּורה און וועלכע פון די פאַרשיידענע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט אין דער מִשְׁנֶה, זיינען די ריכטיקע. די דאָזיקע פאָרשער האָבן שוין ניט געהייסן „תַּנאים“, נאָר „אַמוֹרָאים“ — זאָגער. עטלעכע דורות פון אַמוֹרָאים האָבן אין די אַקאַדעמיעס פלייסיק שטודירט די מִשנה און פון איר אַרויסגעצויגן נייע געזעצן, וואָס מען האָט געמוזט שאַפן, כּדי צו רעגולירן דאָס לעבן פון פאָלק. עס האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אַ „תּורה שֶׁבַּעל פּה“, וואָס מען האָט זי געמוזט פאַרשרייבן, כּדי זי זאָל ניט פאַרגעסן ווערן. דער דאָזיקער דריטער שטאָק אויף דער אַלטער תּורה האָט געהייסן „גמָרָא“ — די פאַרענדיקונג (גמַר) פון דער מִשנה. די מִשנה און די גמרא צוזאַמען

האָבן געהייסן „תּלמוד“ — די לערע, דאָס שטודיום. דער ערשטער תּלמוד, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין די שולן פון אֶרץ־ישראל, האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען „תּלמוד ירושלמי“.

אין יענער צייט האָבן די פּאַטריאַרכן געלעבט אין דער שטאָט טבֿריָה, וווּהין עס האָט זיך אַריבערגעטראָגן דער סַנהדרין מיט דער הויפּט־אַקאַדעמיע. די שפּעטערע פּאַטריאַרכן, אייניקלעך און אור־אייניקלעך פון יהודה הַנשיא, זיינען ניט געווען אַזוי געלערנט ווי ער: זיי האָבן נאָר געפירט די געשעפטן פון די פּאַלעסטינער קהילות, געמאָנט בײַ זיי די שטייערן פאַר דער רוימישער רעגירונג, ווי אויך פאַר דער זעלבסטפאַרוואַלטונג. דאָס זיינען געווען העכערע אידישע באַאַמטע, פאַרמיטלער צווישן דער אידישער באַפעלקערונג און די רוימישע הערשער. מיט דער צייט אָבער איז די ראָלע פון די פּאַטריאַרכן געוואָרן אַלץ שוועכער, ווייל עס האָט זיך בכלל פאַרערגערט די אידישע לאַגע אין אֶרץ־ישראל.

דריי הונדערט יאָר האָט זיך די קריסטלעכע רעליגיע לאַנגזאַם פאַרשפּרייט אין אַלע לענדער פון דער רוימישער אימפּעריע; די הערשער און די מערהייט פון דער באַפעלקערונג פלעגן פאַרפאָלגן די קריסטן און אָנטאָן זיי צָרות. ערשט אין פערטן יאָרהונדערט האָט דער רוימישער קיסר קאָנסטאַנטין אָנגענומען די קריסטלעכע אֶמונה און האָט זי דערקלערט פאַר דער הערשנדיקער רעליגיע אין דער רוימישער אימפּעריע. זיינע נאָכפאָלגער, די שפּעטערע קיסרים, האָבן זיך פאַראייניקט מיט די פאָרשטייער פון דער קריסטלעכער קירך, די בישאָפן, און אָנגעהויבן רודפן די אַנדערש גלויביקע גוים און אידן. קעגן אידן האָט מען אַרויסגעגעבן גזירות, וואָס האָבן באַגרעניצט זייערע בירגערלעכע רעכט; מען האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַגאָגעס; אָפט פלעגן פאַנאַטישע קריסטן אָנפאַלן אויף די סינאַגאָגעס און צעשטערן זיי. איין איינציקער קיסר, מיטן נאָמען יוליאַן דער אַפּאָסטאַט (אַפּיקורס), וואָס איז געווען אַ געגנער פון קריסטן, האָט געוואָלט פאַרבעסערן די אידישע לאַגע און אַפילו צוגעזאָגט ווידער אויפבויען אין ירושלים דעם בית־המקדש, אָבער ער איז אינגעכן געפאַלן, און נאָך אים האָבן שוין געהערשט קריסטלעכע פאַנאַטיקער.

אין פינפטן יאָרהונדערט נאָך קריסטוס־געבורט איז די גרויסע רוימישע אימפּעריע געווען צעטיילט אין צוויי טיילן: די מערב־מלוכה מיט דער הויפּשטאָט רוים און די מזרח־מלוכה אָדער ב י ז אַ נ ץ מיט דער הויפּשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל. צו דער לעצטער האָט געהערט אויך דאָס לאַנד פּאַלעסטינע. די ביזאַנטישע קיסרים, זייער פרומע קריסטן, האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן, אַז אידן, וואָס האָבן אַמאָל אָפּגעוואָרפן די רעליגיע פון גאָטס זון ישו הנוצרי, זאָלן קענען אין דעם היילִיקן לאַנד לעבן רואיק, האַלטן זייער אַלטן גלויבן, האָבן זייערע פּאַטריאַרכן, סַנהדרין, אַקאַדעמיעס. דער קיסר טעאָדאָסיוס דער צווייטער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אָפּצונעמען ביים לעצטן פּאַטריאַרך, גמליאל דעם זיבעטן, דאָס רעכט פון אַ פאַרוואַלטער אין די אידישע קהילות (יאָר 429). פון יענער צייט אָן האָט דער אידישער צענטר אין אֶרץ־ישראל פאַרלאָרן זיין אַמאָליקן איינפלוס אויף די אידישע ישובים אין אַנדערע לענדער, אין דער דיאַספּאָראַ. דאָ זיינען אויפגעוואַקסן נייע אידישע קיבוצים, וואו עס האָט זיך אַנטוויקלט אַן איינגענע נאַציאָנאַלע קולטור אין דער זעלביקער ריכטונג, ווי אין אֶרץ־ישראל.

---

23. דער אידישער צענטר אין בָּבֶל. דער תַּלמוד

צו יענער צייט איז בָּ בֶ ל געוואָרן דאָס צווייטע ארץ־ישראל. דאָס לאַנד מעסאָפּאָטאַמיע אָדער בָּבֶל איז ניט געשטאַנען אונטער רוימישער הערשאַפט. דאָ האָבן געהערשט פריער די פּ אַ ר ט ע ר און שפּעטער די פּ ע ר ס ע ר. אין די שטעט סוראָ, נהרדעא, פומבדיתא און אַנדערע זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות; זייער פיל אידן האָבן געלעבט אין די דערפער. די קהילות האָבן געהאַט איבער זיך אַן אויבער־פאַרוואַלטער, וואָס האָט געהייסן עֶ ק ס י ל אַ ר ך אָדער אין אַראַמעאיש „ריש גלותא“ (דער פירשט פון גָלות). דער עקסילאַרך אין בָּבל האָט געשפּילט די זעלביקע ראָלע, ווי דער פּאַטריאַרך אין ארץ־ישראל. די עקסילאַרכן האָבן אויך גערעכנט זייער יחוס פון דויד המלך, און זייער מאַכט פלעגט אַריבערגיין אין איין משפּחה פון פאָטער צום זון. דער פּערסישער קיניג פלעגט באַשטעטיקן אין אַמט יעדן

נייעם עקסילאַרך, וואָס איז געווען מחויב צו זאַמלען פאַר אים די שטייערן ביי אידן; דערפאַר איז ער געווען זייער אָנגענומען אין קיניגלעכן הויף און האָט געקענט אויסבעטן פאַר אידן מער רעכט און פּריווילעגיעס. דער עקסילאַרך איז געווען דער אויפזעער אויף אַלע אידישע קהילות; ער האָט דאָרטן באַשטימט באַאַמטע און ריכטער (בּיינים) און האָט געהאַט די מאַכט צו שטראָפן יעדערן פאַר ניט פאָלגן די געזעצן פון דער מלוכה. אליין האָט ער זיך געפירט ווי אַ קליינער אידישער מֶלֶך, געהאַט אַרום זיך פיל באַאַמטע און דינער, וואָס פלעגן אָפּט שטאַרק דריקן דאָס אָרימע פאָלק.

מער ווי דער וועלטלעכער פירשט, דער עקסילאַרך, האָבן אין בָּבל אויפגעטאָן פאַרן פאָלק זיינע גייסטיקע פירער, די געלערנטע, וואָס האָבן דאָ אויך געהייסן אַמוֹרָאִים, ווי אין ארץ־ישראל. אין דער צייט, ווען רבי יהודה הַנשיא האָט צונויפגעשטעלט די משנה אין ארץ־ישראל, האָבן אין זיין שול געלערנט און אים געהאָלפן אין דער אַרבעט צוויי תלמידים פון בָּבל: אַבּא אריכָא און שמואֵל. ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט אַהיים, האָבן זיי דאָ געשאַפן גרויסע תַלמודישע שולן נאָך דעם מוסטער פון די אַקאַדעמיעס אין ארץ־ישראל. אַבָּא אריכא, וועלכן מען האָט אויך גערופן מיט זיין טיטול רַב, האָט געגרינדעט אַ ישיבה אין דער שטאָט סורא, און זיין חַבר שמואֵל איז געוואָרן רָאש־ישיבה אין נהַרדֶעא. ביידע האָבן געפאָרשט די געזעצן פון דער תּורה און דער משנָה און האָבן זיי צוגעפאַסט צו דעם נייעם לעבן אין בָּבל. אין די ישיבוֹת האָבן געלערנט הונדערטער תלמידים, וואָס זיינען געקומען פון גאַנצן לאַנד. דער תַלמוד איז געווען די העכערע בילדונג פון יענער צייט, און אַלעמען האָט געצויגן צו איר — יונג און אַלט, רייך און אָרים. עס זיינען געווען לערער אויך מיט וועלטלעכע קענטעניש. אַזוי, למשל, איז שמואֵל געווען אַ גרויסער קענער אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און מעדיצין. ער האָט אַמאָל געזאָגט: „מיר זיינען די וועגן אין הימל (די לאַגע פון אַלע שטערן) אַזוי גוט באַקאַנט, ווי די גאַסן אין נהַרדֶעא". שמואֵל איז געווען באַפריינדעט מיט דעם פערסישן קיניג שאַבּור און האָט געהאַלטן, אַז אידן דאַרפן זיין געטריי דער פערסישער מאַכט און פאָלגן די געזעצן פון דער מלוכה אַזוי ווי זייערע אייגענע דינים („דינא דמלכותא דינא").

רַב און שמואל זיינען געווען די גרינדער פון דער תּלמודישער בילדונג אין בָבל. נאָך זיי זיינען געקומען פיל אַנדערע לערער, וואָס זיינען געווען „רָאשי=ישיבות“ אין די אַקאַדעמישע שטעט סורא, נהרדעא און פומבדיתא. מען האָט געהאַלטן לעקציעס פאַר תּלמידים אין די ישיבות און פאַר אַ גרעסערן עולם אין פאָלקס=פאַרזאַמלונגען. אין די ישיבות פלעגט מען פירן שאַרפזיניקע וויכּוחים (דיסקוסיעס) וועגן יעדער פראַגע, אַפילו וועגן יעדן וואָרט פון דער תּורה און פון דער מִשנה. דאָס האָט געהייסן „פּילפּול“, שאַרפער פעפער. ווער עס האָט אַרויסגעוויזן מער קונצן אין פּילפּול, האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַ גוטן קאָפּ, אַן „עוקר הרים“, וואָס פירט צונויף אַ באַרג מיט אַ באַרג. אַלע מיינונגען, וואָס זיינען אַרויסגעזאָגט געוואָרן אין די שולן, פלעגן די געלערנטע איבערגעבן „בעל פה“, פון מויל צו מויל, אָדער פלעגן פאַרשרייבן פאַר זיך, אָבער ניט פאַרשפּרייטן אין פאָלק אין געשריבענע ביכער. אַזוי האָט זיך ווידער אָנגעזאַמלט אין משך פון צוויי הונדערט יאָר אַ נייע „גמרא“, אַ פּירוש צו דער מִשנה, נאָך אַ גרעסערער ווי אַמאָל אין ארץ=ישראל. איז געקומען אַ גרויסער אַמורא, רַב אַשי, דער ראש=ישיבה אין סורא, און האָט מיט דער הילף פון זיינע חברים און תּלמידים צונויפגעשטעלט די מִשנה מיט אַלע פּירושים, וואָס זיינען אויף איר געמאַכט געוואָרן אין פאַרשיידענע ישיבות, און דאָס אַלץ האָט מען פאַרשריבן. אַזוי איז געשאַפן געוואָרן דער געשריבענער טעקסט פון דער בבלישער גמרא, וואָס צוזאַמען מיט דער מִשנה האָט זי באַקומען דעם נאָמען „תּלמוד=בַבלי“.

דער „תּלמוד=בַבלי“ איז געווען פיל גרעסער ווי דער „תּלמוד=ירושלמי“, וואָס איז געבליבן ניט פאַרענדיקט. דאָס איז געווען די פולשטענדיקע דריטע תּורה נאָך דער תּורת משה און דער מִשנה. דער תּלמוד=בבלי, ווי מען האָט אים שפּעטער צונויפגעשטעלט, איז באַ=שטאַנען פון זעקס „סדָרים“ (אָפּטיילונגען); יעדער סֵדר האָט זיך גע=טיילט אויף „מסיכתּות“ (טראַקטאַטן, ביכער), וואו נאָך יעדן זאַץ פון דער משנה גייט אַ לאַנגער פּירוש פון דער גמרא. די גמרא באַשטייט אָבער ניט אַליין פון געזעצן און פאַרשיידענע מיינונגען וועגן זיי, נאָר אויך פון געדאַנקען און מיינונגען וועגן אַלערליי עניָנים און לעבנס=פראַגן. דער דאָזיקער טייל הייסט אַגָדה (מעשיות, לעגענדעס), צום

אונטערשייד פון דעם וויסנשאַפטלעכן טייל הֲלָכָה (געזעצפאַרשונג). אין דער אַגָדה ליגט אַ גאַנצער אוֹצָר פון געדאַנקען וועגן מאָראַל און באַציאונגען צווישן מענטשן, דערציילונגען וועגן דער פאַרגאַנגענהייט, מעשיות פון פאָלקס־לעבן, פאָרשטעלונגען פון דער נאַטור און אַלערליי רעליגיעזע, פילאָזאָפישע און וויסנשאַפטלעכע מיינונגען. דאָס איז דער אינטערעסאַנטסטער טייל פון דעם „תַלמוד", ווייל אין אים שפּיגלט זיך אָפּ דאָס לעבן פון פאָלק אין יענע צייטן. דער „תַלמוד־בַבלי" איז פאַרענדיקט געוואָרן אין דעם ערשטן שריפטלעכן טעקסט אַרום 1400 יאָר צוריק (אַרום יאָר 500 נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג).

מיטן תַלמוד האָט זיך פאַרענדיקט דער דריישטאָקיגער בנין פון דער אידישער תורה. עס זיינען צוגעקומען צו די ביבלישע געזעצן נאָך הונדערטער געבאָטן און פאַרבאָטן, וואָס יעדער איד האָט געמוזט אָפּהיטן. אַזוי, למשל, איז אין דער תורה געזאָגט געוואָרן קורץ, אַז מען זאָל רוען אום שַבָת פון געוויינטלעכע אַרבעטן; אין תַלמוד אָבער ווערן אויפגעציילט אַלע אַרבעטן, אפילו גאָר גרינגע, וואָס מען טאָר ניט טאָן אום שַבָת: מען טאָר ניט טראָגן אפילו קליינע זאַכן אין גאַס, אומגיין מער ווי אין אַ באַשטימטן „תחום" (גרעניץ), צורירן זיך צו אַ סך זאַכן, אויסרייסן אַ גראָז אין פעלד. צו די מינים שפּייז, וואָס די תורה האָט פאַרבאָטן צו עסן, זיינען אין תלמוד צוגעקומען נאָך אַ גרויסע צאָל פאַרבאָטענע שפּייזן. שווער איז געווען דעם אידן אָפּ־צוהיטן אַלע שטרענגע געזעצן פון דעם תַלמוד, אָבער ער האָט דאָס געמוזט טאָן, כדי צו האַלטן זיך פעסט צוזאַמען מיט דעם גאַנצן פאָלק, וואָס האָט זיך דורך אַ באַזונדערער לעבנספירונג געוואָלט אָפּשיידן פון די אַרומיקע פרעמדע פעלקער.

---

24. דאָס אידישע לעבן אין אֶרץ־יִשׂראֵל און בָבֶל אין דער צייט פון תלמוד

פון דער גרויסער תַלמוד־ליטעראַטור קען מען זיך דערוויסן, ווי אידן האָבן געלעבט אין זייערע ביידע צענטרען, ארץ־ישראל און בָבל, אין די ערשטע פינף הונדערט יאָר נאָכדעם, ווי עס איז געפאַלן די אידישע מלוכה.

אין ביידע לענדער זיינען די הויפּט־פּרנסות געווען: ערדאַרבעט, האַנטווערק און האַנדל. ערדאַרבעט האָט מען געהאַלטן פאַר דער ערלעכסטער פּרנסה. „בעסער אַ קליין שטיקל פעלד, איידער אַ גרויסער סחורה־לאַגער“ — פלעגט דער אַמורא רב זאָגן. „ווילסטו זאַט זיין, זאָלסטו דינען דער ערד“ — זאָגט אַן אַנדערער. „אַ מענטש, וואָס האָט ניט קיין אייגן שטיקל ערד, איז גאָר קיין מענטש ניט“. די, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע שטיקער באָדן, פלעגן זי צעטיילן אין דריי טיילן: איין טייל האָט מען פאַרזייט מיט קאָרן אָדער ווייץ, דעם אַנדערן פאַרפלאַנצט מיט אייל־בוימער (זיתים, אָליוון), דעם דריטן — מיט וויינשטאָקן. גרעסערע ערדבאַזיצער פלעגן דינגען אַרבעטער („פּועלים“) צו באַאַרבעטן די פעלדער און די גערטנער; די געזעצן פון משנה און תלמוד האָבן רעגולירט די באַציאונגען צווישן בעל־הבית און אַרבעטער אַזוי, אַז דער פרייער אַרבעטער זאָל קריגן אַ גערעכטן לוין און זאָל ניט פאַרקנעכטעט ווערן. האַנטווערקער זיינען געווען פיל אין די שטעט. מען פלעגט לערנען אַ מלאָכה פון קינדווייז אויף. אין תלמוד שטייט: „ווער עס לערנט ניט אויס זיין זון עפּעס אַ האַנטווערק, מאַכט אים פאַר אַ רויבער“; „תורה אָן מלאכה האַלט זיך ניט פעסט“. צווישן די באַרימטע אמוראים זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט האַנטווערק: רבי יוחנן ד[...] שוסטער (הסנדלר), רבי יצחק דער שמיד (נפּחא) און אַנדערע. — פון דעם תלמוד איז צו זען, אַז אויך האַנדל האָט זיך שטאַרק פאַרשפּרייט ביי אידן צו יענער צייט. די רייכע האָבן געפירט סחורות צווישן איין לאַנד און דעם אַנדערן, איבערן ים אָדער מיט דעם טרוקענעם וועג; מיטעלע סוחרים האָבן געהאַנדלט אין די שטעט. די וואָס האָבן אָנגעזאַמלט געלט, פלעגן דערמיט האַנדלען, פאַרלייענדיק געלט אויף צינזן (פּראָצענטן); עס זיינען געווען געלטגעבער (מלווים), וואָס האָבן גענומען צו גרויסע צינזן און רואינירט דעם געלטנעמער (לווה), אָבער דאָס תלמודישע געזעץ האָט באַגרעניצט דעם פּראָצענט־זאַץ.

דאָס פאַמיליע־לעבן איז געווען באַזונדערס רעגולירט דורך שטרענגע געזעצן. אין דעם עלטער פון 14 ביז 18 יאָר האָט מען שוין געמוזט חתונה האָבן. מען האָט געהאַלטן, אַז אַ שידוך איז באַשערט פון גאָט, אַז נאָך פאַרן געבוירן פון קינדער רופט מען אויס אין הימל:

אַזאַ און אַזאַ מיידל וועט חתונה האָבן מיט אַזאַ און אַזאַ אינגל! ווען אַ שידוך פֿאַר קינדער האָבן געזאָרגט די עלטערן, אָבער די יונגעלייט האָבן זיך געדאַרפֿט זען איידער מען האָט געמאַכט „תּנאָים" (אָפּ־מאַך צווישן די עלטערן). נאָך דער חתונה האָט שוין דאָס ווייבל געמוזט צודעקן די האָר פֿון קאָפּ, צום אונטערשייד פֿון אַ מיידל. האָבן וואָס מער קינדער האָבן זיך גערעכנט פֿאַר אַ גליק. אַ פֿרוי אָן קינדער איז געווען אומגליקלעך: דער מאַן האָט געקענט שיידן זיך (גטן) מיט איר, אָדער נעמען אַ צווייטע ווייב אין הויז. געוויינטלעך אָבער זיינען פֿאַמיליעס מיט צוויי ווייבער געווען זייער זעלטן. אין תּלמוד געפֿינען מיר פֿאַרשיידענע מיינונגען וועגן פֿרויען. איינער שטעלט אַ פֿראַגע: פֿאַרוואָס האָט גאָט באַשאַפֿן די ערשטע פֿרוי חוה פֿון אָדמס ריפּ (זייט) און ניט פֿון אַן אַנדער קערפּער־טייל, און ענטפֿערט אַזוי: וואָלט ער זי באַשאַפֿן פֿון אָדמס קאָפּ, וואָלט זי דעם קאָפּ פֿאַרריסן, זיך גרויס געהאַלטן; פֿון אויג אָדער פֿון אויער — וואָלט זי געווען נייגעריק אַלץ צו זען און צו הערן; פֿון מויל — וואָלט זי ניט אויפֿ־געהערט צו ריידן, פֿון פֿוס — וואָלט זי געווען אַ אומלויפֿערקע; איז גע־בליבן נאָר די ריפּ. און פֿונדעסטוועגן — איז מוסיף דער אָפּלאַבער פֿון פֿרויען — זיינען ווייבער געבליבן ביי די אַלע אויסגערעכנטע פֿעלערן. עס זיינען אָבער אויך געווען פֿאַרטיידיקער פֿון פֿרויען. מען דערציילט, אַז דער רוימישער קיסר האָט איינמאָל געזאָגט דעם נשיא רבי גמליאל פֿון יבֿנה: אייער גאָט איז אַ גנבֿ, ווייל אין אייער תּורה שטייט, אַז ער האָט אָפּגענומען ביי אָדמען אַ ריפּ צו באַשאַפֿן אַ פֿרוי ביינאַכט, ווען אָדם איז געשלאָפֿן. דערביי איז געשטאַנען גמליאלס טאָכטער, האָט זי דעם קיסר געענטפֿערט: אין אַ הויז איז געקומען ביינאַכט אַ מענטש, צוגענומען אַ זילבערנעם בעכער און אויף זיין אָרט אַוועקגעשטעלט אַ גאָלדענעם — איז דאָס אַ גנבֿ? אַזוי האָט דאָך אויך גאָט געטאָן: צוגענומען אַ שטיקל ריפּ ביי אָדמען און געלאָזן אים אַ ווייב, אַ געהילף אין לעבן.

ביי קיין פֿאָלק אין דער וועלט האָט מען אין יענע צייטן אַזוי פֿיל ניט געזאָרגט וועגן לערנען קינדער אין דער שול, ווי ביי אידן. מיידלעך האָבן גאָר ווייניק געלערנט, און דאָס אויך אין דער היים; אינגלעך אָבער האָבן שוין פֿון פֿינפֿיאָריקן עלטער געמוזט לערנען אין

דער שול „מִקרָא“, ד. ה. לייענען די תּוֹרה אין העבּרעאיש, מיט אַן איבּערזעצונג אין דער הויז־שפּראַך, אַראַמעאיש. צעניאָריקע קינדער פלעגן לערנען מִשנה און גמרא. פאַר גוטע תַּלמוּדיסטן זיינען געווען באַזונדערע שולן, די ישיבות, אַקאַדעמיעס, וואו מען האָט געפאָרשט און געפירט וויכּוּחים וועגן אַלערליי פראַגן פון הֲלָכה און אַגָדה. אין תַּלמוּד איז דאָ אַ כאַראַקטעריסטיק פון פירערליי תּלמידים: איינער פאַרשטייט באַלד וואָס דער רבּי זאָגט, אָבער ער פאַרגעסט אויך באַלד; דער אַנדערער פאַרשטייט שווער, אָבער פאַרגעסט אויך שווער דאָס, וואָס ער האָט געלערנט; דער דריטער פאַרשטייט גוט און געדענקט גוט — דאָס איז דער בּעסטער; דער פערטער פאַרשטייט שווער און פאַרגעסט לייכט — דאָס איז דער ערגסטער. אין די שולן פלעגט מען מאַכן נאָך אַ פאַרגלייך. פאַראַן פירערליי תּלמידים: איינער איז ווי אַ שוואָם, וואָס זויגט אַלץ אַריין אין זיך; דער אַנדערער איז ווי אַ טריכטער (לײקע), וואָס פון איין עק גיסט מען אַריין און פון דעם אַנדערן גיסט זיך אַרויס; דער דריטער איז ווי אַ זייער, וואָס לאָזט דורך דעם ווײַן און האַלט אויף די הײוון; דער פערטער איז ווי אַ זיפּ, וואָס לאָזט דורך די גוטע מעל און האַלט אויף די קלייען.

אין די שולן פלעגט מען לערנען תּוֹרה און תּלמוּד, אָבער ניט וועלטלעכע קענטעניש, ווי מאַטעמאַטיק, נאַטורוויסנשאַפט אָדער פרעמדע שפּראַכן. די „גריכישע חכמה“ (חָכמה יונית) איז געווען פאַרבּאָטן. מען האָט געמיינט, אַז אין דער תּוֹרה און אין דעם תּלמוּד קען מען שוין געפינען אַלע וויסנשאַפטן. דאָ איז מען געווען זייער שטרענג: יעדערער מוז קענען לערנען, און דער וואָס קען ניט איז אַן „עם־הָארץ“, אַ פּראָסטער, נידעריקער מענטש. דעם געלערנטן, דעם „תַּלמיד חָכָם“ האָט מען אָפּגעגעבּן דעם גרעסטן כָּבוֹד. אין דער קהילה האָט ער פאַרנומען דעם שענסטן אָרט; מען האָט אים געשעצט העכער ווי דעם רייכן, דעם עשיר.

ניט אַלע האָבּן געקענט זיין געלערנטע, אָבער פ ר וּ ם האָבּן אַלע געמוזט זיין, אָפּהיטן אַלע מִצוות פון דער תּוֹרה און די דינים פון תּלמוּד. די דינים פון אָפּרוּ אום שַבָּת און יום־טוֹב האָט מען אָפּגעהיט אַזוי שטרענג, אַז דאָס זיינען באֱמת געווען „הייליקע טעג“, ווען דער מענטש האָט זיך באַפרייט פון אַלע וואָכעדיקע זאָרגן און האָט זיך

אפגעגעבן נאָר מיט גייסטיקע זאַכן. באַזונדערס פייערלעך איז געווען די שטימונג אין די „ימי־הדין“ — ראש השנה און יום־כיפור. מען האָט געגלויבט, אַז אין די דאָזיקע טעג זעצט מען זיך אין הימל צום געריכט, צו משפטן אַלע מענטשן. מען עפנט אויף די ביכער, וואו עס זיינען פאַרשריבן די גוטע און שלעכטע מעשים פון יעדן מענטשן פאַרן יאָר, און מען וועגט זיי אויפן וואָג צו וויסן וואָס איז מער: מצוות אָדער עבירות; דאָ שטייט אַ „קטיגור“, וואָס באַשולדיקט דעם מענטשן פאַרן געריכט, און אַ „סניגור“, וואָס פאַרטיידיקט אים אין דער הימלשער בית־דין טראָגט אַרויס אַ באַשלוס, אַז דער מענטש זאָל אין דעם קומענדיקן יאָר לעבן אָדער שטאַרבן, זיין גליקלעך אָדער האָבן צרות. פרייליך פלעגט מען פייערן די דריי גרויסע ימים־טובים: פסח, שבועות און סוכות; אויך דער קליינער יום־טוב „פורים“, אָדער „המנסטאָג“ איז געווען אַ פריילעכער טאָג: מען פלעגט טרינקען וויין און שילטן „המן דעם רשע“, מיינענדיק אַלע רשעים, פאַרפאָלגער פון אידישן פאָלק. אין די שווערע צייטן איז געווען אַ טרייסט פאַרן פאָלק צו גלויבן, אַז עס וועט דאָך אַמאָל קומען אַ גואל, מ ש י ח, וואָס וועט אויסלייזן אַלע אידן פון גלות און וועט אויפשטעלן די אידישע מלוכה אין דעם באַפרייטן ארץ־ישראל.

---

25. דער סוף פון רומיש־פערסישער און דער אָנהויב פון אַראַבישער הערשאַפט

אין זעקסטן יאָרהונדערט נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכנונג (ד. ה. מיט דרייצענהונדערט יאָר צוריק) זיינען ווידער געקומען שווערע צייטן פאַר דער אידישער באַפעלקערונג אין פאַלעסטינע און בבל. די קריסטלעכע קיסרים פון דער רומיש־ביזאַנטישער אימפעריע, צו וועלכער פאַלעסטינע האָט געהערט, האָבן שטענדיק געדריקט די אידן אין הייליקן לאַנד דורך באַזונדערע געזעצן און פלוצימדיקע גזירות. מען האָט באַגרעניצט זייערע בירגערלעכע רעכט און רעליגיעזע פרייהייט און אין דער זעלביקער צייט אַרויפגעלעגט אויף זיי אַלץ שווערערע שטייערן. דער קיסר יוסטיניאַן, וואָס האָט זיך שטענדיק צוגעהערט צו די עצות פון די קריסטלעכע גלחים, האָט זיך אַפילו אַריינגעמישט אין

די געשעפטן פון אידישע קהילות. ער האָט געפאָדערט, מען זאָל אין די סינאַגאָגעס לייענען די אַלטע תּורה דווקא מיט אַ גריכישער איבערזעצונג און מען זאָל זי ניט אויסלייגן אין דעם זין פון דער „צווייטער תּורה", דעם תּלמוד. ער האָט ניט געלאָזן בויען נייע סינאַגאָגעס און פייערן דעם אידישן פּסח גלייכצייטיק מיט דעם קריסטלעכן. אין פּאַלעסטינע האָבן אידן זייער פיל געליטן פון די קריסטלעכע גלחים, וואָס האָבן דאָרטן געבויט זייערע קלויסטערס און געוואָלט מאַכן פון דעם „אידישן לאַנד" (אֶרץ ישׂראל) אַ הייליק קריסטלעך לאַנד. אין ירושלים האָט קיין איד ניט געטאָרט וואוינען; מען פלעגט נאָר צולאָזן איינציקע אידן אויף אַ קורצער צייט מתפּלל זיין ביי דעם „כּותל מערבי", דער איבערגעבליבענער וואַנט פון דעם פאַרברענטן בית־המקדש, און באַגיסן מיט טרערן די הייליקע שטיינער (זעה בילד אויף ז. 137). די אַלע גזירות האָבן אויפגערייצט די אידן, און זיי האָבן ווידער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַן אויפשטאַנד.

דער אויפשטאַנד האָט אויסגעבראָכן, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ מלחמה צווישן דעם ביזאַנטישן קיסר העראַקליוס און דעם פּערסישן קיניג. די פּערסישע אַרמיי האָט זיך אַריינגעריסן אין פּאַלעסטינע און באַלאַגערט ירושלים. צו איר זיינען צוגעשטאַנען טויזנטער אידן. די פּערסער האָבן איינגענומען אַ סך שטעט, צווישן זיי אויך ירושלים, און האָבן אַרויסגעטריבן די קריסטן מיט אידישער הילף. עס האָט זיך געדוכט, אַז עס זיינען געקומען „משיחס צייטן" און דאָס אידישע פאָלק וועט באַקומען צוריק זיין הייליק לאַנד. אָבער ניט לאַנג האָבן געבליט די האָפענונגען. פערצן יאָר האָבן די פּערסער געהערשט אין פּאַלעסטינע, ביז וואַנען העראַקליוס האָט צונויפגעקליבן אַ גרויסן חיל, וואָס האָט זיי אַרויסגעטריבן פון לאַנד. דאָ האָבן שטאַרק געליטן אויך די אידישע פריינד פון די פּערסער. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שרעקלעכע רדיפות אויף אידן, און אפשר וואָלט דאָס געבראַכט צו אַ פולשטענדיקן גירוש פון דער אידישער באַפעלקערונג, ווען עס וואָלט ניט געקומען די גרויסע היסטאָרישע איבערקערעניש: צען יאָר נאָך דעם ניצחון פון די ביזאַנטינער זיינען געקומען די אַראַבער און האָבן איינגענומען גאַנץ פּאַלעסטינע און די אַרומיקע לענדער.

אין אַראַביע, אַ פאַרוואָרפענעם ווינקל הינטער מעסאָפּאָטאַמיע, ניט ווייט פון די אידישע צענטערן אין בבל, האָבן אין משך פון יאָרהונדערטער רואיק געלעבט צוזאַמען אַראַבער און אידן. ביידע פעלקער האָבן גערעדט אַראַביש און האָבן געפירט איין אַרט לעבן: גרויסע משפּחות אָדער שבטים האָבן זיך פאַרנומען מיט פלאַנטאַציעס, גערטנעריי און פי-צוכט, אַביסל אויך מיט האַנדל. אידישע שבטים (בני-נאַדיר, בני-קיינוקאַא און אַנדערע) האָבן געלעבט אין באַזונדערע פעסטונגען אַרום די שטעט יאַטריב (שפּעטער מעדינאַ) און כייבאַר. די אַראַבער זיינען נאָך געווען געצנדינער, אָבער פון די אידישע שכנים האָבן זיי זיך צו ביסלעכווייז אָנגענומען מיט אידישע מנהגים און רעליגיעזע אידייען. אין דרום-אַראַביע, אין לאַנד תימן (יעמען), האָט אַ קליינער אַראַבישער קיניג אַבו-קאַריבאַ מיט זיין משפּחה אָנגענומען דעם אידישן גלויבן; דערצו האָט אים צוגערעדט איינער פון די אידישע געלערנטע (חכמים), וואָס פלעגן קומען אַהער פון בבל. זיין זון, יוסף דו-נאָוואַס, איז געווען זייער צוגעבונדן צו אידישקייט; באַלד ווי ער איז געוואָרן קיניג האָט ער זיך איינגעשטעלט פאַר די אידן, וואָס מען האָט פאַרפאָלגט אין דער קריסטלעכער ביזאַנטיע, און האָט געהייסן באַשטראָפן אויסלענדישע קריסטלעכע סוחרים, וואָס זיינען געקומען קיין אַראַביע. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אין צאָרן דעם קריסטלעכן מלך פון דעם נאָענטן לאַנד כוש (עטהיאָפּיע), און ער איז געגאַנגען אויף אַ מלחמה קעגן דו-נאָוואַסן. די אַראַביש-אידישע אַרמיי האָט ניט אויסגעהאַלטן דעם קאַמף; אַרומגערינגעלט פון פיינד, האָט זיך יוסף דו-נאָוואַס אַראָפּגעוואָרפן פון אַ הויכן באַרג אין ים און איז דערטרונקען געוואָרן.

אַזוי האָבן זיך אידישע רעליגיעזע פאָרשטעלונגען און לעגענדן פאַרשפּרייט צווישן אַראַבער און צוגעגרייט זיי צו דער נייער רעליגיע, דעם איסלאַם, וואָס האָט געשאַפן זייער נביא מוכאַמעד. דעם אַראַבישן „נביא“ איז געווען גאָר פרעמד דער גייסט פון די אידישע נביאים, דער אידעאַל פון פרידן און סאָציאַלער גערעכטיקייט. ער איז געווען, ווי אַלע אַראַבער, אַ קריגערישער מענטש, וואָס האָט אַפילו זיין נייעם גלויבן געהייסן פאַרשפּרייטן מיט דער שווערד, אָבער ער האָט זיך אָנגעהערט וועגן די העלדן פון דער ביבל, אַבראַהאַמען, מושהן און

אַנדערע, און האָט פאַרשטאַנען די נישטיקייט פון געצנדינערײַ. „עס איז דאָ איין איינציקער גאָט אין הימל און מוכאַמעד איז זײַן נביא" — אַזוי איז געווען דער גרונד־געדאַנק פון דער נײַער רעליגיע. מוכאַמעד האָט געגלויבט, אַז משה רבינו און ישו הנוצרי זײַנען אויך געווען נביאים, אָבער אים האָט גאָט געשיקט אָנצוזאָגן דער וועלט אַ בעסערע רעליגיע, דעם אישלאַם, און מאַכן אַלע מענטשן פאַר „מוסולמענער", רעכטגלויביקע. פריער האָט מוכאַמעד געפרובט צוציען צו זײַן נײַער אֱמונה די אידן, דאָס „פאָלק פון בוך"; אָבער ווען זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט צושטיין צו אים, האָט ער קעגן זיי דערקלערט דעם „הייליקן קריג", אַזוי ווי קעגן אַראַבער, וואָס האָבן ניט אָנגענומען די נײַע אֱמונה. נאָכדעם ווי ער האָט צושלאָגן אַ גאַנצע אַרמיי פון אַזעלכע אַראַבער אַרום זײַן געבורט־שטאָט מעקקאַ, האָט ער זיך גענומען צו די אידן. אין דער שטאָט מעדינאַ (יאַטריב) האָט מוכאַמעד מיט זײַנע פאַנאַטישע אָנהענגער באַלאַגערט די פעסטונג, וואו עס האָבן זיך פאַרטיידיקט די אידן פון שֵבֶט „בני־קיינוקאַ", און האָט זיי נאָך אַ בלוטיקן קאַמף אַרויסגעטריבן פון שטאָט. אַנדערע אידישע שבָטים האָט ער פשוט אויסגעהרגעט אין „הייליקן קריג", אָדער געמאַכט זיי פאַר קנעכט. געפאַנגענע אידישע פרויען האָט ער צוגענומען אין זײַן „האַרעם", אַ הויז פאַר זײַנע ווײַבער. איינע פון די געפאַנגענע, די שיינע זאַיינאַב, האָט געוואָלט פאַרסמען מוכאַמעדן און האָט אים דערלאַנגט אַ שטיקל פלייש מיט סַם, אָבער דער „נביא" האָט אויסגעשפּיגן דעם סַם און איז געבליבן לעבן. אַז ער האָט בײַ איר געפרעגט, פאַרוואָס האָט זי אַזוינס געטאָן, האָט זי געענטפערט: „דו האָסט אָנגעטאָן מײַן פאָלק גרויסע צָרות, האָב איך אַזוי געטראַכט: אויב דו ביסט אַ געוויינטלעכער קריגפירער, וועל איך מיט דײַן טויט באַרואיקן מײַן פאָלק; אויב אָבער דו ביסט טאַקע אַ נביא, וועט דיר דאָך גאָט אָנזאָגן וועגן מײַן פּלאַן און דו וועסט בלײַבן לעבן". מוכאַמעד האָט באַלד געהייסן טויטן די אידישע העלדין.

וועגן דעם „הייליקן קריג" קעגן די אידן ווערט פיל דערציילט אין דער הייליקער תּורה פון די מוסולמענער, אין „קאָראַן"; פון דאַנען נעמט זיך די שינאָה צו אידן אין דער שפּעטערדיקער אַראַבישער וועלט באַלד נאָך מוכאַמעדס טויט האָט אָנגעהויבן דונערן אין גאַנץ אַזיע זײַן

פייערדיקער רוף: פאַרשפּרייט דעם איסלאַם דורכן שווערד צווישן אַלע פעלקער, פירט דעם הייליקן קריג! די „קאַליפן“, שטעלפאַרטרעטער פון מוכאַמעדן, זיינען געווען גרויסע קריגפירער, וואָס האָבן אויסגענוצט דעם „גלויבנס־פאַנאַטיזם פון די מוסולמענישע אַראַבער, כּדי צו פירן זיי אין בלוטיקע מלחמות קעגן די „אומגלויביקע“. אין אַ קורצער צייט האָבן זיי איינגענומען אַלע לענדער פוןביידע גרויסע אימפּעריעס אין אַזיע: פּערסיע און ביזאַנטיע, אַראָפּגעוואָרפן די אַלע הערשער און אָנגעשטעלט אַראַבישע פאַרוואַלטער. דער קאַליף אָמאַר האָט איינגענומען בּבֶל, פּאַלעסטינע און מִצרַיִם. אין ירושָלים איז אָמאַר אַרויפגעגאַנגען אויף דעם הַר־הַבַּיִת, דעם באַרג פון אַמאָליקן בית־המקדש, און האָט דאָרטן דערזעען חורבות און הויפנס מיסט; ער האָט געהייסן אויפראַמען דעם מיסט און בויען אויף דעם אָרט פון בית־המקדש אַ מוסולמענישן טעמפּל, אַ „מעסגעד“. דאָס איז די אַקסאַ־מעסגעד אָדער אָמאַרס טעמפּל, וואָס שטייט נאָך ביז היינט אין ירושָלים איבער דעם כּותל־מערָבי.

---

26. דער אַראַבישער קאַליפאַט און די «גאונים». סוף פון דער מִזרָח־תקופה

אין זיבעטן יאָרהונדערט (נאָך דער קריסטלעכער רעכענונג) האָט זיך פון אַלע לענדער צווישן פּערסיע און מִצרים געבילדעט אַ גרויסע אַראַבישע מלוכה מיט דעם נאָמען קאַליפאַט. אירע הערשער האָבן זיך גערעכנט פאַר יורשים פון די ערשטע קאַליפן, מוכאַמעדס קרובים און פריינד. אַרום הונדערט יאָר איז די רעזידענץ פון די קאַליפן געווען אין דער סירישער שטאָט דַ מֶ שֶ ק, אויפן גרעניץ פון פּאַלעסטינע, און דערנאָך האָט מען זי אַריבערגעטראָגן אין דער מעסאָפּאָטאַמישער שטאָט באַגדאַד, וואו זי האָט זיך געהאַלטן מער ווי דריי הונדערט יאָר. די לאַגע פון אידן און קריסטן אין די לענדער פון קאַליפאַט איז געווען נישט קיין געהויבענע: די ניט־מוסולמענער האָט מען ניט פאַרפאָלגט, נאָר מען האָט זיי געדריקט מיט שווערע שטייערן. דערפאַר וואָס זיי האָבן ניט געוואָלט אָנערקענען מוכאַמעדן פאַר גאָטס נביא און אָננעמען דעם „אֶמתן גלויבן“, האָט מען זיי, לויטן געזעץ פון

קאָראַן, געהאַלטן אין דער לאַגע פֿון פֿרעמדע, וואָס מוזן צאָלן געלט פֿאַר דעם רעכט צו לעבן אין לאַנד. אידן האָבן געצאָלט צווייערליי שטייערן: קאָפּשטייער פֿון יעדער פּערזאָן און גרונדשטייער פֿון דעם ערד־באַזיץ. די שטייערן האָט מען אויפֿגעמאָנט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט. גאָר פֿרומע קאַליפֿן פֿלעגן פֿאָדערן, אַז אידן זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אַזעלכע ווי בײַ די מוסולמענער, — אַ קלייד אָדער אַ הוט פֿון אַ באַזונדער פֿאַרב, אָדער אַ שטיק געלן טוך אויפֿן ברוסט און אויפֿן רוקן, כּדי מען זאָל אין גאַס דערקענען די „ניט־גלויביקע". אידן האָבן ניט אַלעמאָל געפֿאָלגט אַזעלכע מיאוסע פֿאָדערונגען. זיי זיינען געווען אַ גרויסע קראַפֿט אין ווירטשאַפֿטלעכן לעבן, און אַפֿילו פֿאַנאַטישע אַראַבישע הערשער האָבן געפֿילט, אַז מען קען אָן זיי ניט אויסקומען.

אין פּאַלעסטינע און נאָך מער אין בָּבֶל האָבן אידן געהאַלטן אין זייערע הענט דעם גרויסהאַנדל אין די שטעט, באַזונדערס דעם האַנדל צווישן פֿאַרשיידענע לענדער. עס זיינען געווען סוחרים, וואָס האָבן געפֿירט זייערע סחורות קיין אייראָפּע, וואו עס האָבן שוין געלעבט גרויסע אידישע מאַסן. די אַראַבישע שפּראַך, וואָס איז געוואָרן אין יענע צייטן אַ וועלט־שפּראַך, האָט אַרויסגעשטופּט אויך בײַ אידן די פֿריערדיקע אַראַמעאישע; מען האָט אומעטום גערעדט אַראַביש מיט אַ צומיש פֿון העברעאישע ווערטער, אַ מין אַראַביש־העברעאישן זשאַרגאָן. די געלערנטע האָבן גערעדט און געשריבן ריין אַראַביש, אויף דער שפּראַך פֿון קאָראַן.

נאָכדעם ווי די מִזרח־לענדער האָבן זיך אַביסל באַרואיקט פֿון די „הייליקע מִלחָמות", האָבן ווידער אויפֿגעלעבט די אידישע גרויסע קהילות אין בָּבֶל. די אַראַבישע קאַליפֿן, באַזונדערס אין באַגדאַד, האָבן געמאַכט דעם עקסילאַרך, דעם „ריש־גָלוּתא", פֿאַר אַ מין אידישן מיניסטער, וואָס האָט געזאָלט זיין אַ פֿאַרמיטלער צווישן זיין פֿאָלק און דער מוסולמענישער רעגירונג. ער האָט געזאָלט אויפֿמאָנען בײַ די אידישע קהילות אַלע מלוכה־שטייערן און אַכטונג געבן, אַז דאָרטן זאָל אַלץ זיין אין אָרדענונג. דער עקסילאַרך פֿלעגט אָפֿט זיצן אין קיניגלעכן הויף, צוזאַמען מיט אַלע שָׂרוֹת; זיין באַזוך איז געווען זייער אָנגעלייגט בײַם קאַליף, ווייל דער אידישער מיניסטער האָט

עמאָל מיטגעבראַכט גרויסע שטייער־געלטער פאַרן מוסולמענישן הערשער. דער עקסילאַרך איז אָבער געווען נאָר אַן אָפיציעלער פאָר־שטייער פון דער אידישער באַפעלקערונג ביי דער רעגירונג; די אֶמתע פאָלקס־פירער, זיינע גייסטיקע פאָרשטייער, זיינען געווען די געלערנטע תּלמודיסטן, וואָס האָבן זיך אַמאָל גערופן „אַמוראים“, און איצט האָבן זיי באַקומען דעם טיטול ג א ו נ י ם, ד. ה. גרויסע מענטשן, קלוגע קעפּ.

צוויי גאונים זיינען געווען צו יענער צייט אין בָּבל: איינער אין סורא, דער אַנדערער אין פּומבּדיתא. דאָ האָבן אויפגעלעבט די אַלטע ישיבות (אַקאַדעמיעס) פון דער תּלמודישער צייט, און דער רעקטאָר פון יעדער ישיבה, דער ראש־ישיבה, האָט געטראָגן דעם טיטול „גָאון“. דאָס זיינען ניט געווען געוויינטלעכע הויכשולן, וואו מען האָט נאָר געלערנט און געפאָרשט: מען האָט דאָ אויך דערקלערט די געזעצן פון דער תּורה און תּלמוד און געשאַפן נייע געזעצן. דער תּלמוד איז דאָך געווען ניט קיין געזעצבוך, נאָר אַ גרויסע זאַמלונג פון מיינונגען און פאַרשיידענע פּירושים צו דער תּורה און דער משנה; פון דעם גאַנצן פלאָנטער סבָרות און פּירושים האָט מען געדאַרפט אויספירן באַ־שטימטע דינים פאַר אַלע פאַלן פון פּראַקטישן לעבן. דאָס האָט מען געטאָן אין די ישיבות. צו די רָאשי־ישיבות פלעגט מען זיך ווענדן פון אַלע אידישע קהילות אין אַלע לענדער מיט שאַלות, ווי צו טאָן אין דעם און דעם פאַל פון רעליגיעזן און געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין מִשפּחה־זאַכן (חתונות, גֶטן), אין באַציאונגען צו די אַרומיקע פעלקער; די רָאשי־ישיבות, די גאונים, פלעגן פאָרשן דעם ענין אויפן גרונד פון תּלמוד און פּסקענען דעם דין; זייערע „תּשובות“ אויף אַלע אָנפראַגן פלעגן זיי פונאַנדערשיקן אין פאַרשיידענע קהילות. די גאונים זיינען געווען די אויבערשטע ריכטער (דַיָינים), צו וועלכע מען פלעגט זיך ווענדן פון אומעטום אין וויכטיקע געריכטלעכע פּראָצעסן. צוזאַמען מיט דעם עקסילאַרך פלעגן זיי באַשטימען דַיָינים אין פאַרשיידענע קהילות. די גאונים פלעגן אַריינפירן יעדן נייעם עקסילאַרך אין זיין אַמט. דאָס איז געווען אַ גרויסער יום־טוב. אין אַ שבּתדיקן טאָג פלעגט מען דעם נייעם עקסילאַרך אַוועקזעצן אויף אַ הויכער בּימה אין דער שול צווישן ביידע גאונים, פון סורא און פּומבּדיתא; מען פלעגט

אים אויפרופן צו דער תּורה, און ער האָט געהאַלטן אַ דרשה; אויב ער איז ניט געווען אַ געלערנטער, פלעגט פאַר אים די דרשה האַלטן דער סוראַער גאון. דערנאָך פלעגט דער חזן זאָגן די בּרכות לכּבוד דעם „ריש-גלותא“, די גאונים און אַלע פאָרשטייער פון די קהילות; נאָכן דאַוונען פלעגט מען גיין אויף אַ מאָלצייט אין דעם פּאַלאַץ פון עקסילאַרך. די שימחות פלעגן דויערן אַ גאַנצע וואָך.

ניט אַלע אָבער זיינען געווען צופרידן מיט דער הערשאַפט פון די גאונים. אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט זיך געשאַפן אַ פּאַרטיי, וואָס האָט געהאַלטן, אַז מען טאָר ניט מאַכן פון דעם תּלמוד אַ צווייטע הייליקע תּורה, אַז די דינים פון תּלמוד זיינען ניט פון גאָט, נאָר פון מענטשן, און קיינער איז ניט מחויב זיי צו פאָלגן. בּראש פון דער פּאַרטיי האָט זיך געשטעלט ע נ ן בּ ן - ד ו י ד, איינער פון דער עקסילאַרכישער משפּחה. ווען זיין קרוב, דער עקסילאַרך איז געשטאָרבן אָן קינדער, האָט ענן געוואָלט פאַרנעמען זיין אָרט, אָבער די גאונים פון סורא און פּומבּדיתא האָבן ניט דערלאָזן דעם אַפּיקורס צו דער הויכער שטעלע. דאַן איז ענן אָפן אַרויסגעטראָטן קעגן דעם תּלמוד און האָט געגרינדעט אַ סעקטע פון נייע צדוקים, וואָס האָבן דערנאָך בּאַקומען דעם נאָמען „בּני-מקרא“ אָדער ק ר א י ם (קאַראַימער), ווייל זיי האָבן געהאַלטן נאָר פון דעם „מקרא“, פון תּורת-מושה, אָבער ניט פון תּלמוד. זיי האָבן זיך אָפּגעטיילט פון פאָלק מיט זייערע בּאַזונדערע מנהגים, למשל: אין דער נאַכט צו שבּת פלעגן זיי זיצן אין דער פינסטער, ווייל אין דער תּורה שטייט, מען זאָל ניט אָנצינדן קיין ליכט אום שבּת, הייסט דאָס, אַז מען זאָל אַפילו פון פרייטאָג ניט אָנגרייטן קיין ליכט; אום שבּת האָבן זיי ניט געגעסן געוואַרעמטע שפּייזן און פלעגן זיך ניט רירן פון אָרט דעם גאַנצן טאָג, אויסער גיין אין שול דאַוונען. מצות צו פּסח פלעגן זיי בּאַקן ניט פון ווייסע, נאָר פון טונקעלע מעל, ווייל דאָס מוז זיין לויט דער תּורה „בּרויט פון אָרימקייט“ (לחם עוני); שבועות האָבן זיי געפייערט, אַזוי ווי די אַלטע צדוקים, נאָר אין דעם ערשטן טאָג פון וואָך, זונטאָג, ווייל אין דער תּורה שטייט „אויף מאָרגן נאָך שבּת“. בּכלל האָבן די קראים זיך געהאַלטן שטרענג אָן די ווערטער, ניט אָן דעם זין פון דער תּורה. זיי האָבן ניט געקענט צופּאַסן די אַלטע בּיבּלישע געזעצן צום

לעבן פון דעם איינצלנעם מענטשן און נאָך וויניקער צום לעבן פון גאַנצן פאַלק. אָפּטיילנדיק זיך פון פאָלק מיט זייערע מנהגים, האָבן די קַרָאים געבילדעט אַ פאַרשלאָסענע סעקטע און אין דער ווייטער־דיקער געשיכטע זיינען זיי געוואָרן אַזוי ווי אַ באַזונדער קליין פאָלק. זיי האָבן פיינט געהאַט די תּלמודיסטן אָדער „ראַבאַניטן“, וואָס פאָלגן זייערע רַבָּנים, און די גאונים האָבן די סעקטאַנטן אויך גערודפט.

אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ענן געמוזט פאַרלאָזן בָּבֶל און אַריבערפאָרן קיין אֶרץ־ישראל. אָבער אין דעם הייליקן לאַנד האָט זיך די סעקטע ניט פאַרשפּרייט, ווי אויך ניט אין בָּבל, און נאָר אין די ווייטע פּערסישע שטעט האָט זי געפונען מער אָנהענגער. קעגן די קַרָאים איז שאַרף אַרויסגעטראָטן אין זיין בוך איינער פון די באַרימטע גאונים, ס ע ד י ָ ה (אין דער ערשטער העלפט פון צענטן יאָרהונדערט). סעדיה, דער גאון פון סורא, איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער תּלמודיסט, נאָר אויך אַ טיפער דענקער און שפּראַך־קענער. ער האָט געשאַפן אַ גראַמאַטיק פון דער העברעאישער שפּראַך און האָט אָנגעהויבן איבערזעצן אויף אַראַביש דעם גאַנצן תּנ״ך, כּדי געבילדעטע אַראַבער און אַראַביש ריידנדיקע אידן זאָלן קענען פאַרשטיין די הייליקע ביכער. זיין הויפּט־ווערק אָבער איז געווען דאָס פילאָזאָפישע בוך „אֱמונות ודיעות“ (גלויבנס און מיינונגען), וואָס ער האָט געשריבן אין אַראַביש און וואָס מען האָט שפּעטער איבערגעזעצט אויף העברעאיש. סעדיָה גָאון האָט דאָ געוואָלט שָׁלום מאַכן צווישן אֱמונה און שֵׂכֶל, רעליגיע און פילאָזאָפיע. אַ גאָט מוז זיין אויף דער וועלט — האָט ער געטענעט, — ווייל אַ שאַפונג קאָן ניט זיין אָן אַ באַשאַפער. נאָר כּדי מענטשן זאָלן דאָס פאַרשטיין און זאָלן וויסן, ווי צו פירן זיך אין לעבן, האָט זיך גאָט אַנטפּלעקט אויף דעם באַרג סיני און האָט געגעבן מושהן זיין תּורה פאַרן פאָלק ישראל. דער מענטש האָט אַ פרייען ווילן: פאָלגן אָדער ניט פאָלגן די געבאָטן פון דער תּורה; דער וואָס פאָלגט, דער צַדיק, וועט באַלוינט ווערן אויף יענער וועלט, און דער רָשע וועט באַשטראָפט ווערן. עס איז דאָ אַ „יענע וועלט“: נאָכן טויט פון גוף לעבן דאָרט די נשמות. עס וועט אָבער קומען אַ צייט, ווען אַלע טויטע וועלן לעבעדיק ווערן (תּחית־המֵתים), און דאַן וועט קומען אַ נייע וועלט, די וועלט פון משיחן. אַזוי איז סעדיָה גאון געווען דער

ערשטער צווישן די תּלמודיסטן, וואָס האָט געשאַפן אַ סיסטעם פון אידישער דאָגמאַטיק, גלויבנס־פּרינציפּן. ער האָט געגרינדעט די מיטל־אַלטערלעכע רעליגיעזע פילאָזאָפיע, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט שוין אין די אייראָפּעאישע לענדער.

סעדיה גאָון איז ניט לאַנג געבליבן אויף זיין הויכער שטעלע אין סורא. ער האָט זיך צעקריגט מיט דעם עקסילאַרך דוד בן־זכּאי, און אין בבל האָבן זיך געבילדעט צוויי פּאַרטייען: דעם גאָונס און דעם עקסילאַרכס; איין פּאַרטיי האָט די אַנדערע פאַרמסרט ביי דעם קאַליף. סעדיה האָט געמוזט אויף אַ לענגערע צייט פאַרלאָזן די ישיבה אין סורא. אינגיכן איז ער געשטאָרבן (יאָר 942).

נאָך זיין טויט האָט זיך אָנגעהויבן די ירידה פון דער גרויסער ישיבה אין סורא. עס איז נאָר געבליבן די צווייטע ישיבה אין פּומבדיתא. צוויי ראָשי־ישיבות פון פּומבדיתא, רב שרירא און זיין זון רב האי, זיינען געווען די לעצטע גרויסע גאונים אין בבל. זיי זיינען געווען שטרענגע תּלמודיסטן און האָבן ניט פאַרמאָגט וועלט־לעכע וויסנשאַפטן ווי סעדיה. רב שרירא האָט אָנגעשריבן אַ קורצע געשיכטע פון דעם תּלמוד און זיינע שאַפער, די תּנאים, אמוראים און גאונים, אַזוי ווי ער וואָלט געפילט, אַז די גאַנצע תּלמודישע תּקופה אין בבל גייט שוין צו ענדע. זיין זון רב האי איז טאַקע געווען דער לעצטער פּומבדיתאישער גאון. נאָך זיין טויט האָט מען אויסגעוויילט פאַר אַ גאון דעם יונגן חזקיה, אַן אוראייניקל פון דעם עקסילאַרך דוד בן־זכּאי. ער האָט געזאָלט פאַראייניקן אין זיין פּערזאָן ביידע טיטולן: עקסילאַרך און גאון, אָבער אים איז באַשערט געווען ביידע צו פאַרלירן. מען האָט אָנגעגעבן דעם קאַליף פון באַגדאַד אַ מסירה, אַז דער עקסי־לאַרך וויל ווערן אַ נייער מלך ביי אידן; דער קאַליף האָט געהייסן אַריינוואַרפן חזקיהון אין געפענגעניש און אָפּנעמען ביי אים זיין גאַנץ פאַרמעגן. אַזוי איז געפאַלן אין איין צייט די מאַכט פון די עקסילאַרכן און די גאונים (אין עלפטן יאָרהונדערט לויט קריסטלעכער צייט־רעכענונג).

צו יענער צייט איז זיך אויך צעפאַלן דער באַגדאַדישער קאַליפאַט. עס האָט זיך געבילדעט אַ נייער קאַליפאַט אין מצרים (פאַטימישע קאַליפן) און אין פּאַלעסטינע. אויף אַ קורצער צייט האָט אויפגעלעבט

יער אידישער צענטער אין ארץ־ישראל. אין ירושלים האָבן זיך באַזייזן אָרטיקע גאונים, וואָס האָבן געוואָלט אַריבערטראָגן אין הייליקן לאַנד די גייסטיקע פירערשאַפט (העגעמאָניע) פון צעפאַלענעם בָבֶל. אָבער זיי איז דאָס אויך ניט באַשערט געווען. צום סוף פון עלפטן יאָר־הונדערט זיינען געקומען קיין פאַלעסטינע פון אייראָפּע די קריסטלעכע קרייצפאָרער צו באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פון מוכאַמעדאַנער; זיי האָבן איינגענומען ירושלים און אַנדערע שטעט און האָבן פון דאָרטן אַרויסגעטריבן כמעט אַלע אידן (יאָר 1099).

אַזוי זיינען אין די מִזרָח־לענדער, אין אַזיע און צָפון־אַפריקע, חָרוב געוואָרן די אַלטע אידישע צענטערן. אָבער צו יענער צייט האָבן זיך שוין צעוואַקסן די נייע צענטערן אין אֵייראָפּע: אין שפּאַניע, איטאַליע, פראַנקרייך, דייטשלאַנד. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה אין דער אידישער געשיכטע: נאָך דער מִזרָח־תקופה איז געקומען די מַערָב־תקופה — די אייראָפּעאישע, אין וועלכער מיר לעבן נאָך ביז צו היינטיקער צייט.

25. אַלטע אידישע מטבעות אין פּאַלעסטינע

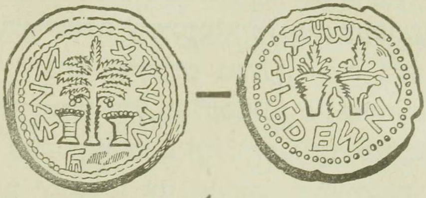

1.

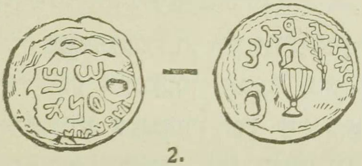

2.

1. א מַטבֵע פון שמעון חַשמונאי: א פּאַלמע מיט צוויי פרוכט־קאָרבן און מיט דער אויפשריפט „לגאולת ציון״ (צו דער גאולה פון ציון).
2. א מַטבֵע פון בַר־כוכבא מיט די אויפשריפטן „שמעון״ און „לחרות יִשׂרָאֵל״ (צו דער באפרייונג פון ישראל).

---

26. אלטע פוילישע מטבעות מיט אידישע אויפשריפטן

.3

.2

.1

1־3. פוילישע מַטבֵעות מיט אויפשריפטן פון אידישע מינץ־מייסטערס: אברהם בַר יצחק, ברוחה (ברוכה, ברוך?) הכהן, ברכיה.

שמעון דובנאוו

אידישע געשיכטע

פאר שול און היים

מיט 70 אילוסטראציעס און קארטעס

פירטע אופלאגע

II.

מערב - תקופה

1937

פארלאג „יונגבוך", ריגע

Izdevniecība „Jaunatnes grāmata"

Rīgā, Latvijā, Kr. Barona ielā Nr. 64-17

צווייטער טייל:

די מערב־תּקופה דאָס פֿאָלק אין אייראָפּע אין דער מיטעלער און נייער צייט.

27. די ערשטע אידישע ישובים אין אייראָפּע ... 5
28. אידן אין דער אימפּעריע פֿון קאַרל דעם גרויסן און זיינע נאכפֿאלגער ... 12
29. די „גאלדענע צייט" אין אַראַבישער שפּאניע ... 16
30. די קרייץ־צוגן אין מיטל־אייראָפּע ... 25
31. פראַנצויזישע און ענגלישע אידן ביז צום גירוש ... 29
32. אידן אין קריסטלעכער שפּאניע און דער קולטור־קאמף ... 34
33. די שלעכטע צייט אין שפּאניע ביזן גירוש ... 41
34. די צרות אין דייטשלאַנד ביז סוף מיטלאַלטער ... 50
35. די ערשטע ישובים אין פּוילן ... 55
36. אידישער לעבן־שטייגער אין מיטלאַלטער ... 58
37. די ספרדים אין דער טערקיי און אַנדערע לענדער ... 64
38. שבּתי־צבי און די משיחישע באַוועגונג ... 72
39. דער גרויסער צענטער אין פּוילן אין די גוטע צייטן ... 76
40. די שלעכטע צייטן אין פּוילן (ביזן סוף 18־טן יאָרהונדערט) ... 82
41. דייטשלאנד פֿון דער רעפאָרמאציע ביזן סוף 18־טן יארה. ... 90
42. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די ערשטע עמאַנסיפּאציע ... 97
43. דער קאַמף פאר רעכט און די צווייטע עמאַנסיפּאַציע ... 104
44. דער גרויסער אידישער צענטער אין רוסלאַנד ... 110
45. אַנטיסעמיטיזם אין מַערב־אייראָפּע פּאגראָמען אין רוסלאנד ... 117
46. די גרויסע עמיגראציע: אַמעריקע און פּאלעסטינע ... 123
47. די נאציאנאלע און סאָציאלע באַוועגונג ... 127
48. דער וועלט־קריג די רוסישע רעוואלוציע און בירגער־קריג ... 134
49. די אידישע וועלט נאכן וועלט־קריג ... 138

כראָנאָלאָגיע ... 147

PRINTED IN LATVIA

Copyright 1937 by the author Prof. S. Dubnov, Riga

אלע רעכט אויף דער איבערזעצונג געהערן דעם פאַרפאַסער

Iespiests akc. sab. „Riti" spiestuvē, Rīgā

צווייטער טייל

די מַעֲרָב־תקוּפָה

דאָס פָאלק אין אייראָפּע אין דער מיטעלער
אוּן נייער צייט

27. קאַרטע פון די אַלטע אידישע ישובים אין אייראָפּע

27. די ערשטע אידישע יִשוּבים אין אייראָפּע

ווי זיינען אידן געוואָרן פון אַ מִזרָח־פאָלק אַ מַערָב־פאָלק, פון אזיאַטן — אייראָפּעער? דאָס האָט געמאַכט די רוימישע אימפּעריע, וואָס האָט געהאַט איר הויפּט־לאַנד אין אייראָפּע (איטאַליע) און האָט פאַרשפּרייט איר הערשאַפט אויף די לענדער פון אַזיע און אַפריקע מיט צוויי טויזנט יאָר צוריק. ווען דער רוימישער הערשער אין אַזיע פּאָמפּיי האָט איינגענומען ירושלים, האָט ער פאַרשיקט קיין רוים דעם מֶלֶך אַריסטאָבּול מיט זיין מִשפּחָה און נאָך אַ גרופּע געפאַנגענע. אינגעכן האָט זיך שוין געבּילדעט אַ אידישער יִשוּב אין דער שטאָט רוים. נאָכן גרויסן חוּרבּן פון ירושלים האָט דער פירער פון דער רוימישער אַרמיי טיטוס פאַרטריבּן קיין רוים און אַנדערע איטאַליענישע שטעט נאָך אַ מאַסע אידישע געפאַנגענע. פיל אידן פון פּאַלעסטינע, סיריע און מִצרַיִם האָבּן זיך פרייוויליק באַזעצט אין איטאַליע, צוליבּ האַנדל־געשעפטן, וואָס די מִזרח־האַפנס פון מיטללענדישן ים (אַלכּסנדריה און אַנדערע) האָבּן געפירט מיט די אייראָפּעאישע האַפנס. שוין אין די ערשטע יאָרהונדערטן נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג זיינען געווען גרויסע אידישע קהילות אָדער „סינאַגאָגן“ אין רוים און אין עטלעכע שטעט פון דָרום־איטאַליע (ווענאָזאַ, נעאַפּאָל און אַנדערע). יעדע „סינאַגאָגע“ האָט געהאַט אירע פאָרשטייער, „אַרכאָנטן“, איר רָב מיט דעם טיטל „אַרכי־סינאַגאָג“, אירע ריכטער (בַּיָינים) און געלערנטע אָדער שרייבּער („גראַמאַטייוס“, סופר). די איטאַליענישע אידן האָבּן גערעדט אין דער שפּראַך פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג: גריכיש אָדער לאַטייניש, מיט אַ צומיש פון העבּרעאישע ווערטער. די אויפשריפטן אויף אידישע מַצבות פון

יענע צייטן, וואָס מען האָט געפונען אין די אונטערערדישע „קאַטאַ־קאָמבעס“ פון רוים, זיינען געשריבן מייסטנס גריכיש. די נעמען פון די באַגראָבענע זיינען העברעאישע (יהודה, שמואל, בנימין, שׂרה, רבקה, אסתר) און רוימישע (טיבעריוס, מאַרצעלוס, סאַבינאַ, יוליאַ, לוקרעציאַ). זעלטן ווען מען געפינט מצבות אין ריין־העברעאיש, נאָר דאָס וואָרט „שלום“ (פרידן) איז אָפט אויסגעקריצט צום סוף אויף די גריכיש און לאַטייניש געשריבענע מצבות.

זייער אַלטע אידישע קהילות האָבן זיך געפונען אויך אין **גריכנ־לאַנד**, וואָס איז אין יענע צייטן געווען אַ טייל פון דער רוימישער אימפעריע. ווען דער אַפּאָסטאָל פּאַול איז אומגעפאָרן איבער דער וועלט צו פאַרשפּרייטן דעם קריסטלעכן גלויבן, פלעגט ער האַלטן רעדעס אין די אידישע „סינאַגאָגן“ פון די גריכישע שטעט קאָרינט, אַטהען, טעסאַלאָניק (סאַלאָניק) און אַנדערע. ווען די גרויסע אימפּעריע איז זיך צעפאַלן אויף צוויי העלפטן: די לאַטיינישע מיט דער הויפּטשטאָט רוים און די ביזאַנטיש־גריכישע מיט דער הויפּטשטאָט קאָנסטאַנ־טינאָפּאָל, האָט זיך געשאַפן אַ אידישע קהילה אויך אין קאָנסטאַנטי־נאָפּאָל. אין דער דאָזיקער שטאָט, צווישן שוואַרצן און מיטללענדישן ים, האָבן אידישע סוחרים געפירט גרויסע האַנדל־געשעפטן מיט אַלכּסנדריה און די פּאַלעסטינישע פּאָרטן. דער מזרח און דער מערב, ארץ־ישראל און „חוץ לארץ“ (אויסלאַנד פאַר פּאַלעסטינער אידן) זיינען געווען ענג פאַרבונדן אין דער ביזאַנטישער אימפּעריע, ביז וואַנען די אַראַבער האָבן ניט אָפּגענומען פּאַלעסטינע ביי די ביזאַנ־טינער. אָבער אויך שפּעטער, ווען ביזאַנטיע איז געוואָרן אַ קליינע מלוכה אויף דעם באַלקאַנישן האַלבאינזל, האָבן די דאָרטיקע אידן אָנ־געהאַלטן שטענדיקע באַציאונגען מיט זייערע ברידער אין פּאַלעסטינע און בבל.

אין פינפטן יאָרהונדערט איז די מערב־רוימישע אימפּעריע זיך צעפאַלן. די „באַרבאַרן“ פון מיטל־אייראָפּע, די גאָטן און גערמאַנען, האָבן זיך עטלעכע מאָל אַריינגעריסן אין איטאַליע און חרוב געמאַכט רוים, אַזוי ווי רוים האָט אַמאָל חרוב געמאַכט ירושלים. גאָטישע און לאַנגאָבאַרדישע מלכים, וואָס האָבן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, האָבן אַ לאַנגע צייט געהערשט אין איטאַליע; רוים איז געוואָרן די

הייליקע שטאָט פון די פּויפּסטן, די „כּוהנים גדולים“ פון דער קריסט-לעכער קירך. זיי האָבן געזאָרגט וועגן דעם, אַז די אידן זאָלן חלילה ניט אָפּציען די נייע קריסטן פון זייער גלויבן, אָבער זיי האָבן אויך ניט גענויט די אידן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, אַזוי ווי מען האָט דאָס געטאָן אין דער נאָענטער „באַרבאַרישער“ מלוכה, פראַנקרייך.

אין דער אַמאָליקער רוימישער פּראָווינץ גאַלליע, וואו קליינע אידישע ישובים האָבן עקזיסטירט נאָך פון גאָר אַלטע צייטן (למשל, אין דער שטאָט מאַרסעל, וואָס האָט געפירט אַ ברייטן האנדל מיט אַלעקסאַנדריע), האָבן געהערשט די פראַנקן. דער פראַנקישער פירער כלאָדוויג האָט מיט דער הילף פון די קאַטוילישע קריסטן פאַרכאַפּט די מאַכט און האָט געגרינדעט אין גאַלליע די פראַנקישע מלוכה — פראַנקרייך (אַרום יאָר 500 נאָכן קריסט). אַלע מלכים פון כלאָדוויגס משפחה, דער מעראָווינגישער דינאַסטיע, זיינען געווען פאַרבונדן מיט די קריסטלעכע בישאָפן, וואָס האָבן געהאַט נאָר איין זאָרג: מאַכן אַלע „באַרבאַרישע“ געצנדינער פאַר קריסטן. גרויסע היידנישע מאַסן אין שטעט און דערפער האָבן אָנגענומען דעם קאַ-טוילישן גלויבן, אָבער פון די אידן, וואָס האָבן געלעבט צווישן זיי, האָט זיך קיינער ניט געוואָלט לאָזן שמדן. דאָס האָט אויפגעבראַכט קעגן זיי די קאַטוילישע גלחים און די ניי-געטויפטע פראַנקישע הערשער. די גלחים פלעגן אין זייערע פאַרזאַמלונגען (סינאָדן, קאָנצילן) אַרויס-געבן באַשלוסן (קאַנאָנס), אַז קריסטן זאָלן זיך דערווייטערן פון אידן ווי נאָר מעגלעך, ניט עסן און ניט טרינקען מיט זיי, ניט פירן מיט זיי קיין פריינדשאַפט, אויסלייזן ביי זיי די קריסטלעכע דינער און דינסטן, וואָס קענען זיך „אָנשטעקן“ מיט אידישקייט. עס זיינען געווען פאַלן, ווען מען האָט אידן געטויפט מיט געוואַלט.

אַזאַ מעשה האָט אָפּגעטאָן דער בישאָף אַוויטוס אין דער שטאָט קלערמאָן. ער פלעגט שטענדיק איינרעדן די דאָרטיקע אידן, זיי זאָלן זיך טויפן; אַלע האָבן אים אויסגעלאַכט, נאָר איינער האָט זיך געשמדט. אַמאָל, בשעת דער משומד איז געגאַנגען אין אַ קירך-פּראָ-צעסיע מיטן קרייץ אין דער האַנט, האָט מען פון אַ אידיש הויז אויס-געגאָסן אים אויפן קאָפּ אַ טאָפּ מיט פאַרשטונקענעם אייל. דאָס האָט אויפגעבראַכט די קריסטן: זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף דער סינאַגאָגע

און האָבן זי איננאַנצן צעשטערט. דער בּישאָף האָט צונויפגערופן די אידישע פאָרשטייער און געזאָגט, אַז אויב די אידן וועלן זיך ניט טויפן, וועט מען תּיכּף אַלעמען פאַרטרייבן פון שטאָט. פינף הונדערט אידן האָבן באַשלאָסן צו טויפן זיך אויף אַ צייט, בּיז עס וועט מעגלעך זיין ווידער אומקערן זיך צום אידישן גלויבן. — נאָך אַזאַ מעשה האָט זיך געטראָפן אין דער הויפּטשטאָט פּ אַ ר י ז. דאָרטן האָט געלעבּט אַ רייכער איד פּ ר י ס ק ו ס, וואָס איז געווען אַ פינאַנץ־אַגענט בּיים הויף פון דעם קיניג כילפּעריק. דער קיניג און דער בּישאָף גרעגאָר פלעגן אים שטענדיק איינרעדן, ער זאָל אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן, אָבער ער האָט וועגן דעם אפילו ניט געוואָלט הערן. איינמאָל, ווען זיי זיינען געזעסן אַזוי זאַלבּעדריט, האָט דער קיניג געהייסן דעם בּישאָף אַרויפלעגן דעם אידן די האַנט אויפן קאָפּ און מאַכן אַ קריסט־לעכע בּרכה. פּריסקוס האָט זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט. כילפּעריק האָט אַ געשריי געטאָן מיט כּעס: „אָ, דאָס אומגלויביק פאָלק, וואָס וויל ניט אָנערקענען גאָטס זון (יעזוס)!“ פּריסקוס האָט געענטפערט: „גאָט האָט קיינמאָל ניט חתונה געהאַט מיט אַ פרוי און ניט געקאָנט האָבן אַ זון“. דאָ איז דער קיניג גאָר בּייז געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן סטראַשען, אַז ער וועט אַרויסטרייבן פון לאַנד אַלע אידן, וואָס וועלן זיך ניט טויפן; אַ ־ך האָבן זיך דערשראָקן און האָבן זיך געטויפט, אָבער פּריסקוס איז געבליבן פעסט אין זיין אֱמונה, און מען האָט אים אַריינגעזעצט אין תּפיסה. ווען מען האָט אים אויף אַ צייט באַפרייט פון תּפיסה, איז אויף אים אָנגעפאַלן איינער פון זיינע פיינד, אַ געשמדטער איד, און האָט אים געהרגעט.

דער לעצטער מעראָווינגישער קיניג דאַגאָבערט האָט אַרויסגעגעבן אַ בּאַפעל, אַז אַלע ניט געטויפטע אידן זאָלן פאַרלאָזן פראַנקרייך (יאָר 629). דאָס איז געווען אין דער צייט, ווען קיין פראַנקרייך זיינען אָנגעלאָפן מאַסן אידן פון דער שכנישער שפּאַניע, וואו מען האָט זיי שרעקלעך געפּייניקט. אָבער דעם בּאַפעל דאַגאָבערטס איז שווער געווען אויסצופירן: אַ טייל אידן האָבן זיך געמאַכט פאַר קריסטן, בּלייבּנדיק אין האַרצן בּיי זייער אֱמונה; אַ טייל זיינען אַריבּערגעפאָרן אין די דרום־פּראָווינצן. אידישע קהילות זיינען געבליבן אין מאַרסעל, בּאָרדאָ און נאָך עטלעכע שטעט. עס האָבן זיך געבּילדעט נייע אידישע

ישובים אין די שטעט פון ד ײ ט ש ל אַ נ ד, וואָס איז דאַן געווען אַ טייל פון פראַנקרייך, אָבער איז געווען אומאָפּהענגיק פון פּאַריזער צענטער.

גאָר שלעכט איז געווען די לאַגע אין ש פּ אַ נ י ע. דאָ האָבן אידן געלעבט נאָך פון דער צייט, ווען דאָס לאַנד האָט געהערט צו דער רוימישער אימפּעריע. אין דער זעלביקער צייט, ווען אין גאַלליע האָבן געהערשט די פראַנקן, האָבן אין שפּאַניע די וו ע ס ט ג אָ ט ן אָפּגענומען די מאַכט בײַ די רוימער. די ערשטע וועסטגאָטישע מלכים, וואָס האָבן אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, זײַנען געווען ניט קאַטאָליקן, נאָר אַריאַנער, וואָס האָבן געהאַלטן דעם גרינדער פון קריסטנטום ניט פאַר אַ גאָט, נאָר בלויז פאַר אַ הייליקן מענטשן; בײַ די קאַטאָליקן האָט מען די אַריאַנער געהאַלטן פאַר האַלבע אידן; זיי זײַנען טאַקע געווען באַ-פרײַנדעט מיט אידן און געלעבט מיט זיי בשלום. אָבער צום סוף פון זעקסטן יאָרהונדערט האָט דער וועסטגאָטישער קיניג ר ע ק אַ ר ע ד אָנגענומען דעם קאַטוילישן גלויבן און אַרײַנגענומען אין דער מלוכה-פאַרוואַלטונג די קאַטוילישע בישאָפן. די קירכן-סינאָדן פון ט אָ ל ע ד אָ, דער שפּאַנישער הויפּטשטאָט פון יענער צייט, זײַנען געוואָרן אַ מין פּאַרלאַמענט, וואָס האָט אונטער דער פירונג פון דעם קיניג אַרויס-געגעבן געזעצן פאַרן פאָלק. פאַרשטייט זיך, אַז בײַ די הערשנדיקע גלחים איז געווען נאָר איין וואונש: שאַפן אַ ריינע קריסטלעך-קאַטוילישע מלוכה. די גוייִשע באַפעלקערונג האָט מען שוין כמעט אינגאַנצן געמאַכט פאַר קריסטן, און נאָר די אידן האָבן זיך ניט געוואָלט טויפן. האָט מען זיי אָנגעהויבן פאַרפאָלגן מיט גזירות פון די אַמאָליקע בי-זאַנטישע קיסרים: אידישע ערדבאַזיצער האָט מען פאַרבאָטן האַלטן קריסטלעכע קנעכט, אָן וועלכע מען האָט ניט געקענט אויסקומען אין דער לאַנדווירטשאַפט; דער טאָלעדער סינאָד האָט בכלל פאַרבאָטן קריסטן פירן געשעפטן מיט אידן. אַז דאָס האָט ניט געהאָלפן, האָט מען זיך גענומען פאַר אַ מיטל, וואָס איז געוואָרן אַ מאָדע אין יענע צייטן: טויפן אידן מיט געוואַלט.

דער קיניג ס י ז ע ב ו ט האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל (יאָר 613), אַז אידן, וואָס ווילן זיך ניט טויפן, זאָל מען אַרויסטרייבן פון לאַנד. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכע גזירה: אין שפּאַניע האָבן געלעבט

גרויסע אידישע מאסן, פיל פון זיי האָבן זיך פאַרנומען ניט מיט האַנדל, נאָר מיט לאַנדווירטשאַפט, אַזוי אַז דער גירוש וואָלט זיי אינ־גאַנצן געמאַכט פאַר אָרימעלייט. האָבן זיך טאַקע אַ סך אידן געלאָזט שמדן, בלייבנדיק אין האַרצן ביי זייער אַלטן גלויבן; אַנדערע האָבן געפּרובט עמיגרירן קיין פראַנקרייך, אָבער דאָ האָט זיך דער פראַנ־קישער קיניג דאַגאָבערט דערשראָקן און, ווי מיר האָבן שוין פריער דערציילט, געהייסן טרייבן אידן אויך פון זיין לאַנד. איז ווידער גע־בליבן נאָר איין וועג: ווערן פאַלשע קריסטן. אָבער מיט דער צייט איז די לאַגע פון אַזעלכע אַ נ ו ס י ם, געצוואונגענע צום שמד, געוואָרן ערגער ווי די לאַגע פון יידן, וואָס האָבן זיך אָפן געהאַלטן ביי זייער גלויבן. אין איינעם פון די טאָלעדער סינאָדן איז אָנגענומען געוואָרן אַ באַשלוס, אַז אויף להבא זאָל מען ניט טויפן אידן מיט געוואַלט, אָבער די, וואָס האָבן זיך שוין געטויפט, טאָרן זיך ניט אומקערן צו אידישקייט, און אויב זיי וועלן דאָס טאָן, מוזן זיי האַרט באַשטראָפט ווערן. דאָ האָבן זיך אָנגעהויבן די גרעסטע יסורים פאַר די שפּאַנישע אידן. מען האָט נאָכגעשפּירט נאָך די פאַלשע קריסטן, ווי פירן זיי זיך, צי גייען זיי זונטאָג אין דער קירך אָדער זיי היטן אָפּ שבת ביי זיך אין הויז, ווי ערציען זיי זייערע קינדער, צי עסן זיי טרייפע שפּייזן אָדער נאָר כשר. האָט מען וועמען עס איז געכאַפּט ביי אָפּהיטן אידישע מנהגים, פלעגט מען אים אַריינוואַרפן אין תפיסה, שלאָגן און שמייסן, אויסרייסן די האָר פון קאָפּ, אָפּנעמען ביי אים די קינדער און אַוועק־געבן אין די קלויסטערס פון די קאַטוילישע מאָנאַכן. פיל מאָל האָבן די פאַלשע קריסטן אָנגעגעבן אין די טאָלעדער סינאָדן אונטערטעניקע בקשות, אַז זיי וועלן שוין זיין גוט און פרום, דאַווענען אין דער קירך און אָפּהיטן אַלע קריסטלעכע מנהגים, נאָר מען זאָל זיי ניט נויטן עסן חזיר־פלייש, ווייל זיי קענען דאָס ניט פאַרטראָגן.

אַזוי האָבן זיך די שפּאַנישע אידן געפּלאָגט גאַנצע הונדערט יאָר, ביז וואַנען זיי האָבן דערהערט, אַז פון אַפריקע גייט אויף שפּאַניע די אַראַבישע אַרמיי. האָבן זי זיך דורך זייערע אַפריקאַנישע ברידער צו־נויפגערעדט מיט די אַראַבער און צוגעזאָגט זיי הילף ביי דער עראָבע־רונג פון לאַנד. די אַראַבער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שפּאַניע דורך דעם שמאָלן ים־פּאַס פון גיבראַלטאַר, האָבן איינגענומען די הויפּט־

שטאָט טאָלעדאָ, דעם נעסט פֿון פֿאַנאַטישע נלָחים, און נאָך אַנדערע שטעט (יאָר 711). אידן האָבן מיט פֿרייד באַגריסט די נייע אַראַבישע הערשער, מיט דער האָפֿענונג, אַז דער מוסולמענישער פֿאַנאַטיזם וועט ניט זיין אַזוי שרעקלעך ווי דער קריסטלעכער. און זייער האָפֿענונג האָט זיי טאַקע ניט אָפּגענאַרט. עס האָט זיך אָנגעהויבן די אויפֿבלי־צייט פֿון אַראַביש־אידישער קולטור אין שפּאַניע.

עס איז געווען נאָך אַ ווינקל אין אייראָפּע, וואו אידישע ישובים האָבן זיך געגרינדעט אין דער גאָר אַלטער גריכיש־רוימישער צייט. אויף די ברעגעס פֿון שוואַרצן ים צו צָפֿון־זייט, אויף דעם האַלבאינזל טאַווורידאַ אָדער ק ר י ם האָבן זיך אידן באַזעצט אין די גריכישע קאָלאָניעס, ווי אומעטום אין דער העלעניסטישער דיאַספּאָראַ. ווען די רוימער האָבן חָרוב געמאַכט ירושָלים, זיינען שוין געווען אידישע קהילות אין דער קרימער באָספּאָראַנישער מלוכה, אין די שטעט פֿאַנטיקאַפּיי (היינט קערטש), טעאָדאָסיע (פֿעאָדאָסיע) און כערסאָנעס (היינט סעוואַסטאָפּאָל). זיי האָבן געשטאַמט פֿון גריכנלאַנד, גערופֿן זיך מיט גריכישע נעמען און גערעדט גריכיש, ווי עס איז צו זען פֿון זייערע אויפֿשריפֿטן אויף מַצבֿות און אַנדערע דענקמעלער. די קהילות האָבן געהייסן אויף גריכיש: „סינאַגאָגעס“ (פֿאַרזאַמלונגען). אונטער דעם אידישן איינפֿלוס זיינען אַ סך גריכישע געצנדינער געוואָרן האַלבע אידן: זיי האָבן זיך גערופֿן „פֿאַרערער פֿון דעם העכסטן גאָט“; אָבער שפּעטער, ווען אין קרים האָט אַריינגעדרונגען דאָס קריסטענטום, זיינען זיי געוואָרן קריסטן. קרים האָט דאַן געהערט צו דער ביזאַנטישער אימפּעריע, און די גריכישע בישאָפֿן האָבן אויך געפּרובט צווינגען אידן צו טויפֿן זיך; אָבער דער פּרוב האָט זיך ניט איינגעגעבן.

שפּעטער, פֿון אַכטן ביז סוף צענטן יאָרהונדערט, האָט אין יענע לענדער, צווישן דעם קאַספּישן און דעם שוואַרצן ים, געהערשט אַ פֿאָלק, וואָס איז נעקומען פֿון פּערסיע און קאַווקאַז און איז געוואָרן אַ נאָענטער מחותּן מיטן אידישן פֿאָלק. דאָס זיינען געווען די כאַזאַרן (כּוזרים). זייער קיניג, אַ געצנדינער, און אַ טייל פֿון פֿאָלק האָבן אָנגענומען דעם אידישן גלויבן; דער קיניג האָט זיך גערופֿן כ אַ ג אַ ן (פֿון העבּרעאישן כּוהן אָדער טאָטערישן „קהאַן“) און האָט געשיצט אין זיינע לענדער אידן, קריסטן און מוסולמענער. די קריגערישע כאַ-

זאַרן האָבן פאַרשפּרייט זייער הערשאַפט אויך אויף די סלאַווישע לענ־
דער, ביז דער גרויסער שטאָט ק י ע ו, וואו צו יענער צייט האָבן
שוין געלעבט אידן. ערשט צום סוף פון צענטן יאָרהונדערט האָבן די
סלאַוויש־רוסישע פירשטן חָרוּב געמאַכט די הויפּטשטאָט פון די כאַ־
זאַרן אויפן ברעג פון קאַספּישן יַם, וואו עס פאַלט אריין דער גרוי־
סער רוסישער טייך וואָלגאַ. דער לעצטער כאַזאַרישער קיניג איז גע־
ווען י ו ס ף, וואָס האָט גראָד אין יענער צייט געהאַלטן ביי דער־
נעענטערן זיך מיט די שפּאַנישע אידן. די כאַזאַרן האָבן אינגיכן פאַר־
לאָרן זייער מאַכט און האָבן זיך צונויפגעמישט מיט אַנדערע פעלקער,
אַ טייל אויך מיט אידן.

---

28. אידן אין דער אימפּעריע פון קאַרל דעם גרויסן און זיינע נאָכפאָלגער

(פון אַכטן ביז עלפטן יאָרהונדערט נאָכן קריסט)

אין דער צווייטער העלפט פון אַכטן יאָרהונדערט האָט דער פראַנ־
קישער קיניג ק אַ ר ל ד ע ר ג ר ו י ס ע ר פאַראייניקט אונטער זיין
הערשאַפט אַלע לענדער פון מיטל־אייראָפּע צוזאַמען מיט איטאַליע
און האָט אַזוי אַרום געשאַפן די נייע קריסטלעכע אימפּעריע. דער
רוימישער פּויפּסט האָט געקרוינט קאַרלען מיט דעם טיטול „אימפּע־
ראַטאָר“ (קיסר), און די קריסטלעכע בישאָפן האָבן געהאַט אַ שטאַרקן
איינפלוס אויף דער מלוכה־פירונג; אָבער די וועלטלעכע מאַכט איז גע־
ווען שטאַרקער פון דער קירכלעכער און האָט ניט דערלאָזט צו אַזעלכע
מיאוסע מעשים, ווי געוואַלט־טויפן פון אידן. אין דער צייט פון קאַרל
דעם גרויסן האָט זיך די לאַגע פון אידן פאַרבעסערט אין דריי פאַר־
אייניקטע לענדער: פ ר אַ נ ק ר ײ ך, ד ײ ט ש ל אַ נ ד און א י ט אַ ל י ע.
אידישע רייכע סוחרים האָבן געפירט האַנדל־געשעפטן אין די דאָזיקע
לענדער און אויך מיט דעם אַזיאַטישן און אַפריקאַנישן אויסלאַנד, מיט
בָּבֶל, אֶרֶץ־ישׂראֵל און מצרים, וואו עס האָט נאָך געבליבן דער אַראַ־
בישער קאַליפאַט. אַראַבישע רייזנדע פון יענער צייט באַשרייבן, ווי
אידישע גרויסהענדלער פלעגן אַרומפאָרן מיט זייערע סחוֹרוֹת פון פראַנק־
רייך ביז בָּבֶל און צוריקפירן אַהיים סחוֹרוֹת פון ווייטן מזרח. אַזוי האָט

דאָס צעזייטע און צעשפּרייטע פאָלק פאַרבונדן דורך וועלט־האַנדל די אַלטע און די נייע וועלט, אַזיע מיט אייראָפּע.

די אידישע ישובים אין אייראָפּע האָבן זיך פאַרגרעסערט. עס זיינען אויסגעוואַקסן גרויסע און קליינע קהילות, וואָס האָבן געהאַט אַן אייגענע פאַרוואַלטונג. איבער אַלע קהילות איז געשטאַנען אַ מלוכה־באַאַמטער מיטן טיטול „מאַגיסטער פאַר אידן“, וואָס האָט געזאָלט שיצן די אידישע בירגער־רעכט און האַנדלס־אינטערעסן. דער קיסר לודוויק דער פרומער, קאַרל דעם גרויסנס זון, האָט אַליין געשיצט די אידן קעגן פיינדלעכע קאַטוילישע גלחים. דער בישאָף פון ליאָן, אַגאָבאַרד, האָט געפירט אין לאַנד אַ שטאַרקע אַגיטאַציע קעגן אידן: ער האָט געהאַלטן רעדעס אין די קלויסטערס און געשריבן ביכער צו באַווייזן, אַז די אידישע באַפעלקערונג איז אַ סכנה פאַר קריסטן, אַז די „פאַרפלוכטע אַלטע סינאַגאָגע“ קען פאַרפירן און פאַרדאַרבן די „ריינע יונגע קירך“. אָבער לודוויק, כאָטש ער איז געווען פרום, האָט ניט דערלאָזט, אַז פון דעם בישאָפס רייד זאָל אַרויסקומען עפּעס שלעכטס פאַר אידן.

פאַר זיין טויט האָט לודוויק דער פרומער צעטיילט זיין אימפּעריע צווישן זיינע זין. איינער האָט באַקומען דעם טיטול פון אַ קיניג אין פראַנקרייך, דער אַנדערער אין איטאַליע, דער דריטער אין דייטשלאַנד. די נייע מלכים פון זייער זייט האָבן אויך פונאַנדערגעטיילט די מאַכט צווישן זייערע פעאָדאַלן — די גרויסע לאַנדבאַזיצער, די גראַפן און באַראָנען, וואָס האָבן געהאַט אַ סך ערד און מאַיאָנטקעס, פּויערים און קנעכט. אַזוי זיינען די אמתע הערשער אומעטום געווען די פעאָדאַלן. יעדער גראַף אין זיינע שטעט און דערפער האָט געטאָן וואָס ער וויל. האָט אים געלוינט, האָט ער געשיצט דעם אידן, וואָס פלעגט אים רייך באַצאָלן אי פאַר די אַרענדירטע ערד־חלקים, אי פאַר דער ערלויבעניש צו פירן האַנדל; און אויב ניט, אָדער אויב די פאַנאַטישע גלחים האָבן דעם פּריץ אויפגערייצט, האָט ער דעם אידן געדריקט. אַזוי, למשל, האָט דער גראַף פון טולוז (דרום־פראַנקרייך) איינגעפירט אַזאַ מנהג: איינמאָל אין יאָר, פאַר דעם קריסטלעכן פסח, פלעגט ער רופן צו זיך דעם פאָרשטייער פון דער אידישער קהילה אין טולוז און דערלאַנגען אים אַ פּאַטש אין פּנים, כדי צו דערמאָנען אים, ווי אידן

האבן געפייניקט קריסטוסן; פון דעם פאטש האט זיך די קהילה געמוזט אויסקויפן מיט א באזונדערן אפצאל. אין אנדערע שטעט פלעגט די קריסטלעכע באפעלקערונג, אויפגעהעצט פון די גלחים, אנפאלן אין די פסח-טעג אויף אידן אין די גאסן, שלאגן זיי אוןווארפן שטיינער אין זייערע הייזער.

אין צענטן יארהונדערט האט זיך אין מיטל-אייראפע באזונדערס פארשטארקט דייטשלאנד, אונטער דער הערשאפט פון אן אייגענער קיניג-דינאסטיע. דער דייטשער קיניג אטא דער גרויסער, פון דער זאקסישער דינאסטיע, האט זיך געלאזט קרוינען אין רוים מיט דעם טיטול „אימפעראטאר“, האלטנדיק זיך פאר א יורש פון קארל דעם גרויסן און די אלטע רוימישע קיסרים. אטא דער ערשטער און זיינע נאכפאלגער האבן געלאזן די אידן פריי לעבן אין דייטשלאנד; דאס אייגענע האבן געטאן די פעאדאלן, אי די וועלטלעכע (גראפן, באראנען) אי די קירכלעכע (בישאפן), וואס האבן געקוקט אויף די אידן אין זייערע שטעט ווי אויף אן אייגנטום. עס פלעגט אפט פאסירן, אז איין גראף פלעגט פארקויפן דעם אנדערן זיין שטיק לאנד צוזאמען מיט די אידן, וואס האבן דארטן געלעבט, ווייל אידן זיינען געווען א קוואל פון הכנסה: זיי האבן געצאלט דעם לאנדבאזיצער גרויסע שטייערן און ארענדע-געלט. ארגאניזירטע אידישע קהילות זיינען אין יענער צייט געווען אין די שטעט פון ריינלאנד און אין דער פראווינץ לאטרינגען, צווישן דייטשלאנד און פראנקרייך (מאינץ, ווארמס, קעלן, מעץ).

מיט די קהילות האבן אנגעפירט די רבנים, וואס האבן דא געשפילט די ראלע פון די גאונים אין בבל. דער ערשטער פון די בארימטע רבנים אין אייראפע איז געווען גרשום מאור הגולה (דער שיין פון גלות), דער באגרינדער פון א תלמודישער ישיבה אין מאינץ. ער האט ארויסגעגעבן נייע „תקנות“, געזעצן, וואס זיינען געווען צוגעפאסט צום לעבן פון די אייראפעאישע אידן. אזוי, למשל, האט ער פארבאטן האבן מער ווי איין ווייב (חרם דרבנו גרשום), צום אונטערשייד פון די אזיאטישע אידן, וואס פלעגן אין געווויסע פאלן נעמען א צווייטע ווייב ביים לעבן פון דער ערשטער. פון רבי גרשומס ישיבה זיינען ארויס גרויסע געלערנטע, וואס מען האט זיי גערופן „חכמי לותיר“, ד. ה. געלערנטע פון לאטרינגען. זיי זיינען געווארן

רבנים אין די קהילות פון מעץ, וואָרמס, מאַינץ און אין די נאָענטע שטעט פון פראַנקרייך. דער גרעסטער פון זיי איז געווען רַש״י (אַ פּאַרקירצטער נאָמען, ראשי תּיבות פון רבּי שלמה יצחקי). אין דער יוגנט האָט רַש״י געלערנט אין די תּלמודישע ישיבות פון וואָרמס און מאַינץ און שפּעטער האָט ער זיך אומגעקערט אין זיין געבורטשטאָט טרואַ (טראָיעס) אין פראַנקרייך. דאָרטן האָט ער זיך פאַרנומען מיט אַ זייער וויכטיקער אַרבעט: שרייבן אַ פּירוש (קאָמענטאַר) צום תּלמוד. פריער פלעגט מען דעם תּלמוד מוזן לערנען מיט דער הילף פון אַ לערער, ווייל ס'איז געווען שווער צו פאַרשטיין די אַראַמעאישע שפּראַך פון דער גמרא און די טיפע געדאַנקען פון די פאַרצייטיקע אַמוֹרָאים. רַש״י האָט מיט זיין קלאָרער העברעאישער שפּראַך קורץ דערקלערט אַלע שווערע אויסדרוקן פון תּלמודישן טעקסט, אַזוֹי אַז יעדערער האָט אים געקענט פאַרשטיין. מיט רעכט האָט מען געזאָגט, אַז ער האָט געגעבן אַ שליסל צום פאַרשלאָסענעם תּלמוד. ער האָט אויך געמאַכט אַ פּירוש צו דער תּורה און אַנדערע ביכער פון דער ביבל; דאָ האָט ער אָפט איבערגעזעצט די שווערע ווערטער אויף פראַנצויזיש מיט העברעאישע אותיות. די פראַנצויזישע און דייטשע אידן האָבן געערדט אין דער לאַנד-שפּראַך, און מען האָט ביים לערנען אין די שולן געמוזט פאַרטייטשן אויף דער שפּראַך אַלע טעקסטן פון די הייליקע ביכער. שפּעטער פלעגט מען אין אַלע חֲדָרים לערנען קינדער „חומש מיט רַש״י", „גמרא מיט רַש״י"; רש״יס פּירוש האָט זיך געדרוקט צוזאַמען מיט דעם טעקסט פון דעם תּנ״ך און פון דעם תּלמוד-בבלי.

אויך איטאַליע איז אין יענער צייט געוואָרן אַ צענטער פאַר אידישער קולטור. די אַלטע אידישע קהילה אין רוים איז געשטאַנען אונטער דעם שוץ פון דעם פּויפּסט, דעם קיסר פון דער קריסטלעכער קירך; די קהילות אין צָפון-איטאַליע אָדער לאָמבאַרדיע (ווערָאנאַ, פּאַוויאַ און אַנדערע) זיינען געווען אַ צייט אונטערטעניק די דייטשע קיסרים; אין דרום-איטאַליע זיינען די גרויסע אידישע קהילות אין נעאַפּאָל, סאַלערנאָ, באַרי און אַנדערע שטעט געווען אָפּהענגיק פון די ביזאַנטישע הערשער, און אין די שטעט פון סיציליע (פּאַלערמאָ, מעסינאַ און אַנדערע) האָבן גע-

הערשט די אַראַבער. אַזוי זיינען זיך אין איטאַליע צונויפגעקומען פאַרשיידענע פעלקער, רעליגיעס און קולטורן, און צווישן זיי האָט זיך ברייט אַנטוויקלט אויך די אידישע קולטור. מען הערט צו יענער צייט פון תלמודישע ישיבות און גרויסע געלערנטע אין איטאַליע; עס באַווייזן זיך סימנים פון אַ העברעאישער ליטעראַטור. איינער האָט איבערגעאַרבעט אויף העברעאיש די גריכיש געשריבענע אידישע געשיכטע פון יוסף פלאַוויוס (דאָס בוך „יוסיפון", וואָס מען האָט שפּעטער איבערגעזעצט אויף אידיש פאַר דייטשע און פּוילישע אידן). מען האָט געשריבן תפילות און סליחות אין העברעאיש. אָבער די בעסטע ווערק פון דער אידישער ליטעראַטור זיינען געשאַפן געוואָרן ניט אין איטאַליע, נאָר אין אַן אַנדער טייל פון דרום-אייראָפּע — אין שפּאַניע.

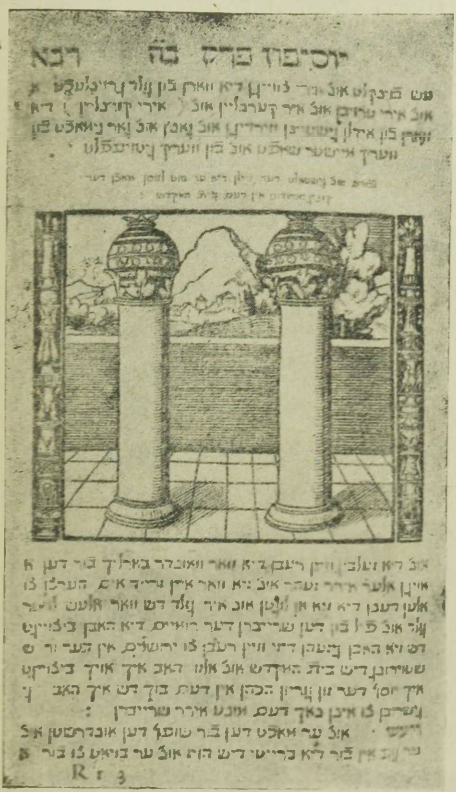

28. „יוסיפון", ערשטע אויסגאַבע אין אידיש (ציריך 1546)

---

29. די „גאָלדענע צייט" אין אַראַבישער שפּאַניע

נאָכדעם ווי די אַראַבער האָבן זיך אַריינגעריסן אין שפּאַניע, האָט נאָך לאַנג געדויערט ביז וואַנען זיי האָבן דורך בלוטיקע מלחמות אַרויסגעשטופּט די קריסטלעכע הערשער פון דרום-טייל און האָבן דאָרט געגרינדעט זייער אייגענע מלוכה. אין צענטן יאָרהונדערט האָט

זיך דאָ געבילדעט אַן אַראַבישער קאַליפאַט מיט דער הויפּטשטאָט קאָרדאָוואַ און מיט נאָך גרויסע שטעט: סעווילאַ, גראַנאַדאַ, לוסענאַ; אַפילו די געוועזענע הויפּטשטאָט פון די וועסטגאָטן, טאָלעדאָ, אין מיטל-שפּאַניע האָט אויך געהערט צום אַראַבישן קאַליפאַט. אין יענער צייט, ווען אַ סך קריסטן האָבן אָנגענומען דעם איסלאַם און האָבן זיך צונויפגעמישט מיט די אַראַבער, זיינען די אידן געבליבן ביי זייער גלויבן און פאָלק. זיי האָבן געלעבט מיט די אַראַבער אין פריינדשאַפט און געבילדעטע אידן פלעגן אָפט פאַרנעמען הויכע שטעלעס אין דער רעגירונג.

ביי דעם קאָרדאָווער קאַליף אַבדוראַכמאַן איז געווען אַ אידישער מיניסטער חיסדאַי אִבן-שאַפּרוט, אַ קענער פון פרעמדע שפּראַכן און פון דער „חָכְמַת הָרְפוּאָה“, מעדיצין. קיין קאָרדאָוואַ פלעגן קומען פאַר-טרעטער (אַמבאַסאַדן) פון פאַרשיידענע אייראָפּעאישע מלכים צוליב פּאָליטישע ענינים, איז חיסדאַי געווען דער פאַרמיטלער צווישן זיי און דעם קאַליף; ער פלעגט אויך ענטפערן אויף די בריוו, וואָס דער קאַליף האָט באַקומען פון פרעמדע רעגירונגען. דער אידישער מי-ניסטער האָט געדינט אויך זיין אייגענעם פאָלק: ער האָט געזאָרגט וועגן דער אויפהאַלטונג פון אידישע קהילות און שולן און איז אָנער-קענט געוואָרן אַלס „נשיא“ אָדער עקסילאַרך פון שפּאַנישע אידן. אין זיין צייט האָט זיך געגרינדעט אין קאָרדאָוואַ אַ תלמודישע ישיבה דורך איינעם אַ רָב, וואָס איז געקומען פון בָבל. וועגן דעם דערציילט מען אַזאַ מעשה:

נאָכן טויט פון רבי סעדיָה גָאוֹן, ווען די ישיבות אין בָבל זיינען נעפאַלן, האָבן זיך פון דאָרטן אַוועקגעלאָזט אויף דער וועלט פיר גע-לערנטע רַבָנים צו קלייבן געלט אויף אויסהאַלטן די ישיבות. אין וועג אויפן יַם איז זייער שיף פאַרכאַפּט געוואָרן פון אַראַבישע מאַטראָסן, וואָס האָבן די אידישע משוּלָחים געפאַנגען און פאַרקויפט פאַר קנעכט אין פאַרשיידענע לענדער. איינער פון די „פיר געפאַנגענע“ רבי משה בן חַנוֹך, איז אויסגעקויפט געוואָרן דורך קאָרדאָווער אידן. קיינער האָט ניט געוואוּסט ווער ער איז, און מען האָט אים געהאַלטן פאַר אַ פּראָסטן אָרימאַן. איינמאָל זיצט רבי משה אין קאָרדאָווער בית-המדרש און הערט זיך צו, ווי דער רָב פון דער קהילה לייענט אַ שיעור

(לעקציע) אין תלמוד און דערקלערט דעם טעקסט ניט ריכטיק; איז ער אויפגעשטאַנען און האָט געגעבן אַ ריכטיקע דערקלערונג. מען האָט דעם אָרימאַן געשטעלט עטלעכע שווערע קשיות, און ער האָט זיי אַלע פאַרענטפערט. דאָ האָט דער אַלטער רב געזאָגט צום עולם: „איך קען מער ניט זיין אייער רב, אָט דער אָרימער וואַנדערער איז אַ גרע-סערער קענער ווי איך און ער האָט רעכט צו זיין אייער פירער". די קאָרדאָווער קהילה האָט טאַקע אָנגענומען רבי מושהן פאַר אַ רב; ער האָט דאָרטן געגרינדעט אַ ישיבה און אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן אין שפּאַניע יענע תלמודישע וויסנשאַפט, וואָס ער האָט געבראַכט פון בבל. דער מיניסטער חיסדאי האָט אים געשטיצט, ווי אויך אַנדערע געלערנטע, וואָס האָבן זיך באַוויזן אין שפּאַניע.

חיסדאי האָט זיך אינטערעסירט מיט אַלץ, וואָס עס טוט זיך אין דער אידישער וועלט. איינמאָל האָט ער געהערט, אַז ערגעץ וווּ צווישן אַזיע און אייראָפּע האָט זיך געבילדעט „אַ אידישע מלוכה", דאָס אויבנדערמאָנטע כאַזאַרן-לאַנד צווישן קאַספּישן און שוואַרצן ים. דורך רייזנדע פון ווייטע מדינות האָט חיסדאי געשיקט אַ בריוו צום כאַזאַרישן קיניג און געבעטן אים מודיע זיין, צי איז דאָס אמת, אַז אידן האָבן אויף דער וועלט אַ שטיק לאַנד מיט אַן אייגענער רעגירונג. ער האָט באַקומען אַ תשובה פון דעם לעצטן כאַזאַרישן קיניג יוסף, עטלעכע יאָר איידער די רוסן האָבן חרוב געמאַכט זיין הויפּטשטאָט אויף דער וואָלגאַ (אויבן, קאַפּיטל 27, צום סוף). דעם אידישן מיניסטער איז שוין ניט באַשערט געווען צו טרייסטן זיך מיטן טרוים וועגן אַ זעלבסטשטענדיקער אידישער מלוכה.

אין אָנהויב פון עלפטן יאָרהונדערט איז דער קאָרדאָווער קאַליפאַט צעטיילט געוואָרן צווישן עטלעכע קליינע מלכים. איינער פון זיי, דער קיניג פון ג ר אַ נ אַ ד אַ, האָט אויך געהאַלטן ביי זיך אַ אידישן מיניסטער, דעם באַרימטן שרייבער, רבי ש מ ו אֵ ל הַ נ ג י ד. דער געלערנטער תלמודיסט שמואל, וואָס האָט געשריבן זייער שיין העבראַיש און אַראַביש, האָט געלעבט פריער אין דער שטאָט מאַלאַגאַ, נאָענט צו גראַנאַדאַ; זיין פּרנסה האָט ער געצויגן פון אַ קרעמל מיט בשמים (געווירצן). איינמאָל איז צו אים געקומען די דינסט פון גראַנאַדישן וויזיר (ערשטן מיניסטער), וועמעס פאַמיליע האָט געוואוינט אין

שכנות מיט שמואלס הויז, און האָט אים געבעטן אָנשרייבן פאַר איר אַ בריוו צו איר בעל־הבית אין גראַנאַדאַ. דער וויזיר איז געווען אַנטציקט פון דעם שיינעם אַראַבישן סטיל און פון דער פיינער האַנט־שריפט אין בריוו, און קומענדיק קיין מאַלאַגאַ האָט ער זיך באַקאַנט מיט שמואלן. אין דעם אידישן קרעמער האָט ער דערזעען אַ הויך גע־בילדעטן און קלוגן מאַן און האָט אים מיטגענומען קיין גראַנאַדאַ אַלס סעקרעטאַר. אינגעכן איז דער אַלטער וויזיר געשטאָרבן. פאַרן טויט האָט ער אַן עֵצה געגעבן דעם גראַנאַדישן קיניג, ער זאָל באַשטימען פאַר אַ וויזיר שמואֵלן, און דער קיניג האָט טאַקע אַזוי געטאָן. כמעט דרייסיק יאָר האָט רבי שמואל פאַרנומען די שטעלע פון אַ וויזיר אין גראַנאַדאַ און האָט געפירט אַלע פּאָליטישע געשעפטן פון דער קליינער מלוכה. די פרומע מוסולמענער זיינען ניט געווען צופרידן מיט זייער קיניג, וואָס האַלט אַ אידישן מיניסטר; אין לאַנד האָט מען שטאַרק אַגיטירט קעגן שמואלן און קעגן אידן בכלל, וואָס האָבן זיך פאַרמערט אין לאַנד און האָבן באַקומען אַ אייגענעם „נגיד“: אַזאַ טיטול, דאָס זעלבע וואָס „נשיא“ (פירשט), האָט רבי שמואל באַקומען אַלס פירער פון די אידישע קהילות. די געבילדעטע אַראַבער האָבן אָבער אויך געשעצט די גרויסע קענטענישן פון דעם וויזיר אין שפּראַכן און וויסנ־שאַפטן. אין דער העברעאישער ליטעראַטור איז שמואל הַנגיד באַרימט געוואָרן אַלס ערשטער דיכטער, וואָס האָט אין שפּאַניע געשריבן געריימטע שירים אין דער באַנייטער נאַציאָנאַלער שפּראַך (געזאַמלט אין זיינע ביכער „בֶּן־תהילים“, בֶּן־מִשלי“ און בֶּן־קוֹהֶלֶת“).

די פיינדשאַפט פון די מוסולמענישע פאַנאַטיקער צו אַ אידישן וויזיר האָט זיך אַרויסגעוויזן נאָכן טויט פון רבי שמואלן, ווען זיין זון יוֹסֵף הַנגיד האָט פאַרנומען זיין הויכע שטעלע. איינמאָל, בשעת אַ מִלחמה צווישן דעם גראַנאַדישן קיניג און דעם פירשט פון אַ נאָענטער קליינער מלוכה, האָט זיך אַ באַנדע אַראַבער אַריינגעריסן אין פּאַלאַץ פון יוסף הנגיד, האָט אים געהרגעט און אויסגערויבט הונדערטער אידישע הייזער אין גראַנאַדאַ (אין יאָר 1066).

אויך ביי אַנדערע הערשער פון די קליינע אַראַבישע מלוכות אין שפּאַניע (סעווילאַ, סאַראַגאָסאַ) האָבן געבילדעטע אידן פאַרנומען הויכע שטעלעס, אַלס וויזירס און פינאַנץ־אַגענטן. אַפילו אין קאַסטיליע, דער

קריסטלעכער מלוכה אין צפון־שפּאַניע, האָט דער קיניג אַלפאָנס VI געמוזט אָנקומען צו אידישע דיפּלאָמאַטן ביי זיינע פאַרהאַנדלונגען מיט די שכנישע אַראַבישע הערשער. ער האָט באַקומען דערפאַר אַ שאַרפן בריוו פון רוימישן פּויפּסט, וואָס האָט אים פירגעהאַלטן, אַז ער „דערהויבט דעם שטנס סינאַגאָגע און דערנידעריקט די קריסטלעכע קירך"; אָבער אַלפאָנס האָט דעם „הייליקן פאָטער" ניט געפאָלגט און זיינע אידישע באַאַמטע ניט אָפּגעזאָגט.

אין יענער צייט האָט אויפגעבליט די אַראַביש־אידישע ליטעראַטור. דער עלפטער און צוועלפטער יאָרהונדערט הייסן „די גאָלדענע צייט פון דער אידישער ליטעראַטור". נאָך שמואל הנגיד האָבן זיך באַוויזן אַ גרויסע צאָל געלערנטע, פּאָעטן און דענקער, וואָס האָבן געשריבן העברעאיש און אַראַביש. אין שפּאַניע האָט מען זיך ניט אַזוי פיל פאַרנומען מיטן תלמוד ווי אין בבל, נאָר מען האָט פריי געפאָרשט רעליגיעזע און פילאָזאָפישע פראַגן און געשריבן שיינע שירים מיט אַ רעליגיעזן אָדער וועלטלעכן אינהאַלט. שלמה בן גבירול (גאַבּיראָל) פון מאַלאַגאַ האָט פאַרפאַסט אין העברעאיש יענע טרויעריקע תפילות וועגן דעם גורל פון אידישן פאָלק, וואָס ביז היינט ליינט מען זיי נאָך אין די שולן, באַגיסנדיק זיך מיט טרערן. אין איינער פון די דאָזיקע תפילות פאַרגלייכט ער די אידישע נאַציע מיט אַ טויב צווישן ווילדע חיות אין דער קריסטלעכער און מוסולמענישער וועלט. „ישמעאל (דער אַראַבער) איז ווי אַ לייב און עשו (דער קריסט) ווי אַ רויבפויגל: לאָזט איינער אָפּ אַ ווײַלע—כאַפּט אונז דער אַנדערער". גבירול האָט אויך געשריבן אין אַראַביש זיין פילאָזאָפיש ווערק „דער קוואַל פון לעבן", וואָס איז שפּעטער פאַרשפּרייט געוואָרן צווישן געלערנטע קריסטן אין אַ לאַטיינישער איבערזעצונג אונטער אַ פאַלשן נאָמען אַוויצעבראָן. נאָך גבירולס מוסטער האָט אויך געשריבן פיל טרויעריקע נאַציאָנאַלע תפילות אָדער „סליחות" דער גראַנאַדער פּאָעט משה אבן עזרא. אין אַנדערע שירים באַזינגט אבן עזרא אויך די זאָרגן און צרות פון דעם יחיד, פון יעדן מענטש, וואָס טראַכט וועגן די העכערע פראַגן, וועגן דעם זין פון לעבן. די אידישע געבעט־ביכער זיינען פול מיט זיינע סליחות. אָבער זיינע פילאָזאָפישע ווערק, וואָס ער האָט געשריבן, זיינען ווייניק באַקאַנט.

דער גרעסטער אידישער דיכטער און דענקער פון יענער צייט איז געווען יהודה הלוי פון טאָלעדאָ. אין זיינע ציון-לידער („ציאָנידן") האָט ער אויסגעגאָסן זיין הייסע בענקשאַפט נאָך דעם הייליקן לאַנד, ארץ-ישראל, פאַר וועלכן עס האָבן דאַן געפירט אַ מלחמה אֶדום און עֲרָב, די קריסטלעכע קרייצטרעגער און די מוסולמענער. דאָס ליד „ציון הֲלא תשאֲלי", האָט מען זינגט נאָך היינט אין אַלע אידישע שולן אין טאָג פון תשעה-באָב, הויבט זיך אָן מיט אַ פראַגע פון דעם דיכטער:

בענקסט די אויך נאָך דיינע קינדער, מוטער ציון,
ווי זיי, צעזייטע און צעשפּרייטע בענקען?

און ווייטער גיסט אויס דער דיכטער זיין האַרץ פאַר זיין געליבטער ציון:

מיך ציט צו דיר. מיין האַרץ גייט אויס נאָך יענע ערטער,
וואו די אָבות האָבן זיך באַגעגנט מיט מַלאָכים,
וואו די שכינה האָט גערוט...
וואו נעמט מען פליגלען? שטיקערווייז וואָלט איך מיין האַרץ
ווייט, ווייט אין דיינע וויסטע בערג פאַרטראָגן,
כ'וואָלט צוגעפאַלן צו דער ערד, וואָלט זי אויסגעקושט,
איר יעדן פוסטריט, יעדעס שטיינדעלע באַזונדער,
און אומגעוואַנדערט וואָלט איך טאָג און נאַכט
אַ נאַקעטער, אַ באָרוועסער אויף דיינע חורבות!...

יהודה הַלוי האָט ניט אויסגעהאַלטן און איז אויף דער עלטער אַוועקגעפאָרן קיין אֶרץ-ישראל, אָבער עס איז געווען אַ סַכָּנה אַריינצוקומען אין דער הייליקער שטאָט ירושָלַים, וואָס איז דאַן געווען אין די הענט פון די פאַנאַטישע קרייצפאָרער. דער דיכטער האָט פאַרבראַכט אַ לענגערע צייט אין מִצרַיִם און דאָרטן געוואַרט אויף דער מעגלעכקייט צו פאָרן קיין ארץ-ישראל. מען דערציילט, אַז ער איז טאַקע אַהין געקומען, הערגאַנגען ביז די טויערן פון ירושלים און, דערזעענדיק די חָרובע שטאָט, האָט ער זיך געוואָרפן אויף דער ערד, געקושט די שטיינער און באַגאָסן זיי מיט טרערן, זינגענדיק איינע פון זיינע „ציאָנידן"; דאָ איז אויף אים אָנגעפאָרן אַן אַראַבישער (אֶפשר

אַ קריסטאָלכער) רייטער און האָט אים צעטראָטן מיט די פיס פון זיין פערד.

חוץ אַ גרויסער צאָל שירים אין אַ גלענצנדער העברעאישער שפּראַך, האָט יהודה הלוי געשריבן אין אַראַביש אַ פילאָזאָפיש ווערק וועגן אידישקייט. אין אַ העברעאישער איבערזעצונג הייסט דאָס בוך „ספר הכּוזרי", ווייל עס איז געשריבן אין דער פאָרם פון אַ שמועס צווישן אַ אידישן געלערנטן און דעם כּאַזאַרישן (כּוזרישן) מלך, וואָס האָט געוואָלט אָננעמען דעם אידישן גלויבן. דער מחבר וויל דאָ באַווייזן, אַז אידישקייט איז ניט אַ זאַך פון מענטשלעכן שׂכל, נאָר פון געפיל און צוטרוי צו דעם, וואָס עס האָבן אונז איבערגעגעבן אונזערע אורעלטערן, די אָבות אבותינו, פון דור צו דור אין משך פון טויזנטער יאָרן. דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד וואָלט ניט געקענט ברענגען אונז צום אמתן גאָט, צום באַשאַפער פון הימל און ערד, ווען נאָט אַליין וואָלט זיך ניט אַנטפּלעקט אויפן באַרג סיני און געגעבן דורך מושהן זיינע געזעצן דעם אידישן פאָלק. דאָס אידישע פאָלק איז באַרופן פאַרשפּרייטן דעם אמתן גלויבן צווישן אַלע פעלקער און איז צווישן די פעלקער אַזוי ווי דאָס האַרץ צווישן די גלידער פון מענטשלעכן גוף, דער קוואַל פון בלוט, וואָס באַלעבט דעם גאַנצן גוף. אידן האָבן געפונען דעם אמת, אין דער צייט ווען די אַלטע גריכן האָבן געפונען נאָר די שיינקייט; אין דער גריכישער חכמה וואַקסן בלויז בלומען, אָבער ניט קיין פּרוכטן.

גאָר אַנדערש האָט פאַרשטאַנען דעם וועזן פון אידישקייט דער גרויסער דענקער מ ו ש ה ב ן - מ י מ ו ן, באַרימט אונטער דעם נאָמען מ י י מ אָ נ י ד און ר מ ב "ם (ראשי תיבות פון רבי מושה בן-מימון). ער האָט געוואָלט באַווייזן, אַז דער ריינער אידישער גלויבן שטימט אינגאַנצן מיט דעם מענטשלעכן שׂכל, וואָס איז אַליין אַ חלק פון גאָט. מען דאַרף ניט ג ל ו י ב ן אין דעם, וואָס מען קען ניט פ אַ ר ש ט י י ן. דער שׂכל רייניקט די אמונה און דערלאָזט זי ניט צום אַבערגלויבן. דעם לעצטן געדאַנק האָט דער רמב"ם גענומען ביי דעם אַלטן גריכישן פילאָזאָף אַריסטאָטעל (אַריסטו), וועמעס תּורה איז גע-ווען פאַרשפּרייט אין דער אַראַבישער ליטעראַטור פון יענער צייט. אין זיין אַראַביש געשריבענעם ווערק „מורה נבוכים" (דער פירער פון

די פאַרבלאָנדזשעטע) באַמיט זיך דער רמב״ם צופּאַסן די גרונד־געזעצן פון תורת־משה צו דער אַריסטאָטעלישער פילאָזאָפיע, אַזוי ווי אַמאָל האָט פילאָן דער אַלעקסאַנדריער צוגעפּאַסט די תורה צו דער פילאָזאָפיע פון דעם אַלטן גריכישן דענקער פלאַטאָן. דער רמב״ם האָט אויך סיסטעמאַטיש באַאַרבעט די צווייטע תורה: דעם תלמוד. אין זיין גרויסן בוך „מִשְׁנֶה־תּוֹרָה“ אָדער „יָד הַחֲזָקָה“ (די צווייטע תורה, די שטאַרקע האַנט), וואָס איז שוין געווען געשריבן העברעאיש, האָט ער צונויפגעשטעלט אַלע געזעצן פון דער יידישער רעליגיע, פאַמיליע־לעבן און געזעלשאַפט, ווי זיי האָבן זיך אַנטוויקלט אין ביידע תורות. אין דער ערשטער אָפּטיילונג, וואָס הייסט „סֵפֶר־הַמַּדָּע“ (בוך פון וויסן) האָט דער רַמבּ״ם דערקלערט, ווי עס לעגן זיך אויפן שכל אַלע גרונד־געדאַנקען פון אידישקייט. אַזעלכע „עיקרים“ (דאָגמעס) פון גלויבן האָט ער אויפגעציילט דרייצען: 1) גאָט איז דער באַשאַפער פון דער וועלט, 2) ער איז איין איינציקער, 3) ער האָט ניט קיין גוף און קיין קערפּערלעכע פאָרם, 4) ער איז אייביק, 5) מען דאַרף בעטן נאָר צו אים, 6) אַלע רייד פון די אידישע נביאים זיינען אֶמֶת, 7) תורת משה איז אֶמֶת, 8) גאָט אַליין האָט געגעבן די תורה דורך משהן און 9) זי וועט קיינמאָל ניט פאַרביטן ווערן אויף אַן אַנדער תורה, 10) גאָט ווייס אַלע מעשים און געדאַנקען פון מענטשן, 11) ער באַלוינט פאַר גוטע מעשים און באַשטראָפט פאַר שלעכטע, 12) ווען עס איז וועט קומען משיח און מען דאַרף אויף אים שטענדיק וואַרטן, 13) ווען עס איז וועלן די טויטע לעבעדיק ווערן. די דאָזיקע דרייצן עיקרים ווערן נאָך ביז היינט געלייענט אין פיל שולן אַלע טאָג אין דער פרי נאָכן דאַווענען און יעדערער פון זיי הויבט זיך אָן מיט די ווערטער „אֲני מַאֲמִין“ (איך גלויב).

דער רמב״ם האָט פאַרבראַכט זיין לעבן אין מַעֲרָב און מִזְרָח. געבאָרן אין קאָרדאָוואַ, האָט ער נאָך אין די יונגע יאָרן געמוזט פאַרלאָזן שפּאַניע, ווייל אַהין האָבן זיך אַריינגעריסן פון אַפריקע פאַנאַטישע מוסולמענער, די אַלמאָהאַדן, וואָס האָבן אומעטום געשלאָגן אידן און געצוווּנגען זיי צום שמד. נאָכדעם ווי ער האָט געוואַנדערט אין פאַרשיידענע לענדער און באַזוכט אויך אֶרֶץ־ישׂרָאֵל, האָט ער זיך באַזעצט אין דער הויפּט־שטאָט פון מִצרַים, קאַאירא (פאָסטאַט), און איז געוואָרן

הויף־אַרצט בײַ דעם באַרימטן סולטאַן סאַלאַדין (ער האָט געלערנט מעדיצין און האָט געשריבן מעדיצינישע ווערק אין אַראַביש). בײַ די עגיפּטישע אידן האָט ער פאַרנומען די שטעלע פון אַ „נגיד", אַז עקסילאַרך. דער רמב"ם איז געווען באַרימט אין אַלע לענדער, וואו אידן האָבן געלעבט. ווען ער איז געשטאָרבן אין קאַהיראָ (יאָר 1204), האָבן זײַן טויט באַוויינט אי אידן אי געבילדעטע אַראַבער. זײַן קערפּער האָט מען אַריבערגעפירט אין דעם הייליקן לאַנד און באַגראָבן אין דער שטאָט טבריה.

29. רמב"ם

נאָך פיל געלערנטע און שרײַבער האָט דאָס שפּאַנישע אידנטום געגעבן דער וועלט אין יענער „גאָלדענער צײַט". דער שאַרפֿזיניקער אַבְרָהָם אִבְּן עֶזְרָא, וואָס האָט געשריבן אַ קלוגן פּירוש צו דער תּורה און שיינע העברעאישע שירים, איז געווען אויך אַ קענער אין מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און פילאָזאָפיע. דער פילאָזאָף אַבְרָהָם אִבְּן דאַוד פון טאָלעדאָ איז געווען אויך אַ היסטאָריקער און האָט פאַרפאַסט דאָס בוך „סֵפֶר הַקַּבָּלָה", וואו ער דערציילט, ווי די אידישע וויסנשאַפט האָט זיך אַנטוויקלט פריער אין בבל און שפּעטער אין שפּאַניע, ווי נאָך דורות פון „גאונים" זײַנען געקומען „רבנים". דער וועלט־רײַזנדער בִּנְיָמִין פון טודעלאַ האָט דרײַצן יאָר (פון 1160 ביז 1173) אומגערײַזט אין אַלע לענדער, וואו עס געפינען זיך אידישע קהילות. אין זײַן בוך „מַסְעוֹת בִּנְיָמִין" דערציילט ער וועגן אַלץ, וואָס ער האָט געזעען און געהערט אין אייראָפּע, אַזיע און אַפריקע. זײַן בוך גיט אַ בילד פון אידישן לעבן אין דער גאַנצער וועלט אין דער צווייטער העלפט פון צוועלפטן יאָרהונדערט.

30. די קרייץ־צוגן אין מיטל־אייראָפּע

די גאָלדענע צייט פאַר די שפּאַנישע אידן איז געווען אַ פינסטערע צייט פאַר די דייטשע און פראַנצויזישע יידן. צום סוף פון עלפטן יאָרהונדערט האָט זיך דאָ אויפגעהויבן צווישן די קריסטן אַ באַוועגונג, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט. אין אייראָפּע האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז אין הייליקן לאַנד פּאַלעסטינע ווערן קריסטן פאַרפאָלגט פון מוסולמענער. דער רוימישער פּויפּסט אורבאַן האָט אַרויסגעלאָזט אַן אויפרוף צו אַלע קריסטן, זיי זאָלן אויסטיילן פון זיך פריוויליקע זעלנער און שיקן קיין פּאַלעסטינע אָפּצונעמען ביי די טערקן די הייליקע שטאָט ירושלים מיט קריסטוסעס קבֿר. אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבן זיך אויף דעם רוף פון פּויפּסט אָפּגערופן צענדליקער טויזנט קריסטן פון אַלע קלאַסן. עס זיינען געגאַנגען פּויערים, וואָס מען האָט זיי צוגעזאָגט באַפרייען פון קנעכטשאַפט ביי די פּריצים, און פּריצישע „ריטער“, וואָס האָבן געהאָפט אָנרויבן פיל גוטס ביי די אַראַבער אין אַזיע; צו זיי זיינען צוגעשטאַנען אַלערליי אַוואַנטוריסטן און באַנדיטן. גאַנצע מחנות „קרייצטרעגער“ (מען האָט זיי אַזוי גערופן, ווייל זיי האָבן געטראָגן אויף די אויבערשטע קליידער צוגענייטע רויטע קרייצן, צלמס) האָבן זיך צעגאָסן איבער די לענדער וואָס אַרום רהיין, אויף דער גרעניץ פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד, גרייט צו גיין צום הייליקן לאַנד. דערווייל אָבער האָבן ווילדע באַנדעס קרייצטרעגער געראַבעוועט די באַפעלקערונג אין די ערטער, דורך וועלכע זיי זיינען דורכגעגאַנגען. די אידישע באַפעלקערונג פלעגט מען ניט נאָר ראַבעווען, נאָר אָפּט אויך טויטן אָדער נויטן צו שמד. דורכגייענדיק די שטעט, וואו אידן האָבן געלעבט, פלעגן די באַנדיטן זאָגן: „מיר גייען שלאָגן מוסולמענער אין ווייטע לענדער און דאָ לעבן זיך רויִק אידן, וואָס האָבן געלאָזט טויטן אונזער קריסטוסן. לאָמיר זיך פריער מיט זיי אָפּרעכענען!“

אין די טעג צווישן פּסח און שבֿועות פון יאָר 1096 האָבן זיך אין די רהיין־לענדער אָפּגעטאָן שרעקלעכע מעשׂים. אין די שטעט וואָרמס, קעלן, מאַינץ און פיל אַנדערע האָבן די קרייצטרעגער חרובֿ געמאַכט גרויסע אידישע קהילות. מען האָט געכאַפּט אידן און געפּאָדערט,

זיי זאָלן אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן; ווער עס האָט דאָס ניט געטאָן, יענעם האָט מען געהרגעט אויפן אָרט. עס זיינען געקוילעט געוואָרן טויזנטער אידן; אָפּגייענדיק מיט בלוט, פלעגן זיי שרייען: שמע ישראל! אַנדערע פלעגן זיך אַליין נעמען דאָס לעבן, כּדי ניט אַריינפאַלן אין די הענט פון די מערדער; עלטערן פלעגן קוילענען זייערע געליבטע קינדער פאַר מורא, אַז מען זאָל זיי ניט אָפּשמדן. אין דער אַלטער שטאָט וואָרמס האָט זיך אַ טייל פון דער אידישער קהילה באַהאַלטן אין דעם באַפעסטיקטן פּאַלאַץ פון דעם דאָרטיקן בּישאָף. די קרייצטרעגער האָבן זיך געוואָלט אַריינרייסן אין פּאַלאַץ, אָבער דער בּישאָף האָט זיי אָפּגעהאַלטן און צוגעזאָגט, אַז ער וועט איינרעדן די אידן זיי זאָלן זיך טויפן. דער בּישאָף האָט געזאָגט צו די אידן: „ווילט איר ראַטעווען אייער לעבן, נעמט אָן דעם קריסט-לעכן גלויבן". זיי האָבן אים געענטפערט: „גיב אונז צייט צו באַטראַכ-טען די זאַך". די קרייצטרעגער זיינען געשטאַנען אַרום פּאַלאַץ, וואַר-טנדיק אויף אַ תשובה. די פאַרשלאָסענע אידן האָבן אָבער צווישן זיך אָפּגעמאַכט, אַז „אַלע זאָלן זיך ברענגען פאַר אַ קרבן אין נאָמען פונם איינציקן גאָט". זיי האָבן זיך אַלע אַליין אויסגעקוילעט, און ווען די באַנדיטן האָבן געעפנט די טירן פון פּאַלאַץ, האָבן זיי געפונען נאָר טויטע קערפּערס. אַזוי איז געווען אויך אין אַנדערע קהילות. פיל אידן אָבער האָבן אונטער דעם מעסער פון די קרייצטרעגער געלאָזט זיך טויפן, מיט דעם געדאַנק אומקערן זיך צום אידנטום באַלד ווי די רוצחים וועלן אַוועקגיין. אַז די באַנדעס זיינען זיך צעלאָפן און אין דייטש-לאַנד איז רואיק געוואָרן, האָט דער דייטשער קיסר היינריך IV ערלויבט אַלע אידן, וואָס זיינען געטויפט געוואָרן מיט געוואַלט, אומקערן זיך צו זייער אמונה.

אין דריי יאָר אַרום האָבן די קרייצטרעגער איינגענומען די הייליקע שטאָט ירושלים, אויסגעהרגעט דאָרטן מוסולמענער און אידן און האָבן געגרינדעט די קריסטלעכע „מלוכה פון ירושלים". די קליינע מלוכה איז אָבער געווען אַרומגערינגלט פון מחנות פיינדלעכע מוסול-מענער, און אירע קריסטלעכע הערשער האָבן געמוזט פון צייט צו צייט אַרויסרופן הילף פון אייראָפּע. אַזוי איז אין פופציק יאָר אַרום נאָך דעם ערשטן קרייץ-צוג צוגעגרייט געוואָרן דער צווייטער (1147)

דאָס מאָל האָבן די קרייצטרעגער אויפן וועג געשלאָגן אידן נאָר אין עטלעכע שטעט פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד; גרעסערע אידישע קהילות האָבן זיך אין דער צייט, ווען די באַנדיטן זיינען דורכגעגאַנגען, באַהאַלטן אין די באַפעסטיקטע פּאַלאַצן און הויפן פון שטאַרקע פעאָדאַלן, צאָלנדיק זיי גרויסע סומעס געלט פאַר דעם שוץ.

דער דריטער קרייץ-צוג, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט פּערציק יאָר שפּעטער (1189), האָט אָנגערירט דעם נייען אידישן ישוב אין ענגלאַנד. דאָ האָבן זיך באַזעצט אידן פון פראַנקרייך און האָבן געגרינדעט קהילות אין לאָנדאָן און נאָך עטלעכע גרעסערע שטעט (אָקספאָרד, קעמבּרידזש, יאָרק). נאָך די ערשטע צוויי קרייץ-צוגן האָבן זיך די קהילות פאַרגרעסערט, ווייל עס זיינען אַהער אָנגעלאָפן נאָך אידן פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד. די ענגלישע מלכים האָבן זיי געגעבן רעכט צו קויפן ערד און הייזער און האַנדלען איבערן גאַנצן לאַנד, אָבער דערפאַר האָבן זיי געמוזט צאָלן דעם קיניג גרויסע שטייערן. דאָך זיינען אַ סך אידישע סוחרים רייך געוואָרן; אין לאָנדאָן האָבן אַזעלכע גבירים געלעבט אין שיינע געמויערטע הייזער און האָבן אויפגעוועקט אַ געפיל פון קינאה ביי קריסטן. דאָס האָט צוגעגרייט דעם באָדן צו אַ שרעקלעכן פּאָגראָם אין דער צייט, ווען דער ענגלישער קיניג ריטשאַרד I, האָט זיך געגרייט צו אַ קרייץ-צוג צוזאַמען מיט די מלכים פון פראַנקרייך און דייטשלאַנד.

אין לאָנדאָן איז געווען אַ יום-טוב: דער קרוינונג-טאָג פון דעם קיניג ריטשאַרד. אין דער גרויסער קירך ביים קיניגליכן פּאַלאַץ זיינען אָנגעקומען אַ סך דעפּוטאַציעס צו באַגריסן דעם נייעם הערשער; געווען אויך אַ אידישע דעפּוטאַציע. „ווי קומען דאָס אידן אין אַ קריסטלעכער קירך?" — האָט דער לאָנדאָנער בישאָף געזאָגט צום קיניג, — און תיכּף האָט מען געהייסן אַרויספירן די אידישע ,,עפּוטאַטן פון פּאַלאַץ. אין שטאָט האָט מען געלאָזט אַ קלאַנג, אַז דער פרומער קיניג האָט די אידישע פאַרשטייער אַרויסגעטריבן, און די לאָנדאָנער בירגער צוזאַמען מיט די קרייצטרעגער האָבן זיך גענומען שלאָגן אידן, אונטערצינדן זייערע הייזער און ראַבעווען זייער פאַרמעגן. פיל מענטשן זיינען פאַרבּרענט געוואָרן אין זייערע הייזער. נאָכדעם ווי ריטשאַרד איז אַוועק מיט די קרייצטרעגער קיין פּאַלעסטינע, זיינען אַזעלכע

פּאָגראָמען פאָרגעקומען אויך אין אַנדערע שטעט פון ענגלאַנד. דער שרעקליכסטער פּאָגראָם איז געווען אין יאָרק. דאָ האָט זיך דער רָב און נאָך פיל פון דער אידישער קהילה פאַרשפּאַרט אין דעם טורעם פון אַ פעסטונג. זעקס טעג האָבן די קריסטן בּאַלאַגערט די פעסטונג און ניט געקענט אַריינדרינגען אין דעם טורעם; איינער אַ מאָנאַך, וואָס האָט געריצט צו אַ פּאָגראָם, איז געהרגעט געוואָרן פון אַ שטיין, וואָס די בּאַלאַגערטע האָבן געוואָרפן פון דער הויך פון טורעם. אָבּער אינגיכן איז אויסגעגאַנגען די שפּייז אין דער פעסטונג; די בּאַלאַגערטע, פאַרמאַטערט פון הונגער, האָבּן שוין ניט געקענט קעמפן, און אָפּגעבּן זיך אין די הענט פון די פיינד האָבּן זיי אויך ניט געוואָלט. דאַן האָט דער רָב, רבּי יום-טוב, געזאָגט: „בּרידער, עס זעט אויס, אַז אונז איז בּאַשערט צו שטאַרבּן פאַר אונזער הייליקער תורה. גאָט האָט אונז געגעבּן דאָס לעבּן, לאָמיר עס אים אַליין צוריקגעבּן מיט אונזערע הענט, ווי עס האָבּן געטאָן אונזערע בּרידער אין אַנדערע קהילות“ (אין דייטשלאַנד). דער רָב און די חשובסטע מענטשן פון דער קהילה האָבּן זיך אַליין געקוילעט מיט מעסערס; די איבעריקע האָבּן בּאַקומען דעם טויט פון די הענט פון די שונאים, וואָס האָבּן זיך אַריינגעריסן אין דער פעסטונג.

די שרעקלעכע צייט פון די קרייץ-צוגן האָבּן בּאַשריבּן מענטשן, וואָס האָבּן זי אַליין איבּערגעלעבּט (אליעזר בּן נתן און שלומה בּן שמעון פון מאַינץ, אפרים פון בּאָן און אַנדערע). דיכטער האָבּן די צרות בּאַזונגען אין קלאָג-לידער, אין „קינות“, וואָס מען האָט געלייענט אין די שולן. אַלע יאָר, דעם צוואַנציקסטן טאָג פון סיון, פלעגט מען אין די קהילות מאַכן אַ תּענית און לייענען מיט גרויס געוויין אַזעלכע קינות און סליחות, ווי צום בּיישפּיל:

מיט בּלוטיקע טרערן בּאַקלאָג איך די הייליקע קהילה פון וואָרמס,
אַ וויינעשריי רייסט זיך פון האַרץ אויף די הרוגים פון מאַינץ,
די העלדן פון גייסט, וואָס זיינען פאַרן הייליקן נאָמען געשטאָרבּן.
אָ גאָט, ניט פאַרשווייג מיין פאַרגאָסן בּלוט,
בּלוט פון קינדער, וואָס עלטערן האָבּן פאַר אַ קָרבּן געבּראַכט...

נאָך די קרייץ־צוגן איז די לאַגע פון אידן צווישן קריסטן ערגער געוואָרן. שווערער איז געוואָרן דאָס לעבן מיט פיינדלעכע שכנים, און מען האָט זיך אַלץ מער דערווייטערט איינע פון די אַנדערע. אידן האָבן זיך באַזעצט אין באַזונדערע גאַסן פון די שטעט, ווייטער פון די קריסטלעכע גאַסן. די אידישע שטאָט מיט אירע שולן און קראָמען איז געווען אָפּגעזונדערט פון דער קריסטלעכער שטאָט מיט אירע קלויסטערס און ראַטהייזער (ראַטושע). די אידישע פרנסות האָבן זיך אויך געביטן. פריער האָבן זיך פיל אידן באַשעפטיקט מיט לאַנד־ווירטשאַפט און מיט גרויסהאַנדל צווישן אייראָפּע און אַזיע. נאָך די קרייץ־צוגן, וואָס האָבן פאַרבונדן אייראָפּע מיט דעם ווייטן מזרח, האָבן קריסטן אַליין אָנגעהויבן פירן מסחר מיט אויסלאַנד און האָבן שוין ניט געדאַרפט אָנקומען צו אידישע פאַרמיטלער. אידישע ערד־באַזיצער אָדער אַרענדאַרעס אין די דערפער האָבן זיך געפילט ניט זיכער צווישן קריסטלעכע פריצים און פויערים און פלעגן אַוועקגיין אין די שטעט צו זייערע ברידער. אַזוי זיינען ביי אידן געבליבן נאָר דריי פרנסות: קליינהאַנדל, האַנטווערק און געלט־האַנדל (לייען געלט אויף פראָצענט). מיט די ערשטע צוויי פרנסות האָבן זיך פאַרנומען דער מיטעלער און אָרימער קלאַס, מיט געלט־האַנדל — די פאַר־מעגלעכע. אין דעם קרעדיט־געשעפט האָבן אידן געהאַט ווייניק קאָנקורענטן, ווייל די קריסטלעכע קירך האָט פאַרבאָטן אירע אָנהענגער געבן געלט אויף פראָצענט און מען האָט דאָס בכלל געהאַלטן פאַר אַ מיאוסער פרנסה. פאַר אידן אָבער האָט דער געשעפט גראָד געפּאַסט, ווייל אין אַ צייט פון פאַרפאָלגונגען, ווען מען מוז לויפן פון איין לאַנד אין דעם אַנדערן, איז געלט לייכט אַריבערצופירן אין דעם נייעם אָרט און מאַכן דאָרטן אַ נייעם געשעפט. אין יענע צייטן פלעגן די געלטגעבער נעמען זייער גרויסע פראָצענטן, אַזוי אַז אין אַ קורצער צייט פלעגן זיי אויפמאָנען צוויי און דריי מאָל אַזוי פיל, ווי זיי האָבן פאַרליען; פראָצענטניקעס זיינען דערפון רייך געוואָרן, אָבער אַזעלכע, וואָס האָבן געריסן די הויט, האָט מען פיינט געהאַט, און דאָס האָט נאָך מער פאַרשטאַרקט די שינאה פון די קריסטן צו זייערע אידישע

קרעדיטאָרן. דאָס איז געווען אי אַ מיאוסע, אי אַ געפערלעכער פּרנסה.

קריסטלעכע הערשער האָבן געשטופּט דעם אידן צום קרעדיט-געשעפט, ווייל זיי אַליין פלעגן צונעמען אַ גרויסן חלק פון פאַרדינסט. פון יעדער הלוואה האָט דער איד געמוזט צאָלן שטייער דעם קיניג אָדער דעם פעאָדאַלן פירשט, אויף וועמעס ערד ער האָט געוואוינט. ווען דער הערשער האָט זיך גענויטיקט אין געלט, פלעגט ער פשוט אָפּנעמען ביי רייכע אידן אַ גרויסן טייל פון זייער פאַרמעגן. אַזוי האָט דער פראַנצויזישער קיניג פיליפּ-אַווגוסט געהייסן אַרעסטירן אַלע אידן אין פּאַריז אין אַ שבת-טאָג, ווען זיי האָבן געדאַוונט אין די שולן, און האָט זיי באַפרייט ערשט נאָכדעם, ווי זיי האָבן אים באַצאָלט פופצן טויזנט גאָלד-מאַרק (יאָר 1181), אַ גרויסע סומע פאַר יענער צייט. אין אַ יאָר אַרום האָט ער געהייסן אַרויסטרייבן אַלע אידן פון פּאַריזער קרייז און קאָנפיסקירן זייערע הייזער, גערטנער און וויינקעלער; שפּעטער, ווען ער האָט ווידער געברויכט געלט, האָט ער זיי ערלויבט אומקערן זיך און האָט באַקומען אַ גרויסע סומע געלט פאַר דעם דאָזיקן „חסד" (1198).

וועלטלעכע הערשער האָבן זיך געיאָגט נאָך אידיש געלט, קירכלעכע הערשער — נאָך דער אידישער נשמה. אין אָנהויב פון דרייצעטן יאָרהונדערט האָט זיך דער רוימישער פּויפּסט אינאָצענץ III גענומען פאַר אידן. זיין געדאַנק איז געווען אַזאַ: אויב מען קען ניט מאַכן אידן פאַר קריסטן, דאַרף מען זיי אַוועקשטעלן אין אַזאַ נידעריקער לאַגע, אַז אַלע זאָלן זעען אין זיי פאַרשאָלטענע מענטשן, וואָס גאָט האָט זיי באַשטראָפט דערפאַר, וואָס זיי גלויבן ניט אין זיין קריסטוסן. מען דאַרף זיי אָפּטיילן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, כּדי יעדערער זאָל זעען דעם אונטערשייד „צווישן די געטרייע קינדער פון דער קירך און די פאַרשטויסענע קינדער פון דער סינאַגאָגע". אין יאָר 1215 האָט דער פּויפּסט צונויפגערופן אין רוים אַ גרויסע פאַרזאַמלונג פון בישאָפן, וואָס האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז אידן אין אַלע לענדער זאָלן טראָגן באַזונדערע קליידער, ניט אַזוינע ווי די קריסטן. שפּעטער האָט מען דעם געזעץ אַזוי אויסגעטייטשט אין פראַנקרייך און אין אַנדערע לענדער, אַז אידן דאַרפן טראָגן אויף

זייערע קליידער אַ באַזונדערן צייכן: אַ געלע לאַטע אויפן הוט אָדער אויפן מאַנטל. דאָס האָט געזאָלט זיין אַ שאַנד־פלעק פאַר אידן, אַ מין קאַין־צייכן פאַר דעם אידישן פאָלק. ניט אומעטום האָט מען דורכ־געפירט דעם בייזן געזעץ פון די שונאי־ישׂראל, אָבער אין פראַנקרייך און דייטשלאַנד האָבן די גלחים שטאַרק אַכטונג געגעבן, אַז אידן זאָלן ניט אַרויסגיין אין גאַס אָן דער געלער לאַטע אָדער אָן דעם שפּיציקן הוט מיט הערנער.

30. דער איד מיט דעם שפּיציקן הוט

31. דער איד מיט דער געלער לאַטע

דער פרומער פראַנצויזישער קיסר ל ו ד וו י ק דער ה יי ל י ק ע ר האָט אַלץ געטאָן, וואָס די גלחים האָבן אים געהייסן. אין יענער צייט האָבן די גלחים אָפט געפירט וויכּוחים (דיספּוטן) מיט רבנים וועגן אֶמונה־זאַכן. איינמאָל האָט אַ געטויפטער איד, ניקאָלאַי דאָנין, אָנגע־געבן דעם פּויפּסט אַ מסירה, אַז אין תּלמוד געפינען זיך שעדלעכע מיינונגען און מיאוסע אויסדרוקן קעגן קריסטוסן און קריסטן. אין פּאַריז האָט מען אָפּגענומען ביי עטלעכע אידן די געשריבענע ביכער

פון תּלמוד און גערופן די רַבָּנים צו אַ וויכּוח מיט דאַנינען און די גלחים. דער פּאַריזער רַב יחיאל האָט זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז דער משומד האָט אויסגעטראַכט אַ בּילבּול אויפן תּלמוד, אַז דאָרטן זיינען גאָר ניטאָ קיין שלעכטע מיינונגען קעגן דער קריסטלעכער אֱמונה; אָבער ס'האָט ניט געהאָלפן. די גלָחים האָבן פּאָראויס באַשלאָסן צו פּאַרבּרענען די בּיכער פון תּלמוד. זיי האָבן דערצו באַקומען אַן ער־לויבעניש פון דעם פרומען קיניג. מען האָט אַוועקגענומען די תּלמוד־בּיכער אין אַלע אידישע הייזער אין פּאַריז, געבראַכט זיי אויף פיר און צוואַנציק פורן אויפן שטאָט־פּלאַץ און עפנטלעך פּאַרבּרענט (יאָר 1242). לודוויק האָט געהייסן, מען זאָל צווינגען אידן צו הערן דרָשות פון קריסטלעכע גלָחים און מען זאָל אָפּהיטן דעם געזעץ וועגן דעם אידישן צייכן אויף קליידער.

די השגָחה אויף אידן איז איבּערגעגעבּן געוואָרן דער קריסטלעכער אינקוויזיציע — אַ טריבּונאַל פון פאַנאַטישע גלחים און מאָנאַכן, וואָס פלעגן אויסזוכן אַפּיקורסים אויך צווישן קריסטן און פאַרמִשפּטן די שולדיקע צו פּאַרבּרענען לעבּעדיקערהייט. די אינקוויזיציע פלעגט אָפּט מאַכן פאַרשיידענע בּילבּולים אויף אידן: אַז צו פּסח קוילענען זיי שטילערהייט אַ קריסטלעך קינד און פאַרמישן זיין בּלוט אין דער טייג פון מַצה; אַז זיי גַנבענען פון דער קירך דעם „הייליקן בּרויט", דעם סימבּאָל פון קריסטוסעס קערפּער („האָסטיאַ"), און שטעכן עס מיט מעסערס, כּדי פון אים זאָל פליסן בּלוט. אַזעלכע „עלילות־דם" (בּלוט־באַשולדיקונגען) האָט מען אין פאַרשיידענע לענדער אויס־געטראַכט, כּדי צו באַווייזן, אַז אידן נעמען נקָמה פון קריסטן. די גַלחישע אינקוויזיציע פלעגט דערפאַר פאַרמשפּטן אומשולדיקע מענטשן צום טויט. אַזוי האָט מען אין דער שטאָט טרואַ פאַרבּרענט דרייצן פאָרשטייער פון דער אידישער קהילה און אַ אידישע פאַמיליע אין פּאַריז. דאָס איז געווען אין דער צייט פון דעם קיניג פיליפּ דער שיינער, וואָס האָט פאַרפאָלגט אידן ניט אַזוי צוליבּ פרומקייט, ווי צוליבּ געלט. ער פלעגט אַרעסטירן פאַרמעגלעכע אידן און האַלטן זיי אונטערן שלאָס בּיז זיי פלעגן זיך אויסקויפן מיט גרויסע געלט־סומעס. איינמאָל האָט ער, ווי אַמאָל זיין זיידע פיליפּ־אַווגוסט, אַרויסגעטריבּן אַלע אידן פון פּאַריז אין די אַרומיקע שטעט און האָט

אָפּגענומען זייער גאַנצן פאַרמעגן (אין יאָר 1306). אין ניין יאָר אַרום, נאָכן טויט פון דעם רויבער־קיניג האָט זיין זון לודוויק X גערופן די פאַרטריבענע צוריק, ווייל — ווי עס שטייט אין זיין דעקרעט — „דאָס פאָדערט דער געשריי פון אונזער פאָלק".

ווען די אידן זיינען צוריקגעקומען, האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז זיי איז שווער צונויפלעבן זיך מיט אַ פאָלק, וואָס ווערט כסדר אונטערגעהעצט פון פאַנאַטישע גלָחים און גלויבט אין אַלערליי נאַרישקייטן. אין יאָר 1320 זיינען זיך אין דָרום־פראַנקרייך צונויפגעקומען באַנדעס פון נייע קרייצטרעגער, פויערים און פאַסטוכער, און געגאַנגען שלאָגן אידן. אַ יונגער פאַסטוך האָט דערציילט, אַז די גאָטסמוטער איז צו אים געקומען אין געשטאַלט פון אַ טויב און אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל גיין שלאָגן די ניט־קריסטן. צו די פויערים זיינען צוגעשטאַנען געוויינטלעכע רויבער און מען איז געגאַנגען פון שטאָט צו שטאָט, פון טולוזאַ ביז באָרדאָ, געראַבירט און געברענט אידישע הייזער און אויסגעהרגעט אַ מאַסע מענטשן. דאָס האָט געהייסן די „פאַסטוכער־גזירה" („גזירת־הרועים"). די לאַגע פון אידן אין פראַנקרייך איז געוואָרן אַלץ ערגער. די קיניגן און פעאָדאַלן פלעגן לאָזן וואוינען אידן אין לאַנד נאָר צייטווייליק, אויף קורצע טערמינען, און פלעגן אויפמאָנען געוואַלדיקע שטייערן פאַרן וואוינרעכט. צום סוף פערצענטן יאָרהונדערט, ווען עס האָט זיך געענדיקט אַ טערמין פון צוואַנציק יאָר פאַרן וואוינרעכט, האָט דער קיניג קאַרל VI אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אַרויסצוטרייבן די אידן פון פראַנקרייך אויף אייביק (1394). דאָס מאָל האָט מען דעם גירוש דורכגעפירט אי אין צָפון־אי אין דָרום־פראַנקרייך, אַזוי אַז אין גאַנצן לאַנד זיינען אידישע קהילות איבערגעבליבן נאָר אין עטלעכע אומאָפּהענגיקע פּראָווינצן (פּראָוואַנס, אַוויניאָן).

נאָך מיט הונדערט יאָר פריער האָט דער זעלביקער אומגליק געטראָפן די אידן פון ע נ ג ל אַ נ ד, וואָס זיינען געווען אַזוי ווי אַ צוויינ פון דעם גרויסן פראַנצויזישן צענטר. דאָ האָבן צוערשט די רייכע אידן, וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט קרעדיט־געשעפטן, געהאַט אַ באַשיצער און אַ שותּף: דעם קיניג אַליין. דער אידישער קרעדיטאָר פלעגט נעמען גרויסע פראָצענטן ביי די בעלי־חובות (געלט־אַנטלייער), און

דער קיניג פלעגט ביי אים אָפּנעמען אַ היבשן טייל פון זיינע פּראָצענטן. אַזוי פלעגן ביידע גוט פאַרדינען. אָבער די קאַטוילישע גלחים האָבן געטאָן זייערס: זיי האָבן געוואָלט מקיים זיין אַלע געבאָטן פון דעם פּויפּסט אינאָצענץ III, באַזונדערס דעם באַשלוס וועגן אידישע קליידער, און יעדער קיניג האָט געמוזט פאָדערן, אַז די אידן זאָלן טראָגן אויף זייערע מאַנטלען אָדער היטן פאַרביקע שטיקער טוך, כּדי מען זאָל זיי ניט צונויפמישן מיט קריסטן. נאָך דעם פראַנצויזישן מוסטער האָט מען אויף אידן אויך געמאַכט בּילבולים, אַז זיי הרגענען קריסטלעכע קינדער צו פּסח-צייט; איינע אַזאַ „עלילת-דם“ אין דער שטאָט לינקאָלן האָט אויפגעבראַכט דאָס גאַנצע לאַנד: מען האָט אַרעסטירט כּמעט די גאַנצע אידישע קהילה און אַוועקגעפירט קיין לאָנדאָן; אַכצען מענטשן האָט מען אויפגעהאַנגען און די איבעריקע האָבן זיך אויסגעקויפט ביים קיניג מיט געלט. ענדלעך איז געקומען דער פרומער קיניג עדואַרד און האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז אַלע אידן זאָלן פאַרלאָזן ענגלאַנד אין משך פון דריי חדשים; זיי האָבן רעכט צו פאַרקויפן זייערע באַוועגלעכע גיטער, אָבער הייזער און סינאַגאָגן מוזן זיי איבערלאָזן פאַר דער קיניגלעכער קאַסע. אין האַרבסט פון יאָר 1290 האָבן זיך זעכצען טויזנט ענגלישע אידן געזעצט אויף די שיפן און פאַרלאָזט ענגלאַנד; אַ טייל זיינען אַוועק קיין פראַנקרייך, אַ טייל קיין דייטשלאַנד און שפּאַניע. עס האָבן באַדאַרפט אַוועקגיין ביז פיר הונדערט יאָר, איידער אידן האָבן באַקומען די מעגלעכקייט ווידער צו באַזעצן זיך אין ענגלאַנד.

---

32. אידן אין קריסטלעכער שפּאַניע און דער קולטור-קאַמף

(13-טער און 14-טער יאָרהונדערט)

אין דער צייט, ווען די פראַנצויזישע אידן האָבן געלעבט אונטער דעם דרוק פון פאַנאַטישע גלחים און רויבערישע מלכים, האָבן זייערע שכנים, די שפּאַנישע אידן, געלעבט רואיק אונטער קריסטלעכער הערשאַפט. אין אָנהויב דרייצעטן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרענדיקט דער לאַנגער קאַמף צווישן קריסטן און מוסולמענער אין שפּאַניע מיט דעם זיג פון די קריסטלעכע פירשטן. די לעצטע האָבן אַרויסגעשטופּט

פון לאַנד די הערשער פון די קליינע אַראַבישע אָדער מאַוריטאַנישע מלוכות, חוץ גראַנאַדאַ, וואָס איז געבליבן אין די הענט פון די מאַורען. עס האָבן זיך פאַרשטאַרקט די צוויי גרעסערע קריסטלעכע מלוכות: אַראַגאָניע מיט איר הויפטשטאָט באַרסעלאָנאַ און קאַסטיליע מיט דער הויפטשטאָט טאָלעדאָ. די קריסטלעכע מלכים פוןביידע לענדער האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז אידן האָבן פיל אויפגעטאָן פאַר דעם אויפבלי פון שפאַניע אין דער צייט פון דער אַראַבישער הערשאַפט; דעריבער האָבן אויך די קאַסטילישע און אַראַגאָנישע מלכים אָפט געהאַלטן ביי זיך אידישע דיפּלאָמאַטן, פינאַנץ-אַגענטן און דאָקטוירים. די רוימישע פויפּסטן פלעגן שטענדיק דערמאָנען יעדן קיניג וועגן די קירכלעכע געזעצן און געפאָדערט, מען זאָל ניט צולאָזן אידן צו הויכע שטעלעס און מען זאָל זיי נויטן טראָגן די „געלע לאַטע“ אויף די קליידער. דער אָדער יענער קיניג האָט געפּרובט אַרויסגעבן אַזעלכע באַפעלן, אָבער די שטאָלצע שפאַנישע אידן האָבן זיך ניט געלאָזט באַליידיקן און האָבן אָפט ניט געפאָלגט די דעקרעטן. די אידישע קהילות האָבן אין יענער צייט געהאַט אַ ברייטע זעלבסטפאַרוואַלטונג: זיי זיינען אין יעדן לאַנד געווען פאַראייניקט אין אַ געמיינדע-בונד, וואָס האָט געהאַט זיינע יערלעכע פאַרזאַמלונגען, אַ מין אידישן פאַרלאַמענט. דער קיניג פון אַראַגאָניע, יעקב I, האָט געפירט אַ גרויסע געשעפטס-קאָרעספּאָנדענץ מיט די פאָרשטייער פון די אידישע קהילות, ווי מיט אַ מין זעלבשטענדיקער רעגירונג.

די קאַטוילישע גלחים האָבן אָבער ניט גערוט און האָבן שטענדיק געזוכט אַ געלעגנהייט צו דערוועקן שינאה צו אידן. אין שפאַניע האָט אויך, ווי אין פראַנקרייך, עקזיסטירט אַ קירכלעכע אינקוויזיציע, וואָס האָט געזאָלט קעמפן קעגן קריסטלעכע אַפּיקורסים און נאָכשפּירן, אַז די הערשנדיקע רעליגיע זאָל זיך חלילה ניט אָנשטעקן פון אידישער אומגלויביקייט. די מאָנאַכן פון פאַנאַטישן דאָמיניקאַנישן אָרדען האָבן אומעטום געשיקט מיסיאָנערן, זיי זאָלן צוציען אידן צום שמד. זיי האָבן אויפגעזוכט איינעם אַ אידישן משומד, פּאַבלאָ קריסטיאַני, וואָס האָט אויף זיך גענומען האַלטן אַן עפנטלעכן דיספּוט מיט די רבנים און באַווייזן פון דער תורה און פון תלמוד, אַז משיח איז שוין לאַנג געקומען אין דער פּערזאָן פון קריסטוסן. פון אידישן צד איז אַרויס-

גערופן געוואָרן דער גרויסער תּלמודיסט ר' משה בן נחמן, וואָס האָט געהייסן מיט זיין פאַרקירצטן נאָמען רמב"ן. דער דיספּוט איז פאָרגעקומען אין באַרסעלאָנאַ, אין קיניגלעכן פּאַלאַץ, און דערביי זיינען געווען דער קיניג יעקוב I מיט זיין פאַמיליע, הויכע שׂרות, בישאָפן און מאָנאַכן. דער רמב"ן האָט זייער קלוג געענטפערט אויף אַלע טענות פון דעם משומד. „אויב ס'וואָלט געווען אמת — האָט ער געזאָגט, — אַז עס איז שוין אַמאָל געקומען יענער משיח, וועגן וועלכן עס האָבן גערעדט אונזערע אַלטע נביאים, היינט ווי קומט מען נאָך איצט האַלטן מלחמות? די נביאים האָבן דאָך געזאָגט, אַז נאָך משיחן וועלן די פעלקער צוברעכן זייערע שווערדן אויף גראָבאייזנס, און מען וועט גאָר פאַרגעסן ווי צו פירן מלחמה. אַ שיינע פּנים וואָלט איר געהאַט, — האָט דער רמב"ן געזאָגט, ווענדנדיק זיך צום קיניג און צו די גענעראַלן, — ווען איר וואָלט פאַרגעסן ווי מען האַלט מלחמות!". נאָך אַנדערע אַזעלכע דרייסטע תּשובות האָט דער רמב"ן געגעבן און שפּעטער האָט ער זיי פאַרשריבן אין אַ בוך, וואָס האָט קענען אים אויפגערייצט די גלחים. דאָס בוך האָט דער קיניג געהייסן פאַרברענען און דעם רמב"ן אַרויסשיקן פון אַראַגאָניע (1265). דער אַלטער געלערנטער איז אַוועקגעפאָרן קיין פּאַלעסטינע און האָט זיך באַזעצט אין ירושלים.

און דאָך איז די לאַגע פון אידן אין שפּאַניע געוואָרן אַלץ גע־הויבענער. דער גאַנצער האַנדל האָט זיך געפונען אין אידישע הענט. אין די גרויסע שטעט האָבן רייכע אידן געלעבט ווי שׂרות. זיי זיינען געווען פאַרבונדן דורך געלט־געשעפטן מיט דעם קיניגסהויז און מיט דער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע. אין קאַסטיליע זיינען ביי יעדן קיניג געווען אידישע פינאַנץ־אַגענטן און שטייער־זאַמלער, וואָס זיינען פאַקטיש געווען פינאַנץ־מיניסטאָרן און האָבן זיך אָפט אַריינגעמישט אין דער מלוכה־פאַרוואַלטונג. קוקנדיק אויף זיי, האָבן די שפּאַניער געמיינט, אַז אַלע אידן זיינען גבירים, „גראַנדן"; דאָס האָט אַרויס־גערופן קינאה און שינאה. אַ אידישער שרייבער פון אַ שפּעטערדיקער צייט, שלמה אַלמי, קלאָגט זיך אין זיין מוסר־בריוו („אגרת המוסר", געשריבן אין 1415) אויף אידישע גבירים: „פיל פאַרשטייער פון אונזער געזעלשאַפט ביים קיניגלעכן הויף האָבן זיך געפירט גאַרניט

ערלעך. די קיניגן האָבן זיי דערהויבן צו הויכע שטעלעס, אָפּגעגעבן זיי די שליסל צום מלוכה־שאַץ, און זיי (די גבירים) זיינען געוואָרן גרויס בײַ זיך און גאָר פאַרגעסן די פריערדיקע אָרימקייט און נידע־ריקע לאַגע. זיי האָבן זיך געבויט פּאַלאַצן, זייערע פרויען און טעכטער האָבן זיך אָנגעהויבן פּוצן ווי די הויכגעשטעלטע דאַמען און אַרויס־שטעלן זייער צירונג. די פּוסטע פּראַנטן האָבן געקוקט מיט פאַר־אַכטונג אויף וויסנשאַפט, אַרבעט און האַנטווערק; דעם קליינעם מענטשן האָבן זיי געדריקט און עקספּלואַטירט. די רייכע האָבן נאָר געזוכט אַראָפּוואַרפן פון זיך די שווערע שטייערן און אַרויפלייגן זיי אויף די אומפאַרמעגלעכע".

עס זיינען אָבער געווען בײַ די שפּאַנישע אידן אויך גייסטיק רייכע מענטשן, הויכגעבילדעטע, געלערנטע און שרייבער, וואָס זייערע ווערק זיינען געווען באַרימט אין אַלע לענדער. צוויי ריכטונגען האָבן אין יענער צייט (13־טער און 14־טער יאָרהונדערט) געהערשט אין דער אידישער געזעלשאַפט: די ליבעראַלע ריכטונג פון רמב״ם און די קאָנסערוואַטיווע רבנישע ריכטונג. איינע האָבן געמיינט, אַז אין די ענינים פון גלויבן דאַרף מען פאָרשן, אויפזוכן דעם שׂכל און דעם טעם פון יעדער מצווה, פאַראייניקן גלויבן מיט פאַרשטאַנד, רעליגיע מיט פילאָזאָפיע; זיי האָבן געפאָדערט, מען זאָל חוץ תורה מיט תלמוד לערנען אויך נאַטורוויסנשאַפט און אַנדערע וועלטלעכע וויסנשאַפטן. אַנדערע, פאַרקערט, האָבן זיך פעסט געהאַלטן אָן דער אַלטער מיינונג, אַז מען טאָר ניט אַריינברענגען חקירה אין גלויבן, ווייל דער פרייער שׂכל, דער מענטשלעכער פאַרשטאַנד צעשטערט די אמונה; נאַטור־וויסנשאַפט און באַזונדערס פילאָזאָפיע דערווייטערן דעם אידן פון תורה און תלמוד: ער הערט אויף גלויבן אין גאָטס ניסים, וואָס שטימען ניט מיט די געזעצן פון דער נאַטור, און וואַרפט אָפּ יענע מצוות, פאַר וועלכע ער געפינט ניט קיין מאָראַלישן טעם. צווישן די דאָזיקע צוויי ריכטונגען האָט געמוזט קומען צו אַ שאַרפן קאַמף. דער קאַמף האָט אויסגעבראָכן מיט אַ יאָר דרייסיק נאָכן רמב״מס טויט, באַלד ווי עס האָבן זיך פאַרשפּרייט זיינע ווערק: דער „ספר המדע" און די העב־רעאישע איבערזעצונג פון „מורה נבוכים".

אין דער דרום-פּראַנצויזישער שטאָט מאָנפּעליע, וואָס האָט דאַן געהערט צו דער שפּאַנישער מלוכה אַראַגאָניע, האָט איינער אַ תּלמודיסט ש ל ו מ ה מיט נאָך עטלעכע פֿאַנאַטישע רבנים אויסגערופֿן אַ ח ר ם (אויסשליסונג פֿון דער אידישער געמיינדע) אויף יעדערן, וואָס לייענט פֿילאָזאָפֿישע ביכער און באַזונדערס די צוויי ספֿרים פֿון רמב"ם, ווייל זיי זיינען אַ סכּנה פֿאַרן פּשוטן גלויבן. קעגן דעם חרם האָבן פּראָטעסטירט אַנדערע רבנים און געלערנטע, אָנהענגער פֿון רמב"ם, און דער קריג האָט זיך צעפֿלאַקערט אין גאַנץ שפּאַניע און דעם פּראַנצויזישן פּראָוואַנס. דאָ האָבן די פֿרומע פֿאַנאַטיקער אָפּגעטאָן אַ מיאוסע מעשה. אין פּראָוואַנס האָט אָנגעוואָרפֿן אַ שרעק אויף אַלעמען די אינקוויזיציע פֿון די קאַטוילישע מאָנאַכן, וואָס פֿלעגט אויפֿזוכן קריסטלעכע פֿריידענקער, אַפּיקורסים, באַשטראָפֿן זיי מיט טויט אָדער אייביקער תּפֿיסה און פֿאַרברענען זייערע ביכער. צו די דאָזיקע אינקוויזיטאָרן זיינען געקומען אין מאָנפּעליע די פֿאַנאַטישע רבנים און האָבן צו זיי געזאָגט: איר פֿאַרברענט ביכער פֿון אייערע אַפּיקורסים, מאַכט דאָסזעלבע אויך מיט אונזערע אַפּיקורסישע ביכער, ווי די וואָס דער רמב"ם האָט געשריבן. די קריסטלעכע גלחים האָבן דאָס גערן געמאַכט: מען האָט אויפֿגעזוכט אין אידישע הייזער אַלע געשריבענע ביכער פֿון רמב"ם און מען האָט זיי פֿאַרברענט אין מאָנפּעליע און אין פּאַריז (1233). דאָס האָבן געטאָן יענע היטער פֿון דער קריסטלעכער קירך, וואָס האָבן אין עטלעכע יאָר אַרום פֿון גרויס שינאה צו אידן פֿאַרברענט די ספֿרים פֿון תּלמוד אויפֿן פּאַריזער פּלאַץ. אין דעם דאָזיקן אומגליק האָט דאָס פֿאָלק געזען אַ שטראָף פֿון גאָט פֿאַר דער מיאוסער מסירה, וואָס האָט געבראַכט צום פֿאַרברענען רמב"מס ספֿרים דורך ניט-אידישע הענט.

די רדיפֿות קעגן דעם פֿרייען געדאַנק האָבן ניט געהאָלפֿן. מען האָט געלערנט פֿרייע וויסנשאַפֿטן און פֿילאָזאָפֿיע אַנשטאָט צו אָפּגעבן זיך אינגאַנצן מיטן תּלמוד. די שטרענגע רבנים האָבן זיך מיט שרעק צוגעקוקט, ווי עס וואַקסט אַ נייער דור, וואָס איז שוין ניט אַזוי פֿרום ווי די אַלטע דורות; עס האָט זיך געדוכט, אַז אידישקייט וועט אונטערגיין. אין אָנהויב פֿון 14-טן יאָרהונדערט האָט דער גרויסער באַרסעלאָנער רב רשב"אָ (שלמה בן אַדרת) זיך צונויפֿגערעדט מיט

אַ סך אַנדערע רבָנים און האָט אויסגערופן אַ חֵרם קעגן אַלע יונגעלייט, אינגער פון 25 יאָר, וואָס ווען לערנען אַ חוץ תּורה און תּלמוד אויך וועלטלעכע וויסנשאַפטן, ווי נאַטורוויסנשאַפט, און וועלן לייענען פילאָזאָפישע ביכער אָדער אויסטייטשן די תּורה אין פילאָזאָפישן גייסט; מען מעג לערנען נאָר מעדיצין ווי אַ פּראָפעסיע (1306).

דאָס מאָל האָט די רבָנישע גזירה געבראַכט גרויס שאָדן דער אידישער ליבעראַלער באַוועגונג אין דער געבילדעטער שפּאַניע. די גאָלדענע צייט, ווען עס האָבן געבליט וויסנשאַפט און קונסט, איז שוין אַריבער. מען איז געוואָרן קאָנסערוואַטיווער, פרומער. אָנשטאָט וויסנשאַפט און פילאָזאָפיע האָט זיך געשאַפן אַ נייגונג צו מיסטיק, צו קַבָּלָה — אַ פאַרבאָרגענער לערע, וואָס זוכט אין דער הייליקער תּורה ניט דעם שֵׂכל פון יעדער זאַך, נאָר דעם סוד, די געהיימנים, וואָס איז אין גאָטס וואָרט באַהאַלטן. די מיסטיקער אָדער „קַבָּליסטן“ זיינען געווען איבערצייגט, אַז די אָפענע תּורה פון משה רבֵנו איז נאָר אַ קלייד פאַר דער פאַרבאָרגענער תּורה, די סתרי־תּוֹרָה; פרומע הייליקע מענטשן קענען די דאָזיקע סודות אויפדעקן אין אַלע דערציילונגען און געזעצן פון דער תּורה און איבערגעבן דאָס ווי אַ טראַדיציע, אַ קַבָּלה, פון איין דור צו דעם אַנדערן. אין דער זעלביקער צייט ווען דער רַשבָ"א האָט אויסגערופן דעם חֵרם קעגן פרייער וויסנשאַפט און פילאָזאָפיע, האָט זיך אין שפּאַניע פאַרשפּרייט אַ בוך מיטן נאָמען „זוהַר“ („ליכטיקע שיין“), אַ גרויסער פירוש צו דער תּורה, אַ מין „פאַרבאָרגענער מֶדרָש“ (מֶדרָש הַנֶעלָם), פול מיט סודות וועגן דעם, וואָס טוט זיך אין הימל, ביי גאָט און די מַלאָכים, ביי די אַמאָליקע דורות, וואָס האָבן אויפגעלעבט אויף יענער וועלט, ביי צַדיקים אין גַן־עֶדן און ביי רשָעים אין גֵיהינום. מען האָט דערציילט, אַז דאָס בוך „זוהַר“ האָט געשריבן מיט טויזנט יאָר פריער דער הייליקער תַּנא פון אֶרץ־ישרָאל, רבי שימעון בֶּן יוחָאי. בשעת די רדיפות פון רוימישן קיסר אַדריאַן האָט זיך רבי שימעון אויסבאַהאַלטן מיט זיין זון דרייצען יאָר אין אַ הייל; דאָרטן האָט ער געהאַט זעאונגען פון הימל און האָט דאָס אַלץ באַשריבן אין אַ בוך. דאָס בוך האָט כּלומרשט געפונען אין אֶרץ־ישרָאל דער רמבַ"ן, וואָס אין אַנטלאָפן אַהין נאָך דעם באַרסעלאָנער דיספּוט, און האָט דאָס איבערגעשיקט קיין שפּאַניע. דאָ האָט

דאָס בוך איבערגעשריבן און פֿאַרשפּרייט דער קבליסט מ ש ה ד ע-ל ע אָ ן, וואָס האָט געשריבן אויך אייגענע ספרים אין קבלה. די קענגער פֿון קבלה האָבן געזאָגט, אַז משה דע-לעאָן אַליין האָט אָנגעשריבן דעם גאַנצן „זוהר“ אין דער אַלטער אַראַמעאישער שפּראַך און האָט צוגעטראַכט די מעשה װעגן ר׳ שמעון בן יוחאי כּדי מען זאָל מיינען, אַז דאָס איז אַן אַלטער הייליקער ספר. מיט דער צייט האָט מען טאַקע אָנגעהויבן גלייבן, אַז דער „זוהר“ שטאַמט פֿון דעם אַלטן תּנא, און דאָס בוך איז געוואָרן הייליק פֿאַרן פֿאָלק (דער „זוהר הקדוש“), באַזונדערס שפּעטער פֿאַר די חסידים.

דער גרונד-פּרינציפּ פֿון קבלה באַשטייט דערין, אַז גאָט, דער אייביקער, „אומענדלעכער“ („אין סוף“), האָט באַשאַפֿן די וועלט דורך אַזעלכע שאַפֿנדע קרעפֿטן, וואָס גייען אַרויס פֿון אים ווי שטראַלן פֿון דער זון און הייסן „ספירות“. צען ספירות מיט די נעמען: „פֿאַרשטאַנד“, „ליבע“, „שיינקייט“, „מאַכט“ און אַנדערע באַהערשן די וועלט און דורך זיי אַנטפּלעקט זיך גאָט צו די מענטשן. צווישן הימל און ערד איז פֿאַראַן אַ שטענדיקע פֿאַרבינדונג. די נשמה פֿון מענטשן קומט פֿון הימל אויף דער ערד און נאָך זיין טויט הויבט זי זיך אויף ווידער צום הימל אָדער גייט אַריין אין אַ גוף פֿון אַן אַנדער מענטשן (גילגול). אַזוי ווי אין הימל די ריינע מלאכים, טראָגן זיך אַרום אויף דער ערד אומריינע קליפּות, שדים, וואָס ציען דעם מענטשן צו זינדיקן קעגן גאָט, און מען דאַרף זיך היטן פֿון זיי. בכלל האָט די קבלה צונויפֿגעמישט די און יענע וועלט, ווירקלעכקייט און פֿאַנטאַזיע, און האָט אָפּגענומען ביים געזונטן מענטשלעכן פֿאַרשטאַנד די הערשאַפֿט איבער געפֿילן און איינדרוקן. דערפֿון זיינען שפּעטער אַרויסגעקומען פֿאַרשיידענע מיסטישע און משיחישע באַוועגונגען, וואָס האָבן דערשיטערט דאָס אידישע פֿאָלק.

די שטאַרקסטע קראַפֿט אין גייסטיקן לעבן איז דאָך געבליבן דער ר ב י נ י ז ם, וואָס האָט געשאַרפֿט דעם אידישן מוח מיטן לערנען גמרא און האָט רעגולירט דעם גאַנצן לעבנשטייגער דורך הונדערטער דינים פֿון תּלמוד, גאונישע און רבנישע פּסקים. אין 14-טן יאָרהונדערט האָט זיך אַנטוויקלט די ליטעראַטור פֿון „פּוסקים“: מען האָט געשריבן געזעצביכער, וווּ מען האָט געזאַמלט אַלע דינים און מנהגים, כּדי

יעדער פרומער איד זאָל וויסן ווי צו פירן זיך. דאָס גרעסטע געזעצבוך מיט דעם נאָמען „טורים“ האָט פאַרפאַסט רבי יַעקוֹב בֶּן־אָשֵׁר, דער זון פון דעם באַרימטן תלמודיסט אָשֵׁר בֶּן־יחיאֵל („דער ראָ״ש“) אין טאָלעדאָ. צום אונטערשייד פון דעם „רַמבַּ״מס „מִשנֶה תּוֹרה“, האָט זיך דער „בַּעל־הַטורים“ באַשעפטיקט ניט מיט די גרונד־פּרינציפּן פונם אידישן גלויבן און מאָראַל, נאָר מיט פאַרשיידענע דינים און אויסער־לעכע רעליגיעזע צערעמאָניעס. די „טורים“ באַשטייען פון פיר טיילן: „אוֹרַח־חַיִים“ — די דינים פון בית־הַמֶדרש, תפילה, שַׁבָּת און יום־טוב; „יוֹרה דעה“ — דינים פון כָּשר און טריפה, שחיטה, היגיענע; „אֶבֶן־עֶזר“ — געזעצן פאַר פאַמיליע־לעבן, חתונה, גט; „חוֹשֶׁן־מִשפָּט“ — ציוויל־רעכט און שטראָף־רעכט. אויפן גרונד פון די „טורים“ איז שפּעטער אויסגעוואַקסן אַ גאַנצע ליטעראַטור פון געזעצביכער, וואָס דער גרעסטער פון זיי איז געוואָרן מיט אַ פּאָר הונדערט יאָר שפּעטער דער „שולחָן ערוך“.

---

33. די שלעכטע צייט אין שפּאַניע ביזן גֵירוּש

העכער טויזנט יאָר האָבן געלעבט אידן אין שפּאַניע. דער אָנהויב, ווי מיר האָבן געזען, איז געווען אַ שלעכטער: די פאַנאַטישע וועסט־גאָטן האָבן אינגאַנצן פאַרבאָטן די אידישע רעליגיע און פלעגן מיט געוואַלט שמַדן אידישע קינדער; דערנאָך זיינען געקומען די אַראַבער און האָבן באַפרייט די אידן פון בייזע קריסטלעכע הערשער; עס האָט זיך אָנגעהויבן די „גאָלדענע צייט“ פון אַראַביש־אידישער קולטור. ווען די קריסטלעכע מלכים פון קאַסטיליע און אַראַגאָניע האָבן צוריק אָפּגענומען דאָס לאַנד ביי די אַראַבער, האָבן זיי זיך געמוזט באַציען גוט צו אידן, וואָס זיינען געווען די רייכסטע און געבילדעטסטע מענטשן אין שפּאַניע און האָבן מיטגעהאָלפן בויען די נייע מלוכות. אָבער מיט דער צייט איז אין לאַנד אַלץ שטאַרקער געוואָרן די מאַכט פון די קאַטוילישע גַלָחים און מאָנאַכן, וואָס האָבן פיינט געהאַט דעם אידן, ווי אַ לעבעדיקן עֵדוּת קעגן דער דאָגמע וועגן גאָטס זון; די פאַנאַ־טיקער פון דער קירך האָבן געזייט די שינאָה צום אידן אין דער שפּאַ־נישער פאָלקס־מאַסע און אין די העכערע קלאַסן, וואָס האָבן ניט געקענט

רוּאיק צוּזעען, ווי אידן ווערן רייך און שטאַרק, ווי פיל פון זיי זיינען נאָענט צוּ דער רעגירוּנג, ווערן שטייער־זאַמלער, פינאַנץ־מיניסטאָרן, הויף־לייט ביים קיניג און שפּילן אַ גרויסע ראָלע אין פּאָליטיק. די פרוּמע קריסטן האָבן מיט קינאָה געקוּקט אויף דער אידישער שוּל אין טאָלעדאָ, וואָס איז געווען דער שענסטער בנין אין שטאָט (שפּעטער האָט מען זי פאַרוואַנדלט אין אַ קלויסטער; זע בילד 32 זייט 180).

צום סוף 14־טן יאָרהוּנדערט איז שוין די פּאַרזייטע אידן־פיינד־שאַפט געוואָרן רייף, און די גלחים האָבן געקענט צוּטרעטן צוּ דער אַרבעט. אין דער קאַסטילישער שטאָט סעווילאַ האָט דער פאַנאַטישער גלח, פערנאַנד מאַרטינעס געשריען אין די קירכן און אין די גאַסן, אַז אידן הערשן אין שפּאַניע און אויב עס וועט ווייטער אַזוי גיין, וועלן זיי פאַרוואַנדלען אַלע קירכן אין סינאַגאָגעס; ער האָט גערופן דאָס פאָלק אויסצוּראָטן די „פיינד פון קריסטוּסן“ און פאַרוואַנדלען זייערע סינאַגאָגעס אין קירכן. ער האָט אַזוי לאַנג געהעצט, ביז אין איין זוּמער־טאָג (1391) האָט דער צערייצטער המון אוּנטערגעצוּנדן די אידישע הייזער אין סעווילאַ און האָט אויסגעהרגעט ביז פיר טויזנט מענטשן; די איבעריקע האָבן זיך געראַטעוועט פון טויט דערמיט, וואָס זיי האָבן זיך געטויפט. דאָסזעלבע איז פאָרגעקוּמען אין דער הויפּט־שטאָט פון קאַסטיליע טאָלעדאָ, אין די אַראַגאָנישע שטעט וואַלענסיע און באַרסעלאָנע און אין אַנדערע ערטער פון ביידע שפּאַנישע מלוּכות. דאָס איז געווען אַ מין נייער קרייץ־צוּג אין שפּאַניע — אין דעם לאַנד, וואָס האָט מיט דריי הוּנדערט יאָר צוּריק ניט איבערגעלעבט דעם ערשטן דייטש־פראַנצויזישן קרייץ־צוּג. דענסטמאָל האָבן זיך די דייטשע און פראַנצויזישע אידן געלאָזט אויסהרגענען דוּרך די קרייצטרעגער און נאָר איינצלנע מענטשן האָבן זיך אויף אַ צייט געטויפט; אין שפּאַניע אָבער האָט אַ גרויסער טייל אידן זיך געטויפט מיט דער האָפענוּנג שפּעטער אוּמקערן זיך צוּ זייער גלויבן, אָבער זיי האָבן זיך שווער אַנטוישט אין זייערע האָפענוּנגען.

באַלד נאָך די פּאָגראָמען, ווען די „אַנוּסים“ (מיט געוואַלט גע־טויפטע) האָבן געפּרוּבט אַראָפּוואַרפן פון זיך דעם יאָך פון קריסטנטוּם און אַוועקגיין פון דער קירך צוּריק אין דער סינאַגאָגע, האָבן די גלחים געמאַכט אַ שרעקלעכן רעש; באַנדעס פאַנאַטישע מאָנאַכן, אוּנטער דער

אָנפירונג פון איינעם וויסענטע פערער, פלעגן ניין פון הויז צו הויז מיט אַ גרויסן קרייץ און טרייבן די אַנוסים אין די קלויסטערס; פיל אָנגעשראָקענע אידישע פאַמיליעס זיינען ווידער אַריינגעטריבן געוואָרן אין שמד (1412). צו די בייזע פאַרפאָלגער זיינען צוגעשטאַנען צוויי פון די ערשטע אַנוסים, וואָס האָבן זיך געטויפט ניט נאָר כדי צו ראַטעווען דאָס לעבן, נאָר כדי צו מאַכן אַ גוט לעבן: געוועזענע תּלמודיסטן שלומה הלוי און יהושוע לאָרקי. דער ערשטער איז געוואָרן אַ קאַטוילישער גלח און דערנאָך אַ בישאָף אין בורגאָס אונטער דעם נאָמען פּאַול דע סאַנטאַ מאַריאַ; דער צווייטער האָט זיך גערופן געראָנימאָ דע סאַנטאַ-פע און איז געוואָרן אַ מיסיאָנער צו פאַרשפּרייטן דעם קריסטנטום צווישן אידן. ביידע משומדים האָבן זיך פאַראייניקט מיט דעם שפּאַנישן פּויפּסט בענעדיקט XIII און איינגערעדט אים, אַז ער זאָל צונויפרופן די גרעסטע רבנים און אידישע געלערנטע פון שפּאַניע אויף אַ רעליגיעזן דיספּוט מיט די גלחים אין דער שטאָט טאָרטאָזאַ. די כּוונה איז געווען צו באַווייזן עפנטלעך די פאַלשקייט פון דער אידישער אמונה און נויטן די „פאַרבלאָנדזשעטע“, זיי זאָלן אַריין אין דער קירך. דער דיספּוט האָט זיך געצויגן אויף ניין און זעכציק פאַרזאַמלונגען, וואָס פלעגן פאָרקומען אַלע וואָך אין משך פון אָנדערטהאַלבן יאָר (1412—1413). פון אידישן צד זיינען געווען די בעסטע קעפּ, צווישן זיי רבי יוסף אלבאָ, דער מחבר פון „ספר-העיקרים“ וועגן די דאָגמען פון אידישן גלויבן. פון קריסטלעכן צד איז דער פּויפּסט בענעדיקט אַליין געווען פאָרזיצער און דער משומד געראָנימאָ האָט געפירט די טענות קעגן דעם תּלמוד. די אידישע דעלעגאַטן האָבן ניט געקענט שאַרף ענטפערן אויף די קריסטלעכע טענות, מורא האָבנדיק פאַר די מאָנאַכישע באַנדעס, אָבער דאָך האָבן זיי זיך ניט אונטערגעגעבן. זעענדיק, אַז מיט וויכּוחים קען מען גאָרנישט מאַכן, האָבן די קאַטוילישע גלחים ווייטער געפירט זייער מיסיאָנערן-אַרבעט צווישן אידן מיטן פּויסט: מיט טעראָר און פּאָגראָמען.

די צאָל אַנוסים איז אַלץ געוואַקסן, נאָר איצט זיינען זיי שוין געווען מער פּאָרזיכטיק: אָפן פלעגן זיי באַזוכן די קירך און האַלטן די קריסטלעכע אמונה און אירע מנהגים, אָבער פאַרבאָרגענערהייט, ביי זיך אין די הייזער, פלעגן זיי אָפּהיטן אידישע רעליגיעזע מנהגים: אידישע

תּפילות, שבת און יום־טוב, כּשרע שפּייז אד"ג. אַ לאַנגע צייט האָט זיך זיי איינגעגעבן אַזוי פאַרמאַסקירן זיך, אַז מען האָט זיי געהאַלטן פאַר אמתע קריסטן: זיי זיינען אַריינגענומען געוואָרן אין דער קריסט־לעכער געזעלשאַפט און פיל פון זיי האָבן פאַרנומען הויכע שטעלעס אין דער רעגירונג. ניט אַלעמאָל אָבער האָבן זיי זיך געקענט אויס־באַהאַלטן פון די קאַטוילישע שפּיאָנען. מען האָט באַמערקט, אַז פיל אַנוסים אָדער „נייע קריסטן" פאַלשעווען, און מען האָט אַזעלכע אַנ־גערופן מיטן זידל־וואָרט „מאַראַנען" (פאַרפלוכטע, שווינען). אין עטלעכע ערטער (טאָלעדאָ, קאָרדאָוואַ און אַנ־דערע) איז געקומען צו אָנפאַלן אויף מאַראַנישע הייזער און צו בלוט־פאַר־גיסונג.

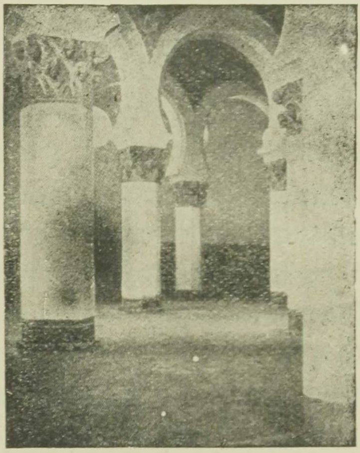

32. די געוועזענע סינאַגאָגע אין טאָלעדאָ (איצט דער קלויסטער „סאַנטאַ מאַריאַ")

אַ לאַנגע צייט האָבן זיך די הער־שער פון קאַסטיליע און אַראַגאָניע גע־האַלטן נייטראַל אין דעם גלויבנס־קריג, וואָס האָט זיך צעפלאַקערט אין זייערע לענדער. אָבער צום סוף פון 15־טן יאָרהונדערט האָט זיך די לאַגע געביטן: די קאַסטילישע קיניגין איזאַבעלאַ האָט חתונה געהאַט מיט דעם אַראַגאָנישן קיניג פערדינאַנד דעם קאַטאָליק און זיי האָבן פאַראייניקט זייערע מלוכות אין איין גרויסער שפּאַנישער מלוכה. ביידע זיינען געווען פאַנאַטיש פרום און האָבן געטרוימט וועגן דעם, ווי אויסצוראָטן אַלע ניט־קאַטאָליקן — אידן, מאַראַנען, מוסול־מענער און קריסטלעכע אפּיקורסים — און שאַפן אַ ריין־קאַטוילישע שפּאַניע. צוערשט האָבן זיי זיך גענומען פאַר די מאַראַנען. פערדינאַנד און איזאַבעלאַ האָבן אויסגעבעטן ביים רוימישן פּויפּסט אַן ער־לויבעניש צו גרינדן אין שפּאַניע אַ נייע אינקוויזיציע — אַ באַ־זונדערן מלוכה־טריבונאַל, וואָס זאָל אויסזוכן און באַשטראָפן אַלע קריסטן, וואָס זיינען ניט געטריי דעם קאַטוילישן גלויבן; דערביי האָבן זיי דער

עיקר געהאַט אין זינען די „ניי־קריסטן", די מאַראַנען, באַזונדערס די רייכע, ווייל לויטן געזעץ פון דער נייער אינקוויזיציע האָט דער קיניג געהאַט דאָס רעכט צונעמען דעם גאַנצן פאַרמעגן, וואָס מען האָט קאָנפיסקירט ביי די באַשטראָפטע. אַזוי אַרום האָט דאָס קיניגס־פּאָר געקאָנט מאַכן אי אַ פרומען אי אַ גוטן געשעפט.

אין יאָר 1481 האָט זיך אין סעווילאַ געעפנט דער ערשטער טריבונאַל פון דער אינקוויזיציע, און אין צוויי יאָר אַרום איז דאָרטן באַשטימט געוואָרן פאַר אַ גרויס־אינקוויזיטאָר דער הויף־גלח ביי דער קיניגין, דער שרעקלעכער פאַנאַטיקער טאָמאַס טאָרקוועמאַדאָ. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אַרעסטן און טויט־שטראָפן פון מאַראַנען. מען האָט שטרענג פאַרזאָגט אַלע קריסטן, זיי זאָלן זיך צוקוקן צום לעבן פון די מאַראַנען און איבערגעבן דער אינקוויזיציע וועגן אַלץ, וואָס זיי וועלן באַמערקן: צי היטן די מאַראַנען אָפּ ביי זיך אין הויז אידישע מִנהגים, צי קאָכן זיי בעסערע מאַכָלים און טוען אָן בעסערע קליידער צו שבת און יום־טוב, צי שטייען זיי מיטן פנים צו מִזרח ביי דער תּפילה און אַזוי ווייטער. די מסירות האָבן זיך געמערט פון טאָג צו טאָג, און אינגעכן זיינען די געפענגענישן געוואָרן פול מיט אַרעסטירטע מאַראַנען. מען האָט די אומגליקלעכע שרעקלעך געפייניקט, כּדי זיי זאָלן זיך מודה זיין אין זייערע „זינד" און אָנווייזן זייערע קרובים און פריינד, וואָס זינדיקן אויך קעגן דעם קריסטלעכן גאָט. די שולדיקע פלעגט מען פאַרמִשפּטן צו פאַרברענען לעבעדיקערהייט אויף אַ באַזונדער פּלאַץ, וואו עס איז געשטאַנען אַ „קוועמאַדעראָ" — אַ שאַפאָט מיט אַ האָלץ־הויפן. די צערעמאָניע פון פאַרברענען האָט געהייסן „אויטאָ־דאַ־פע" (דער אַקט פון גלויבן). אין משך פון צען חדשים אין יאָר 1481 זיינען אין סעווילאַ אַליין פאַרברענט געוואָרן דריי הונדערט מאַראַנען; נאָך מער זיינען פאַרמִשפּט געוואָרן צו אייביקער געפענגעניש אָדער צו טראָגן אַ „תּשובה־העמד", אַ סימן פון חרטה אויף זייערע חטאים. אין פערדינאַנדס קאַסע איז אַריינגעקומען אַן אוצר מיט גאָלד פון די פאַרמעגנס, וואָס מען האָט קאָנפיסקירט ביי די באַשטראָפטע מאַראַנען.

טאָרקוועמאַדאָ האָט פאַרשפּרייט די ווירקונג פון דער אינקוויזיציע אויף גאַנץ קאַסטיליע. מען האָט געמאַכט אויטאָ־דאַ־פעס אויך אין

.33 שפּאַנישע אינקוויזיציע: „אויטאָ דאַ־פע“

דער הויפטשטאָט טאָלעדאָ. דאָס פאַרברענען פון לעבעדיקע מענטשן האָט געהייסן בײַ די אינקוויזיטאָרן „טויט־שטראָף אָן בלוט־פאַרגיסונג“: די תּלינים האָבן בלומרשט ניט געוואָלט האַקן קעפ און פערגיסן מענטש־לעך בלוט און דערפאַר האָבן זיי געברענט זייערע קרבנות. אין אראַ־

34. שפּאַנישע אינקוויזיציע. „קוועמאַדעראָ“

גאָניע האָט אָפגעטאָן שרעקלעכע מַעשׂים דער הויפט־אינקוויזיטאָר אַרבועס. די מאַראַנען פון דער שטאָט סאַראַגאָסאַ האָבן באַשלאָסן אים צו טויטן. איינמאָל, ווען אַרבועס האָט תּפילה געטאָן אַליין אין דער קירך, שטייענדיק אויף די קני פאַרן אַלטאַר, זיינען אַריין דריי מאַראַנען און האָבן אים דערשטאָכן מיט אַ שפּיז. די מערדער האָט מען ניט געקענט כאַפּן, האָט מען אַרעסטירט אַנדערע מאַראַנען מיט דעם אויסרייד, אַז זיי האָבן געהאָלפן די פאַרברעכער. די טריבונאַלן פון דער אינקוויזיציע האָבן געוואָרפן אויפן „קוועמאַדעראָ“ הונדערטער מענטשן.

אָבער מאַראַנען זיינען געווען אין לאַנד פיל טויזנטער, און אַלעמען האָט מען ניט געקענט אויסראָטן. פון איין זייט זיינען זיי געווען פאַר־

בונדן מיט אידישע מִשפָּחות, פון וועלכע זיי האָבן געשטאַמט, און פון דער אַנדערער מיט קריסטלעכע פאַמיליעס, אָפט פון דער הויכער אַריסטאָקראַטיע. פיל האָבן פאַרנומען הויכע פּאָסטנס אין דער רעגירונג און אין דער אַרמיי. מען האָט פאַרשטאַנען, אַז כּל זמן אין שפּאַניע וועלן לעבן ניט געשמַדטע אידן, וועלן די מאַראַנען ניט ווערן אָמתע קריסטן. מוז מען, הייסט עס, אַרויסטרייבן אידן פון גאַנצן לאַנד. צו דעם געדאַנק זיינען פערדינאַנד און איזאַבעלאַ געקומען אין אַ צייט, ווען די גאַנצע שפּאַנישע פּאָליטיק האָט אָנגענומען נייע פאָרמען. צום סוף פון פופצענטן יאָרהונדערט האָבן די קריסטלעכע הערשער איינ־גענומען דעם לעצטן נעסט פון דער אַמאָליקער אַראַבישער שפּאַניע: די שטאָט גראַנאַדאַ, וואו עס האָט געהערשט אַ מוסולמענישער עֶמיר. איצט איז גאַנץ שפּאַניע געווען אונטער קריסטלעכער הערשאַפט, אָבער כּדי צו מאַכן זי פאַר אַ ריין קריסטלעך לאַנד האָט מען געדאַרפט אַרויסטרייבן אידן און אַראַבער. האָט מען אָנגעהויבן פון אידן. אַזוי האָט טאָרקוועמאַדאָ אַן עֵצָה געגעבן דעם קיניגלעכן פּאָר. אין מערץ יאָר 1492 האָבן פערדינאַנד און איזאַבעלאַ אונטערגעשריבן אַ דעקרעט, אַז אין דריי חדשים אַרום מוזן אַלע אידן פאַרלאָזן שפּאַניע; זיי קענען פאַרקויפן אָדער פאַרשענקען זייערע הייזער און מיטנעמען זייערע זאַכן, חוץ גאָלד, זילבער און געלט.

דער דעקרעט האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף אַלע שפּאַנישע אידן. צוויי פאָרשטייער פון די אידישע קהילות זיינען געקומען צו פערדינאַנדן בעטן אים, ער זאָל אָפּשאַפן די בייזע גזירה. דאָס זיינען געווען מענטשן זייער נאָענטע צום קיניגלעכן הויף: דער פּרנס אַ ב ר ה ם ס ע נ י א ָ ר, וואָס פלעגט צושטעלן דעם קיניג די שטייערן פון די אידישע קהילות, און דער באַרימטער דענקער און פּאָליטיקער דאָן י צ ח ק אַ ב ר בּ נ א ל (אַבראַוואַנעל), וואָס איז אַמאָל געווען פינאַנץ־פאַרוואַלטער ביים פּאָרטוגעזישן קיניג און שפּעטער ביים שפּאַנישן. ביידע האָבן אָנגעבאָטן פערדינאַנדן אויסקויף־געלט פון די אידישע קהילות דרייסיק טויזנט דוקאַטן, אויב ער וועט אָפּשאַפן די גזירה פון גירוש. דער קיניג איז שוין גרייט געווען נאָכצוגעבן, אָבער דאָ האָט זיך אין פּאַלאַץ אַריינגעריסן מיט אַ צלם אין האַנט דער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאַדאָ און אַ געשריי געטאָן, ווענדנדיק זיך צום קיניג און

צו דער קיניגין: „יודאַ האָט אַמאָל פאַרקויפט קריסטוסן פאַר דרייסיק זילבערשטיק און איר ווילט אים פאַרקויפן פאַר דרייסיק טויזנט גאָלד־שטיק!" דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער פרומער קיניגין איזאַבעלאַ, און די אידישע שלוחים האָבן געמוזט אַוועקגיין מיט אַן אָפּזאָג. סוף אַפּריל האָט מען אויסגערופן אין גאַנצן לאַנד, אַז ביז סוף יולי מוזן אַלע אידן פאַרלאָזן שפּאַניע; ווער ס'וועט בלייבן, וועט באַשטראָפט ווערן מיט טויט, סיידן ער וועט זיך שמדן.

אין די טרויער־טעג אַרום תשעה באָב האָבן זיך אַ פּאָר הונדערט טויזנט אידן אין אַלע שטעט פון שפּאַניע געזעגנט מיט די קבֿרים פון זייערע עלטערן און זיך געלאָזט אין וועג. אַ גרויסער טייל איז אַוועק אין די נאָענטע שטעט פון פּאָרטוגאַל, אַנדערע זיינען געפאָרן מיט שיפן איבערן ים ווייטער — קיין איטאַליע און טערקיי, קיין מאַראָקאָ און אַנדערע לענדער פון צפון־אַפריקע.

די, וואָס זיינען געקומען קיין פּאָרטוגאַל, האָבן פאַר גרויסע געלט באַקומען פון דאָרטיקן קיניג יואַן אַן ערלויבעניש צו בלייבן אין לאַנד אַכט חדשים. ווען דער טערמין האָט זיך געענדיקט, האָט מען זיי אָנגעהויבן טרייבן אָן רחמנות; די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין געלט אויף רייזע־קאָסטן, האָט מען פאַרקויפט פאַר קנעכט און זייערע קינדער געטויפט. ענדלעך האָט דער יונגער קיניג מאַנועל, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון פערדינאַנד און איזאַבעלאַ, באַשלאָסן פאַרטרייבן אַלע אידן אויך פון פּאָרטוגאַל, אַפילו יענע, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט פון אַלטע צייטן. צענדליקער טויזנט מענטשן האָט מען צונויפגעטריבן אין פּאָרטוגאַלס הויפּטשטאָט ליסאַבאָן, כּדי אַרויפצוזעצן זיי אויף שיפן און פאַרשיקן אין ווייטע לענדער. פאַר זייער אַוועקפאָרן האָבן פאַנאַטישע גלחים און סאָלדאַטן געשלעפּט זייערע קינדער אין די קירכן און דאָרטן מיט געוואַלט געטויפט. אַ סך פון די אומגליקלעכע עלטערן האָבן זיך פרייוויליק געטויפט, כּדי צו בלייבן מיט זייערע קינדער און שפּעטער זיי און זיך אַליין צו ראַטעווען פון גוישע הענט. אַזוי זיינען געוואָרן „מאַראַנען" אויך אין פּאָרטוגאַל. אַלע, וואָס זיינען געבליבן געטריי דעם אידישן גלויבן און פאָלק, האָבן פאַרלאָזן פּאָרטוגאַל אין יאָר 1498, זעקס יאָר נאָך גירוש שפּאַניע. זיי האָבן זיך געטראָגן איבערן ים, זוכנדיק אַ לאַנד וואו צו באַזעצן זיך.

אויפן וועג זיינען אַ סך אומגעקומען פון הונגער און קראַנקהייטן; אַנדערע זיינען אַריינגעפאַלן אין די הענט פון ים־רויבער און פאַרקויפט געוואָרן פאַר קנעכט.

אַזוי זיינען פאַרשוואונדן געוואָרן די אַמאָליקע בליענדיקע אידישע קהילות אין שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. אין ביידע לענדער זיינען געבליבן נאָר די באַהאַלטענע אידן, די מאַראַנען, וועמען עס איז באַשערט געווען ליידן די גרעסטע צרות נאָך אַ פּאָר הונדערט יאָר.

---

34. די צרות אין דייטשלאַנד ביזן סוף מיטלאַלטער

אויסער שפּאַניע איז אין מיטלאַלטער דער גרעסטער אידישער צענטער געווען אין דייטשלאַנד. דאָס זיינען געווען צוויי פאַרשיידענע טיפּן אידן: די שפּאַנישע ספרדים און די דייטשע אשכנזים. די ספרדים האָבן אַ לאַנגע צייט געלעבט פריי, געפירט גרויסע האַנדלס־געשעפטן און האָבן זיך אָפט געפילט ווי אין אַן אייגענעם לאַנד, ביז וואַנען אויף זיי איז ניט געקומען דער אומגליק פון שמד און גירוש. די אשכנזים האָבן זייער גרויסן אומגליק, די צרות פון די קרייץ־צוגן, דורכגעמאַכט פריער, נאָך אין 12־טן יאָרהונדערט, און דערנאָך זיינען זיי געבליבן אָרים, דערשלאָגן, אָפּגעזונדערט פון דער אַרומיקער באַפעלקערונג און האָבן געלעבט נאָר מיט דעם חסד פון די דייטשע קיסרים אָדער זייערע פעאָדאַלן, וואָס האָבן זיי געשיצט פון פּאָגראָמען. דייטשע אידן זיינען געוואָרן „קאַמער־קנעכט" („סערווי קאַמערע"), דינער פון קיניגלעכן הויף, ווייל זיי האָבן געמוזט צאָלן דעם קיסר און די פירשטן שוין־געלט דערפאַר, וואָס מען האָט זיי געלאָזט לעבן און עפּעס פאַרדינען פון האַנדל אָדער מלאכה. אָפט האָט דער איד געמוזט טראָגן גאָר אַנדערע קליידער, ווי די קריסטן, אָדער אַ באַזונדער צייכן אויפן אויבערשטן מאַנטל, די „געלע לאַטע" אָדער אַ שפּיציקן הוט מיט הערנער, וואָס האָט אים געמאַכט לעכערלעך אין גאַס. אומעטום אין די שטעט האָבן אידן געוואוינט אין באַזונדערע גאַסן, אָן אַ זייט פון דער גוייִשער שטאָט. נאָר דאָ, אין דער אידישער שטאָט, אין דער קהילה, אַרום זיין סינאַגאָגע און זיינע שולן, האָט זיך דער איד געפילט אין דער היים, גייסטיק פריי פון דעם אויסערלעכן

דרוק. די רַבָּנים און נְבָאים פון דער קהילה זיינען געווען ווי א מין אידישע רעגירונג: מען האָט געשאַפן אָרדענונג אין די סאָציאַלע באַציאונגען, געזאָרגט וועגן הילף פאַר אָרימעלייט (צדָקה), וועגן קינדער-ערציאונג, חדָרים און ישיבות, וועגן שוץ קעגן פיינדלעכע אַרויס-טרעטונגען פון די קריסטלעכע שכנים.

נאָך דעם גרויסן אומגליק פון די קרייץ-צוגן האָט זיך געצויגן א לאַנגע קייט פון קליינע צָרות. די קריסטלעכע בירגער, וואָס פלעגן ניט פאַרגינען דעם אידן זיין פרנסה פון קליינהאַנדל, מלָאכה אָדער קליינע קרעדיט-געשעפטן, האָבן שטענדיק געזוכט א בילבול אויף אים און אויף דער גאַנצער אידישער קהילה. דאָס איז געווען גאָר לייכט אין יענער צייט פון פינצטערן אָבערגלויבן, וואָס האָט געהערשט אין די פאָלקס-מאַסן און אַפילו אין די העכערע קלאַסן. פון פראַנקרייך האָט מען אַהער פאַרטראָגן די בייזע „עלילת-דָם", די נאַרישע באַשולדיקונג, אַז אידן צאַפן בלוט פון קריסטלעכע קינדער צו פסח. ווייטער האָט זיך פאַרשפּרייט די האָסטיע-באַשולדיקונג, אַז אידן גנבענען פון די קירכן דאָס „הייליקע ברויט" און שניידן און שטעכן דאָס, ביז עס טריפט דערפון בלוט, דער סימבאָל פון צעשניידן יעזוסעס קערפּער. וואו נאָר ערגעץ פלעגט פאַרפאַלן ווערן א קריסטלעך קינד, אָדער מען פלעגט צופעליק געפינען א טויטן קערפּער אין וואַלד אָדער אין וואַסער, פלעגט זיך די קריסטלעכע מאַסע וואַרפן שלאָגן אידן. איינמאָל האָט מען הינטער דער שטאָט פולדאַ געפונען פינף טויטע קינדער פון א קריסטלעכן מילנער, און מען האָט געלאָזט א קלאַנג, אַז צוויי אידן האָבן זיי געהרגעט; דאַן איז אַ באַנדע קרייצטרעגער באַפאַלן די שטאָט און אויסגעקוילעט דרייסיק אידישע פאַמיליעס (יאָר 1235). דער קיסר פרידריך II האָט באַשטימט א קאָמיסיע אויף אויספאָרשן, צי באַנוצן אידן ווירקלעך בלוט צו פסח. די קאָמיסיע האָט זיך אַרויסגעזאָגט בכלל קעגן אַזא באַשולדיקונג. און דאָך האָבן די בלוט-בילבולים ניט אויפגעהערט. כמעט אַלע יאָר צו פסח פלעגט זיך אין וואָסער עס איז אָרט באַווייזן עפּעס א געהרגעטער, און די שולד פלעגט מען אַרויפוואַרפן אויף אידן. דאַן האָבן זיך אידישע קהילות געווענדעט צום רוימישן פויפּסט און געבעטן, ער זאָל אַרויס-זאָגן זיין וואָרט קעגן דער ליגנערישער באַשולדיקונג. גראָד איז אין

יענער צייט געווען אַן ערלעכער פּויפּסט, אינאָצענץ (אינאָקענטי) IV, וואָס די אידישע צרות האָבן אים גערירט. אין 1247 האָט ער פונאַנדערגעשיקט צו די בישאָפּס אין אַלע לענדער אַ בולאַ (פּויפּסטלעכער דעקרעט) מיט אַזאַ אינהאַלט: „מיר האָבן געהערט די ביטערע קלאָגן פון די אידן, אַז מען מאַכט אויף זיי מיאוסע בילבולים כדי צו האָבן אַן אויסרייד אָנצופאַלן אויף זיי און רויבן זייער האָב און גוטס. ווען נאָר מען געפינט אַ טויטן קערפּער פון אַ דערהרגעטן מענטשן, וואַרפט מען אַרויף די שולד אויף אידן. אָן אַ געריכטלעכער אויספאָרשונג פאַרשפאַרט מען אומשולדיקע מענטשן אין תפיסה, מען מאַטערט זיי און פאַרמשפּט זיי צו אַ שענדלעכן טויט. אַזוי קומט אויס אידן צו ליידן פון היינטיקע פירשטן און הערשער נאָך מער, ווי זייערע עלטערן אין מצרַים פון פּרעהן. אַזוי ווי מיר ווילן ניט מען זאָל פייניקן אידן, וואָס דער באַרמהערציקער גאָט וואַרט אויף זייער אומקער (צום קריסטלעכן גלויבן), הייסן מיר אייך זיין צו זיי פריינדלעך. אויב כ'וועט זיך ווייטער טרעפן, אַז אידן וועלן זיין ניט געזעצלעך געדריקט דורך גַלָחים, אַדעללייט אָדער שׂרָרות, זאָלט איר ניט דערלאָזן דערצו“.

אין 14-טן יאָרהונדערט (1348—1349) האָט אַ נייער אומגליק חָרוּב געמאַכט מיטאַמאָל אַ סך אידישע קהילות אין דייטשלאַנד. אין אייראָפּע האָט זיך פאַרשפּרייט אַ שרעקלעכע מַגֵיפה, אַן עפּידעמישע קראַנקהייט, פאַרטראָגן פון אַזיע, וואָס האָט געהייסן „דער שוואַרצער טויט“. הונדערטער טויזנטער מענטשן זיינען געשטאָרבן פון איר, גאַנצע שטעט זיינען געבליבן אָן איינוואוינער; פון שרעק זיינען אַ סך מענטשן אַראָפּ פון זינען. אויך אידן פלעגן שטאַרבן פון דער עפּידעמיע, אָבער אין אַ קלענערער צאָל ווי קריסטן, ווייל לויט די געזעצן פון זייער רעליגיע זיינען אידן געווען מער אָפּגעהיט אין עסן, טרינקען און אַנדערע זאַכן. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז אין פאָלק האָט זיך פאַרשפּרייט אַ פאַלשער קלאַנג, אַז אידן זיינען שולדיק אין דער עפּידעמיע: זיי האָבן כלומרשט אַריינגעשאָטן גיפט אין די ברונעמס און טייכן און האָבן פאַרסַמט דאָס וואַסער, וואָס אַלע טרינקען. דאָס האָט צערייצט די קריסטלעכע מאַסן און זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף אידן. אין די שטעט שטראַסבורג און קעלן, מאַינץ, וואָרמס און פראַנקפורט האָט מען טויזנטער אידן אויסגעהרגעט און זייערע הייזער פאַרברענט.

אין שטראַסבורג האָט מען פאַרטריבן צוויי טויזנט אידן אויפן בית-עולם און דאָרטן אַריינגעוואָרפן אין אַ ברענענדיקן האָלץ-הויפן; נאָר די ווייניקע, וואָס זיינען מרוצה געוואָרן צו טויפן זיך, האָט מען אַרויסגעשלעפּט פון פייער און געראַטעוועט; אידישע הייזער האָט מען צעטיילט צווישן קריסטלעכע בירגער — אַ שיינע מתנה פאַר זייער אַרבעט אין דעם „יודענבראַנד“. אין וואָרמס האָבן זיך די אידן ניט דערוואַרט מען זאָל זיי ברענען: זיי האָבן אַליין אונטערגעצונדן זייערע הייזער און זיינען דאָרטן פאַרברענט געוואָרן. אין מאַינץ האָבן זיך אידן געשטעלט אַנטקעגן און געהרגעט צוויי הונדערט מערדער, אָבער דאָס האָט נאָך מער צערייצט די ווילדע מענטשלעכע חיות — און זעקס טויזנט אידן האָבן זיך געבראַכט פאַר אַ „פייער-קרבן“ אין זייערע ברענענדיקע הייזער. די, וואָס זיינען גאַנץ געבליבן, זיינען זיך צעלאָפן אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס קיין פוילן. אין די „סליחות“ פון יענע צייטן האָבן די אומגליקלעכע אויסגעגאָסן זייער ביטער האַרץ פאַר גאָט און געפרעגט אים, פאַרוואָס באַגייט ער זיך אַזוי מיט זיין פאָלק ישראל; אָבער דער הימל האָט געשוויגן, און די קלאָגער האָבן זיך געמוזט טרייסטן מיט דעם גלויבן, אַז זיי ליידן אויף דער פאַרבלוטיקטער ערדישער וועלט פאַר אַ בעסערער וועלט, פאַרן „עוֹלָם הַבָּא“, וואָס וועט קומען אין משיחס צייטן.

ניט אַזוי גיך האָבן זיך די פאַרטריבענע און צעלאָפענע אידן אומגעקערט אין זייערע חרובע שטעט און אויפגעבויט זייערע פאַרברענטע הייזער. די שטעט-פאַרוואַלטונגען (מאַגיסטראַטן) האָבן זיי אַריינגעלאָזט צוריק אויף זייער שווערע באַדינגונגען. מען האָט מיט זיי געמאַכט קאָנטראַקטן, אַז זיי מעגן וואוינען אין שטאָט ביז וואַנען דער מאַגיסטראַט וועט דאָס ערלויבן, אַז זיי דאַרפן צאָלן שטייער אַלעמען: דער שטאָט-פאַרוואַלטונג, דעם פירשט, דעם בישאָף און דעם קיסר; מען טאָר זיי ניט אַריינעמען אין די פאַרבאַנדן פון הענדלער און האַנטווערקער; זיי מעגן זיך פאַרנעמען מיט קרעדיט, מיט פאַרלייען געלט אויף פּראָצענט, אָבער אָפט פלעגן די הערשער באַפרייען די בעלי-חובות פון אָפּצאָלן זייער חוב דעם אידן, אָדער זיי פלעגן אַליין אָפּנעמען ביי אים אַ גרויסן טייל פון זיין געלט. אַזוי זיינען אידן געוואָרן ווי פרעמדע, צייטווייליקע געסט אין יענע שטעט, וואו זייערע

עלטערן האָבן געלעבט הונדערטער יאָרן. אין 15־טן יאָרהונדערט פלעגן פאַרשיידענע הערשער — דער קיסר, די פירשטן און די מאַגיסטראַטן — אָפט פאַרטרייבן אידן פון דער אָדער יענער שטאָט (פון ווין אין יאָר 1421, שפּעטער פון מאַינץ, מאַגדעבורג און אַנדערע). צו אַן אַלגעמיינעם גירוש, ווי אַמאָל אין פראַנקרייך און שפּעטער אין שפּאַניע, איז דאָ ניט געקומען, אָבער דער איד אין דייטשלאַנד האָט שוין ניט געפילט קיין פעסטן באָדן אונטער זיינע פיס.

אין זיין ג ײ ס ט י ק ן לעבן איז דער דייטשער איד געשטאַנען אויף אַ פעסטן, אָבער אויף גאָר אַ שמאָלן באָדן. דאָ איז ניט צו זען די ברייטע און רייכע קולטור פון די שפּאַנישע אידן, דעם גרויסן אידעען־קאַמף צווישן פּראָגרעסיווע און קאָנסערוואַטיווע. אַלע זיינען דאָ געווען שטרענג קאָנסערוואַטיוו, פרום, ווייט פון וועלטלעכע וויסנשאַפטן. די גאַנצע ערציאונג אין די שולן איז געווען אַ תּלמודיש־רבנישע. די ליטעראַטור איז באַשטאַנען נאָר פון פירושים צום תּלמוד, רבנישע „חידושים“ און „שאלות ותשובות“ וועגן פראַגן פון רעליגיעזער אָדער יורידישער פּראַקטיק; עס האָבן געהערשט די „פּוסקים“, וואָס האָבן געשריבן געזעצביכער, זאַמלונגען פון דינים און מנהגים אויפן שטייגער פון די „טורים“. מען האָט געשריבן אויך מוסר־ספרים אין גייסט פון דער תּלמודישער „אַגדה“ און פון „מדרש“: דאָ האָט מען באַטראַכט פראַגן פון מאָראַל און גוטע מידות, פרומקייט און גוטסקייט אויף דער וועלט, אָבער אויך פון דעם, וואָס וועט זיין אויף יענער וועלט, נאָכן טויט, וואו דער מענטש דאַרף אָפּגעבן אַ חשבון פאַר אַלע זיינע מעשים. דאָס איז געווען אַן אומעטיקע מאָראַל, אַ פאַרפינסטערטע, ווי דאָס גאַנצע אידישע לעבן אין יענער צייט. אַ מוסטער פאַר אַזאַ מין ליטעראַטור האָט געדינט דער „ספר חסידים“ פון רבי יהודה חסיד פון רעגענסבורג. אין 15־טן יאָרהונדערט האָט מען געלייענט אויך אַ מוסר־ספר „דאָס זיטנבוך“, וואָס איז געווען געשריבן אין דער דייטש־אידישער פאָלקס־שפּראַך, דער עיקר פאַר ווייבער, וואָס האָבן ניט געקענט לייענען העברעאישע ספרים. אין יענער צייט האָט זיך די דאָזיקע פאָלק־ליטעראַטור ערשט אָנגעהויבן אַנטוויקלען, אָבער שפּעטער, מיט דער אַנטדעקונג פון בוך־דרוקעריי, האָט זי זיך ברייטער אַנטוויקלט און איז געוואָרן אַ וויכטיקער צווייג פון דער נאַציאָנאַלער ליטעראַטור

35. די ערשטע ישובים אין פוילן

פון די צרות אין דייטשלאַנד פלעגט מען לויפן אין די נאָענטע לענדער פון פוילן. שוין נאָך די ערשטע קרייץ־צוגן פלעגן זיך גאַנצע מחנות אידן אַוועקלאָזן אין די סלאַווישע לענדער, קיין בעהמען (פראָג) און ווייטער קיין פוילן. אויף דעם געביט פון „גרויספוילן“, אין די שטעט קאַליש, גנעזן, פויזן, זעען מיר אידישע ישובים שוין אין 13־טן יאָרהונדערט. אין יאָר 1264 האָט דער גרויספוילישער פירשט באָלעסלאַוו פון קאַליש אַרויסגעגעבן אַ באַזונדערן סטאַטוט וועגן די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג אין זיין לאַנד. פון דעם סטאַטוט איז צו זעען, אַז דעם פירשט האָט זייער געלוינט אַריינצולאָזן אידן אין זיין לאַנד: ער האָט דערוואַרט, אַז זיי וועלן אַריינברענגען מיט זיך אַ סך קאַפּיטאַל און לעבעדיק מאַכן דעם קרעדיט, זיי וועלן צאָלן הויכע שטייערן דעם פירשט, פאַרלייַען גרויסע סומעס דער רעגירונג און קלענערע דער קריסטלעכער באַפעלקערונג; זיי וועלן פירן האַנדל און געבן צו פאַרדינען דעם פויער און דעם קליינבירגער. דערפאַר האָט באָלעסלאַוו ערלויבט אידן פירן געשעפטן ווי זיי ווילן און האָט זיי געגעבן פולע פרייהייט אין דער פאַרוואַלטונג פון זייערע קהילות; ער האָט זיי צוגעזאָגט שוץ קעגן אָנפאַלן און האָט פאַרבאָטן מאַכן אויף זיי בלוט־בילבולים; אויף צו פאַרפירן אַ פּראָצעס קעגן אַ אידן, אַז ער האָט געהרגעט אַ קריסטלעך קינד, האָט געדאַרפט זיין אַ באַשטעטיקונג פון זעקס עדות, דריי קריסטלעכע און דריי אידישע.

קעגן די פרייהייטן און פּריווילעגיעס, וואָס באָלעסלאַוו האָט געגעבן דער אידישער באַפעלקערונג, האָבן פּראָטעסטירט די קאַטוילישע גלחים אויף זייער פאַרזאַמלונג אין דער שלעזישער שטאָט ברעסלוי (1265). די פאַרזאַמלונג האָט אָנגענומען אַ באַשלוס, אַז די נייע אידישע ישובים אין פוילן קענען ברענגען אַ גרויסן שאָדן דעם קריסטלעכן גלויבן און דערפאַר דאַרף מען זאָרגן וועגן דעם, אַז אידן זאָל לעבן אָפּגעזונדערט פון קריסטן, אין באַזונדערע גאַסן, וואָס זאָלן זיין אַרומגעצוימט מיט אַ מויער; אידן דאַרפן אויך זיין געצייכנט דורך באַזונדערע קליידער, למשל, אַ שפּיציקן הוט מיט הערנער אויפן קאָפּ. אָבער וויפיל די גלחים האָבן זיך ניט באַמיט, מען זאָל אויף

דעם אידן אַרויפֿלייגן אַ קַיִן־צייכן, האָבן די הערשער פֿון פּוילן דאָך שטענדיק געשיצט די אידישע באַפעלקערונג, ווייל זיי האָבן געהאַט פֿון איר אַ גרויסן עקאָנאָמישן נוצן.

באַזונדערס האָט זיך פֿאַרמערט די צאָל אידן אין פּוילן אין דער צייט פֿון דעם קיניג קאַזימיר דעם גרויסן (1333—1370), וואָס האָט פֿאַראייניקט און פֿאַרשטאַרקט די פּוילישע מלוכה. ער פֿלעגט גערן צולאָזן אין זיינע לענדער דייטשן און דייטשע אידן, כּדי זיי זאָלן פֿאַרגרעסערן דעם האַנדל און האַנטווערק. ער האָט אַרויסגעגעבן גינסטיקע געזעצן פֿאַר אידן אין גאַנץ פּוילן. גראָד צו יענער צייט, נאָך דעם שרעקלעכן „שוואַרצן טויט“, האָבן זיך אַ שאָט געטאָן מאַסן אידישע עמיגראַנטען פֿון דייטשלאַנד קיין פּוילן. חוץ גרויספּוילן (פּויזן און קאַליש) האָבן זיך אידישע ישובֿים געבילדעט אין דער הויפּט־שטאָט פֿון דער מלוכה, אין קראָקע, אין לעמבערג און אַנדערע גרויסע שטעט. מען דערציילט, אַז קאַזימיר האָט געטאָן אידן טובֿות, ווייל ער האָט געהאַט אַ אידישע געליבטע אֶסתּרקע, אַ טאָכטער פֿון אַ שניידער; אָבער די אֱמתע סיבה פֿון קאַזימירס גוטער באַציאונג צו אידן איז געווען אַן אַנדערע: אַ לאַנד פֿון פּויערים האָט ניט געקענט אויסקומען אָן אַ קלאַס פֿון האַנטווערקער און הענדלער, און דעם קלאַס האָבן געבילדעט אָנגעפּאָרענע דייטשן און אידן.

צום סוף פֿון 14־טן יאָרהונדערט האָט זיך פּוילן פֿאַראייניקט מיט דעם שכנישן לאַנד ליטע דורך דער חתונה פֿון דער פּוילישער פּרינצעסין יאַדוויגאַ מיט דעם ליטווישן פּירשט יאַגעללאָ (1386). געוואָרן אַ קיניג פֿון פּוילן, האָט יאַגעללאָ איבערגעגעבן די פֿאַרוואַלטונג אין ליטע זיינעם אַ שוועסטערקינד, דעם גרויספּירשט וויטאָווט (וויטאָלד). וויטאָווט איז געווען זייער גוט צו אידן; האָט זיי געלאָזט וואוינען אין זיינע שטעט בריסק, גראָדנע און טראָק, געגעבן זיי רעכט אויף פֿרייען האַנדל, האַנטווערק און ערד־באַזיץ; ער האָט אַפילו אַרויסגערופֿן פֿון דער קרים קאַראַאימישע אידן, האָט זיי באַזעצט אין דער שטאָט טראָק און געגעבן זיי באַזונדערע פּריווילעגיעס. אַזוי איז אין ליטע די אידישע לאַגע געווען נאָך בעסער ווי אין פּוילן. דאָ האָבן די פֿאַנאַטישע גלחים ווידער אָנגעהויבן אַגיטירן קעגן אידן. אין יאַגעללאָס צייטן האָבן זיי אין פּויזן אויסגעטראַכט אַ נאַרישן בילבול,

אַז אידן האָבן געשטאָכן דעם „הייליקן ברויט" פון אַ קירך און פאַר־וואָרפן אין אַ גרוב; מען האָט געכאַפּט דעם רב און דרייצען פּרנסים פון דער קהילה און זיי פאַרברענט (1399). אין קראָקע האָט אַ גלח אָנגערייצט דעם המון אויף דער אידישער באַפעלקערונג און עס איז געקומען צו אַ פּאָגראָם (1406). דער פּוילישער קיניג און ליטווישער פירשט קאַזימיר IV (1447—1492) האָט געשיצט אידן אין ביידע לענדער. און דערפאַר האָט ער געמוזט אויסהאַלטן אַ קאַמף מיט דעם קראָקער בישאָף און קאַרדינאַל אָלעסניצקי, וואָס האָט שטענדיק געהעצט קעגן אידן. אָבער נאָך קאַזימירס טויט האָט זיך זיין זון אַלעקסאַנדר אונטערגעגעבן דעם איינפלוס פון די פאַנאַטישע גלחים און האָט אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון ליטע (1495). אפשר האָט ער געוואָלט נאָכמאַכן דעם פרומען שפּאַנישן קיניג פערדינאַנד דעם קאַ־טאָליק, וואָס האָט מיט דריי יאָר פריער פאַרטריבן די אידן פון שפּאַניע. אין עטלעכע יאָר אַרום האָט אָבער אַלעקסאַנדר חרטה געהאַט און האָט צוריקגערופן די פאַרטריבענע קיין ליטע.

אַזוי האָבן זיך געבילדעט אידישע ישובים אין פּוילן און ליטע אין די לעצטע יאָרהונדערטן פון מיטלאַלטער, ביז וואַנען ביידע לענדער, וואָס האָבן זיך שפּעטער אינגאַנצן פאַראייניקט, זיינען געוואָרן דער גרעסטער אידישער צענטער אין אייראָפּע, ווי דאָס איז פריער געווען שפּאַניע, פראַנקרייך און דייטשלאַנד.

נאָר אין איין גרויסן לאַנד פון מזרח־אייראָפּע, אין מאָסקווער רוסלאַנד, זיינען אידן צו יענער צייט גאָרניט געווען. די מאָסקווער גרויס־פירשטן האָבן מורא געהאַט אַריינלאָזן אין לאַנד אויס־לענדער בכלל, און באַזונדערס אידן. זיי האָבן זיך נאָך מער דער־שראָקן פאַר אידן, ווען איינער אַ קיעווער איד זכריה (קיעוו האָט דאַן געהערט צו דער ליטווישער מלוכה) מיט נאָך עטלעכע ליטווישע אידן זיינען געקומען קיין נאָווגאָראָד און האָבן דאָרטן אַריינגעצויגן אין דער אידישער אמונה עטלעכע קריסטלעכע גלחים. די דאָזיקע גלחים זיינען געקומען קיין מאָסקווע און אָנגעהויבן מגייר זיין קריסטן (1480). עס האָט זיך געבילדעט אַ רוסישע סעקטע, וואָס מען האָט זי גערופן „פאַראידישטע קריסטן" („זשידאָווסטוואַיושטשיע"). דער מאָסקווער גרויספירשט איוואַן III האָט געהייסן כאַפּן די פירער פון

דער סעקטע אוּן פאַרבּרענען זיי (1504). שפּעטער, ווען איוואַן IV
„דער שרעקלעכער“, האָט אָפּגענוּמען בּיי פּוֹילן די ווייסרוּסישע גרענעץ־
שטאָט פּאָלאָצק, האָט ער געהייסן אַלע דאָרטיקע אידן מיט ווייבּ אוּן
קינד דערטרינקען אין דער טייך דווינאַ, אוֹיסער די, וואָס וועלן
אָננעמען דעם קריסטלעכן גלוֹיבּן (1563). ער האָט ניט געוואָלט האָבּן
אין זיין מלוּכה אַ שטאָט מיט אידן. פוּן יענער צייט אָן האָט
מען ניט געלאָזט אידן וואוֹינען אין רוּסלאַנד נאָך צוויי הוּנדערט יאָר,
בּיזן סוֹף 18־טן יאָרהוּנדערט, ווען אין דער גרוֹיסער רוּסישער אים־
פּעריע זיינען אַריין גאַנץ ווייסרוּסלאַנד, אוּקראַינע, ליטע אוּן אַנדערע
טיילן פוּן פּוֹילן מיט אַ מיליאָן אידישע איינוואוֹינער.

---

36. אידישער לעבּן־שטייגער אין מיטלאַלטער

אין שפּעטן מיטלאַלטער, בּיז סוֹף 15־טן יאָרהוּנדערט, האָט זיך
אין אַלע לענדער פוּן אייראָפּע אוֹיפגעשטעלט אַ פעסטער סֵדר אין
אינעווייניקסטן אידישן לעבּן. ניט אוּמעטוּם איז דער לעבּן־שטייגער
געווען גלייך אין אַלע פּרָטים, אָבּער אין גרוּנד האָבּן די אידישע מאַסן
אוּמעטוּם געפירט אַן אייגנאַרטיקן לעבּן, צוּפּאַסנדיק צוּ די אוֹיסערלעכע
אוּמשטענדן זייערע נאַציאָנאַלע אוּן גייסטיקע בּאַדערפענישן.

דער צוּפּאַסוּנג־פּראָצעס האָט זיך ערשטנס אַרוֹיסגעוויזן אין דער
שפּראַך. צעוואָרפן צווישן פאַרשיידענע פעלקער, האָט דאָס אידישע
פאָלק ניט געקאָנט האָבּן איין איינציקע אוּמגאַנג־שפּראַך. מען האָט
גערעדט דייטש אין דייטשלאַנד אוּן אוֹיך אין פּוֹילן, וואָס איז געווען
פוּל מיט אָנגעקוּמענע דייטשע אידן, שפּאַניש אין שפּאַניע, פראַנצוֹיזיש
אין פראַנקרייך, איטאַליעניש אין איטאַליע; אָבּער אין יעדן לאַנד האָבּן
אידן אַריינגעפירט אין די דאָזיקע שפּראַכן פיל אייגענעם וואָרט־מאַ־
טעריאַל, ווערטער פוּן דער העבּרעאישער שפּראַך — דער נאַציאָנאַלער
שפּראַך פוּן תּפילוֹת אוּן רעליגיעזע מִנהָגים, פוּן שוּל־לערנען אוּן לי־
טעראַטוּר. אַזוֹי האָבּן זיך בּאַשאַפן געמישטע אידישע שפּראַכן, פוּן
וועלכע עס האָבּן זיך בּאַזוּנדערס אַנטוויקלט צוויי: די דייטש־
אידישע אוּן שפּאַניש־אידישע. די ערשטע האָט זיך פאַר־
שפּרייט צווישן די אַשכּנזים, דאָס הייסט אידן פוּן דייטשלאַנד.

עסטרייך און פּוילן, און האָט דערום געהייסן „לשון־אשכּנז“, שפּעטער פּשוט א י ד י ש. די צווייטע, וואָס איז געווען פֿאַרשפּרייט צווישן די ס פ ר ד י ם, די שפּאַנישע אידן, האָט געהייסן „לאַדינאָ“, דאָס הייסט לאַטיין, ווייל שפּאַניש איז אַ צווייג פֿון דער לאַטיינישער שפּראַך־גרופּע. אין דער ליטעראַטור האָט נאָך אַלץ געהערשט די העבּרעאישע שפּראַך, אָבער צוביסלעכווייז האָט מען אָנגעהויבּן שרייבּן אויך אין די געמישטע אומגאַנג־שפּראַכן, בּאַזונדערס פֿאַר פּשוטע לייט און ווייבּער, וואָס האָבּן ניט גענוג פֿאַרשטאַנען העבּרעאיש. מען פֿלעגט דאָס שרייבּן מיט העבּרעאישע אותיות און אַזוי אַרום האָט מען העבּרעאיזירט די שפּראַך אויך אין דער פֿאָרם. שפּעטער האָט מען אַזאַ מין ליטעראַרישן לשון און כּתב גערופֿן „עבֿרי־טייטש“ בּיי די אַשכּנזים. אַזוי האָט דאָס פֿאָלק זיך געשאַפֿן פֿון פֿרעמדע און אייגענע עלעמענטן זיין בּאַזונדער שפּראַך, וואָס האָט אים ניט דערלאָזט צונויפֿמישן זיך מיט די אַרומיקע פֿעלקער.

די „אידישע גאַס“ אָדער דער „אידישער קוואַרטאַל“ (שפּעטער „געטאָ“) אין די שטעט האָט אָפּגעצוימט די אידישע איינוואוינער פֿון דרויסן. ניט נאָר דורך צוואַנג האָבּן אידן געוואוינט אין בּאַזונדערע גאַסן, נאָר ווייל אָפֿט האָבּן זיי אַליין דאָס געוואָלט. מענטשן פֿון איין נאַציאָנאַלער משפּחה, וואָס די אַרומיקע זיינען צו זיי געווען פֿרעמד און פֿיינדלעך, האָבּן געשפּירט אַ בּאַדערפֿעניש לעבּן צוזאַמען, נאָענט צו זייערע שולן און בּתּי־מדרשים, זייערע רבּנים און אַנדערע פֿירער פֿון דער קהילה. אָפֿט איז דער אידישער טייל פֿון שטאָט געווען אָפּגעצוימט פֿון דעם גוישן מיט אַ געמויערטער וואַנט, אָדער די גאַסן האָבּן געהאַט טויערן פֿון בּיידע זייטן, וואָס מען האָט געקאָנט פֿאַרשליסן און דערמיט שיצן זיך קעגן אָנפֿאַלן פֿון פֿיינדלעכע מאַסן. דאָס האָט ניט איינמאָל געראַטעוועט אידן פֿון אַ פּאָגראָם. אין דער פּויפּסטלעכער רעזידענץ ר ו י ם פֿלעגט די פּאָליציי צושליסן די טויערן פֿון געטאָ אויף דער נאַכט; מען פֿלעגט קיינעם ניט אַריינלאָזן און ניט אַרויסלאָזן

אין צענטער פֿון אידישן קוואַרטאַל איז געשטאַנען די ש ו ל, די סינאַגאָגע. אין דער פֿאָלק־שפּראַך האָט מען בּאַנוצט דאָס וואָרט שול אָדער בּית־מדרש פֿאַר צוויי פֿאַרשיידענע זאַכן: פֿאַר אַ הויז, וואו מען דאַוונט, און פֿאַר אַ הויז, וואו מען לערנט. אָפֿט פֿלעגט מען

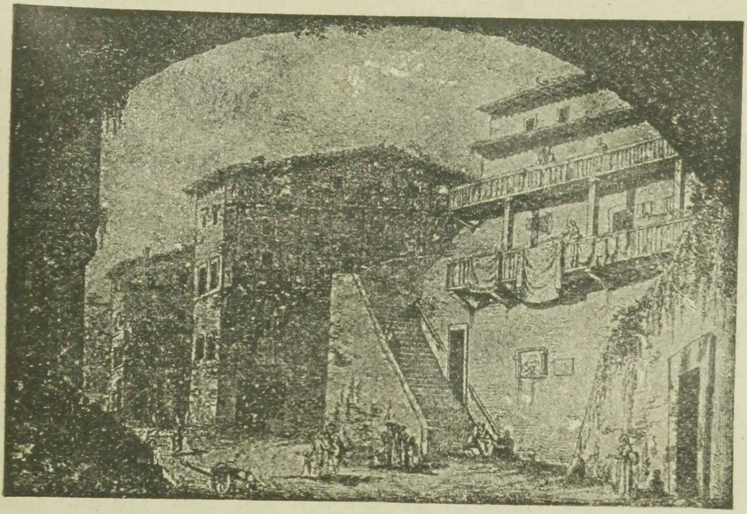

.35 דאס אַלטע „געטא״ אין רוים

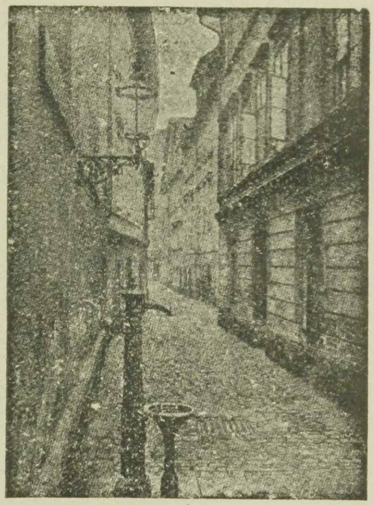

.36 די „יידישע גאַס״
אין פראָג

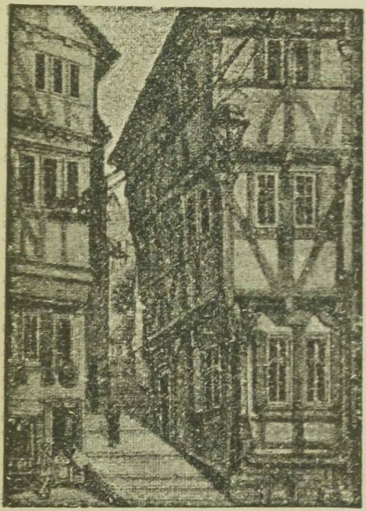

.37 די „יידישע גאַס״ איז
א דייטשער שטאָט

טאַקע לערנען קינדער, באַזונדערס אָרימע, אין דער סינאַגאָגע; אַזאַ שול האָט שפּעטער געהייסן „תּלמוד־תּורה". דער רב פון דער שטאָט אָדער אַ פּריוואַט־געלערנטער פלעגן לייענען זייערע תּלמודישע לעקציעס פאַר אַן עלטערן עולם אויך אין דער סינאַגאָגע נאָכן דאַווענען. אָבער אין די גרעסערע קהילות זיינען געווען באַזונדערע לערנהייזער: אַ „חדר" פאַר קינדער און אַ „ישיבה" פאַר בחורים. אין חדר פלעגט מען לערנען די קינדער לייענען העברעאיש, פאַרטייטשן חומש (די פינף ביכער פון דער תּורה) מיט דעם פירוש פון רש"י און גמרא פונם תּלמוד בבלי אויך מיט דעם זעלביקן פירוש. אינגלעך עלטער פון דרייצען יאָר פלעגן לערנען תּלמוד מיט אַלע „מפרשים" אין דער ישיבה, דער תּלמודישער אַקאַדעמיע. אַנדערע וויסנשאַפטן, ווי נאַטורוויסנשאַפט, מאַטעמאַטיק, פרעמדע שפּראַכן, האָט מען אין אַזעלכע רעליגיעזע שולן זעלטן געלערנט; ביי די אַשכּנזים זיינען די „חכמות חיצוניות" (זייטיקע וויסנשאַפטן) געווען שטרענג פאַרבאָטן. מיידלעך פלעגט מען כּמעט גאָרניט לערנען אין שולן; מען האָט זיי געלערנט דאַווענען און לייענען „עברי" אין דער היים. עס זיינען אָבער געווען מיידלעך און פרויען, וואָס האָבן פון זיך אַליין פיל געלערנט און האָבן געלייענט אַלערליי ספרים אין העברעאיש אָדער אידיש.

אין הויז, אין דער פאַמיליע איז די פרוי געווען גלייכבאַרעכטיקט מיטן מאַן. אין אייראָפּע איז די אַמאָליקע אַזיאַטישע ביגאַמיע (אַ פאַמיליע פון אַ מאַן מיט צוויי פרויען) אינגאַנצן פאַרשוואונדן געוואָרן, באַזונדערס נאָך דעם חרם פון מאַינצער רב רבי גרשום (אויבן, קאַפּ. 28). יונגעלייט פלעגן חתונה האָבן דורך אַ „שדכן", אַ פאַרמיטלער צווישן חתן־כּלה און זייערע עלטערן; דער חתן פלעגט זיך זען מיט דער כּלה פאַר דער חתונה, אָבער ווען ליבע האָט מען אָפן ניט געטאָרט רעדן. אַזוי ווי אַמאָל, פלעגן די עלטערן חתונה מאַכן גאָר יונגע קינדער, פון 15 ביז 18 יאָר, און „האַלטן זיי אויף קעסט" (אויף זייערע קאָסטן) עטלעכע יאָר, ביז דאָס יונגע פאָר־פאָלק האָט געקאָנט קריגן אַ זעלבשטענדיקע פּרנסה. וועגן דעמאָלטיקע אידישע פּרנסות ווייסן מיר שוין: זעלטן גרויסהאַנדל, אָפטער קליינהאַנדל, האַנטווערק און קליין־קרעדיט געשעפט. עס זיינען נאָך געווען קהילה־פּראָפעסיעס: רבנים, דיינים, מלמדים, שוחטים, חזנים, וואָס האָבן באַקומען געהאַלט

פון די קהילות אָדער פון פּריוואַטע לייט. פריער האָבן רבנים ניט באַקומען שׂכירות פון דער קהילה, ווייל מען האָט רבנות געהאַלטן פאַר אַן ערן־אַמט, אָבער אין די שלעכטע צייטן האָט מען געמוזט אויפהאַלטן די „כּלי־קודש", וואָס האָבן קיין אַנדער פּרנסה ניט געהאַט.

די אידישע געמיינדע, די קהילה, איז געווען די שטאַרקסטע פעסטונג, וואָס האָט געשיצט די צעוואָרפענע טיילן פון פאָלק אין אַלע לענדער. דער פאַרפאָלגטער און געפּייניקטער איד, וואָס מען האָט אים אויסגעשלאָגן פון דער קריסטלעכער געזעלשאַפט, האָט זיך אין זיין קהילה געפילט ווי אין אַן אייגענער קליינער מלוכה: דאָ איז ער געווען אַ מיטגליד פון זיין אייגענער געזעלשאַפט, געפאָלגט זיינע אייגענע געזעצן, געלעבט „אַווטאָנאָם", אייגן־געזעצלעך; ער האָט געהאַט זיין זעלבסטפאַרוואַלטונג, געוויילט זיינע פירער אין דעם קהילה־ראַט, זיינע פּרנסים, דיינים, רבנים און גבאים אין פאַרשיידענע אינסטיטוציעס. ער האָט געוואוסט, אַז זיין קהילה איז נאָר איין רינגל אין דער קייט פון קהילות, וואָס עקזיסטירן אין אַנדערע שטעט און אַנדערע לענדער און וואָס צוזאַמען מאַכן זיי אויס דאָס אידישע פאָלק. די קהילה האָט אויך געהאַט אַ גרויסע סאָציאַלע באַדייטונג. דער אָרימער איד האָט געוואוסט, אַז מען וועט אים ניט לאָזן פאַלן אין אַ שלעכטער צייט. יעדע קהילה האָט געהאַט אירע „גבאי־צדקה", וואָס האָבן געזאַמלט געלט פאַר ניט פאַרמעגלעכע. פאַראָרימטע בעלי־בתים, וואָס האָבן זיך געשעמט נעמען צדקה־געלט, האָט מען געשטיצט שטילערהייט, ניט פאַרצייכענענדיק זייערע נעמען אין די צדקה־פּינקסים. אין די גרעסערע שטעט זיינען געווען פאַרשיידענע חברות פאַר מאַטעריעלער און גייסטיקער הילף: אַ חברה פאַר „גמילות־חסדים" אָדער אומזיסטן קרעדיט, „ביקור־חולים" — פאַר באַזאָרגן קראַנקע מיט אַ רופא און רפואות; „תלמוד־תורה" — שטיצן שולן פאַר אָרימע קינדער, און נאָך אַזוינע חברות. די אָרגאַניזאַציע פון קהילות האָט זיך באַזונדערס ברייט אַנטוויקלט אין פּוילן, וואָס איז שפּעטער געוואָרן דער גרעסטער אידישער צענטר אין אייראָפּע ((וווייטער, קאַפּ 39).

פון די „מוסר־ספרים" — ביכער פאַר מאָראַל און גוטער אויפפירונג, וואָס פּשוטע לייט האָבן געלייענט אין יענער צייט, אָפט אין אַ אידישער איבערזעצונג פון העבּרעאישן אָריגינאַל („אורחות־צדיקים",

„סֵפֶר־חֲסִידִים קטן“, „מְנוֹרַת־הַמָּאוֹר“), איז צו זעען, וועלכע פֿאַרשטע־לונגען וועגן וועלט און מענטשן האָט די אידישע מאַסע באַקומען פֿון אירע פירער. ערלעכקייט און גערעכטיקייט זיינען געווען די וויכטיקסטע געבאָטן. מען האָט דערציילט אַזאַ מעשׂה. איינער אַ זינדיקער מענטש איז געקומען צום רָב און געזאָגט: ביז היינט האָב איך גאָטס געבאָטן ניט געפאָלגט און קאָן ניט צוזאָגן, אַז איך וועל ווייטער טאָן אַלע מִצוות; גיט מיר נאָר איין מִצווה — וועל איך זי טאָן. דער רָב האָט אים געענטפערט: גוט, זאָג מיר צו, אַז דו וועסט קיינמאָל קיין ליגן ניט זאָגן — מער פאָדער איך ניט פון דיר. דער מענטש האָט צוגעזאָגט און איז אַוועקגעגאַנגען. אין וועג האָט ער דערזעען אַ הויז, וואו מענטשן האָבן געשיכּורט און אָפּגעטאָן מיאוסע זאַכן, און אים האָט זיך פאַרוואָלט אַהין אַריינגיין; אָבער דאָ האָט ער אַ טראַכט געטאָן: און וואָס וועט זיין, אַז מיינע פריינד וועלן מיך פרעגן, וואָס האָב איך געטאָן אין דעם פריילעכן הייזל, וועל איך זיי דאָך מוזן זאָגן אַ ליגן, און דאָס טאָר איך ניט. האָט ער גובר געווען דעם יצר־הרע און איז אַוועק ווייטער. דערנאָך איז ער אַריין אין אַ הויז, וואו ער האָט דערזעען גאָלד און טייערע צירונג, וואָס ער האָט געקאָנט צונעמען, אַז קיינער זאָל ניט זעען; אָבער דאָ האָט ער ווידער געזאָגט צו זיך אַליין: און אַז מען וועט שפּעטער ביי מיר פרעגן, וואו האָסטו דאָס אַלץ גענומען, וועסטו דאָך מוזן זאָגן אַ ליגן, — טאָרסטו דאָס ניט. אַזוי האָט דער מענטש זיך ווידער אָפּגעזאָגט פון אַן עבירה, און נאָך פיל מאָל האָט ער געמוזט אַזוי טאָן נאָר צוליב דעם, וואָס ער האָט צוגעזאָגט ניט זאָגן קיין ליגן.

אַ סך קלוגע געדאַנקען קען מען געפינען אין די מוסר־סְפָרים פון יענער צייט. „דער מענטש איז קלוג כּל זמן ער זוכט וויסנשאַפט, אָבער ער ווערט אַ נאַר, ווען ער מיינט, אַז ער ווייס שוין אַלץ“. — „פאַרוואָס מוזן געלערנטע אָנקומען צו רייכע לייט און ניט פאַרקערט? ווייל גע־לערנטע פאַרשטייען דעם ווערט פון רייכקייט, אָבער די רייכע פאַר־שטייען ניט דעם ווערט פון וויסנשאַפט“. — „ביי איינעם אַ חָכם האָט מען געפרעגט: וועמען האָסטו מער ליב? האָט ער געענטפערט: יענעם, וואָס האָט מיר געטאָן אַ טובה, און נאָך מער יענעם, וועמען איך האָב געטאָן אַ טובה“.

37. די ספרדים אין דער טערקיי און אַנדערע לענדער

די ספרדים, די אַרויסגעטריבענע אידן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל, האָבן זיך באַזעצט אין פאַרשיידענע לענדער. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זיך באַזעצט אין דער טערקיי, אַ מוסולמענישער מלוכה, וואָס האָט זיך געגרינדעט צו יענער צייט אויפן אָרט פון דער פריערדיקער ביזאַנטיע. אין יאָר 1453 האָבן די טערקן אָפּגענומען ביי די ביזאַנטיער זייער הויפּטשטאָט קאָנסטאַנטינאָפּאָל; טערקישע סולטאַנען זיינען געוואָרן הערשער אויפן באַלקאַנישן האַלבאינזל. פון אָנהויב אָן האָבן די נייע הערשער אַרויסגעוויזן פריינדשאַפט צו דער אידישער באַפעלקערונג, און די אַרויסגעטריבענע פון שפּאַניע, וואָס האָבן אַזוי פיל געליטן פון דעם קריסטלעכן פאַנאַטיזם, האָבן זיך אַ לאָז געטאָן קיין טערקיי מיט דער האָפענונג, אַז מיט די מוסולמענער וועלן זיי זיך בעסער צונויפלעבן ווי מיט קריסטן. די געבילדעטע ספרדים האָבן דאָ, אין די גרויסע שטעט ביים ים, אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און סאַלאָניק, געמאַכט גרויסע געשעפטן; זיי האָבן געפירט האַנדל אויפן ים מיט פאַרשיידענע לענדער, האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנטווערק און טעכניק, באַזונדערס מיט פאַבריצירן שיספּולווער, ביקסן און האַרמאַטן פאַר דער טערקישער אַרמיי. דער סולטאַן באַיאַזעט, וואָס האָט געהייסן אַריינלאָזן אַלע אידישע עמיגראַנטן פון שפּאַניע, האָט אַמאָל געזאָגט: „וואָס פאַר אַ נאַר ער איז, דער שפּאַנישער קיניג פערדינאַנד! ער האָט אַרויסטרייבנדיק אידן אָרים געמאַכט זיין לאַנד און רייך געמאַכט אונזער לאַנד“.

נאָך די פאַרטריבענע אידן האָבן אָנגעהויבן עמיגרירן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל אויך פיל פון די דאָרטן געבליבענע מאַראַנען, וואָס האָבן ניט געקענט אויסהאַלטן פון דער שרעקלעכער אינקוויזיציע. אין דער טערקיי זיינען די אַמאָל באַהאַלטענע אידן ווידער געוואָרן פרייע מיטגלידער פון אידישע קהילות. די ספרדישע קהילות אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, סאַלאָניק, אַדריאַנאָפּאָל און אַנדערע באַלקאַנישע שטעט זיינען זיך ברייט צעוואַקסן אין דער ערשטער העלפט פון 16-טן יאָרהונדערט. אין דער הויפּטשטאָט האָבן געלעבט אַרום דרייסיק טויזנט אידן, וואָס האָבן געהאַט 44 סינאַגאָגעס. די ספרדים האָבן זיך געטיילט

אויף גרופּעס נאָך די ערטער פון וואַנען זיי זיינען געקומען (לאַנדס־מאַנשאַפטן): עס זיינען געווען אַ „קאַסטילישער קהל“, אַן „אַראַגאָ־נישער“, אַ „פּאָרטוגעזישער“, אויך טאָלעדער, קאָרדאָווער, באַרסע־לאָנער לאַנדסלייט א. ד. ג. זיי אַלע האָבן גערעדט צווישן זיך שפּאַניש אָדער פּאָרטוגעזיש, ווי אין דער אַלטער היים; אָבער אין דער שפּראַך זיינען אַריין פיל העברעאישע ווערטער, און אַזוי האָט זיך שפּעטער געשאַפן די געמישטע „שפּאַניאָלישע“ שפּראַך אָדער לאַדינאָ, אויף וועלכער די ספרדים אין די באַלקאַן־לענדער און אין אַזיע רעדן נאָך ביז היינטיקן טאָג. חוץ די גרויסע ספרדישע קהילות זיינען נאָך געווען אין דיזעלביקע שטעט אויך קלענערע קהילות פון אַלטגעזעסענע ביזאַנטישע אידן („ראָמאַניאָטן“) און פון דייטשע אידן אָדער „אַשכנזים“.

די ערשטע סולטאַנען פון דער מעכטיקער טערקישער מלוכה זיינען נאָך געווען ליבעראַל. זיי האָבן געהאַלטן ביים הויף אידישע אַרצטן און דיפּלאָמאַטן; איינער פון אַזעלכע דיפּלאָמאַטן איז באַזונדערס באַרימט געוואָרן. דאָס איז געווען יוסף נָשִׂיא, אַ רייכער מאַראַנישער באַנקיר, וואָס איז אַנטלאָפן מיט זיין מִשְׁפָּחה פון פּאָרטוגאַל און האָט געפירט גרויסע האַנדל־געשעפטן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל. דער סולטאַן סולימאַן האָט אים זייער געשעצט אַלס פינאַנץ־מאַן, און אַזוי האָט יוסף נשיא געקראָגן אַ שטאַרקן איינפלוס אויף דער טערקישער רע־גירונג. עטלעכע מאָל האָט ער באַנוצט זיין איינפלוס כדי איינצושטעלן זיך פאַר זיינע פאַרפאָלגטע ברידער, די מאַראַנען, אין די קריסטלעכע לענדער. מיט יוסף נשיא איז געווען זייער באַפריינדעט סולימאַנס זון, סעלים II, און באַלד ווי ער איז געוואָרן סולטאַן נאָך זיין פאָטערס טויט איז דער אידישער פינאַנסיסט געוואָרן זיין הויף־דיפּלאָמאַט. דער נייער סולטאַן האָט אים געשענקט דעם שיינעם אינזל נאַקסאָס אין עגייאישן ים (אַרום גריכנלאַנד) מיט דעם טיטול „הערצאָג פון נאַקסאָס“. דער אידישער הערצאָג האָט געפירט צוזאַמען מיט דעם גרויס־וויזיר די אויסערלעכע פּאָליטיק פון דער טערקיי; צו אים האָבן געמוזט אָנקומען די באָטשאַפטער פון קריסטלעכע מלוכות אין קאָנ־סטאַנטינאָפּאָל, און ער האָט אָפט געהאַט די מעגלעכקייט אָנלערנען די רעגירונגען פון אידנפיינדלעכע לענדער, ווי שפּאַניע אָדער ווענעציע. דער קיניג פון פּוילן און אַנדערע הערשער האָבן אין זייערע בריוו

געחנפעט דעם אידישן דיפּלאָמאַט, כּדי ער זאָל דעם ווזיר און דעם סולטאַן צוציען אויף זייער זייט אין יענע מלחמה־יאָרן. נאָך דעם טויט פון סולטאַן סעלים האָט זיך יוסף נשיא דערווייטערט פון פּאָליטיק. די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט ער פאַרבראַכט אין זיין פּאַלאַץ, אין דער געזעלשאַפט פון אידישע געלערנטע, וואָס ער האָט געשטיצט מיט זיין געלט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1579.

אין יענער צייט האָט אויפגעלעבט דער שוין לאַנג חרובער אידישער ישוב אין פּ אַ ל ע ס ט י נ ע. דאָס הייליקע לאַנד, וואָס איז פריער געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון די עגיפּטישע סולטאַנען, איז געוואָרן אַ פּראָווינץ פון דער טערקישער מלוכה, וואָס האָט איינגענומען אויך עגיפּטן (1517). אַהער האָבן זיך אַ לאָז געטאָן די ספרדישע וואַנדערער. אין די וויסטע שטעט ירושלים, צפת, טבריה, חברון, וואו עס האָבן פריער געלעבט צווישן אַראַבער נאָר צו עטלעכע אידישע משפּחות, האָבן זיך באַוויזן גרויסע מאַסן אָנגעקומענע פון אייראָפּע און געגרינדעט קהילות, סינאַגאָגן, ישיבות מיט רבנים. פּאַלעסטינע איז מיטאַמאָל געוואָרן אַ גייסטיקער צענטער, און די דאָרטיקע רבנים האָבן געטרוימט וועגן אַ נייעם סנהדרין, וואָס זיי וועלן גרינדן אין הייליקן לאַנד און וואָס וועט אַרויסגעבן געזעצן פאַר אַלע גלות־לענדער. דער גרעסטער קיבוץ פון רבנים איז געווען אין דער שטאָט צ פ ת. דאָ האָט געלעבט דער באַרימטער מחבר פון „שולחן ערוך“, י ו ס ף ק אַ ר ו (קאַראָ). קאַרו האָט געשריבן אַ לאַנגן פּירוש צום אַלטן געזעצבוך „טורים“ („בית יוסף“) און דערנאָך האָט ער פאַרפאַסט אַן אייגענעם געזעצבוך, מיט דעם נאָמען „שולחן ערוך“ — „אַ צוגעגרייטער טיש“, ד. ה. אַ בוך, וואָס איז פאַרשטענדלעך פאַר אַלעמען. דאָס בוך באַשטייט פון דיזעלביקע פיר טיילן, ווי אין „טורים“: „אורח חיים“, „יורה דעה“ א. א. וו., אָבער עס איז געשריבן מער פּאָפּולער. אין אים זיינען אַריין אַלע אידישע דינים און מנהגים, וואָס האָבן זיך אָנגעזאַמלט פון דער תּלמודישער צייט ביז צו די לעצטע רבנים. דער „שולחן ערוך“, וואָס האָט זיך געדרוקט אין ווענעציע (1564), איז געווען אָנגענומען אין דער גאַנצער אידישער וועלט. „לעבן נאָכן שולחן ערוך“ — האָט שפּעטער געהייסן אויף יעדן טריט זיין גע-

בּגרן מיט אַ דין אָדער אַ מִנהג, טאָן אַ מִצוָה אָדער אויסמיידן אַן עבֵירה.

די רַבָּנים פון יענער צייט האָבּן זיך זייער פיל אָפּגעגעבּן מיט קַבָּלָה. דער „זוֹהַר", וואָס איז געווען געדרוקט אין איטאַליע (1559), איז געוואָרן אַ הייליק בּוך, אַ מין צווייטע מיסטישע בּיבּל; מען האָט צו אים געשריבּן פּירושים און אויפגעדעקט געטלעכע סודות אין יעדן וואָרט. אין צפת איז אַרויסגעטראָטן דער גרויסער מקוּבּל יִצחָק לוּרְיָא, וואָס איז בּאַקאַנט מיט דעם געקירצטן נאָמען אַר"י (רבּי יצחק אַשכּנזי). ער האָט געלעבּט ווי אַ קָדוש, פלעגט אַרומגיין מיט זיינע תלמידים איבּער די „הייליקע קבָרים" און זאָגן תּפילות, בּאַזונדערס אויפן קבר פון רַבּי שימעון בּר יוֹחאַי, דעם בּלוֹמרשטן מחבּר פון „זוֹהַר". אין די דאָזיקע קרייזן פלעגט מען שטענדיק טראַכטן וועגן דעם „מֶלך הַמשיח", וואָס מען דאַרף אויף אים וואַרטן פון טאָג צו טאָג. כּדי דער משיח זאָל וואָס גיכער קומען אויסלייזן דאָס פאָלק ישׂרָאל פון גָלוּת — אַזוֹי האָט געלערנט אַר"י — דאַרף מען זיין שטרענג פרום און טראַכטן וועגן יענער וועלט; מען דאַרף אָפט פאַסטן און פּייניקן דעם גוּף, קלאָגן אין די תּפילות אויפן חורבּן בּית־המקדש און פאַרטיפן זיך אין „זוֹהַר" און אַנדערע קַבָּלה־ספרים. דער אַר"י, וואָס איז יונגערהייט געשטאָרבּן (1572), האָט אויפגעשטעלט אַ גאַנצע ריי תּלמידים (חיים וויטאַל און נאָך), וואָס האָבּן געשאַפן אַ סיסטעם פון „פּראַקטישער קַבָּלה"; זיי האָבּן אַריינגעבּראַכט מיסטישע פאָרשטעלונגען אין אידישן גלויבּן און האָבּן שפּעטער געבּראַכט צו דער גרויסער משיחישער בּאַוועגונג פון שַבּתי־צבי.

אַ בּענקעניש נאָך משיחן האָט זיך געטראָגן אומעטום אין דער לופט אין די צייטן נאָכן גירוש־ספרד. די ספַרדים, וואָס זיינען געקומען קיין איטאַליע אונטער דער פירונג פון יִצחָק אַבּרבַּנאל, האָבּן זיך געטרייסט מיט דעם געדאַנק, אַז דער „קץ", דער סוֹף פון גלוּת, איז שוין נאָענט. אַבּרבּנאל אַליין, דער גרויסער טעאָלאָג, האָט פאַרפאַסט דריי בּיכער („ישוּעות־משיחוֹ" א. א.) צו בּאַווייזן אויפן גרונד פון „סֵפר דָניאל" און פאַרשיידענע צייטרעכענונגען, אַז די אַלטע נביאוֹת וועגן בּאַפרייונג פון אֱדוֹמס יאָך („אֱדוֹם" האָט געהייסן די קריסטלעכע וועלט) וועלן אינגיכן מקוּיים ווערן. אין יאָר 1524 האָט

זיך אין איטאַליע אָנגעהויבן אַ משיחישע באַוועגונג. איינער אַ איד פון אַזיע, דָויד ראובֵני, איז געקומען קיין ווענעציע און קיין רוים און האָט געפירט מיט דעם פויפסט אונטערהאַנדלונגען וועגן באַפרייען פּאַלעסטינע פון טערקישער הערשאַפט מיט דער הילף פון אידישע סאָלדאַטן. מיט דעם ראובֵני האָט זיך פאַרבונדן אַ יונגער מאַראַן שלוֹמה מוֹלכוֹ (מאָלכאָ), וואָס איז אַנטלאָפן פון פּאָרטוגאַל און איז, נאָך אַ פּאָר יאָר וואַנדערונגען אין דער טערקיי און פּאַלעסטינע, געקומען קיין רוים. ער האָט אויך געשמועסט מיטן פויפסט וועגן עפּעס אַ פאַנטאַסטישן פּלאַן צו באַפרייען דאָס הייליקע לאַנד פון מוסולמענישע הענט; ער איז אַפילו געקומען מיט אַזאַ פּלאַן צום דייטשן קייזער קאַרל V, נאָר דאָ האָט מען אים געכאַפּט און איבערגעגעבן צום געריכט פון דער אינקוויזיציע, אַלס אַן אַנטלאָפענעם מאַראַן, וואָס האָט זיך אָפּגעזאָגט פון קריסטנטום. מען האָט דעם יונגן טרוימער פאַרמשפּט צום טויט דורך פאַרברענען אין דער איטאַליענישער שטאָט מאַנטואַ (1532). דָויד ראובֵני האָט מען אַריינגעזעצט אין תּפיסה אין שפּאַניע. דערמיט האָט זיך די משיחישע באַוועגונג צווישן די איטאַליענישע אידן געענדיקט.

נאָכדעם האָבן זיך אָנגעהויבן שווערע צייטן פאַר די אידישע קהילות אין איטאַליע. די קאַטוילישע קירך האָט דאַן געפירט אַ פאַרצווייפלטן קריג מיט די דייטשע פּראָטעסטאַנטן, אָנהענגער פון לוטערס רעפאָרמאַציע. די „קאַטוילישע רעאַקציע“ האָט שווער געטראָפן אויך די אידישע באַפעלקערונג פון איטאַליע, וואָס האָט ביז יענער צייט געלעבט רואיקער, ווי אידן אין אַנדערע לענדער. די רוימישע פויפסטן האָבן אָנגעהויבן דריקן די אידישע קהילות אין רוים און אַנדערע שטעט פון „קירכן־געביט“, וואָס זיינען געשטאַנען אונטער זייער מֶמשָלה, מען האָט אידן געצוואונגען צו וואוינען אין באַזונדערע גאַסן און טראָגן אַ שאַנד־צייכן, די „געלע לאַטע“, אויף זייערע קליידער. ווען עס זיינען געוועזן אָפּגעדרוקט אין ווענעציע אַלע טיילן פון תּלמוד (דער גאַנצער ש״ס), האָט די פויפּסטלעכע אינקוויזיציע געפונען דאָרטן עטלעכע שטעלעס קעגן קריסטנטום און האָט געהייסן פאַרברענען אַלע ספרים, וואָס מען וועט געפינען אין אידישע הייזער. אין רוים האָט מען אַלע ביכער פון תּלמוד געבראַכט אויפן שטאָט־פּלאַץ

אין דאָרטן פאַרברענט (1553). דאָס געזעץ, אַז אידן זאָלן וואוינען אָפּגעזונדערט פון קריסטן, האָט מען שטרענג אָפּגעהיט. ניט נאָר אין דער „הייליקער שטאָט“ רוים, נאָר אַפילו אין דער גרויסער האַנדל-שטאָט ווענעציע האָט מען פאַרשלאָסן די אידישע באַפעלקערונג אין אַ באַזונדער קוואַרטאַל, וואָס האָט געהייסן „געטאָ“. יעדן שבת פלעגט מען צווינגען די געטאָ-לייט צו קומען אין די קאַטוילישע קלויסטערס און הערן מיסיאָנערישע דרשות פון גלחים וועגן דער נישטיקייט פון אידישקייט און דער הייליקייט פון קריסטלעכן גלויבן. אויפזעער האָבן אכטונג נעגעבן, אַז די געצוואונגענע צוהערער זאָלן דערביי ניט שלאָפן און ניט פאַרשטאָפּן די אויערן כדי ניט צו הערן די דרשה. אָפטמאָל פלעגט מען מיט געוואַלט שלעפּן אידישע קינדער אין די „משומדים-הייזער“ און נויטן צום שמד. מאַראַנען, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל אין די פּויפּסטלעכע שטעט, כדי אומקערן זיך צום אידישן גלויבן, פלעגט די אינקוויזיציע פאַר-משפטן צום פאַרברענען.

אין דער ערשטער העלפט פון 17-טן יאָרהונדערט האָט זיך באַ-זונדערס פאַרשטאַרקט די מאַראַנישע עמיגראַציע פון פּאָרטוגאַל. די באַהאַלטענע אידן האָבן ניט געקענט פאַרטראָגן דעם שפּיאָנאַזש פון די אינקוויזיציע-אַגענטן. מען האָט דעם מאַראַן נאָכגעשפּירט אויף יעדן טריט. האָט זיך אַ מאַראַנישע משפחה באַהאַלטן אין אַ קעלער כדי אָפּצוריכטן דעם סדר אין אַ פסח-אָוונט, פלעגן זיך אַהין אַריינרייסן שפּיאָנען און שלעפּן אַלעמען, אַלט און יונג, אין די תפיסות פון דער אינק-וויזיציע, וואו אויף זיי האָט שוין געוואַרט דער „טויט אָן בלוט-פאַרגיסן“ — דער האָלץ-הויפן. איז מען זיך צולאָפן אין אַלע עקן פון דער וועלט (זע בילד 38).

פאַר די מאַראַנען איז די רואיקסטע „עיר-מקלט“, די רעטונגס-שטאָט, געוואָרן אַמסטערדאַם אין האָלאַנד. האָלאַנד האָט זיך סוף 16-טן יאָרהונדערט אַליין באַפרייט פון דער שפּאַנישער הערשאַפט און האָט אַריינגעלאָזט צו זיך די פאַרפאָלגטע מאַראַנען פון שפּאַניע און פּאָרטוגאַל. אין אַמסטערדאַם האָט זיך געבילדעט אַ גרויסע אידישע קהילה מיט רבנים אָדער „חכמים“, מיט שולן, אַ העברעאישע דרוקעריי און נאָך קולטור-אַנשטאַלטן. איינער פון די „חכמים“ אין דער קהילה

איז געווען דער באַרימטער מנשה בן־ישראל, וואָס האָט געשריבן ביכער וועגן רעליגיעזע און פילאָזאָפישע פראַגן אין דריי שפּראַכן: העברעאיש, שפּאַניש און לאַטייניש (באַקאַנט איז מער דאָס בוך „נישמת־חיים“ — אַ געמיש פון פילאָזאָפיע און קבלה). צו יענער צייט, העלפט 17־טן יאָרהונדערט, האָבן אין אַמסטערדאַם געלעבט אויך די פרייע אידישע דענקער: אוריאל דאַקאָסטאַ און ברוך שפּינאָזאַ. דאַקאָסטאַ, אַ הויך געבילדעטער מאַראַן פון פּאָרטוגאַל, איז אַנטלאָפן קיין אַמסטערדאַם און האָט זיך דאָרטן אומגעקערט צום אידנטום, אָבער שפּעטער האָט אים אויך דער אידישער גלויבן ניט

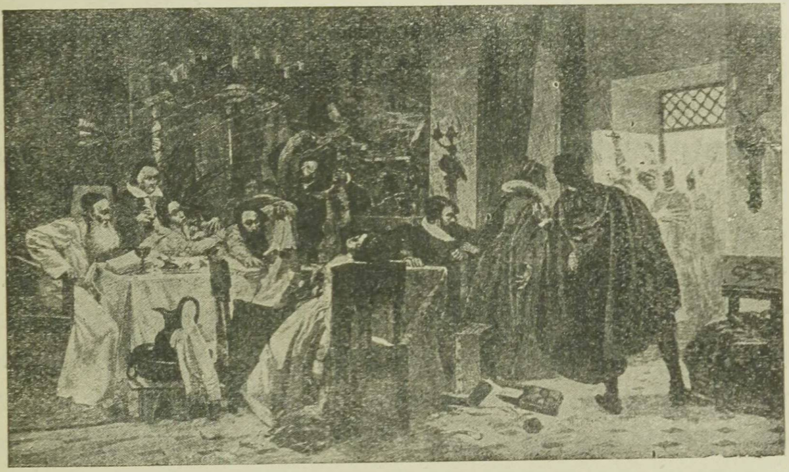

38. דער אָנפאַל אויף מאַראַנען פּסח צום סדר

באַפרידיקט: ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן די האַרבע רעליגיעזע דינים און צערעמאָניעס, וואָס האָבן דעם אידן געבונדן אויף יעדן טריט. ער האָט אָפּגעדרוקט אויף פּאָרטוגעזיש אַ שאַרפע קריטיק „קעגן דער טראַדיציע“, וואו ער האָט געזידלט די רבנים, אַלס נאָכפאָלגער פון די אַמאָליקע פרושים, די תלמודיסטן. דאַן האָבן די אַמסטערדאַמער רבנים אַריינגעלעגט דאַקאָסטאַן אין חרם. צוערשט האָט ער געבעטן מחילה ביי די רבנים און גענומען אויף זיך אַ שווערע שטראָף: ער איז געלעגן אויפן שוועל פון דער שול, און די פאַרזאַמלטע זיינען איבער אים אַריבערגעטראָטן; אָבער דערנאָך איז ער אַריינ-

געפאַלן אין אַ מרה שחורה און האָט זיך גענומען דאָס לעבן (1640). רער פיל באַרימטער פילאָזאָף בָּרוך שפינאָזאַ (געשטאָרבן אין יאָר 1677) איז אויך געווען אויסגעשלאָסן פון דער אַמסטערדאַמער קהילה, ווייל ער האָט אויפגעהערט גיין אין שול דאַווענען און ניט געלעבט נאָכן אי־דישן שטייגער. ער האָט זיך פאַרטיפט אין פילאָזאָפישע פאָרשונגען

39. מנשה בן־ישׂראֵל

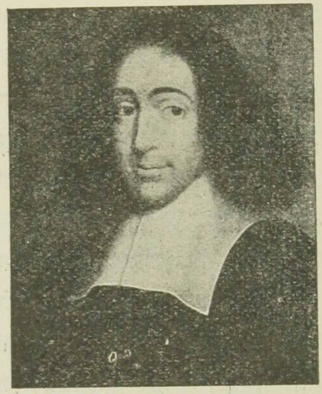

40. בָּרוך שפינאָזאַ

און האָט זיך געמאַכט אַ נאָמען אויף דער גאַנצער וועלט מיט זיינע צוויי ווערק: דער „טעאָלאָגיש־פּאָליטישער טראַקטאַט“ און „עֶטיק“. פאַר זיינע פרייע געדאַנקען וועגן גאָט און וועלט („פּאַנטעאיזם“) האָבן פרומע קריסטן אויך געהאַלטן שפינאָזאַן פאַר אַ גרויסן אַפּיקורס.

אין האָלאַנד האָבן אידן געפירט גרויסע האַנדל־געשעפטן, באַזונדערס אין ים־האַנדל מיט אַמעריקע. דאָס האָט זיי פאַרבונדן מיט ענגלאַנד, וואָס האָט געהאַט אירע גרויסע קאָלאָניעס אין אַמעריקע. אין ענגלאַנד האָבן אידן זינט דעם אַמאָליקן גירוש ניט געטאָרט וואוינען, אָבער נאָך דער ענגלישער רעוואָלוציע (1649) האָבן די אַמסטערדאַמער ספרדים געשיקט צום מלוכה־פאַרוואַלטער קראָמוועלן זייער חַכָם מנַשֶׁה בֶּן־ישראל, און ער האָט אויסגעבעטן מען זאָל אידישע סוחרים לאָזן וואוינען אין ענגלאַנד. אין דער צווייטער העלפט פון 17־טן יאָרהונדערט האָבן זיך געשאַפן אין לאָנדאָן און אַנדערע ענגלישע שטעט אידישע קהילות, וואָס זיינען באַשטאַנען מייסטנס פון ספרדים; צו זיי זיינען שפעטער צוגעקומען אויך אַשכנזים פון דייטשלאַנד און פוילן

נאָך פריער האָט זיך געבילדעט אַ ספּרדישער ישוב אין פ ר אַ נ ק ר יי ך, וואו אידן האָבן ניט געטאָרט וואוינען זינט דעם מיטלאַלטערלעכן גירוש. אין 16־טן יאָרהונדערט האָבן זיך מאַראַנען פון פּאָרטוגאַל באַזעצט אין דָרום־פראַנקרייך, אין דער שטאָט באָרדאָ, מיט דער ערלויבעניש פון פראַנצויזישן קיניג. זיי האָבן ניט אויסגעזאָגט, אַז זיי ווילן ווידער ווערן אידן, נאָר האָבן זיך גערופן „ניי־קריסטן" אָדער „פּאָרטוגעזן". מען האָט זיי געהאַלטן פאַר גוטע קאַטאָליקן און מען האָט ניט באַמערקט, אַז שטילערהייט לעבן זיי נאָך דעם אידישן שטייגער. פיל שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זיינען באַהאַלטענע אידן, נאָר די פראַנצויזישע רעגירונג האָט שוין ניט געקענט פּטור ווערן פון זיי: די „פּאָרטוגעזן" זיינען כמעט אַלע געווען גרויסע סוחרים, וואָס האָבן מיט זייערע געשעפטן באַלעבט דעם האַנדל אין באָרדאָ, מאַרסעל און אַנדערע פראַנצויזישע שטעט און פאַרבונדן זיי מיט ווייטע מדינות; וואָלט מען זיי אַרויסגעטריבן, וואָלט זיך דער גאַנצער האַנדל אין דרום־פראַנקרייך אָפּגעשטעלט. האָט מען זיי געמוזט לאָזן אין די שטעט און שפּעטער ערלויבן צו שאַפן אָפענע אידישע קהילות. — צום סוף 17־טן יאָרהונדערט האָט פראַנקרייך אָפּגענומען ביי די דייטשן די פּראָווינץ ע ל ז אַ ס, וואָס איז געווען פול מיט אידן. אַזוי האָט דאָס קאַטוילישע לאַנד, וואָס האָט זיך אַמאָל געוואָלט אָפּרייניקן פון דער אידישער „טומאה", ווידער געקראָגן אַ גרויסע אידישע באַפעלקערונג. עס איז אויפגעקומען אַ נייע „אידן־פראַגע", וואָס פראַנקרייך האָט זי געלייזט ערשט נאָך דער רעוואָלוציע פון יאָר 1789.

38. שַבתי־צבי און די משיחישע באַוועגונג

די צָרות, וואָס דאָס פאָלק האָט אַריבערגעטראָגן אין משך פון יאָרהונדערטן, און די שטענדיקע דערוואַרטונג פון דעם אויסלייזער, משיחן, האָבן געבראַכט דערצו, אַז אין דער טערקיי האָט זיך באַוויזן אַ מענטש, וואָס האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ משיח, און אַ גרויסער טייל פון פאָלק אין פאַרשיידענע לענדער האָבן געגלויבט, אַז די גאולָה קומט שוין.

אין מיטן פון 17־טן יאָרהונדערט האָט מען אין דער טערקישער שטאָט ס מ י ר נ אַ (איזמיר) פיל גערעדט וועגן אַ יונגן מאַן שַ ב ת י־

צ ב י, וואָס האָט זיך פאַרטיפט אין דער קַבָּלה פון אר"י און האָט זיך איינגערעדט, אַז אים איז באַשערט עפּעס אויפצוטאָן פאַר דער אויס־לייזונג פון אידישן פאָלק. אַרום אים האָט זיך געבילדעט אַ קרייז פון יונגעלייט, וואָס האָבן ביי אים געלערנט קַבָּלָה, געפאַסט תַּעניתים, זיך טוֹבֵל געווען אין יַם און געזונגען מיסטישע תפילות, כּדי אַראָפּ־צוברענגען דעם מֶלֶך הַמשיח. די רַבָּנים פון סמירנאַ זיינען געוואָרן אומרואיק און האָבן אויסגערופן אַ חֵרם אויף שַׁבתי־צבי. דאַן איז ער אַוועקגעפאָרן פון דער היים און האָט פיל יאָרן נאָכאַנאַנד געוואַנדערט אין ווייטע לענדער, געווען אין ארץ־ישראל און מִצרַיִם, און האָט אומעטום גערעדט וועגן זיין געטלעכער שליחות. דאָ האָט ער חַתונה געהאַט מיט אַ מיידל שָׂרָה, וואָס איז אַנטלאָפן פון פוילן בשעת די קאָזאַקן האָבן דאָרטן אויסגעקוילעט טויזנטער אידן. אין ארץ־ישראל איז צו שַׁבתי־צבי צוגעשטאַנען אַ פייערדיקער מקובל, נָתָן פון עַזה, און אָנגעהויבן זאָגן „נביאות", אַז שַׁבתי־צבי איז דער באַ־שערטער משיח. נתן האָט פונאַנדערגעשיקט צו אידישע קהילות אין פאַרשיידענע לענדער באַגייסטערטע בריוו, אָנזאָגנדיק, אַז מען זאָל זיך גרייטן צו דער גאולה. דער עולם האָט זיך טאַקע אָנגעהויבן צו גרייטן. ווען שַׁבתי־צבי האָט זיך אומגעקערט נאָך זיבעצן יאָר וואַנדערן קיין סמירנאַ (1665), האָט אים אַ גרויסער המון באַגעגנט מיט אויסרופן: „זאָל לעבן דער מֶלֶך הַמשיח!" אין די גאַסן פלעגן אומלויפן צעטומלטע מענטשן און צוהערן זיך צו די רייד פון באַגייסטערטע „נביאים", אַז אינגיכן וועט שַׁבתי־צבי קומען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וועט אַראָפּ־רייסן די קרוין ביים טערקישן סולטאַן און באַפרייען ארץ־ישראל. אין אָנהויב יאָר 1666 איז טאַקע שַׁבתי־צבי אָנגעקומען מיט עטלעכע פון זיין חֶברה אין דער טערקישער הויפּטשטאָט, נאָר דאָ האָט זיי די פּאָליציי אַרעסטירט און פאַרשפּאַרט אין דער פעסטונג פון דער פאַר־שטאָט גאַליפּאָלי.

די ידיעה וועגן דעם געפאַנגענעם משיח האָט זיך פאַרשפּרייט אויף דער גאַנצער וועלט. אין די אידישע קהילות פון האָלאַנד, דייטשלאַנד, ענגלאַנד, איטאַליע און פוילן האָט אַ גרויסער טייל געגלויבט אין דער משיחות פון שַׁבתי־צבי און אַ טייל האָט געצווייפלט; אי די גלויבער, אי די צווייפלער האָבן געשיקט דעפּוטאַציעס קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל,

איינע צו באַגריסן דעם משיחן, אַנדערע צוקוקן זיך צו אים, צי ער איז טאַקע דער אמתער באַשערטער גואל. עס איז געקומען אויך אַ דע-פּוטאַציע פון פּוילן, וואו ערשט ניט לאַנג האָבן די אוקראַאינער אויס-געהרגעט אידן אין הונדערטער שטעט. שבתי-צבי האָט אַלעמען געטרייסט און צוגעזאָגט, אַז ער וועט אינגעכן אויסלייזן אידן פון גלות און נקמה נעמען פון זייערע פיינד. ער האָט געהייסן ניט פאַסטן און ניט קלאָגן אין טאָג פון תשעה-באָב, ווייל משיח איז דאָך שוין געקומען און וועט ווידער אויפבויען דעם בית-המקדש. אָבער איינמאָל האָט ער זיך אָנגעשטויסן אויף אַ געפערלעכן באַזוכער. צו אים איז געקומען דער מקובל פון פּוילן נחמיה כּוהן און האָט איינגעזעען, אַז שבתי-צבי איז אַ פאַל-שער משיח און מען טאָר אים ניט גלויבן. נחמיה האָט איבערגעגעבן דער טערקישער רעגירונג וועגן אַלץ, וואָס עס טוט זיך אין דער פעסטונג גאַליפּאָלי. מען האָט גע-בראַכט שבתי-צבי צום סולטאַן. די דינער פון סולטאַן האָבן אָנגע-שראָקן שבתין, אַז מען וועט אים אַראָפּנעמען דעם קאָפּ פאַר זיינע רייד קעגן דעם סולטאַן און אַנדערע הערשער. שבתי-צבי האָט מיטאַמאָל פאַרלאָרן דעם מוט;

41. שבתי-צבי

דערזעענדיק דעם סולטאַן, האָט ער אַראָפּגעוואָרפן זיין הוט און אָנ-געטאָן אַ טערקישן טורבאַן צום צייכן, אַז ער ווערט אַ מוסולמענער. דאָס האָט אים געראַטעוועט פון טויט. מען האָט אים געגעבן אַ טער-

קישן נאָמען און געהאַלטן אַלס וועכטער אין סולטאַנישן הויף אין אדריאַנאָפּאָל (אויגוסט 1666).

אָבער אַפילו נאָכן שמד פון דעם משיח האָבן פיל פון זיינע אָנ־הענגער נים אויפגעהערט גלויבן אין אים. מען האָט געזאָגט, אז ער האָט זיך נאָר אויף אַ צייט געמאַכט פאַר אַ מוסולמענער, כדי אויס־צולייזן אויך די פרעמדע פעלקער; זיין נביא נתן פון עזה איז אַרום־געפאָרן אין די שטעט פון טערקיי און איטאַליע און געהאַלטן דרשות אין גייסט פון דער קבלה צו באַווייזן, אַז שבתי־צבי איז דער אמתער משיח. די טערקישע רעגירונג האָט באַמערקט, אז אַרום שבתי־צבי אין אדריאַנאָפּאָל שאַרן זיך ווידער אידן, וואָס קוקן אויף אים ווי אויף אַ הייליקן; האָט זי אים פאַרשיקט אין אַ קליין אַלבאַניש שטעטל, וואו ער האָט געלעבט איינזאַם און איז געשטאָרבן אין עלטער פון פופציק יאָר (1675).

איצט האָט די משיחישע באַוועגונג אָנגענומען אַן אַנדער פאָרם: פון אַ פּאָליטישער איז זי געוואָרן אַ רעליגיעזע. עס האָט זיך געבילדעט אין דער טערקיי אַ סעקטע „שבתי־צביניקעס", וואָס האָבן גע־גלויבט, אַז שבתי־צבי איז אַרויף אויפן הימל און וועט ווידער קומען אויף דער ערד צו באַפרייען דאָס אידישע פאָלק; ער איז נים נאָר אַ משיח, נאָר אויך אַ האַלבער גאָט. דער צענטער פון דער סעקטע האָט זיך געפונען אין דער שטאָט סאַלאָניק, וואו עס האָבן געלעבט שבתי־צבים קרובים. ווען די טערקישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צו פאַר־פאָלגן די סעקטאַנטן, האָבן זיי זיך אַלע געמאַכט פאַר מוסולמענער, נאָך דעם מוסטער פון זייער משיח. ביז צו היינטיקן טאָג זיינען נאָך געבליבן אין סאַלאָניק רעשטן פון דער דאָזיקער האַלב־אידישער, האַלב־טערקישער סעקטע, וואָס האָט געהייסן „דאָנמע".

אַזוי האָט אויף אַ קורצער צייט די משיחישע באַוועגונג אויפגע־רודערט די אידישע וועלט און געוועקט האָפענונגען אויף אויסלייזונג פון אַלע צרות. ווען שבתי־צבי האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פאַלשן משיח, איז די פאַרצווייפלונג פון די מאַסן אין אַלע לענדער געווען זייער שטאַרק. אי ביי די ספרדים אי ביי די אשכנזים האָט זיך אָנ־געהויבן אַ ירידה פון דער אַלטער אָרדענונג, וואָס האָט געדויערט ביז דער נייסטער רעוואָלוציע אין דער אידישער קולטור.

39. דער גרויסער צענטער אין פוילן אין די גוטע צייטן

(ביז העלפט 17־טן יאָרהונדערט)

פון די מיטלאַלטערלעכע אידישע ישובים אין פוילן האָט זיך אין 16־טן יאָרהונדערט געשאַפן דער גרעסטער אַשכּנזישער צענטער אין מזרח־אייראָפּע, וואָס האָט פאַרביטן דעם חרובֿן ספרדישן צענטער אין מערבֿ־אייראָפּע. די שטעט פון פוילן און ליטע זיינען געווען פול מיט אידן, וואָס זיינען אהער נאָך אַלץ געגאַנגען פון דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער. די פוילישע מלכים האָבן זיך אין יענער צייט באַצויגן גוט צו אידן. סיגיזמונד דער ערשטער (1506—1548) האָט זיי געגעבן דאָס רעכט פאַרנעמען זיך ניט נאָר מיט האַנדל און מלאכה, נאָר אויך מיט לאַנדווירטשאַפט. זיי פלעגן נעמען אין אַרענדע (פּאַכט) ערד און גאַנצע מאַיאָנטקעס ביי דער רעגירונג אָדער ביי פוילישע פּריצים. די רייכערע פלעגן נעמען אין אַרענדע גרעניץ־צאָלן און שטייער־זאַמלונג פאַר דער מלוכה, פלעגן געבן קרעדיט דעם קיניג אָדער די שׂרָרות. אַזוי ווי אַמאָל אין שפּאַניע, זיינען אידישע פינאַנסיסטן געווען נאָענט צום קיניגלעכן הויף און האָבן דאָרטן געקענט שיצן די רעכט פון דער אידישער באַפעלקערונג. אַ רייכער בריסקער איד מיכל יעזאָפאָוויטש, וואָס איז געווען דער הויפּט־אַרענדאַר ביי סיגיזמונדן, האָט באַקומען פון אים דעם טיטל פון אַן „עלטסטן" איבער אַלע ליטווישע אידן. אַזוינע „עלטסטע" זיינען אויך געווען אין קליין־פוילן (קראָקע). ווען די קריסטלעכע בירגער אין די גרויסע שטעט האָבן געדריקט דורך זייערע מאַגיסטראַטן די אידישע איינוואוינער, האָט דער קיניג גע־שיצט די געדריקטע. פאַר אַן אָנפאַל אויף אידן אין קראָקע האָט סיגיזמונד איינמאָל באַשטראָפט דעם מאַגיסטראַט און גענומען ביי אים אַ גרויסע סומע געלט אַלס משכּון, אַז מען וועט ניט צולאָזן צו פּאָ־גראָמען. דער קיניג האָט אויך געשעצט די ווירטשאַפטלעכע ראָלע פון אידן; ווען ער האָט איינמאָל געהערט, אַז ליטווישע אידן קלייבן זיך אוועקפאָרן קיין אֶרץ־ישׂראל, איז ער געוואָרן זייער אומרואיק, ביז וואַנען די פאָרשטייער פון די קהילות האָבן אים פאַרזיכערט, אַז זיי ווילן גאָרניט פאַרלאָזן פוילן (1540).

אויך זיין נאָכפאָלגער, סיגיזמונד II אווגוסט, האָט זיך גוט באַ־

צוּנג צוּ אידן. אָבער אין זיין צייט האָט זיך אין פּוילן זייער פאַר־
שטאַרקט די „קאַטוילישע רעאַקציע“. עס האָט זיך דאָרטן געבילדעט
אַן אָפּטיילונג פוּן דעם פאַנאַטישן אָרדען „יעזואיטן“, וואָס פלעגט נאָר
זוכן בּילבּוּלים אויף אידן: אַז זיי קוילענען קריסטלעכע קינדער צוּ פּסח,
גַנבענען פוּן די קירכן דעם „הייליקן בּרויט“ און שטעכן אים מיט
מעסערס בּיז וואַנען פוּן אים טריפט בּלוּט. איינמאָל האָט מען פאַר
אַזאַ נאַרישן בּילבּול פאַרבּרענט דריי אידן. דער קיניג איז געווען אויפ־
געבּראַכט און האָט געזאָגט: „איך בּין נים אויף אַזויפיל משוּגע צוּ
גלויבן, אַז אין אַ שטיקל בּרויט געפינט זיך בּלוּט פוּן קריסטוּסן“. ער
האָט פאַרבּאָטן מאַכן אַזעלכע פאַלשע בּילבּוּלים. זיין נאָכפאָלגער
סטעפאַן בּאַטאָרי האָט אַרויסגעגעבּן אַ דעקרעט, אַז דער קריסט, וואָס
האָט פאַלש בּאַשוּלדיקט אַ אידן אין אַזאַ פאַרבּרעכן, זאָל בּאַשטראָפט
ווערן מיט דערזעלבּיקער שטראָף, צוּ וועלכער דאָס געריכט וואָלט
צוּגעמִשפּט דעם אידן, אויב ער וואָלט טאַקע געווען שוּלדיק (1576)
שפּעטער האָבּן די גַלָחים און די יעזואיטן אַלץ מער פאַרשטאַרקט זייער
הַשפָּעה אויף דער אויבּערשטער מאַכט און אויף דער גאַנצער פּוילישער
געזעלשאַפט. אין די יעזואיטישע שוּלן פלעגן די מאָנאַכן לערנען די
קינדער, אַז עס איז אַ מִצוָה פיינט צוּ האָבּן אידן און זייער אֱמוּנה. אין
די גרעסטע שטעט קראָקע, לעמבּערג, פּויזן, ווילנע פלעגן די קאַטוילישע
שילער אָפּט אָנפאַלן אויף אידן אין די גאַסן און שלאָגן זיי; די אידישע
קהילות האָבּן געמוּזט אויסקויפן זיך פאַר געלט פוּן אַזעלכע קליינע
פּאָגראָמען: זיי פלעגן געבּן מַתָנוֹת אָדער צאָלן אַ בּאַזוּנדער שטייער
די שוּל־רעקטאָרן, כּדי פָּטוּר צוּ ווערן פוּן דעם „שילער־געלויף“.

און דאָך, צווישן מַחֲנוֹת פוּן שוֹנאים, זיינען די אידישע קהילוֹת
אין פּוילן און ליטע צוּ יענער צייט געווען גענוּג שטאַרק, ווייל זיי
זיינען געווען גוּט אָרגאַניזירט און האָבּן געהאַט פוּלע פרייהייט אין
זייער אינערלעכן לעבּן. יעדע קהילה האָט געהאַט איר ראַט אָדער
פאָרשטאַנד, וואָס האָט געהייסן „קָהָל“ (קאַהאַל) און האָט אָנגעפירט
מיט אַלע געשעפטן פוּן דער „אידישער שטאָט“, אַזוי ווי דער מאַ־
גיסטראַט אין דער קריסטלעכער שטאָט. קָהָלס האָבּן זיך געפינען אין
אַלע גרעסערע שטעט; אין די קליינע שטעטלעך און דערפער
(„יִשוּבים“) האָבּן די אידן געהערט צוּ דער נאָענטסטער קהילה. די

מיטגלידער פון קָהָל פלעגט מען אויסקלייבן איינמאָל אין יאָר, אין די טעג פון חול המועד פסח. דער קָהָל איז באַשטאַנען פון עטלעכע „ראָשים" (עלטסטע), „טובים" (חשובע לייט), גַבָּאים און דַיָינים, וואָס האָבן געטיילט צווישן זיך די אַרבעט: אויפמאָנען שטייערן פאַר דער רעגירונג און פאַר דער קהילה, פאַרוואַלטן מיט די שולן, חֲדָרים און ישיבות, אויסהאַלטן בָּתי־מִדרָשים און צדָקה־אַנשטאַלטן, אַכטונג געבן אויף יעדערן אין דער קהילה, אַז ער זאָל ניט עובֵר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה און אידישקייט. די רַבָּנים האָבן געפּסקנט שאלות אין

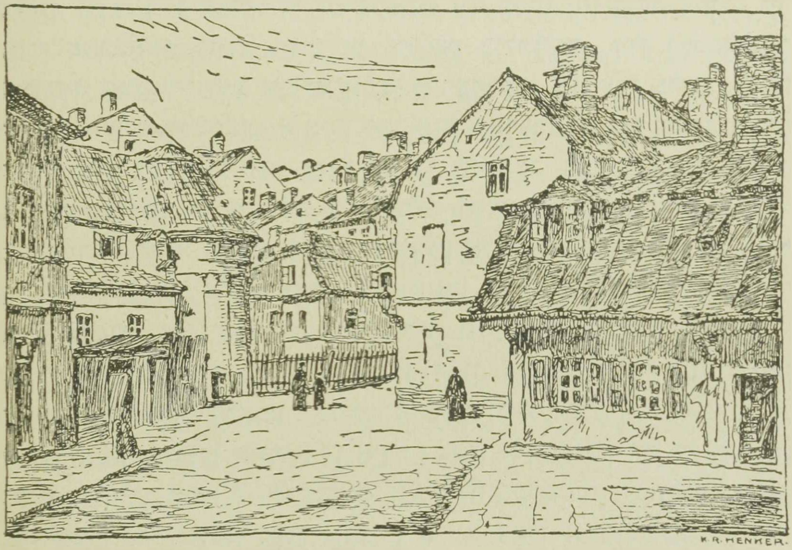

42. אַלט־לובלין

רעליגיעזע ענינים און אויך געפירט די געריכט־פאַרהאַנדלונגען צוזאַמען מיט די דַיָינים אין געשעפטלעכע סיכסוכים, אַלץ אויפן גרונט פון דעם אידישן געזעץ, ווי ער איז אויסגעלייגט אין „טורים" און „שולחָן ערוך". אין וויכטיקע פראָצעסן, ווען די צדָדים זיינען ניט געווען צופרידן מיט דעם פסַק, פלעגן זיי זיך ווענדן צו אַ העכערן געריכט; צו אַזאַ „בית־דין גָדול" האָבן זיך געמוזט ווענדן אויך יחידים, וואָס האָבן געהאַט סיכסוכים מיטן קָהָל, אָדער צוויי קהילות איינע מיט דער אַנדערער. פאַר אַזעלכע פאַלן פלעגן זיך פאַרזאַמלען רַבָּנים און רָאשי־

קָהל פֿון גרעסערע שטעט און שאַפֿן אַ העכערן בית־דין. אַזעלכע פֿאַרזאַמלונגען פֿלעגן פֿאָרקומען בעת די גרויסע יאַרידן, יאָר־מערק, אין געוויסע שטעט. דער ערשטער זאַמלפּונקט איז געווען דער „לובלינער יאַריד", צו וועלכן עס פֿלעגן קומען רבנים און קָהלס־לייט פֿון גאַנץ פּוילן און ליטע.

מיט דער צייט האָבן זיך אַזעלכע יאַרידן־אַסיפֿות פֿאַרוואַנדלט אין רעגלמעסיקע, יערלעכע צונויפֿקומען אָדער „וַעדים", וואו פֿאָרשטייער פֿון די קהילות פֿלעגן באַטראַכטן אַלע פֿראַגן פֿון אידישן לעבן און אָננעמען „תַּקָנות", פֿאָרשריפֿטן פֿאַר אַלע קהילות. עס האָבן זיך געבילדעט צוויי אַזעלכע וַעדים, איינער פֿאַר פּוילן, דער אַנדערער פֿאַר ליטע. דער פּוילישער האָט געהייסן „וַעד אַרבע אַרָצות" — דער וַעד פֿון פֿיר לענדער: גרויספּוילן (די הויפּט־קהילה — פּויזן), קליינפּוילן (קראָקע), פּאָדאָליע־גאַליציע (לעמבערג) און וואָלין (אָסטראָה אָדער לודמיר). דער ליטווישער וַעד האָט געהייסן „וַעד פֿון די גרעסטע קהילות" (וַעד קהילות הָראשיות), ווייל אין אים האָבן זיך פֿאַראייניקט פֿאָרשטייער פֿון פֿינף גרויסע אידישע קהילות: בריסק, גראָדנע, פּינסק, ווילנע, סלוצק. דאָס זיינען געווען עכט־אידישע „סיימען" אָדער פֿאַר־לאַמענטן, וואָס פֿלעגן אַרויסגעבן געזעצן פֿאַר אַלע קהילות אין זייערע אַנשטאַלטן. די פּוילישע רעגירונג איז געווען פֿאַראינטערעסירט אין אַזעלכע „אידישע קאָנגרעסן", ווייל דאָרטן האָבן די קהילות פֿאַרטיילט צווישן זיך די אַרבעט אויף אויפֿצומאָנען די מלוכה־שטייערן. די וַעדים האָבן זיך געהאַלטן אין פּוילן און ליטע צוויי הונדערט יאָר, ביז העלפֿט 18־טן יאָרהונדערט.

די וַעדים און די קָהלס האָבן באַזונדערס געזאָרגט וועגן דער ער־ציאונג פֿון אידישע קינדער אין חדָרים און ישיבות, וואו מען האָט געלערנט תּורה און תַּלמוד. אַ אידישער געשיכטע־שרייבער פֿון 17־טן יאָרהונדער (נתן האַנאָווער) גיט אַזאַ בילד פֿון די אידישע שולן אין פּוילן אין די גוטע צייטן: „נאָך ניט געווען אַזאַ לאַנד, וואו מען האָט אַזוי פֿיל געלערנט תּורה, ווי אין פּוילן. אין יעדער קהילה איז געווען אַ ישיבה, און מען פֿלעגט דעם פֿירער, דעם ראָש־ישיבה, צאָלן אַ רייכן געהאַלט, כּדי ער זאָל קענען אינגאַנצן אָפּגעבן זיך דעם תּורה־לערנען. אין יעדער קהילה האָט מען אויסגעהאַלטן בַּחורים, וועמען מען האָט גע־

צאָלט וואָכן־געלט, כּדי זיי זאָלן לערנען בײַם ראָש־ישיבה. יעדן בּחור האָט מען צוגעגעבן צוויי אינגלעך („נערים“), וואָס האָבן געדאַרפט לערנען בײַ אים גמרא מיט רש״י און תּוספות און געוואוינען זיך צו פּילפּול (שאַרפע דיסקוסיעס אין תּלמוד). דער בּחור מיט זײַנע צוויי אינגלעך פלעגן עסן קעסט בײַ איינעם פון די פאַרמעגלעכע בּעלי־בּתּים... עס איז כּמעט ניט געווען קיין איינציג אידיש הויז, וואו מען האָט ניט געלערנט תּורה. געווען איז אַ למדן אָדער דער בּעל־הבּית אַליין, אָדער זײַן זון, אָדער דער איידים, אָדער אַ ישיבה־בּחור אויף קעסט, און אָפט

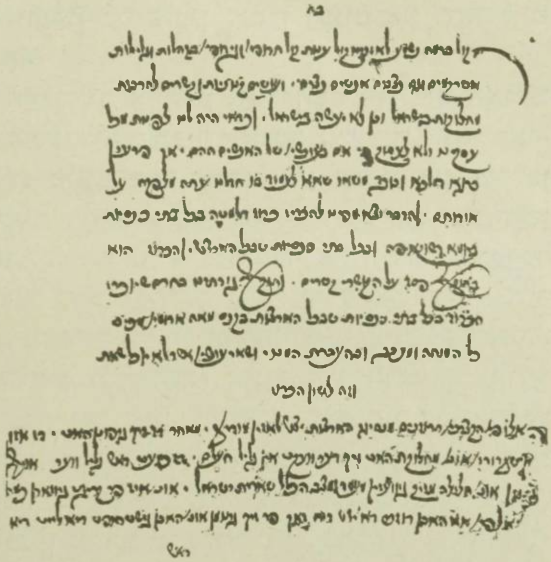

43. אויפרוף פונם „ועד אַרבּע אַרצות“
אין יידיש און העבּרעאיש

פלעגן זיך אַלע טרעפן אין איין הויז... בײַם ראָש־ישיבה איז געווען אַ שמש, וואָס פלעגט אַרומגיין אַלע טאָג איבּער די חדרים און אַכטונג געבן, אַז די קינדער זאָלן לערנען און ניט אַרומלויפן אין גאַס. איינמאָל אין וואָך, דאָנערשטאָג, האָבן אַלע חדר־אינגלעך געמוזט גיין צוזאַמען צום גבּאי, וואָס האָט משגיח געווען אויף די שולן, און דער גבּאי פלעגט זיי פרעגן, וואָס האָבן זיי געלערנט אין דער וואָך. אויב אַ אינגל האָט ניט געענטפערט ריכטיק, פלעגט דער גבּאי הייסן דעם שמש שמייסן אים מיט ריטער און אָנטאָן אים בּיזיונות, כּדי ער זאָל אין דער קומענדיקער וואָך לערנען בּעסער. יעדן פרײַטאָג פלעגט פאַרהערן די אינגלעך דער ראָש־ישיבה אַליין. דערפאַר האָבן קינדער מורא געהאַט און געלערנט מיט גרויס התמדה... אַזוי איז דאָס גאַנצע לאַנד געווען פול מיט תּורה“.

אין יענער צייט האָבן די גרעסטע רַבָּנים געלעבט אין פּוילן: דער רַשַ״ל (רבּי שלומה לוריא) אין לובלין האָט געמאַכט אַ נייעם פּירוש צום תַּלמוד; דער רַמ״אָ (רבּי משה איסרלים) אין קראָקע האָט צו־געגעבן נייע דינים צום „שולחָן ערוך“; דער מַהרַ״ם, מַהרש״אָ און נאָך אַ סך שאַרפע קעפּ האָבן געדרוקט פּירושים צום תּלמוד און פּוסקים און געשריבן „תשובות“ אויף שאלות, וואָס מען האָט זיי

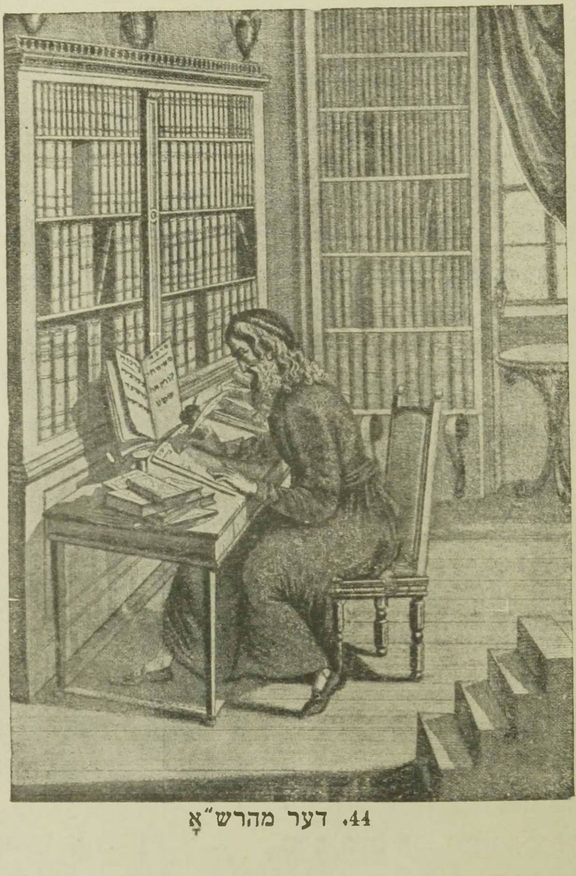

44. דער מהרש״אָ

צוגעשיקט פון דער גאַנצער וועלט. אָבער חוץ דער רַבּנישער ליטעראַטור האָט מען זיך אין פּוילן מיט גאָרניט אינטערעסירט. פילאָזאָפיע, וויסנשאַפטן האָט מען געהאַלטן פאַר אַפּיקורסות. אַז מען האָט געדאַרפט אָנשרייבן אַ בוך קעגן די טענות פון די קריסטלעכע

נעלערנטע קענען אידישקייט, האָט דאָס געמאַכט אַ קאַראַים: יצחק פון טראָק. אין זיין בוך „חיזוק אֱמונה“ האָט ער שאַרף קריטיקירט די קריסטלעכע תּורה, דעם „נייעם טעסטאַמענט“.

---

40. די שלעכטע צייטן אין פוילן
(ביזן סוף 18-טן יאָרהונדערט)

אָבער די גוטע צייטן, ווען אידן אין פוילן האָבן געהאַט גרויסע פּרנסות און געקענט פריי לעבן אין זייערע קהילות, זיינען אַוועק. אינמיטן 17-טן יאָרהונדערט האָט דאָ די אידן געטראָפן אַ גרויסער אומגליק. אין אוקראַינע, וואָס האָט געהערט צו פוילן, האָבן זיך צעבונטעוועט די רוסישע קאָזאַקן און פּויערים, אונטער דער פירונג פון באָגדאַן כמעלניצקי, און געלאָזן זיך אויף די שטעט און דערפער אויסקוילענען פּוילישע פּריצים און אידן (1648). באַזונדערס האָבן די פּויערים אויסגעלאָזן זייער כּעס צו אידן, וואָס זיינען געווען אַרענדאַרעם ביי פּריצים און האָבן דורך דעם געהאַט אַ געוויסע מאַכט איבער די פאַרשקלאַפטע פּויערים. אידן זיינען זיך צעלאָפן פון די דערפער אין די באַפעסטיקטע שטעט, אָבער די קאָזאַקישע באַנדעס האָבן איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער און אָן רחמנות אויסגעהרגעט דאָרטן אַלע אידן. אין דער פּאָדאָליער שטאָט נעמיראָוו זיינען געפאַלן עטלעכע טויזנט אידן מיט דעם רבֿ, יחיאל מיכל; דער רבֿ האָט זיך באַהאַלטן מיט זיין מוטער אויפן בית-עולם, האָט זיי אָנגעיאָגט אַ שוסטער, פון די קאָזאַקן, מיט אַ האַק; די אַלטע מוטער האָט זיך געבעטן: „טויט מיך און לאָז לעבן מיין זון“ —, אָבער דער מערדער האָט ביידן דערהרגעט. קאָזאַקן פלעגן אָפט לאָזן לעבן שיינע אידישע מיידלעך,

45. באָגדאַן כמעלניצקי

שמדן זיי מיט געוואַלט און נעמען פאַר ווייבער. איין מיידל, וועלנדיק פּטור ווערן פון שמד, האָט געזאָגט צום קאָזאַק, וואָס האָט זי געפאַנגען: „ווייסטו, איך קאָן פאַררעדן אַ קויל פון ביקס, זי זאָל מיך ניט טרעפן. אָט פּרוּב!" דער נאַרישער קאָזאַק האָט אויסגעשאָסן — און דאָס מיידל איז געפאַלן טויט, אָבער מיט אַ ריינער נשמה. אַן אַנדער מיידל, וואָס דער קאָזאַק האָט זי שוין געפירט צו דער חופּה אין קלויסטער, האָט זיך אויפן וועג אַראָפּגעוואָרפן פון אַ בריק אין וואַסער און איז דער-טרונקען געוואָרן.

אַ בלוטיקע דראַמע האָט זיך אָפּגעשפּילט אין דער פּאָדאָליער שטאָט טולטשין. דאָרטן האָבן זיך אין דער פעסטונג פאַרשפּאַרט עטלעכע הונדערט פּאָליאַקן און אַ פּאָר טויזנט אידן; אַלע האָבן גע-שוואָרן ניט אַריינלאָזן די קאָזאַקן און פאַרטיידיקן די שטאָט ביזן לעצטן אָטעם. די קאָזאַקן האָבן אַ לאַנגע צייט באַלאַגערט די פעסטונג און ניט געקענט זי איינעמען, ווייל אידן האָבן זיי באַשאָסן פון אויבן מיט קוילן. דאָ האָבן די קאָזאַקן געשיקט זאָגן צו די פּאָליאַקן: לאָזט אונז אַריין אין שטאָט, וועלן מיר באַשטראָפן די אידן און אייך קיין בייז ניט טאָן. די פּוילישע פּריצים האָבן פאַרגעסן זייער שבועה און באַ-שלאָסן ראַטעווען זייער לעבן, אַרויסגעבנדיק די אידן. זיי האָבן אַריינ-געלאָזט דעם שונא אין שטאָט. די קאָזאַקן האָבן צוערשט אויסגעהרגעט די אידן און דערנאָך די פּריצים.

אַזוי האָבן די קאָזאַקן מיט די פּויערים געווילדעוועט אויך אין וואָלין און אין קיעווער געגנט. אין משך פון אַ האַלב יאָר (יוני ביז נאָוועמבער 1648) האָבן די מערדער חרוב געמאַכט הונדערטער אידישע קהילות און אויסגעהרגעט אַ סך טויזנטער מענטשן. גרויסע מאַסן זיינען זיך צעלאָפן אין אַנדערע לענדער אָדער זיינען געפאַנגען געוואָרן דורך די טאָטערן פון קרים, וואָס האָבן געהאָלפן די קאָזאַקן.

אָבער דערמיט האָבן נאָך די צרות פון „כמעלניטשינע" (גזירת ת"ח ות"ט — פון יאָר 1648—1649) קיין סוף ניט גענומען. אין דער פּוילישער מהומה האָבן זיך אַריינגעמישט די אַרומיקע לענדער — רוסלאַנד און שוועדן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן בלוטיקע מלחמות צווישן די פּאָליאַקן, קאָזאַקן, רוסן און שוועדן, וואָס האָבן זיך געצויגן ביזן יאָר 1657. דאַס מאָל זיינען חרוב געוואָרן הונדערטער אידישע קהילות

אין גאַנץ פּוילן, ניט אין דער אוקראַינע אַליין. די רוסן האָבּן אָפּגענומען בּיי פּוילן די מִזרח־העלפט פון אוקראַינע; דאָרטן האָבּן אידן שוין מער ניט געטאָרט וואוינען. דער אַנדערער טייל אוקראַינע, ד. ה. וואָלין און פּאָדאָליע, איז געבּליבּן בּיי פּוילן, אָבּער די אידישע בּאַפעלקערונג האָט נאָך דעם קאָזאַקישן פּאָגראָם געלעבּט אין חרובע שטעט. גאַנץ פּוילן איז נאָך די שרעקלעכע מִלחָמות פאַראָרימט געוואָרן. די רעגירונג פלעגט רייסן בּיי אידישע קהילות גרויסע שטייערן, און די וַעדים אין פּוילן און ליטע האָבּן געהאַט גענוג זאָרגן ווי אויפצומאָנען דאָס געלט בּיי די אָרימע קהילות. אַ קורצע צייט האָבּן זיך די פאַרגליווערטע הערצער דערוואַרעמט בּיי דעם פייער פון דער משיחישער האָפענונג: מען האָט געוואָרט פון טאָג צו טאָג, אַז שַבּתי־צבי וועט אַראָפּוואַרפּן דעם טערקישן סולטאַן, אָפּנעמען בּיי אים ארץ־ישראל און פירן אַהין די בּאַפרייטע אידן; אָבּער אַז דער פייערל איז פאַרלאָשן געוואָרן, איז מען אין פּוילן אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן יאוש, אין אַ פאַרצווייפלונג, אַזוי ווי אומעטום. קרייזלעך פון שַבּתי־צביניקעס האָבּן זיך נאָך געהאַלטן אין פּאָדאָליע און גאַליציע, אָבּער די רַבָּנים האָבּן קעגן זיי געקעמפּט. אין יאָר 1722 האָט אַן אסיפה פון רַבָּנים אין לעמבּערג אַרויפגעלעגט אַ „חֵרם“ אויף אַלע בּאַהאַלטענע שַבּתי־צביניקעס.

אַ רעשט פון דער סעקטע האָט שפּעטער אויפגעלעבּט אין דער בּאַוועגונג פון די פראַנקיסטן. אַ פּאָדאָליער איד י ע ק ו ב פ ר אַ נ ק, וואָס האָט אין דער יוגנט פאַרבּראַכט אַ צייט בּיי די סעקטאַנטן פון סאַלאָניק, האָט געגרינדעט אַ סעקטע, וואָס האָט געגלויבּט, אַז פראַנק איז דער „הייליקער האַר“, דער נאָכפאָלגער פונם משיח שַבּתי־צבי. די פראַנקיסטן האָבּן זיך אָפּגעזאָגט פון עטלעכע אידישע מִנהָגים און דערפאַר האָט מען זיי שטאַרק גערודפט אין די קהילות. דאַן האָבּן זייערע פירער זיך פאַרבּונדן מיט די קאַטוילישע בּישאָפן און האָבּן פאַרמַסֶרט די אידן, אַז זייער תּלמוד און די רַבָּנישע ספרים זיינען פיינדלעך צו דער קריסטלעכער אֱמונה און צו אַלע קריסטלעכער פעלקער. דאָס האָט געבּראַכט דערצו, אַז דער פּאָדאָליער בּישאָף דעמבּאָווסקי האָט איינגעאָרדנט אַ דיספּוט צווישן די סעקטאַנטן און די רבּנים אין דער שטאָט קאַמענעץ און דערנאָך געהייסן פאַרבּרענען די בּיכער פון תַּלמוד אין זיין געגנט. אַ צווייטער דיספּוט איז פאָרגעקומען

אין לעמבערג, אינם בייזיין פון בישאָפן און גלחים; די פראַנקיסטן האָבן זיך באַמיט צו באַווייזן, אַז די אֶמונה אין קריסטוסן אַלס משיח איז אָנגעוויזן אין דער הייליקער תורה. דאָ האָבן די גלחים געפאָדערט פון זיי, אַז זיי זאָלן אָפן אָננעמען דעם קאַטוילישן גלויבן — און די סעק־טאַנטן האָבן געמוזט פאָלגן:

46. יעקוב פראַנק

יעקוב פראַנק מיט עטלעכע הונדערט סעקטאַנטן האָבן זיך געטויפט אין לעמבערג און אין וואַרשע (1759); דער טויף־פאָטער פון פראַנקן אין דער וואַרשעווער קירך איז געווען דער פוילישער קיניג אַווגוסט III אינגעכן אָבער האָבן די קאַטוי־לישע גלחים באַמערקט, אַז די פראַנקיסטן זיינען נאָר פאַר־שטעלטע קריסטן און צווישן זיך האַלטן זיי פאַר דעם אֶמתן משיחן ניט קריסטוסן, נאָר פראַנקן, דעם צווייטן שבתי־צבי. מ׳האָט געשטעלט פראַנקן פאַר אַ קירכן־געריכט, וואָס האָט אים פאַרמשפט צו תפיסה אין אַ קאַטוילישן קלויסטער אין טשענסטאָכאָוו. דאָ האָט פראַנק פאַרבראַכט דרייצען יאָר (ביז 1772). ווען ער איז דערנאָך באַפרייט געוואָרן, איז ער אַוועק מיט אַ טייל אָנהענגער קיין עסטרייך און דייטשלאַנד; דאָרטן האָט ער זיך באַמיט צו פאַרשפרייטן דעם „דת פון אֱדום“ — אַ גע־מישטע אמונה פון שבתי־צבים שיטה און קריסטנטום. ער איז גע־שטאָרבן אין אָפענבאַך (דייטשלאַנד) אין יאָר 1791.

דאָס אַלץ איז געקומען פון צָרות און רדיפות, וואָס האָבן זיך פאַר־שטאַרקט אין פוילן אין 18־טן יאָרהונדערט. די פוילישע מלוכה איז געווען פויל פון אויבן ביז אונטן: די „שליאַכטע“, די פריצים און גלחים, האָבן געהערשט איבער מיליאָנען פויערשע קנעכט און דער איד איז

געשטאַנען אינמיטן, באַקומענדיק קלעפּ פון אויבן און פון אונטן. דער קריסטלעכער מיטלשטאַנד מיט זיינע מאַגיסטראַטן און צעכן האָט גע־פירט אַ קאָנקורענץ מיט דעם אידן דורך רדיפות און בילבולים. עס איז ניט אַריבער קיין איין פסח אָן אַן עלילת־דם: דאָ האָט מען געפונען אַ טויט קינד, אַ דערטרונקענעם אין אַ טייך אָדער אַ פאַרבלאָנדזשעטן אין וואַלד, — זיינען אידן געווען שולדיק; מען פייניקט זיי, מען פאַר־ברענט זיי, מען האַקט זיי די קעפּ. און דאָ האָט זיך ווידער אָ..געהויבן דער פּויערים־אויפשטאַנד אין אוקראַינע „קעגן די פּריצים, גלחים און אידן". די „הײדאַמאַקעס" (פּויערשע קאָזאַקן) הרגענען אויס אידן אין שטעט און דערפער; הענגען אויף איין בוים אַ פּוילישן קסיאָנדז, אַ אידן און אַ הונט מיט אַ צעטל: „אַ פּאַליאַק, אַ איד און אַ הונט —

47. גאָנטע

48. א הײדאַמאַק

אַלע פון איין אמונה". עס קומט צו דער שרעקלעכער „אומאַנע־שחיטה" (1768): די הײדאַמאַקעס אונטער דער פירונג פון צוויי אַטאַ־מאַנעס, גאָנטע און זשעלעזניאַק, האָבן אין דער שטאָט אומאַן אויס־געקוילעט צוואַנציק טויזנט אידן און פּאָליאַקן. די פּוילישע מלוכה צעפאַלט זיך: די שכנישע דריי גרויסע מלוכות- רוסלאַנד, עסטרייך און פּרייסן—צעטיילן צווישן זיך די לענדער פון פּוילן. אין משך פון

23 יאָר (1772—1795) ווערט פּוילן דריי מאָל צעטיילט. רוסלאַנד נעמט אָפּ בּיי איר ווייסרוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע מיט אַ מיליאָן אידישע איינוואוינער; עסטרייך — גאַליציע, פּרייסן — פּויזענער קאַנט. פון יענער צייט אָן איז רוסלאַנד געוואָרן דאָס, וואָס פריער פּוילן: דער גרעסטער צענטער פון אידישן פאָלק.

אין דער דאָזיקער טרויעריקער צייט האָט זיך פאַרשפּרייט צווישן פּוילישע אידן אַ מיסטישע רעליגיעזע בּאַוועגונג: די *חסידות*. אין אוקראַינע זיינען אַרומגעגאַנגען „גוטע אידן“, *בּעלי־שמות*, וואָס פלעגן היילן פון אַלערליי קראַנקהייטן מיט הייליקע שמות פון גאָט און מלאָכים, מיט אָפּשפּרעכענישן און אַנדערע סגולות. איינער פון זיי, *רבּי ישׂראל בּעל שם־טוב* (געקירצט בּעש״ט), איז געווען בּאַליבּט בּיים פאָלק, וואָס האָט אים גערופן „דער גוטער בּעל־שם“ פאַר זיין ליבּע צום פּראָסטן מענטשן, זיינע האַרציקע רייד, מיט וועלכע ער האָט געהיילט אויך די נשמה, די קראַנקע הערצער. דער בּעש״ט האָט פאַר דעם פּשוטן מענטשן געעפנט נייע וועגן אין אֱמונה־זאַכן: אמתע פרומקייט — פלעגט ער זאָגן — איז ניט בּיי די לומדים, וואָס לערנען גאַנצענע טעג גמרא און פּוסקים, נאָר בּיי יענע, וואָס האָבּן גאָט אין האַרצן, וואָס זעען גאָט אומעטום, אין יעדער ערשיינונג פון דער נאַטור, אין אַלץ וואָס טוט זיך אויף דער וועלט, און רעדן מיט גאָט אין הייסע תפילות, אַזוי ווי קינדער מיט אַ פאָטער. אַ פרומער, אַ „חסיד“ איז דער, וואָס דינט גאָט מיט פרייד און ניט מיט טרויער, ווי די אַסקעטישע מקובּלים; שימחה און ניט עצבות (טרויער) הויבּן אויף די רעליגיעזע שטימונג און בּאַהעפטן דעם מענטשן מיט גאָט („דבֵיקות“); מען דאַרף דאַווענען מיט „התלהבות“, מיט אַ בּרען, און דאַן גייט די תפילה אַרויף צום הימל. אַזאַ חסיד, אויבּ ער דערגרייכט צו דער העכסטער מדרגה פון „לעבּן מיט גאָט“, ווערט גערופן *צדיק* און קען ווערן אַ פאַרמיטלער צווישן גאָט און מענטשן. ער קען בּעטן פאַר זיי, אַרויפבּרענגען זייערע תפילות צו גאָט, מאַכן מופתים, ניסים, און פאָראויסזאָגן די צוקונפט.

אַזאַ מין תורה האָט דער בּעש״ט אַנטוויקלט, ווען ער האָט זיך בּאַזעצט אין דעם פּאָדאָליער שטעטל מעדזשיבּאָזש (אַרום יאָר 1740). אַהער פלעגן צו אים קומען ניט נאָר פּראָסטע מענטשן מיט בּקשות

וועגן אַן עֵצה, אַ רפוּאָה אָדער אַ בּרָכה פוּן אַ הייליקן מענטשן, נאָר אויך לומדים, רבָּנים, מַגידים פוּן די, וואָס זיינען ניט געווען צוּפרידן מיט דעם אַלטן רבָּנישן שטייגער. עס האָט זיך געבּילדעט אַרוּם אים אַ קרייז תּלמידים, וואָס האָבּן פאַרשפּרייט זיין תּורה אין אַנדערע ערטער. דער בּעש״ט האָט אָנגעהויבּן גלויבּן אין זיך אַליין, אַז אים איז בּאַשערט אויפלעבּן די אֱמתע אֱמוּנה אין אידישע הערצער. אין אַ בּריוו, וואָס ער האָט פוּנאַנדערגעשיקט, דערציילט ער, ווי איינמאָל אין דעם טאָג פוּן ראש השָנה האָט זיך זיין נשָמה אויפגעהויבּן אויפן הימל און ער

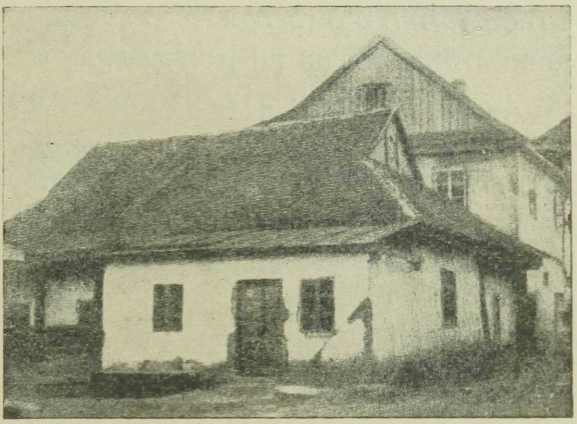

49. בּעש״טס בּית־מדרש אין מעדזשיבּאָזש

האָט דאָרטן דערזעען משיחן; ער האָט אַ פרעג געטאָן בּיי משיחן: „ווען קוּמסטו?“ און האָט בּאַקוּמען אַן ענטפער: „ווען דיין תּורה וועט זיך פאַרשפּרייטן אויף דער וועלט“.

דעם בּעש״טס תּורה האָט זיך זייער גיך פאַרשפּרייט. צוּ דער צייט פוּן זיין טויט (1760) האָט די סעקטע חסידים געהאַט נאָר עטלעכע טויזנט מיטגלידער, און אין אַ יאָר דרייסיק אַרוּם איז דער גרעסטער טייל אוּקראַינער אידן און אַ קלענערער טייל ליטווישע און פּוילישע שוין בּאַשטאַנען פוּן חסידים. די פירער פוּן די חסידים נאָכן בּעש״ט זיינען געווען זיינע וואָלינער תּלמידים: דער מַגיד בּער מעזשעריטשער און דער רָב פוּן פּאָלאָנע יעקב־יוסף כּהן. צוּם מעזשעריטשער מַגיד פלעגן קוּמען תּלמידים פוּן אַלע מדינות,

אַפילו פון דער רַבָּנישער ליטע, און איינער פון זיי האָט פאַרשריבן זיין חסידישע תורה אין אַ בוך „ליקוטי אמרים“. יעקב-יוסף האָט אליין אַרויסגעגעבן אַ גרויסן סֵפר „תולדות יעקב-יוסף“, וואו ער האָט גע-בראַכט אַלץ, וואָס ער האָט געהערט פון זיין רבין, דעם בעש״ט. ווי נאָר אין ליטע, אין ווילנע און מינסק, האָבן זיך באַוויזן די ערשטע חסידישע קרייזלעך, האָבן די רבנים געמאַכט אַ רעש. דער ווילנער גָאון רבי אֵליהו, דער גרעסטער תלמודיסט פון יענער צייט, וואָס האָט געהאַלטן, אַז דער עיקר אידישקייט באַשטייט אין לערנען גמרא מיט פירושים און רַבָּנישע ספָרים, האָט דערזעען אין דער חסידות אַ סַכָּנה פאַר דער הייליקער תורה. ער האָט געמיינט, אַז די חסידים זיינען באַהאַלטענע שַבתי-צביניקעס, און האָט מורא געהאַט, אַז די סעקטע זאָל ניט ברענגען צו אַ שפּאַלטונג אין פאָלק. דער גָאון האָט

50. דער ווילנער גָאון

51. שניאור-זַלמן פון ליאָזנע

געהייסן באַשטראָפן די פירער פון די ליטווישע חסידים און אויסרופן אַ חֵרם קעגן דער גאַנצער סעקטע. פון ווילנע האָט מען פונאַנדערגעשיקט בריוו צו אַלע קהילות, אַז מען זאָל דאָרטן אויך אַריינלעגן אין חֵרם די חסידים (1772). שפּעטער האָבן דער גָאון און די רַבָּנים, די פירער פון די מִתנַגדים, ווי עס האָט געהייסן די אַנטי-חסידישע פאַרטיי, אַרויסגעגעבן אַ סך אויפרופן קעגן די חסידים און האָבן זיי שטאַרק גערודפט. פון דעם האָבן געליטן די חסידים פון ליטע און ווייסרוסלאַנד, וואו זיי זיינען געווען די מינדערהייט; דעם גרויסן רבין פון די ווייס-

רוסישע חסידים, ש נ י א ו ר - ז ל מ ן פון ליאָזנע, דעם מחבר פון דעם בעסטן חסידישן בוך „תּניה“, האָבן די מתנגדים פאַרמסרט ביי דער רוסישער רעגירונג; אויפן באַפעל פון קיסר פּאַוועל האָט מען דעם רבין צוויי מאָל געבראַכט קיין פּעטערבורג און געהאַלטן אַ צייט אין תּפיסה. אָבער אין אוקראַינע, וואו חסידים זיינען געווען די מערהייט אין די קהילות, האָבן די מתנגדים זיי גאָרניט געקענט טאָן. אין פּאָ-דאָליע, גאַליציע און וואָלין האָבן געוועלטיקט די צדיקים, חסידישע רבּיים, תּלמידים פון דעם מעזעריטשער מגיד און אייניקלעך פון בעש"ט. טויזנטער חסידים פלעגן שטענדיק באַלאַגערן זייערע הייזער און הויפן, זוכנדיק ביי זיי הילף, טרייסט, מופתים און פאַרבינדונג מיט גאָט; מען האָט געבראַכט פיל געלט („פּידיון“) און מתּנות פאַר די צדיקים, און אַ סך פון זיי האָבן געלעבט רייך.

די חסידישע באַוועגונג האָט געבראַכט אי נוצן אי שאָדן. זי האָט דערוואַרעמט אידישע הערצער, פאַרשטאַרקט דעם רעליגיעזן געפיל אַנטקעגן דער רבּניש טויטער בוך-אידישקייט; אָבער זי האָט אויך אַריינגעבראַכט פינסטערקייט אין אידישע קעפּ, נאַרישן גלויבן אין מופתים און ניסים פון צדיקים, פיינדשאַפט צו יעדן פרייען געדאַנק, צו וועלטלעכער בילדונג, צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור.

41. דייטשלאַנד פון דער רעפאָרמאַציע-צייט ביזן סוף 18-טן יאָרהונדערט

אין 16-טן יאָרהונדערט, ווען אין דייטשלאַנד האָט די רעפאָרמאַציע פון מאַרטין לוטער אָפּגעשוואַכט די מאַכט פון דער קאַטוילישער קירך, האָט מען געקענט האָפן, אַז די לאַגע פון אידן וועט זיך פאַרבעסערן, אָבער די האָפענונג איז גיך פאַרשוואונדן. לוטער, וואָס האָט פאַר-שטאַרקט דעם אויטאָריטעט פון „אַלטן טעסטאַמענט“, פון דעם אידישן תּנ"ך, האָט זיך אין די ערשטע יאָרן פון זיין טעטיקייט איינגעשטעלט פאַר אידן. אין זיין בוך „יעזוס קריסטוס אַ געבאָרענער איד“ (1523) האָט ער געשריבן: „נאַראָנים, פּויפּסטן, בישאָפן און מאָנאַכן מיט זייערע גראָבע אייזל-קעפּ זיינען זיך באַגאַנגען מיט אידן ווי מיט הינט, געזידלט זיי און אָפּגענומען זייער גוטס. אָבער אידן זיינען דאָך ברידער

פון אונזער דערלייזער (קריסטוס); גאָט האָט זיי אויסגעצייכנט מער פון אַלע פעלקער און האָט זיי געגעבן די הייליקע שריפט". לוטער האָט געוואָלט מיט גוטע רייד צוציען אידן צו זיין קריסטלעכער רעפאָרם און באַווייזן די קאַטאָליקן, אַז דאָס פאָלק פון דער הייליקער שריפט שטייט אויף זיין זייט. די אידן האָבן אָבער ניט געקענט צושטיין אַפילו צו אַ רעפאָרמירטער קירך; איז לוטער בייז געוואָרן און האָט זיי אין זיינע שפּעטערע ווערק אַרויסגעשטעלט ווי די ערגסטע שונאים פון קריסטוס. ווען ער איז אַליין געוואָרן אַ מין פויפסט פאַר די פּראָטעסטאַנטן, האָט ער געפּרעדיקט, אַז מען דאַרף אידן פאַרפאָלגן, צעשטערן זייערע סינאַגאָגעס און פאַרטרייבן זיי, ווי מען האָט זיי פאַרטריבן פון שפּאַניע. און לוטערס אָנהענגער, די פּראָטעסטאַנטן, האָבן אים נערן געפאָלגט, ניט אַזוי צוליב פּרינציפּ, ווי צוליב מאַטעריעלע אינטערעסן: דעם דייטשן הענדלער, קרעמער און האַנטווערקער אין שטאָט איז געווען זייער צום האַרצן פּטור ווערן פון זיין קאָנקורענט, דעם אידן, און אָפּנעמען זיין פּרנסה.

אין דער ערשטער העלפט פון 16-טן יאָרהונדערט פלעגן די בירגערלעכע מאַגיסטראַטן נאָך קעמפן מיט די אידישע קהילות. ביי אַ פאַרשאַרפטן קאַמף פלעגן די קריסטלעכע בירגער אויסבעטן ביים קיסר, מען זאָל אַרויסטרייבן אידן פון דער אָדער יענער שטאָט; ווען עס איז געווען נויטיק, פלעגט מען אויסטראַכטן אַ בילבול, אַן „עלילת-דם", מאַכן אַ פּראָצעס, פאַרמשפּטן עטלעכע „שולדיקע" אידן און די איבעריקע אַרויסטרייבן. אַזוי האָט מען אַרויסגעטריבן אידן פון די פּראָווינצן מעקלענבורג און בראַנדענבורג און פון די שטעט נירענבערג און רעגענסבורג. די אידישע קהילות האָבן געקעמפט פאַר זייערע רעכט דורך זייערן אַן אַדוואָקאַט, אַ שתדלן, וואָס פלעגט אָפט קומען צום קיסר און צו די פירשטן און פאַרטיידיקן די אידישע אינטערעסן. דער גרעסטער שתדלן פון יענער צייט איז געווען יוזיל פון ראָסהיים, וואָס איז געווען נאָענט צום הויף פון דעם דייטשן קיסר קאַרל V און האָט דורך אים פיל מאָל געראַטעוועט אידן פון שווערע גזירות (1550—1520).

אין עטלעכע שטעט מיט גרויסע אידישע קהילות האָט דער קאַמף מיט די בירגער געבראַכט צו פּאָגראָמען. אין פראַנקפורט אַם-

מ ײַ ן, וואו טויזנטער אידן האָבן געלעבט פאַרשפּאַרט אין זייער געטאָ, זיינען אויף זיי אָנגעפאַלן באַנדעס קריסטלעכע האַנטווערקער, אונטער דער אָנפירונג פון איינעם אַ בעקער פ ע ט מ י ל ך, האָבן זיי געשלאָגן, באַרויבט און אַרויסגעטריבן פון שטאָט; אַזאַ גירוש איז אויך פאָר־געקומען אין דער אַלטער שטאָט וואָרמס. אָבער דער קיסר מאַטהיוס האָט זיך אָנגענומען פאַר אידן און האָט זיי אין צוויי יאָר אַרום אומגע־קערט אויף זייערע ערטער; פעטמילכן און זיינע חברים האָט מען

52 זײַ פאָגראם פון פעטמילכן אין פראַנקפורט אַם־מיין

געקעפּט (1616). די אידישע קהילה אין פראַנקפורט האָט באַשלאָסן פייערן אַלע יאָר דעם טאָג פון 20־טן אדר, ווען דער דייטשער הָמן האָט געהאַט אַ מַפָּלה; דער יום־טוב האָט געהייסן „פורים־ווינצענץ“ (פעט־מילכן האָט מען גערופן ווינצענץ).

אין יענע צייטן איז די ע ס ט ר ײ כ י ש ע הויפּטשטאָט ו ו י ן געוואָרן די רעזידענץ פון די דייטשע קיסרים. אין מיטלאַלטער זיינען די אידישע איינוואוינער געווען פאַרטריבן פון ווין, אָבער אין 16־טן יאָרהונדערט האָט זיך דאָרטן צוביסלעכווייז געשאַפן אַ נייע אידישע

קהילה. די קיסרים האָבּן ערלויבּט אידן צו וואוינען אין דער פרומער קאַטוילישער שטאָט, ווייל צווישן זיי זיינען געווען עטלעכע גרויסע עשירים, וואָס האָבּן געהאָלפן דער רעגירונג מיט פינאַנצן און קרעדיט. אין דער צייט פון דרײַסיק־יאָריקן קריג (בּיז 1648) האָבּן אידישע פינאַנסיסטן געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע בּיים קייזערלעכן הויף אין ווין. אָבּער נאָכן קריג האָבּן די קריסטלעכע בּירגער געפּועלט בּיי דעם פרומען קיסר לעאָפּאָלד ער זאָל אַרויסטרייבּן אַלע אידן פון ווין (1670). אַ גאַנצע קהילה איז צעזייט געוואָרן אין פאַרשיידענע שטעט. אַ טייל איז אַוועק קיין בּ ע ר ל י ן אין פּרייסן; אַנדערע האָבּן זיך בּאַזעצט אין דער בּעהמישער שטאָט פּ ר אָ ג, וואָס האָט געהערט צו עסטרייך. ערשט אין עטלעכע יאָר אַרום, ווען דער קיסר האָט ווידער געמוזט אָנקומען צו אידישע געלטגעבּער, האָט ער אַריינגעלאָזן אין ווין רייכע אידן, „קייזערלעכע פאַקטאָרן“, אָדער הויף־בּאַנקירן; יענע האָבּן מיטגעבּראַכט זייערע פאַמיליעס, אָנגעשטעלטע און דינערס, אַזוי אַז שפּעטער האָט זיך אין ווין ווידער געבּילדעט אַ אידישער ישוב. צוויי רייכע פאַמיליעס, די אָ פּ פּ ע נ ה ײ מ ע ר ס און די ו ו ע ר ט ה ײ מ ע ר ס, זיינען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער ווינער קהילה. מיט צרות פלעגט מען צולאָזן נאָר אויף אַ קורצער צייט ניט רייכע סוחרים אָדער מענטשן אָן אַ געשעפט.

די גרעסטע אידישע קהילה אין עסטרייך איז געווען אין פּראָג. דאָ איז דאָס געטאָ געווען אַן אֶמתע „אידן־שטאָט“ מיט פופצן טויזנט איינוואוינער, מיט אַן אייגענעם מאַגיסטראַט און אַלערליי אינסטיטוציעס*). די פּראָגער קהילה האָט שוין לאַנג געהאַט אַ שֵם מיט אירע פּרנסים און רַבָּנים, ישיבות און דרוקעריַיען. פיל מיטעלע קהילות זיינען אויך געווען אין אַנדערע שטעט פון בּעהמען. דאָס האָט געשטאָכן די אויגן די עסטרייכישע הערשער, און מען האָט אָנגעהויבּן צוטראַכטן אַ מיטל, אַז אידן זאָלן זיך ניט פאַרמערן. מען האָט אַרויסגעגעבּן אַ געזעץ, אַז נאָר דער עלטערער זון אין יעדער אידישער פאַמיליע קען חתונה האָבּן און שאַפן אַ נייע פאַמיליע; די אַנדערע קינדער, אויב זיי האָבּן חתונה, טאָרן ניט בּלייבּן אין לאַנד. דאָס איז געווען אַ מין געזעץ פון פּרעה מֶלך מִצרַיִם: אויסוואָרצלען אידישע מִשפָּחות. אָבּער

*) זע בילד זייט 196

עס איז געקומען נאָך צו ערגערע זאַכן. בשעת דער מלחמה צווישן עסטרייך און פּרײַסן (דער פּרייסישער קיניג פרידריך II האָט אָפּ-גענומען די עסטרייכישע פּראָווינץ שלעזיע) האָט זיך די פּרייסישע אַרמיי אַריינגעריסן אין פּראָג, און דער עסטרייכישער פּאָליציי האָט זיך געדוכט, אַז די אידישע באַפעלקערונג סימפּאַטיזירט מיט פּרייסן. דאָס האָט אַריינגעבראַכט אין כּעס די עסטרייכישע קייזערין מאַריאַ-טערעזיאַ, און זי האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל: אין משך פון אַ חודש, ביז סוף יאַנואַר 1745, פאַרטרייבן אַלע אידן פון פּראָג און גאַנץ בעהמען. עס איז געוואָרן אַ בֶּהָלה: מען איז געלאָפן פון פּראָג אין די דערפער אַרום און מען האָט זיך געוואַלגערט אויף די פעלדער אין די ווינטערדיקע קעלטן. פיר יאָר האָבן זיך הונדערטער פאַמיליעס געפונען אין אַזאַ לאַגע, ביז וואַנען מאַריאַ-טערעזיאַ האָט נאָכגעגעבן די בַּקָשות פון די הויכע שרָרות און דיפּלאָמאַטן און האָט ערלויבט די פאַרטריבענע אומקערן זיך אויף זייערע ערטער. אַזוי האָט מען זיך באַגאַנגען מיט אידן שוין אין דער „נייער צייט“, אין 18-טן יאָרהונדערט.

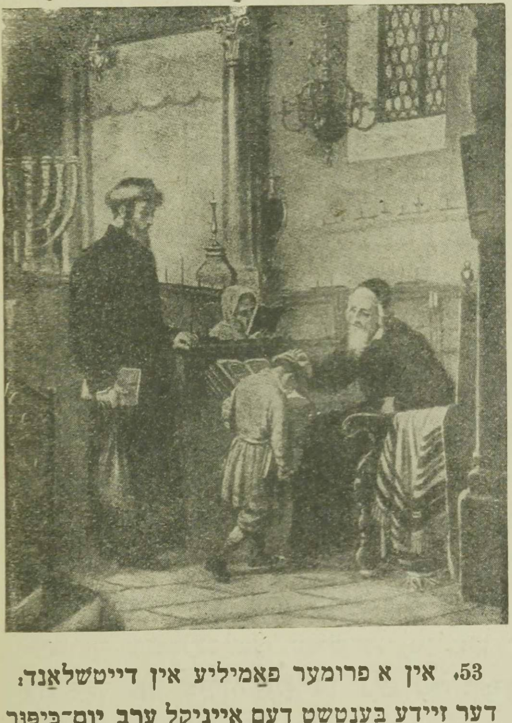

53. אין אַ פרומער פאַמיליע אין דייטשלאַנד:
דער זיידע בענטשט דעם איייניקל ערב יום-כּיפּור

בעסער האָבן זיך איינגעאָרדנט די אַמאָליקע ווינער פאַרטריבענע אין ב ע ר ל י ן און אין אַנדערע פּרייסישע שטעט. דער „גרויסער קורפירסט“ פון בראַנדענבורג, פרידריך-ווילהעלם, האָט אַריינגעלאָזט אין בערלין אַ געוויסע צאָל פאַרמעגלעכע אידישע פאַמיליעס, כּדי זיי זאָלן

דאָ אַנטוויקלען האַנדל און אינדוסטריע (1671). און דאָס האָבן זיי טאַקע געטאָן. אידישע קאַפּיטאַליסטן און סוחרים האָבן פאַרנומען אַ וויכטיקן פּלאַץ אין פּרייסנס עקאָנאָמישן לעבן. באַזונדערס האָבן אויפגעבליט די אידישע געשעפטן אין דער צייט פון דעם געבילדעטן „פילאָזאָפישן" קיניג פרידריך דעם גרויסן (1740—1786). ער האָט ניט ליב געהאַט אידן און האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ געזעץ מיט דעם צוועק צו פאַרקלענערן זייער צאָל, אָבער ניט ווילנדיק האָט ער זיי רייך געמאַכט: בשעת די מלחמות, וואָס ער האָט געפירט מיט עסטרייך און אַנדערע מלוכות, באַזונדערס בשעת דעם „זיבניאָריקן קריג", זיינען אַ סך בערלינער אידן, וואָס האָבן צוגעשטעלט פּראָוויאַנט פאַר דער אַרמיי, געוואָרן גרויסע גבירים. די רייכע פאַמיליעס האָבן זיך באַפריינדעט מיט דער דייטשער אַריסטאָקראַטיע און אינטעליגענץ. בכלל האָבן זיך אידן אין אַלע לענדער אָנגעהויבן צופּאַסן צו דער נייער קאַפּיטאַליסטישער אָרדענונג, וואָס האָט זיך דאַן פאַרשטאַרקט אין אייראָפּע און האָט געשאַפן דעם „דריטן קלאַס" — די בורזשואַזיע.

אין יענער צייט, אין דער צווייטער העלפט פון 18-טן יאָרהונדערט, האָט זיך אין מערב-אייראָפּע אָנגעהויבן אַן אויפקלערונגס-באַוועגונג, אַ שטרעבונג צו באַפרייען דעם מענטשלעכן געדאַנק פון אַלטע טראַדיציעס און פאַלשע מיינונגען. אין פראַנקרייך האָבן באַרימטע שרייבער (וואָלטער, מאָנטעסקיע און די ענציקלאָפּעדיסטן) געפאָדערט פרייהייט פאַר יעדערן צו גלויבן, דענקען און רעדן נאָך זיינע איבערצייגונגען. אין דייטשלאַנד האָבן זיך באַוויזן שרייבער ווי לעסינג, וואָס האָט געפאָדערט גלייכע רעכט פאַר מענטשן פון אַלע רעליגיעס און גערעכטיקייט פאַר דעם פאַרפאָלגטן אידן. צו די קרייזן איז צוגעשטאַנען אויך דער אידישער דענקער משה מענדעלסאָן, אַ פריינד פון לעסינגן און אַנדערע ליבעראַלע דייטשע שרייבער. מענדעלסאָן איז געבאָרן געוואָרן אין דער שטאָט דעסוי ביי אַן אָרימען איבערשרייבער פון ספרי-תורות, מענדל סופר, און האָט באַקומען אַן אַלטע אידישע בילדונג: געלערנט תנ"ך און תלמוד מיט רבנישע פירושים. די פילאָזאָפישע ספרים פון רמב"ם האָבן אויפגעוועקט אין דעם קלוגן אינגל פרייע געדאַנקען, ער איז אַוועק קיין בערלין און דאָ געלערנט וועלטלעכע וויסנשאַפטן און פילאָזאָפיע. ער האָט אַזוי פיל געלערנט און

געלייענט ביכער אין זיין אָרימען קליין צימרל, אַז פֿון שטענדיקן זיצן איז ביי אים געוואָרן אַ הויקער. ניט אומזיסט אָבער האָט ער אָפּגעגעבן אַלע כּוחות דער גייסטיקער אַרבעט: אין אַ קורצער צייט האָט מען אין אים דערקענט אַ טיפֿן דענקער און אַ באַגאַבטן דייטשן שרייבער. מענדעלסאָן האָט איינמאָל אָנגעשריבן אין דייטש אַן אַרטיקל מיטן נאָמען „פֿילאָזאָפֿישע שמועסן" און האָט דאָס געוויזן לעסינגן; יענער האָט דאָס אָפּגעדרוקט אָן דעם וויסן פֿונם מחבר (1755). אַזוי איז מענדעלסאָן אַריין איז דער דייטשער ליטעראַטור. ער האָט געשריבן פֿילאָזאָפֿישע ווערק (פֿון זיי איז באַזונדערס פּאָפּולער געוואָרן דאָס בוך „פֿעדאָן" — וועגן דער אומשטערבלעכקייט פֿון דער נשמה). ער האָט אָבער אויך געטראַכט, ווי צו באַנייען דעם אידישן גייסטיקן לעבן און צופּאַסן זיין פֿאָלק צום אייראָפּעאישן פּראָגרעס. מענדעלסאָן האָט אָנגעהויבן איינפֿירן די אידישע רעפֿאָרמאַציע (אַזוי ווי לוטער האָט דאָס אַמאָל געטאָן אין דער דייטשער רעפֿאָרמאַציע) מיט אַ נייער דייטשער איבערזעצונג פֿון דער ביבל. ביז יענער צייט האָט מען געלערנט

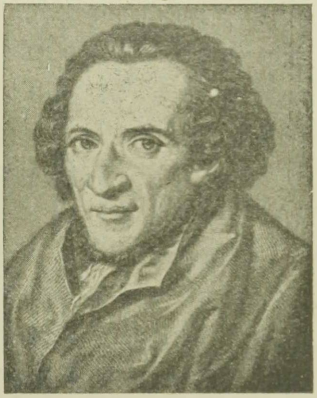

54. משה מענדעלסאָן

תּנ"ך מיט רבנישע פּירושים, וואָס האָבן ניט געגעבן קיין ריכטיקע פֿאָרשטעלונג וועגן דעם אינהאַלט פֿון די אַלטע טיפֿזיניקע ספֿרים; ווייבער האָבן געלייענט די תּורה אין דער אידישער פֿאָלקס־שפּראַך, אין אַן איבעראַרבעטונג, וואָס האָט געהייסן „צאינה וראינה" („גייט און קוקט!"); דאָ איז דאָס ביבל־וואָרט געווען באַדעקט מיט הויפֿנס שיינע מעשהלעך פֿון דער תּלמודישער אַגדה און מיט האַרציקע מוסר־רייד, וואָס זיינען אָבער געווען ווייט פֿון דעם אוראַלטן טעקסט. מענדעלסאָן האָט געוואָלט פֿון איין זייט געבן אַ ריכטיקע איבערזעצונג פֿון די הייליקע ביכער, און פֿון דער אַנדערער — צוגעוואוינען אידן צו דער ריינער דייטשער שפּראַך אָנשטאָט „אידיש־דייטש", אויף וועלכן זיי האָבן גערעדט אין יענער צייט. אַ חוץ אַ דייטשער איבערזעצונג האָט ער צוגעגעבן צום העברעאישן טעקסט פֿון תּנ"ך אַ קלאָרן גראַמאַטישן

פירוש („ביאור“), וואָס ער האָט פאַרפאַסט צוזאַמען מיט זיינע גע־לערנטע אידישע פריינד (נַפתָּלי־הערץ ווײַזעל, שלומה דוּבּנאָ און אַנדערע). צום סוף פון זיין לעבן האָט מענדעלסאָן אָנגעשריבן אַ רע־ליגיעז־פילאָזאָפישן טראַקטאַט „ירושָלים“ (ירוּזאַלעם) צו באַווייזן, אַז די אידישע רעליגיע פאָדערט ניט בלינדן גלויבן, נאָר פאַר־שטאַנד, ווייל אירע געזעצן האָבן איין צוועק: מאַכן דעם מענטשן מאָראַלישער, גייסטיקער, בויען די מענטשלעכע געזעלשאַפט אויפן גרונט פון גערעכטיקייט און פרידן. מענדעלסאָנס געדאַנקען האָבן באַ־גייסטערט זיינע דייטשע פריינד. לעסינג האָט אין זיין דראַמע „נאַטאַן דער וויזע“ („נתן דער חָכָם“) געשילדערט מענדעלסאָנען ווי אַ טיפּ פון אַ חָכָם, וואָס האָט ליב אַלע מענטשן אָן אונטערשייד פון פאָלק און גלויבן.

מענדעלסאָנס תּלמידים זיינען געגאַנגען אַ סך ווייטער אויפן וועג פון צופּאַסן דאָס אידישע לעבן צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור. דער לערער איז געשטאָרבן אין יאָר 1786, דריי יאָר פאַר דער פראַנצויזישער רעוואָלוציע, וואָס האָט געבראַכט צו גרויסע ענדערונגען אין סאָציאַלן לעבן פון מַערב־אייראָפּע. דער נייער אידישער דור איז שוין געגאַנגען אין די נייע וועגן.

---

42. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די ערשטע עמאַנסיפּאַציע

ווען אין פּאַריז האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע רעוואָלוציע (1789), האָבן אין פראַנקרייך געוואוינט אויף פרייהייט פופציק טויזנט אידן: פערציק טויזנט אַשכּנזים אין עלזאַס און צען טויזנט ספרדים אין דרום־פראַנקרייך. באַלד ווי די נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג האָט אָנגענומען די „דעקלאַראַציע פון מענטשלעכע רעכט“, וואָס האָט צוגעזאָגט גלייכע רעכט פאַר אַלעמען, האָבן די ליבעראַלע דעפּוטאַטן געפאָדערט, מען זאָל תּיכּף אָפּשאַפן אַלע באַגרענעצונגען פאַר אידישע בירגער און געבן זיי גלייכבאַרעכטיקונג. דער אַבאַט גרעגואַר האָט אויסגערופן: „פופציק טויזנט פראַנצויזן לײַגן זיך היינט שלאָפן ווי קנעכט; מאַכט אַזוי, אַז זיי זאָלן מאָרגן אויפשטיין ווי פרייע בירגער!“ אָבער עס האָט נאָך

אַ היבשע ווײלע נעדויערט, ביז די פאַרזאַמלונג האָט דאָס נעטאָן. צוערשט האָט מען נעגעבן בירגער־רעכט די ספרדים פון באָרדאָ און אַנדערע דרום־פראַנצויזישע שטעט, ווײל זײ זײנען נעווען קלײן אין צאָל און האָבן זיך שוין אָנגעהויבן אַסימילירן מיט די פראַנצויזן. ווענן פרײהײט פאַר די נעדיכטע אידישע מאַסן אין עלזאַס און לאָטרינגען, וואָס האָבן גערעדט דײטשן אידיש און זײנען נעווען אידיש־נאַציאָנאַל געשטימט, האָט מען אין פאַריז נאָך אַ לאַנגע צײט דעבאַטירט אין דער נאַציאָנאַלער פאַרזאַמלונג, ווײל די קריסטלעכע דעפּוטאַטן פון עלזאַס זײנען נעווען פײנדלעך צו זײערע אידישע שכנים. ערשט אין סעפּטעמבער 1791 האָט די פאַרזאַמלונג אָנגענומען אַ געזעץ, אַז אַלע אידן אין פראַנקרײך באַקומען בירגער־רעכט גלײך מיט קריסטן. דאָס איז נעווען דער ערשטער אַקט פון עמאַנסיפּאַציע (באַפרײונג) אין אײראָפּע, וואָס האָט באַפרײט די אידישע באַפעלקערונג אין אײן לאַנד פון טויזנטיאָריקער קנעכטשאַפט.

די ערשטע עמאַנסיפּאַציע האָט אָבער באַפרײט די פראַנצויזישע אידן ניט ווי אַ טײל פון אידישן פאָלק, נאָר ווי אַ טײל פון פראַנצויזישן פאָלק, ווײל אַלע זײנען נעווען איבערצײגט, אַז אין אַ קורצער צײט וועלן זיך אידן אינגאַנצן צונויפמישן מיטן פראַנצויזישן פאָלק און בלײבן נאָר בײ זײער רעליגיע. ווען מען האָט אָבער דערזעען, אַז די אידישע מאַסן אין עלזאַס ווילן זיך גאָר ניט אַסימילירן און האַלטן זיך נאָך פאַר אַ טײל פון דער אידישער נאַציע, האָט מען זײ אָנגעהויבן דריקן. אין דער צײט, ווען דער קיסר נאַפּאָלעאָן האָט געפירט גרויסע מלחמות, האָבן זיך בײ אים באַקלאָגט די עלזאַסער קריסטן, אַז זײ קענען ניט אויסהאַלטן פון אידן, וואָס באַשעפטיקן זיך מיט געלט־קרעדיט אויף שווערע צינזן און שאַדן דערמיט דער באַפעלקערונג. גלויבנדיק אויפן וואָרט די אַלטע שונאי־ישׂראל, האָט נאַפּאָלעאָן אַרויס־געגעבן אַ דעקרעט („דער שענדלעכער דעקרעט“ פון מערץ 1808), אַז בײ די עלזאַסער אידן ווערן אָפּגענומען זײערע בירגער־רעכט אויף צען יאָר, „ביז וואַנען עס וועט פאַרשווינדן דער אונטערשײד צווישן זײ און אַנדערע בירגער“. אין דערזעלביקער צײט האָט נאַפּאָלעאָן צונויפגע־רופן אין פאַריז די פאָרשטײער פון אַלע אידישע קהילות צו אַ פאַר־זאַמלונג, וואָס האָט געהײסן „דער גרויסער סנהדרין“, און האָט בײ זײ

געגומען אַ וואָרט, אַז אידן האַלטן זיך נאָר ניט פֿאַר אַ באַזונדער פֿאָלק מיט אַן אייגענעם שטייגער לעבן, נאָר זיי זיינען אֶמתע פראַנצויזן פון אידישן גלויבן (1807). נאַפּאָלעאָן האָט געהייסן אָפּשאַפן דעם אַלטן

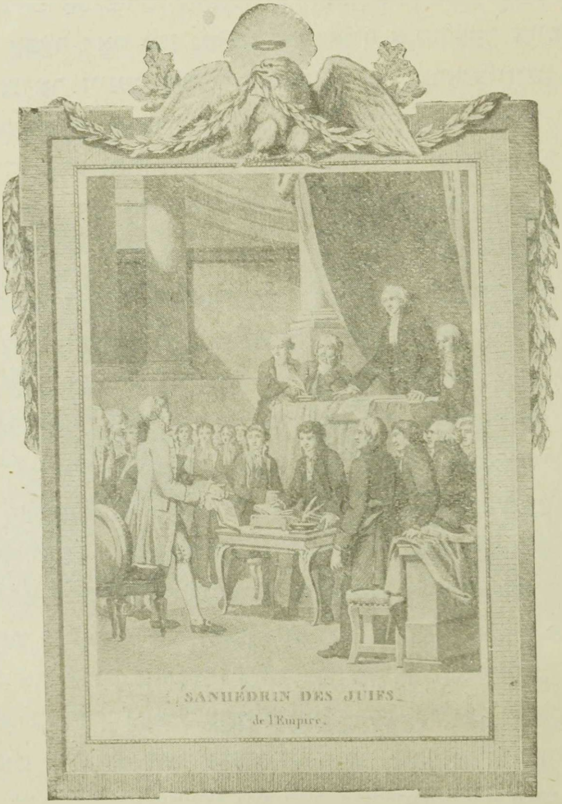

55. דער „גרויסער סַנהֶדרין“ אין פּאַריז

אידישן קָהָל און גרינדן אין יעדער קהילה אַ „קאָנסיסטאָריע“, וואָס זאָל פירן נאָר די רעליגיעזע ענינים און זאָל זאָרגן, אַז די אידן זאָלן ניט עוֹבֵר זיין אויף די געזעצן פון דער מלוכה.

די פראַנצויזישע רעוואָלוציע האָט אַרויסגערופן אַ באַפרייונג-באַוועגונג אין אַנדערע לענדער, באַזונדערס אין יענע, וועלכע זיינען געוואָרן פאַרבונדן מיט פראַנקרייך אין דער גרויסער נאַפּאָלעאָנישער אימפּעריע. אין האָלאַנד און איטאַליע האָבן אידן באַקומען

בירגער-רעכט. אין פּרייסן האָט דער קיניג פרידריך-ווילהעלם III געמוזט אַרויסגעבן אַ דעקרעט, וואָס האָט געגעבן אידן רעכט פון „פרייסישע בירגער" (1812). אין אַנדערע טיילן פון דייטשלאַנד (וועסטפאַלן, פראַנקפורט, האַמבורג) האָבן אידן אויך באַקומען עמאַנ־סיפּאַציע. אָבער דאָס איז געווען נאָר אויף אַ קורצער צייט. ווי נאָך די אַלע לענדער זיינען באַפרייט געוואָרן פון פראַנצויזישן יאָך (נאָך נאַפּאָלעאָנס מַפָּלה) האָבן די אַלטע רעגירונגען אָפּגעשאַפט די בירגער־רעכט פון די אידן (חוץ האָלאַנד) און האָבן זיך אומגעקערט צום אַלטן סֵדר. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ צייט פון פּאָליטישער רעאַקציע (1815—1848).

אַזוי האָט זיך די אויסערלעכע לאַגע פון די מערב־אייראָפּעאישע אידן, אויסער צוויי לענדער (פראַנקרייך און האָלאַנד), ניט געענדערט, אָבער שטאַרק געענדערט האָט זיך דאָס אינעווייניקסטע לעבן, דער קולטור־צושטאַנד. דער יונגער דור האָט זיך אָנגעהויבן צופּאַסן צו דער נייער אייראָפּעאישער קולטור און צום לעבנס־שטייגער פון די אַרומיקע פעלקער. אין אַ געוויסער מאָס איז דאָס געווען זייער גוט, וואָס אידן האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון זייער פאַרשלאָסנקייט און זיך דערנענטערט צו זייערע קריסטלעכע שכֵנים, אָבער אָפט האָבן זיי אי־בערגעכאַפּט די מאָס. פיל האָבן געמיינט, אַז כדי צו זיין אייראָפּעאיש געבילדעט און קריגן בירגער־רעכט מוז מען זיך אינגאַנצן אָפּזאָגן פון אידישן פאָלק. הויך געבילדעטע מענער און פרויען, וואָס האָבן זיך באַפריינדעט מיט קריסטן, פלעגן זיך אָפט לאָזן טויפן, ווייל זיי האָבן געהאַלטן, אַז „דער טויף־שיין (ווי דער באַרימטער דיכטער היינע האָט אַמאָל געזאָגט) איז אַן אַריינטריט־בילעט אין דער אייראָפּעאישער גע־זעלשאַפט". פון דעם פריערדיקן דור איז משה מענדעלסאָן געווען באַפריינדעט מיט לעסינגן און די בעסטע דייטשע שרייבער, און דאָס האָט אים ניט געשטערט צו בלייבן געטריי דעם אידישן פאָלק; אָבער זיינע קינדער און אידישע פריינד האָבן זיך אָפט אָפּגעזאָגט פון אידנטום. אין די „בערלינער סאַלאָנען", וואו עס פלעגן זיך צונויפקומען גע־בילדעטע מענער און פרויען פון דער אידישער און קריסטלעכער גע־זעלשאַפט, האָט זיך שוין סוף 18-טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן די שמַד־

באוועגונג, די „טויף-עפידעמיע". מענדעלסאנס טעכטער האבן זיך די ערשטע געטויפט (איינע פון זיי, דאראטעא, איז געווען די פרוי פון דעם בארימטן דייטשן דיכטער פרידריך שלעגעל); מענדעלסאנס זון, אברהם, האט אפגעטויפט זיינע קינדער, פון וועלכע איין זון פעליקס מענדעלסאן-בארטאלדי איז געווארן בארימט אלס געניאלער קאמפא-זיטאר; די שיינע קעניגין פון בערלינער סאלאן, הענריעטע הערץ, האט זיך געשמדט באלד ווי איר אלטע מוטער איז געשטארבן. אפילו אין די

56. היינריך היינע אין דער יוגנט

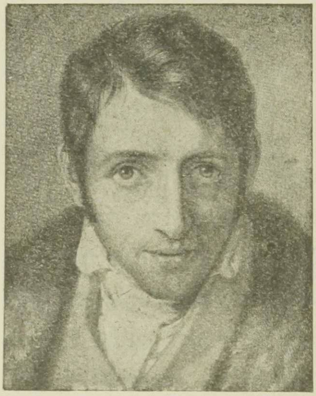

57. לודוויג בערנע

ווייניק געבילדעטע שיכטן איז ארייננעדרונגען די שמד-עפידעמיע: יונגעלייט פלעגן לויפן קיין בערלין און דארטן שמדן זיך. די בעסטע פארשטייער פון דער דייטשער ליטעראטור, דער גלענצנדער פובליציסט און פרייהייט-קעמפער לודוויג בערנע (געבארן 1786; זיין אי-דישער פאמיליע-נאמען איז געווען בארוך) און דער גרויסער דיכטער היינריך היינע (געבארן 1799) האבן זיך אין די יונגע יארן געשמדט. היינע האט שפעטער חרטה געהאט אויף דער מעשה און האט דאס אפן ארויסגעזאגט. דער שאפער פונם וויסנשאפטלעכן סאציאליזם קארל מארקס (געבארן 1818) איז געווען געטויפט נאך קינדוויז מיט זיין פאטער, וואס האט געשטאמט פון בארימטע רבנים. אין איינעם פון זיינע ערשטע ווערק האט מארקס דערקלערט,

אַז אין וועלטלעכן לעבן האָבן אידן נאָר איין גאָט: געלט, האַנדל. ער איז געווען אַזוי ווײַט פון אידישן פאָלקסלעבן, אַז ער האָט געקוקט אויף אַלע אידן ווי אויף גרויסע אָדער קליינע ראָטשילדס, אַ אידישע באַנקירן-פאַמיליע, וואָס האָט געהאַט אירע באַנקען אין די הויפּטשטעט פון אייראָפּע און האָט געוועלטיקט אויף דעם געלט-מאַרק.

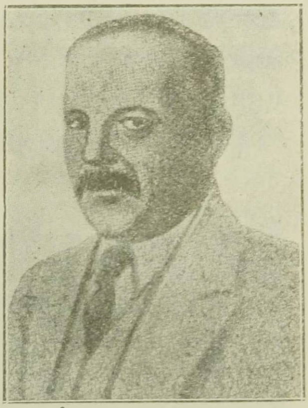

58. חיים נחמן ביאַליק
(צו דער זייט 132)

פאַרשטייט זיך, אַז די שמד-באַוועגונג האָט באַרירט נאָר אַ קליינעם טייל פון די אידן אין דייטשלאַנד. עס איז נאָך געבליבן אַ געזונטער קערן, וואָס איז ניט אַוועק פון פאָלק, נאָר האָט אים געוואָלט רעפאָרמירן. די אידישע רעפאָרמאַציע, אַזוי ווי אַמאָל די דייטשע, האָט זיך אָנגעהויבן פון רעליגיע. צוערשט האָט מען געזאָרגט וועגן דעם אויסערלעכן אויסזעען פון דער סינאַגאָגע און פון גאָטסדינסט. אין בערלין, האַמבורג, קאַסעל און אַנדערע גרויסע שטעט האָט מען געבויט שיינע „טעמפּלען“, וואו מען האָט איינגעפירט כאָר-געזאַנג פון תּפילות און פּסאַלמען, אָפט מיטן שפּיל פון אַן אָרגעל, געוויסע תּפילות געלייענט אין אַ דייטשער איבערזעצונג, געהאַלטן דרשות („פּרעדיקטן“) אויף דייטש. דאָס אַלץ האָט מען געמאַכט, כּדי צוציִען די יוגנט און געבילדעטע מענטשן צום גאָטסדינסט, וואָס איז אין די אַלטע בתּי-מדרשים געווען אויסערלעך גאָר ניט שיין. שפּעטער אָבער איז מען געגאַנגען ווייטער אין דער רעפאָרם. מען האָט געשטעלט די פראַגע: צי זיינען די נייע דורות מחויב אָפּהיטן אַלע דינים און מנהגים, וואָס האָבן זיך אָנגעקליבן אין משך פון הונדערטער יאָרן אין תּלמוד און אין דער רבנישער ליטעראַטור און בינדן דעם אידן אויף יעדן טריט, ווייל שטענדיק מוז ער נאָר טראַכטן, ווי צו מקיים זיין אַ מצווה אָדער אויסמיידן אַן עבירה? פיל געלערנטע, באַזונדערס מאָדערן געבילדעטע ראַבינער, האָבן געוואָלט אָפּשאַפן איבעריקע, פאַרעלטערטע צערעמאָניעס און דערמיט פאַרשטאַרקן דעם ריינעם מאָראַלישן אינהאַלט

פון אידנטום, ווי עס האָבן אים געפּרעדיקט די נביאים. אין די פערציקער יאָרן פון 19-טן יאָרהונדערט האָבן די פירער פון דער רעפאָרם, דער ברעסלויער ראַבינער אברהם גייגער, לודוויג פיליפסאָן (דער רעדאַקטאָר פון דער „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס") און נאָך עטלעכע געלערנטע צונויפגערופן ראַבינער-פאַרזאַמלונגען אין בראָונשווייג, פראַנקפורט און ברעסלוי. נאָך לאַנגע וויכּוחים האָט מען אָנגענומען באַשלוסן אין דעם זין פון דעם פּאַריזער סנהדרין: אַז דאָס אידישע געזעץ מוז זיך צופּאַסן צו דעם מלוכה-געזעץ, אַז די העברעאישע שפּראַך אין די תּפילות קען מען פאַרבייטן מיט דער דייטשער, אַז פון סידור זאָלן אויסגעשלאָסן ווערן אַלע תּפילות וועגן אומקערן דאָס פאָלק קיין אָרץ-ישראל, אַז די שווערע געזעצן וועגן שבת-רו זאָלן פאַרלייכטערט ווערן א. א. וו. די פרומע רבנים האָבן אויפגעהויבן אַ שטורעם קעגן די אַפּיקורסישע רעפאָרמער. שמשון רפאל הירש האָט געגרינדעט אין פראַנקפורט אַ פּאַרטיי פון אָרטאָדאָקסן, וואָס האָט געפירט אַ שאַרפן קאַמף מיט דער רעפאָרם-פּאַרטיי.

די אידישע ליטעראַטור אין דייטשלאַנד האָט זיך אויך צוגעפּאַסט צו די פאָדערונגען פון דער צייט. צוערשט האָבן מענדעלסאָנס תּלמידים געפּרובט שאַפן אַ פּראָגרעסיווע ליטעראַטור אין דער העברעאישער שפּראַך: זיי האָבן אַרויסגעגעבן זאַמלביכער מיט דעם נאָמען „המאסף" („דער זאַמלער", פון יאָר 1784 ביז 1811, מיט גרויסע הפסקות), וואו עס האָבן זיך געדרוקט אַרטיקלען וועגן רעליגיעזע און פילאָזאָפישע פראַגן, שירים, דראַמעס און נאָך אַזוינע זאַכן. אָבער די העברעאישע שפּראַך האָט זיך נאָר געהאַלטן ביים אַלטן דור; די יוגנט, וואָס האָט זיך געלערנט אין דייטשע שולן, האָט שוין די אַלטע שפּראַך ניט פאַרשטאַנען און אַפילו אידיש אויפגעהערט צו רעדן. אַזוי איז אויסגעוואַקסן אַ אידישע ליטעראַטור אין דער דייטשער שפּראַך (די זאַמלביכער „שולמית", שפּעטער אַ וואָכנשריפט „אַלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס" און אַנדערע). מען האָט זיך אָנגעהויבן אינטערעסירן מיט אידישער וויסנשאַפט, דערהויפּט מיט דער פאָרשונג פון דער טויזנט-יאָריקער געשיכטע. מאַרקוס יאָסט אין פראַנקפורט האָט פאַרפאַסט די „אַלגעמיינע געשיכטע פון די איזראַעליטן" אין ניין בענד

(1820—1829); נאָך דער סאָרע פון יענער צייט האָט ער אָנשטאָט „אידן“ געשריבן „איזראעליטן“, ווייל „איד“ איז געווען ביי די קריסטן אַ זידל-וואָרט. ליפמאַן צונץ אין בערלין האָט זיך אַריינגעלאָזט אין טיפע פאָרשונגען פון דער אידישער געשיכטע, באַזונדערס ליטע-ראַטור-געשיכטע; ער האָט דער ערשטער דערקלערט, ווי עס האָבן זיך אַנטוויקלט דער מדרש, די תּפילות, פּיוטים, סליחות און קינות און בכלל די מיטלאַלטערלעכע ליטעראַטור (זיינע גרעסטע ווערק אין דייטש זיינען געדרוקט צווישן 1832 און 1865). אין עסטרייך האָט מען נאָר אין איין פּראָווינץ — גאַליציע — נאָך ניט פאַרגעסן שרייבן העברעאיש, און דאָ האָבן פאָרשער פון דער אידישער היסטאָריע גע-שריבן זייערע ווערק אין העברעאיש. אַזוי האָט נחמן קראָכמאַל (געשטאָרבן 1840) פאַרפאַסט אין דער אַלטער שפּראַך זיין ווערק „מורה נבוכי הזמן“ („וועגווייזער פאַר די פאַרבלאָנדזשעטע פון אונזער צייט“) — אַ טיפע פילאָזאָפיע פון דער אידישער גייסטיקער געשיכטע. שלמה יהודה ראַפּאָפּאָרט (געקירצט שי״ר) האָט גע-פאָרשט די תּקופה פון די גאונים (אין די זאַמלביכער „בּיכּורי העתּים“).

---

43. דער קאַמף פאַר רעכט און די צווייטע עמאַנסיפּאַציע

נאָכדעם ווי אין דער רעאַקציע-צייט האָבן די פּרייסישע און אַנדערע רעגירונגען אין דייטשלאַנד אָפּגענומען ביי אידן דאָס ביסל בירגער-רעכט, וואָס מען האָט זיי געגעבן אין דער נאַפּאָלעאָנישער צייט, האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף פון דער אידישער אינטעליגענץ פאַר עמאַנסי-פּאַציע. דער פירער אין קאַמף איז געווען גבריאל ריסער, אַ האַמ-בורגער אַדוואָקאַט, וואָס איז געוואָרן אַן אַדוואָקאַט פאַר זיינע „גלויבנס-גענאָסן“, פאַר די „דייטשע בירגער פון אידישן גלויבן“ — אַזוי האָבן ריסער, פיליפּסאָן און אַנדערע דייטש-אידישע פּובּליציסטן גערופן זייערע אידישע ברידער, ניט וועלנדיק אָנערקענען די עקזיסטענץ פון אַ באַזונדער אידיש פאָלק. דער גלענצנדער רעדנער און פּובּליציסט גבריאל ריסער האָט שטענדיק געטענהט, אַז די דייטשע רעגירונגען זיינען מחויב געבן אידן אַלע בירגער-רעכט, ווייל אידן האָבן ערגעץ

ניט זייער איינגן לאַנד און דעריבער זיינען זיי גאָר קיין באַזונדער פאָלק נים: אומעטום זיינען זיי אַ טייל פון דער הערשנדער נאַציע און אונטערשיידן זיך נאָר אין רעליגיע, וואָס אויך זי דאַרף מען רעפאָרמירן.

אַלע טענות האָבן ניט געהאָלפן, ביז עס איז געקומען די מערץ-רעוואָלוציע פון יאָר 1848. אויף די גאַסן פון בערלין זיינען דערשאָסן געוואָרן פון פרייסישע סאָלדאַטן אויך עטלעכע אידישע רעוואָלוציאָנערן. ריסער איז געוואָרן איינער פון די פירער אין דער באַפרייונג-באַוועגונג; מען האָט אים אויסגעקליבן צום וויצע-פרעזידענט פון ערשטן דייטשן פּאַרלאַמענט, וואָס האָט זיך פאַרזאַמלט אין פראַנקפורט. דאָ האָט ער אויך פאַרטיידיקט די עמאַנסיפּאַציע אין נאָמען פון טויזנטער אידן, וואָס געהערן נאָר צום דייטשן פאָלק. אַזוי איז אין די קאָנסטיטוציעס פון פרייסן און אַנדערע דייטשע לענדער אָנגענומען געוואָרן דער גרונד-געזעץ, אַז „בירגערלעכע און פּאָליטישע רעכט געהערן יעדערן אָן אונטערשייד פון רעליגיע“. ניט אַזוי גיך האָט מען אָבער דעם דאָזיקן פּאַפּירענעם געזעץ פאַרווירקלעכט אין לעבן. צוערשט האָבן די רעגירונגען ניט געוואָלט וויסן פון גלייכע רעכט פאַר אַלעמען; מען האָט דעם אידן ניט געשטערט צו וואוינען און צו האַנדלען וואו ער וויל, אָבער צו העכערע פּראָפעסיעס און מלוכה-דינסט האָט מען אים ניט צוגעלאָזט. נאָר שפּעטער, נאָכדעם ווי די דייטשע לענדער האָבן זיך אָנגעהויבן פאַראייניקן און עס איז געשאַפן געוואָרן די נייע דייטשע אימפּעריע (1869—1871), האָט מען ווידער באַשטעטיקט אין דער קאָנסטיטוציע די גלייכבאַרעכטיקונג. אַ האַלבער מיליאָן דייטשע אידן זיינען דורך דער צווייטער עמאַנסיפּאַציע געוואָרן בירגער, און די גלייכבאַרעכטיקונג האָט זיך אָנגעהויבן צוביסלעכווייז פאַרווירקלעכן.

אין עסטרייך האָט די רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אויך געבראַכט דער אידישער באַפעלקערונג נאָר פּאַפּירענע פרייהייט. דאָ האָט זיך די רעגירונג ניט געקאָנט אַנטשליסן מיטאַמאָל צו באַפרייען די אָנדערט-האַלב מיליאָן אידן אין זייערע געדיכט באַזעצטע פּראָווינצן — בעהמען, גאַליציע און אונגאַרן, וואו מען האָט זיי פריער באַהאַנדלט ווי פרעמדע. באַלד נאָך דעם, ווי דער קיסר פראַנץ-יוסף און זיין רעגירונג זיינען צו זיך געקומען פון דעם רעוואָלוציע-שרעק, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פינסטערע רעאַקציע: מען האָט אָפּגענומען ביי אידן אַלע עלעמענטאַרסטע

בירגער-רעכט; מען האָט זיי נים געלאָזט אריבערפאָרן פון איין פראָווינץ אין דער אַנדערער; פון ווין האָט מען ווידער געטריבן אידן, וואָס האָבן נים געצאָלט גרויסע שטייערן ווי באַנקירן און גרויסהענדלער. אָבער שפּעטער, ווען עסטרייך האָט געהאַט צוויי מַפָּלוֹת אין די מִלחמוֹת מיט איטאַליע און פרייסן, איז די רעאַקציאָנערע רעגירונג געפאַלן און מען האָט אויפגעשטעלט די ליבעראַלע קאָנסטיטוציע. אין דער נייער קאָנסטיטוציע פון עסטרייך-אונגאַרישער מלוכה פון יאָר 1867 איז בפירוש געווען געזאָגט, אַז פאַרן געזעץ זיינען אַלע גלייך. די שווערסטע באַגרעניצונגען אין וואוינרעכט, ערד-באַזיץ און פאַרשיידענע פראָפעסיעס זיינען געפאַלן. אידישע קינדער האָבן זיך אַ שאָט געטאָן אין די מיטלערע און העכערע שולן, כדי אויסצובילדן זיך פאַר די פראָפעסיעס פון דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשענערן. אידישע דעפוטאַטן זיינען אַריין אין דעם עסטרייכישן פּאַרלאַמענט (רייכסראַט), אין גאַליצישן און אונגאַרישן סֵיְם. די געבילדעטע יוגנט האָט זיך זייער שנעל אַסימילירט מיט די אַרומיקע פעלקער — דייטשן, פּאָליאַקן, אונגאַרישע מאַדיאַרן. עס איז אָבער נאָך שטאַרק געבליבן די פרומע אָרטאָדאָקסיע אין גאַליציע מיט אירע חסידים און רַבֵּיים און אין אונגאַרן מיט אירע גרויסע ישיבוֹת און רַבָּנים.

אין דייטשלאַנד זיינען נאָך מער אידישע קרעפטן אַריין אין דער קריסטלעכער געזעלשאַפט און אין דעם דייטשן קולטור-לעבן. געמישטע חַתוּנוֹת צווישן אידן און קריסטן זיינען געוואָרן אַלץ אָפטער. אין די פרייע פראָפעסיעס פון אַדוואָקאַטן, דאָקטוירים, אינזשענערן, לערער, שרייבער און זשורנאַליסטן האָבן אידן פאַרנומען אַלץ אַ גרעסערן פּלאַץ. עס זיינען געוואָרן באַרימט בערטאָלד אויערבאַך אין דער בעלעטריסטיק, פערדינאַנד לאַסאַל און דער אויפנדערמאָנטער קאַרל מאַרקס אין דער סאָציאַליסטישער באַוועגונג, עדואַרד לאַסקער אין דער פּאָליטיק און נאָך אַ רייע פאָרשער אויף וויסנשאַפטלעכע געביטן. עס האָט זיך אויך אַנטוויקלט די אַרבעט אויפן געביט פון דער אידישער וויסנשאַפט. דער גרויסער היסטאָריקער היינריך (הירש) גרעץ האָט דאָ אויסגעבויט דעם שענסטן בנין: זיין עלף-בענדיקע „געשיכטע פון אידן“ (דייטש, 1853—1876). ער האָט באַלעבט די בילדער פון דער דריי-טויזנטיאָריקער אידישער פאַר-

גאַנגענהייט, דערציילט וועגן דער גייסטיקער גרויסקייט און די ביטערע צרות פון דעם געיאָגטן פאָלק און געוועקט ליבע צו אים אין אַלע הערצער. אונטער דעם איינפלוס פון אַזעלכע געדאַנקען האָט דער אידישער סאָציאַליסט משה העס געשריבן זיינע באַגייסטערטע ווערק וועגן די אויפגאַבן פון אידישן פאָלק. ער האָט שאַרף פּראָטעסטירט קעגן דער אַסימילאַציע, וואָס פאַרלייקנט אַפילו די עקזיסטענץ פון אַ אידישער נאַציע. אין זיין בוך „רוים און ירושלים“ (דייטש, 1862) האָט ער געפאָדערט, אַז מען זאָל מיט דער הילף פון רייכע פילאַנטראָפּן בויען אַ נייעם אידישן ישוב אין אָרץ־ישראל און מאַכן עס ווידער פאַר אַ אידיש לאַנד. העס איז געוועז דער ערשטער, וואָס איז געקומען פון אַסימילאַציע צו דער נאַציאָנאַלער אידייע און צום ציוניזם.

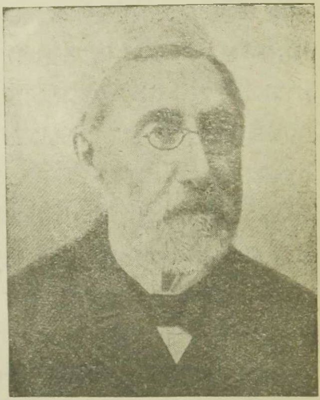

59. היינריך גרעץ

אין דער תקופה פון דער "צווייטער עמאַנסיפּאַציע" זיינען באַפרייט געוואָרן אידן אויך אין אַנדערע לענדער פון מַערָב־אייראָפּע. אין איטאַליע, וואו עס האָט פריער געהערשט דער פּויפּסטלעכער רעזשים, האָט די רעוואָלוציע פון יאָר 1848 אָפּגערייניקט די לופט אין די אידישע פינסטערע געטאָס. נאָך אַ לאַנגן באַפרייונגס־קריג האָבן זיך די פאַרשיידענע איטאַליענישע לענדער פאַראייניקט אין אֵיין מלוכה; די אַרמיי פון קיניג וויקטאָר־עמאַנואל האָט אָפּגענומען ביים פּויפּסט פּיוס IX די הייליקע שטאָט רוים און געמאַכט זי פאַר אַ וועלטלעכער הויפּטשטאָט פון גאַנץ איטאַליע (1870). די איינוואוינער פון געטאָ, וואו אידן זיינען געווען פאַרשפּאַרט הונדערטער יאָרן, זיינען אַרויס פון זייער תפיסה און האָבן זיך באַזעצט אין דער גאַנצער שטאָט. איצט האָט זיך דער פּויפּסט אליין געמוזט פאַרשפּאַרן אין איין ווינקל פון רוים — אין וואַטיקאַן, אַ מין געטאָ פאַר קאַטוילישע גַלָחים און מאָנאַכן.

אין ענגלאנד האָבן אידן באַקומען עמאַנסיפּאַציע נאָר אויף אַן אַנדער וועג. דאָ האָבן די אידישע גרויסהענדלער און באַנקירן אין לאָנדאָן און אין אַנדערע שטעט געהאַט כּמעט אַלע פּריוואַטע רעכט: זיי האָבן אומעטום פרײַ געלעבט און געפירט געשעפטן; זיי האָט נאָר געפעלט פּאָליטישע רעכט, דאָס רעכט צו זײַן אַ דעפּוטאַט אין שטאָט־ראַט און אין פּאַרלאַמענט, צו ווערן אַדוואָקאַטן, ריכטער און בכלל מלוכה־באַאַמטע. דאָס אַלטע געזעץ האָט געפאָדערט, אַז יעדער באַאַמטער אָדער דעפּוטאַט זאָל אָפּגעבן אַ שבועה מיט די ווערטער: „איך שווער מיט דעם גלויבן פון אַן אמתן קריסט“, און אידן האָבן דאָס ניט געקאָנט טאָן. אַ לאַנגע צײַט האָט מען אין ענגלישן פּאַרלאַמענט דעבאַטירט די פראַגע, צי זאָל מען באַפרײַען אידן פון אַזאַ שבועה, וואָס איז קעגן זייער רעליגיעזן געוויסן, אָבער די קאָנסערוואַטאָרן האָבן ניט דערלאָזט צו אַזאַ באַשלוס. עטלעכע מאָל האָט די לאָנדאָנער באַפעלקערונג אויסגעקליבן פאַר אַ דעפּוטאַט אין פּאַרלאַמענט איינעם פון די ראָטשילדס, די באַקאַנטע באַנקירן, אָבער יעדעס מאָל, ווען ער פלעגט קומען צו די זיצונגען אין פּאַרלאַמענט און האָט געוואָלט אָפּגעבן אַ אידישע שבועה, אַנשטאָט דער קריסטלעכער, פלעגט מען אים הייסן אַרויסגיין פון הויז. ערשט נאָך דרײַסיקיאָריקע דעבאַטן האָט מען אָפּגעשאַפט דעם אומגעלומפּערטן שבועה־געזעץ, און אידישע דע־פּוטאַטן האָבן געקענט פאַרנעמען זייער אָרט אין פּאַרלאַמענט (1858). פון יענער צײַט אָן האָבן זיך אַ סך אידן אויסגעצייכנט אין דעם ענגלישן מלוכה־דינסט. פיל הויכע באַאַמטע און ריכטער האָבן געטראָגן אידישע נעמען; אָפט פלעגט די לאָנדאָנער באַפעלקערונג אויסקלײַבן אַ אידן פאַר אַ „לאָרד־מעיאָר“, ד. ה. אויבערשטער פאָרשטייער פון שטאָט, בירגערמייסטער. אַ געוועזענער איד, בּינימין דיזראַעלי (לאָרד ביקאָנספילד), וואָס מען האָט אים געטויפט אין דער יוגנט, איז אַ צײַט (פון יאָר 1874) געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער ענגלישער רעגירונג און איז געווען אַ נאָענטער פרײַנד פון דער קיניגין וויקטאָריאַ. ער האָט געהערט צו דער קאָנסערוואַטיווער פּאַרטיי, אָבער ער האָט שטאָלצירט מיט זײַן אידישער אָפּשטאַמונג און געטאָן טובות אידן אין פאַרשיידענע לענדער. דיזראַעלי־ביקאָנספילד איז געווען אויך אַ באַגאַבטער שרײַבער; אין זײַנע היסטאָרישע ראָמאַנען האָט ער אַרויסגעשטעלט

אידישע העלדן („טאַנקרעד“, „דוד אַלראָי“). צו יענער צייט איז אויך באַרימט געוואָרן דער אידישער פילאַנטראָפּ משה מאָנטעפיאָרע, וואָס האָט געלעבט אין לאָנדאָן און פלעגט אָפט קומען צו הילף די פאַרפאָלגטע אידן אין מזרח-אייראָפּע.

אין פראַנקרייך, וווּ אידן זיינען פון לאַנג אָן געווען עמאַנסיפּירט, האָבן זיי שוין געקענט זאָרגן וועגן דער באַפרייונג פון זייערע ברידער אין אַנדערע לענדער. דער פירער פון די פראַנצויזישע אידן, דער אַדוואָקאַט און פאָרזיצער פון פאַריזער אידישער קאָנסיסטאָריע, אַדאָלף קרעמיע, איז געווען צוויי מאָל יוסטיץ-מיניסטער אין דער פראַנצויזישער רעגירונג (אין די יאָרן 1848 און 1870). זיין גרויסן איינפלוס אין די פּאָליטישע קרייזן פלעגט ער באַנוצן, כדי צו פאַרטיידיקן אומעטום אידישע אינטערעסן. אין יאָר 1860 האָט קרעמיע מיט זיינע פריינד געגרינדעט אין פאַריז דעם „אַלוועלטלעכן אידישן פאַרבאַנד“ (אַליאַנס איזראַעליט אוניווערסעל), וואָס האָט זיך געשטעלט אַזאַ ציל: פאַרהעלפן אידן אומעטום צו קריגן בירגער-רעכט און פאַרטיידיקן זיי אין יענע לענדער, וווּ זיי ווערן פאַרפאָלגט.

צוערשט איז דער פאַריזער „אַליאַנס“ אויסגעקומען איינצושטעלן זיך פאַר דער אידישער באַפעלקערונג אין אַ ניי געבאָרענער מלוכה פון מזרח-אייראָפּע, אין רומעניע, וואָס האָט זיך געשאַפן דורך דער פאַראייניקונג פון צוויי געוועזענע טערקישע פּראָווינצן, מאָלדאַוויע און וואַלאַכיע (1859). דאָ האָבן געלעבט געדיכטע אידישע מאַסן, דאָס רוב אָנגעפאָרענע פון אוקראַינע און גאַליציע. זיי זיינען געווען פאַרשפּרייט אין שטעט און דערפער, האָבן געהאַנדלט דאָ מיט די פאַרשקלאַפטע פּויערים און האָבן אַרענדירט ערד ביי זייערע פּריצים, די רומענישע באָיאַרן. בירגערלעכע רעכט האָבן דאָ אידן ניט געהאַט, פּונקט אַזוי ווי אין דעם נאָענטן רוסלאַנד, און די הערשער פלעגן זיי אָפט פאַרפאָלגן. נאָך דער בילדונג פון דער פאַראייניקטער מלוכה האָט מען אָנגעהויבן שמועסן וועגן אַריינשטעלן אין דער קאָנסטיטוציע אַ פּונקט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג. דער נייער פירשט פון רומעניע, קאַרל האָהענצאָלערן, האָט זיך געוואַקלט צווישן צוויי פּאַרטייען — אידן-פיינד און אידן-פריינד. אין דעם טאָג, ווען מען האָט אין רומענישן פאַרלאַמענט באַהאַנדלט די פראַגע וועגן עמאַנסיפּאַציע, האָט אין דער

הויפטשטאָט בוקאַרעשט אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם: מען האָט צעשטערט די נייע סינאַגאָגע און געשלאָגן אידן (יולי 1866). ראַסזולבע האָט אויך פּאַסירט אין דער אידישער שטאָט יאַסי. קרעמיע איז גראָד אין יענע טעג געווען אין בוקאַרעשט און האָט געווירקט אויף דער רעגירונג, זי זאָל אָפּשטעלן די פּאָגראָמען. אָבער בירגער־רעכט האָבן אידן דאָך ניט באַקומען. די רדיפות אויף זיי האָבן זיך נאָך מער פאַרשטאַרקט. עס איז געקומען צו נאָך עטלעכע פּאָגראָמען אין פאַרשיידענע שטעט (1870—1873). די „אַליאַנס" האָט אויפגעהויבן אַ רעש; די דיפּלאָמאַטן פון פראַנקרייך און אַנדערע לענדער האָבן געפאָדערט פון דער רומענישער רעגירונג, זי זאָל שיצן אירע אידן. זי האָט אויס מורא דאָס געטאָן, אָבער פיינדשאַפט צו אידן האָט אין רומעניע ניט אויפגעהערט. די הערשער פון לאַנד האָבן זיך שטענדיק אומגעקוקט אויף דער שכנישער גרויסער אימפּעריע, רוסלאַנד, און האָבן נאָכגעמאַכט דער אידן־פיינדלעכער פּאָליטיק פון דער רוסישער רעגירונג.

---

44. דער גרויסער אידישער צענטער אין רוסלאַנד

אין דער צייט, ווען אין דעם גרעסטן טייל לענדער פון מערב־אייראָפּע איז די אידישע עמאַנסיפּאַציע געווען פאַרבונדן מיט פּאָליטישע איבערקערענישן, איז רוסלאַנד זיך געגאַנגען מיט זיין אייגענעם וועג אין דער אידן־פראַגע. די גרויסע מלוכה, וואָס האָט הונדערטער יאָרן ניט געוואָלט הערן פון אידן, האָט מיטאַמאָל, סוף 18־טן און צום אָנהויב 19־טן יאָרהונדערט, איינגעשלונגען די פּוילישע מדינות מיט העכער אַ מיליאָן אידן — און מען האָט ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן מיט אַזוי פיל מענטשן פון אַ גאָר פרעמדן פאָלק. צו בירגער־פרייהייט איז מען נאָך ווייט ניט געקומען אין דעם לאַנד פון צארישן דעספּאָטיזם און צענדליקער מיליאָנען פּויערים־קנעכט. די רעגירונג פון יעקאַטערינע II, וואָס האָט באַקומען פון פּוילן די ערשטע לענדער מיט אַ נעדיכטער אידישער באַפעלקערונג (ווייסרוסלאַנד, ליטע און אוקראַינע), האָט אָפּגעצוימט די דאָזיקע לענדער פון טיף־רוסלאַנד, כדי אידן זאָלן ניט אַריינדרינגען חלילה אין מאָסקווע, פּעטערבורג און אַלע איבעריקע

„עכט־רוסישע“ שטעט. אידן האָבן באַקומען דאָס רעכט פאַרשרייבן זיך ווי הענדלער און האַנטווערקער נאָר אין די שטעט, וואָס האָבן פריער געהערט צו פוילן; אין די אינעווייניקסטע גובערניעס פון רוס־

60‐61. אַמאָליקע אידישע טיפּן אין פוילן

לאַנד האָבן זיי ניט געטאָרט וואוינען. אזוי איז געשאַפן געוואָרן דער אידישער „תחום“, דער וואוין־ראַיאָן, די „טשערטאַ אָסעדלאָסטי“ (1772-1795).

אין די ערשטע יאָרן פון צאַר אַלעקסאַנדער I, ווען ער איז נאָך געווען אַפילו ליבעראַל, האָט די רוסישע רעגירונג געמאַכט אַ פּרוּוו פאַרבעסערן די לאַגע פון די אידישע מאַסן. דער „סטאַטוט וועגן אידן“ פון יאָר 1804 האָט צעטיילט אידן אויף דריי קלאַסן: ערדאַרבעטער, פאַבריקאַנטן אָדער האַנטווערקער, הענדלער און קליינבירגער. ערד־אַרבעטער זיינען נאָך דעמאָלט ביי אידן ניט געווען, און די רעגירונג האָט געוואָלט ערשט שאַפן אזאַ קלאַס פון אידישע פּויערים: זי האָט צוגעזאָגט געבן זיי ערד אין דרום־רוסלאַנד, העלפן זיי באַזעצן זיך דאָרטן און גרינדן ערדאַרבעטער־קאָלאָניעס. זי האָט אָבער שטרענג פאַרבאָטן האַלטן שיינקן אין די דערפער און האָט אָנגעזאָגט, אַז אין עטלעכע

יאָר אַרום וועלן אידישע דאָרף־הענדלער און שיינקער מוזן אַריבער־פאָרן אין די שטעט. ווייטער האָט דער סטאַטוט געפאָדערט פון אידן, זיי זאָלן זיך לערנען אין רוסישע שולן און קענען די רוסישע שפּראַך. עטלעכע טויזנט אידן האָבן זיך אָפּגערופן אויף דעם רוף פון דער רע־גירונג צו ערדאַרבעט און האָבן געגרינדעט די ערשטע קאָלאָניעס אין די סטעפּעס פון דרום־רוסלאַנד, אין די גובערניעס כערסאָן און יעקאַטע־רינאָסלאַוו (1808—1810); אָבער די קאָלאָניסטן האָבן שטאַרק געליטן ביז וואַנען זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אין די ווילדע סטעפּעס, אָפּט אָן הייזער און אָן וואַסער. דאָס האָט אויף אַ צייט אָפּגעשלאָגן ביי אידן דעם חשק צו ווייטערער קאָלאָניזאַציע. די גרויסע מאַסן זיינען געבליבן ביי זייערע האַנדל־געשעפטן אין די שטעט און דערפער. אָבער פון די דערפער האָט מען זיי אָנגעהויבן טרייבן, און די שטעט זיינען געוואָרן פול מיט אידן אָן פּרנסה. דאָס וואָלט געבראַכט צו אַ קאַטאַסטראָפע, ווען די רעגירונג וואָלט ניט אָפּגעשטעלט דעם גירוש פון די דערפער, בשעת זי האָט דערהערט, אַז נאַפּאָלעאָנס אַרמיי גייט אויף רוס־לאַנד (1812).

אויף דער פאָדערונג אָפּצוגעבן זייערע קינדער אין די רוסישע שולן האָבן זיך די אידן גאָרניט אָפּגערופן. אין יענער צייט זיינען זיי נאָך געווען פרעמד דעם רוסישן פאָלק און האָבן איבערהויפּט ניט געוואָלט קיין אַלגעמיינע בילדונג. פאַר אידישע קינדער זיינען געווען גענוג חדרים און ישיבות. חסידים און מתנגדים האָבן נאָך אַ לאַנגן קריג צווישן זיך געמאַכט יד אחת קעגן דער „אויפקלערונג“, דער „השכלה“, וואָס איז קוים אַריינגעדרונגען פון אויסלאַנד, פון די „בערלינער קרייזן“.

אַלעקסאַנדערס נאָכפאָלגער, דער דעספּאָטישער צאַר ני־קאָלאַי I, האָט באַשלאָסן אַריינפירן די דאָזיקע פאַרשלאָסענע מאַסע אין רוסישן לעבן מיט געוואַלט, דורך שווערן מיליטער־דינסט. ביז יענער צייט זיינען די אידן געווען פריי פון דינען אין מיליטער און האָבן דער־פאַר געצאָלט אַ באַזונדער שטייער. ניקאָלאַי ִאָט אָבער אין זיין „אוקאַז“ (דעקרעט) פון יאָר 1827 געהייסן, מען זאָל אָפּגעבן אידישע יונגעלייט פאַר סאָלדאַטן אויף 25 יאָר; ווען עס וועלן אויספעלן יונגעלייט, זאָל מען נעמען אינגלעך פון 12 יאָר און פיל אינגער, אוועקגעבן זיי אין באַ־

טאַליאָנען פאַר „קאַנטאָניסטן" (סאָלדאַטישע קינדער) און צוגרייטן זיי דאָרטן צום מיליטער־דינסט. דער „אוקאַז" האָט אַרויסגערופן אַ שרעק אין אַלע אידישע קהילות, און נאָך שרעקלעכער איז געווען צו זעען, ווי ער ווערט אויסגעפירט. אידישע יונגעלייט, וואָס האָבן אָפט געהאַט אַ ווייב מיט קינדער, פלעגן זיך צעלויפן אין וועלדער אָדער ווייטע שטעט צו באַהאַלטן זיך פון די „כאַפּערס", וואָס האָבן זיך געיאָגט נאָך זיי; מען פלעגט זיי כאַפּן, שמידן אין קייטן און אָפּגעבן אין די שטראָף־באַטאַליאָנען. קליינע אינגלעך פון אָרימע פאַמיליעס פלעגט מען אָפּנעמען בײַ די עלטערן און פאַרשיקן זיי אין די ווייטע רוסישע גובערניעס, וואו עס זיינען גאָר קיין אידן ניט געווען; דאָרטן האָט מען זיי צוגעגרייט ניט אַזוי צום מיליטער־דינסט, ווי צום שמד. מען האָט די קינדער געפּייניקט ביז זיי פלעגן זיך לאָזן טויפן, דאַן פלעגט מען זיי אָפּגעבן אין רוסישע הייזער און זיי האָבן שוין ניט געטאָרט זיך אומקערן צו זייערע עלטערן. דאָס פאָלקס־ליד פון יענער צייט האָט געקלאָגט:

אַב הָרַחֲמים שוכן מרומים, דו ביסט אַ פאָטער פאַר אַלע יתומים! . .

קליינע עופעלעך רייסט מען פון חֶדר, מען טוט זיי אָן יוָנישע קליידער...

לאָמיר וויינען, לאָמיר שרייַען צו דעם קייסער ניקאָלאַיען!

עס זיינען אַריבער יאָרן, און ניקאָלאַיס רעגירונג האָט דערזעען, אַז אַפילו דורך דער סאָלדאַטישער קאַזאַרמע וועט מען אַלע אידן ניט אָפּשמדן. האָט זי צוגעטראַכט אַן אַנדער מיטל: דערגרייכן דאָס זעלבע דורך רוסישע שולן. דער בילדונגס־מיניסטער אוּוואַראָוו האָט געוואוסט, אַז אין דייטשלאַנד און אַנדערע לענדער פון מערב־אייראָפּע אַסימילירן זיך געבילדעטע אידן מיט קריסטן און גייען אָפט אַריבער צום קריסטנטום; האָט ער פאַרגעלייגט ניקאָלאַיען, אַז מען זאָל אומעטום עפענען רוסישע שולן פאַר אידישע קינדער, כדי אָפּציִען זיי פון די חדרים און ישיבות. אַזוי האָט מען געמאַכט. מען האָט געגרינדעט אין פאַרשיידענע שטעט רעגירונגס־שולן פאַר אידן און צוויי „ראַבינער־שולן" אין ווילנע און זשיטאָמיר אויף צוגרייטן לערער און אָפיציעלע רבנים, וואָס זאָלן זיין ווי באַאַמטע פון דער רעגירונג אין די קהילות

(1844). די אידן, וואָס זיינען געווען אָנגעשראָקן פון ניקאָלאַיס שמד-סיסטעם, האָבן אין די ערשטע יאָרן מורא געהאַט שיקן זייערע קינדער אין די נייע שולן, אָבער דאָ איז געקומען צו הילף די „הַשׂכָּלה“-באַוועגונג, וואָס איז אַריינגעדרונגען פון אויסלאַנד. מען האָט אין געוויסע קרייזן פון דער אידישער געזעלשאַפט אָנגעהויבן פאַרשטיין, אַז מיט דער „בילדונג“ פון חֶדר און ישיבה קען מען היינטיקע צייטן ניט אויסקומען און מען מוז שאַפן אַ מאָדערנע שול פאַר אידישע קינדער.

דער פאָטער פון דער הַשׂכָּלה אין רוסלאַנד איז געווען יצחק-בער לעווינזאָן (ריב״ל) פון קרעמענעץ, אין וואָלין. אין זיין העבּרעאישן בוך „תְעודָה בְּיִשׂרָאֵל“ (1828) האָט ער אָנגעוויזן אויף די

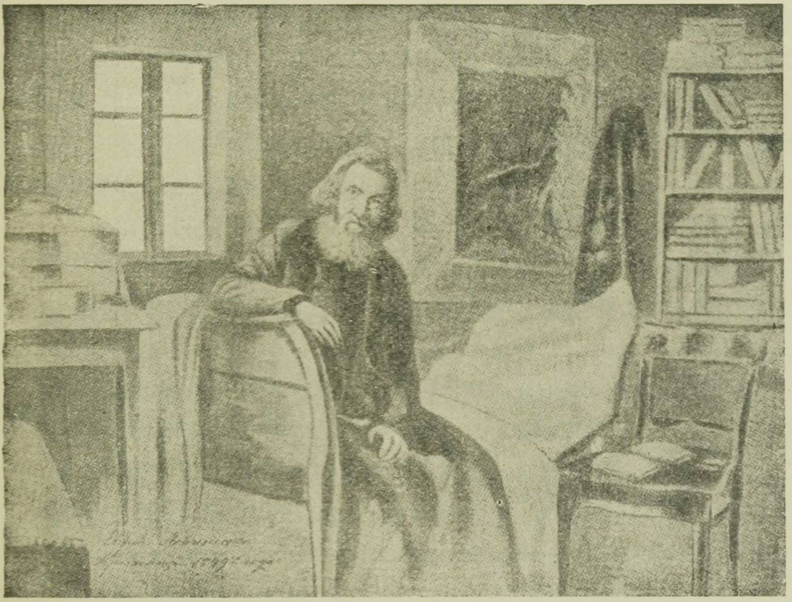

62. יצחק־בער לעווינזאָן (ריב״ל)

מיאוסע פעלערן פון דער אַלטער ערציאונג און האָט געפאָדערט, מען זאָל לערנען חוץ תנ״ך און גמרא אויך אַלגעמיינע וויסנשאַפטן און פרעמדע שפּראַכן, באַזונדערס די מלוכה-שפּראַך. די וואָלינער חסידים האָבן לעווינזאָנען פאַרשריען אַלס אַן אַפּיקורס, אָבער ער האָט געטאָן זיינס און האָט געשריבן נאָך ביכער אין דעמזעלביקן גייסט. נאָך אים

זיינען געקומען שרייבער, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל: אויפ־לעבן אין דער נייער ליטעראַטור די העברעאישע שפּראַך אין איר ביבלישער פאָרם, אָנשטאָט דעם פאַרדאָרבענעם רַבָּנישן סטיל, און געבן איר אַ נייעם אינהאַלט. דער ווילנער דיכטער אברהם־בער לעבענ־זאָן (אָדָם הַכּוֹהֵן) האָט אין זיינע „שירי שפת־קודש“ (1842) אויפ־געלעבט די קלאַסישע העברעאישע פּאָעזיע; זיין זון מיכה־יוסף, וואָס איז גאָר יונג געשטאָרבן (1852), איז געווען דער בעסטער ליריקער אין דער נייער העברעאישער ליטעראַטור („שירי בַּת־ציון“). אברהם מאַפּו פון קאָוונע האָט געשריבן אין דעם לשון פון ישעיה הנביא שיינע היסטאָרישע ראָמאַנען („אהבת־ציון“, „אשמת־שומרון“), וועלכע מען האָט געלייענט מיט באַגייסטערונג. די ווילנער שרייבער מרדכי אהרון גינצבורג און קלמן שולמאַן האָבן איבערגעזעצט פּראָזאַישע ווערק פון דייטש אויף העברעאיש. דאָס אַלץ האָט געוועקט אין דעם יונגן דור נייע געדאַנקען און האָט צוגעגרייט אַ ווייטערע אַנטוויקלונג אין דעם מאָדערנעם גייסט.

נאָך ניקאָלאַיס טויט איז אָנגעקומען די „רעפאָרם־צייט“ פון אַלעקסאַנדער II. דער נייער קיסר האָט אָפּגעשאַפט די קנעכט־שאַפט פון די רוסישע פויערים (1861) און אַביסל רעפאָרמירט די מלוכה־פאַרוואַלטונג אויפן אייראָפּעאישן שטייגער. אויך אין אידישן לעבן האָט די רעגירונג אָפּגעשאַפט די שווערסטע גזירות פון ניקאָלאַיס צייט: מען האָט אויפגעהערט אָפּגעבן קליינע אינגלעך פאַר סאָלדאַטן, מען האָט ערלויבט אידישע גרויסהענדלער וואוינען אין פּעטערבורג, מאָסקווע און אַנדערע שטעט פון גרויס רוסלאַנד, וואָס זיינען געווען פאַרשלאָסן פאַר די מאַסן פון „תחום“, דעם אידישן וואוין־ראַיאָן. אַזאַ פּריווילעגיע האָבן באַקומען אויך די אידישע דאָקטוירים, יוריסטן, אינזשענערן און אַלע, וואָס האָבן געענדיקט זייער שטודיום אין אַ רו־סישער הוכשול. שפּעטער האָט מען ערלויבט אויך האַנטווערקער וואוינען אומעטום. דאָס האָט שטאַרק געווירקט אויף דער אידישער יוגנט. אַ שטרעבונג צו אייראָפּעאישער בילדונג, צו באַפרייען זיך פון דעם אַלטן רַבָּניש-חסידישן גייסטיקן יאָך האָט זיך דאָ פאַראייניקט מיט דעם ווילן אַרויסרייסן זיך פון דעם ענגן אידישן „תחום“, פון די נידעריגע האַנדל-פּרנסות, און פאַרנעמען זיך מיט פרייע פּראָפעסיעס.

גלייך מיט דער רוסישער אינטעליגענץ. עס האָבן זיך אַ לאָז געטאָן טויזנטער אידישע תּלמידים אין די רוסישע גימנאַזיעס און אוניווער־סיטעטן; קלאַנגען פון דער רוסישער שפּראַך האָבן זיך געהערט אין יענע הייזער, וואו פריער האָט מען גערעדט נאָר אידיש; רוסישע ליטעראַטור האָט פאַרנומען אַן אָרט לעבן דער ניי־העברעאישער. אין אין יאָר (1860) האָבן אָנגעהויבן אַרויסגיין דריי וואָכנבלעטער: דער רוסישער „ראַזסוועט" (מאָרגנשיין), דער העברעאישער „המליץ" אין אָדעס, און דער העברעאישער „הכּרמל" אין ווילנע. אין פּעטערבורג האָט זיך געגרינדעט די „חברה מפיצי השׂכּלה", אַ געזעלשאַפט צו פאַר־שפּרייטן בילדונג דורך ביידע שפּראַכן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ רוסיפיקאַציע פון דער נייער אידישער אינטעליגענץ, אַזוי ווי די רעגירונג האָט דאָס געוואָלט. דיזעלביקע אַסימילאַציע, וואָס האָט שוין לאַנג געהערשט אין מערב־אייראָפּע, האָט זיך אין רוסלאַנד דערווייל פאַרשפּרייט נאָר אין די העכערע קרייזן פון דער געזעלשאַפט.

אַ פרייער גייסט האָט געשוועבט אין דער ליטעראַטור. דער העב־רעאישער דיכטער יהודה־ליב גאָרדאָן האָט אין זיינע שירים („שירי־יהודה", 1868) גערופן צום קאַמף קעגן דעם אַלטן פאַר־שטיינערטן רבּיניזם און אין זיין פּראָזע („עולם כּמנהגו") האָט ער אויס־געלאַכט דעם חסידישן גלויבן אין די רבּיים. משה־ליב ליליענ־בלום האָט אָנגעהויבן רעדן וועגן רעליגיעזער רעפאָרם און האָט דערציילט וועגן די צרות, וואָס ער איז אויסגעשטאַנען פון די רבּנישע פאַנאַטיקער („חטאות נעורים", 1876). פּרץ סמאָלענסקין האָט אין ווין אַרויסגעגעבן פאַר די משׂכּילים אין רוסלאַנד אַ חודש־שריפט „השחר" (1869—1881), וואו ער און זיינע מיטאַרבעטער האָבן גע־פּרעדיקט אייראָפּעאישע בילדונג און קאַמף קעגן קלעריקאַליזם, קעגן די „כּלי־קודש", אָבער אויך קעגן עקסטרעמער אַסימילאַציע. אין סמאָלענסקינס ראָמאַן „התּועה בּדרכי החיים" ווערן געשילדערט די בלאָנדזשענישן פון דעם יונגן דור צווישן דעם אַלטן און דעם נייעם לעבן־סדר. דאָסזעלבע האָבן באַשריבן אין אַן אַסימילאַטאָרישן גייסט ליב לעוואַנדאַ און גריגאָרי באָגראָוו, וואָס האָבן געשריבן זייערע דערציילונגען אין רוסיש („די הייסע צייט", 1872; „די כּתבים פון אַ אידן", 1873).

אויך אין דער אָרימער ליטעראַטור אויף אידיש האָט אַ בלאָז געטאָן אַ פֿרישער ווינטל. פֿריער האָבן נאָר איינצלנע משכּילים געשריבן אין דער פֿאָלק־שפּראַך. אייזיק מאיר דיק פֿון ווילנע און ישראל אַקסענפֿעלד פֿון אָדעס האָבן אין זייערע דערציילונגען און דראַמעס אַרויסגעשטעלט טרויעריקע אָדער לעכערלעכע בילדער פֿונם אַלטן שטייגער (דיקס „דער פּרוש פֿון בערדיטשעוו" און פֿיל אַנדערע דערציילונגען; אַקסענפֿעלדס „דער ערשטער רעקרוט"). שפּעטער האָט די רעדאַקציע פֿון „המליץ" אין אָדעס אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ וואָכנבלאַט אויף אידיש „קול מבשׂר" (1862—1871) מיט אַ פּראָגרעסיווער, משׂכּילישער ריכטונג. דאָ האָט אָנגעהויבן דרוקן זיינע אויסגעצייכנטע ווערק אין אידיש דער העברעאישער שרייבער שלום יעקב אַבראַמאָוויטש, וואָס האָט זיך געגעבן אַ נאָמען „מענדעלע מוכר ספֿרים". אין זיין סאַטירישער דראַמע „די טאַקסע" (1869) און אין דער שיינער אַלעגאָרישער דערציילונג „די קליאַטשע" (1873) שילדערט ער די תּקיפֿים אין די קהילות, וואָס פֿירן פֿאַרן נאָז די פֿאַרנאַרטע מאַסע, און בכלל די הערשנדיקע קלאַסן, וואָס אונטערדריקן די שוואַכערע. מענדעלע איז געווען דער באַגרינדער פֿון דער נייער ליטעראַטור אין דער לעבעדיקער פֿאָלק־שפּראַך, וואָס האָט פֿריער געהייסן „זשאַרגאָן" און איז שפּעטער אויסגעוואַקסן צו אַ ריינער מאָדערנער שפּראַך אידיש.

---

45. אַנטיסעמיטיזם אין מערב־אייראָפּע און פּאָגראָמען אין רוסלאַנד (1881—1903)

ווען עס זיינען אַריבער כּמעט הונדערט יאָר נאָך דער גרויסער פֿראַנצויזישער רעוואָלוציע, וואָס האָט פּראָקלאַמירט „פֿרייהייט, גלייכהייט און ברידערלעכקייט", האָט מען געקענט מיינען, אַז די אידישע עמאַנסיפּאַציע איז שוין דערגרייכט געוואָרן אין מערב־אייראָפּע און וועט אינגיכן דערגרייכט ווערן אויך אין רוסלאַנד און אין אַנדערע לענדער פֿון מזרח־אייראָפּע. אָבער די ווירקלעכקייט האָט באַוויזן, אַז דאָס איז געווען אַ פֿאַלשע האָפֿענונג. גראָד ווייל די עמאַנסיפּאַציע איז שוין געווען אין גאַנג, האָט אויפֿגעוואַכט די אַלטע שינאה צום אידן,

נאָר אין אַ נייער פאָרם. אין אַ גרויסן טייל פון דער קריסטלעכער געזעלשאַפט האָט מען אַזוי געטראַכט: דער איד, וואָס איז פריער געווען אָפּגעזונדערט פון אונז און פאַראַכטעט, דרינגט איצטער אַריין אין אונזער געזעלשאַפט ווי אַ גלייכבאַרעכטיקטער בירגער; מיט זיין פרייהייט האָט ער זיך באַנוצט, כּדי רייך צו ווערן, שאַפן גרויסע האַנדל־פירמעס און באַנקן, אָבער ער באַנוגנט זיך ניט דערמיט: ער וויל אויך ווערן אַ מלוכה־באַאַמטער, אַן אַרצט, אַ פּראָפעסאָר, אַן אַדוואָקאַט, אַן אינזשענער, אַ שריפטשטעלער אָדער זשורנאַליסט, און פאַרנעמט אין די פרייע, איידעלע פּראָפעסיעס אַזעלכע שטעלעס, וואָס אונזערע קריסטן וואָלטן געקענט פאַרנעמען; אין דער זשורנאַליסטיק האָבן באַגאַבטע אידישע שרייבער אַ גרויסע השפּעה און קענען אַראָפּפירן פון וועג דעם קריסטלעכן לייענער פון זייערע ליבעראַלע אָדער ראַדיקאַלע צייטונגען; דער געבילדעטער איד וויל זיך אַסימילירן מיט אונז, ער זעט אויס ווי אַ דייטש, אַ פראַנצויז, אַ רוס, אָבער אין תּוך איז ער דאָך אונז פרעמד, ניט נאָר לויט זיין אמונה: אונז, די אייראָפּייער, איז פרעמד זיין ראַסע, זיין אָפּשטאַמונג פון די אַזיאַטישע סעמיטישע פעלקער, זיין כאַראַקטער, און מיר ווילן זיך קיינמאָל ניט קענען צונויפלעבן מיט אים. אַזוי איז אין דייטשלאַנד, אַרום יאָר 1880, אויפגעקומען די נייע אַרט אידן־פיינדשאַפט—דער אַנטיסעמיטיזם.

די ערשטע פירער פון די אַנטיסעמיטן זיינען געווען דער זשורנאַליסט מאַרר, דער בערלינער פּאַסטאָר ביים קייזערלעכן הויף שטעקער, דער פרייסישער היסטאָריקער טרייטשקע און דער בלינדער פילאָזאָף דירינג. עס האָט זיך געגרינדעט אַן „אַנטיסעמיטישע ליגע“; אין בערלין האָט מען אין פאַרזאַמלונגען געהאַלטן פייערדיקע רעדעס וועגן דער „אידישער סכּנה“; מען האָט געזאַמלט טויזנטער אונטערשריפטן פאַר אַ פּעטיציע צום רייכסקאַנצלער ביסמאַרק מיט אַזעלכע פאָדערונגען: מען זאָל ניט אַריינלאָזן אין דייטשלאַנד אידן פון פרעמדע לענדער, מען זאָל ניט צולאָזן אידן צו מלוכה־דינסט, באַזונדערס צו שטעלעס פון לערער אין די שולן. די ליבעראַלע דעפּוטאַטן אין פרייסישן פּאַרלאַמענט האָבן אין זייערע רעדעס שאַרף פּראָטעסטירט קעגן אַזוינע פאָדערונגען; דאָסזעלבע האָבן געטאָן די בעסטע געלערנטע פון דייטשלאַנד אין זייער אויפרוף (1880). דער

קאַנצלער ביסמאַרק האָט אויף דער אַנטיסעמיטישער **פּעטיציע קיין** אָפענע תשובה ניט געגעבן, אָבער די רעגירונג האָט שטילערהייט געטאָן דאָס, וואָס די אַנטיסעמיטן האָבן געפאָדערט: זעלטן ווען מען האָט געגעבן אידן אַ שטעלע אין אַ מלוכה-אַמט, באַרימטסטע אידישע געלערנטע פלעגן זעלטן באַקומען אַ פּראָפעסור אין די הויכשולן; אָנגעקומענע פון רוסלאַנד און פּוילן פלעגט מען ניט אַריינלאָזן. די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג האָט זיך אַלץ פאַרשטאַרקט; אין רייכסטאַג פלעגן די אַנטיסעמיטישע דעפּוטאַטן שטענדיק העצן קעגן אידן אין זייערע רעדעס. עס איז געקומען דערצו, אַז אין דעם „אויפגעקלערטן" דייטשלאַנד האָט מען ווידער באַנייט דעם מיטלאַלטערלעכן עלילת-דם און געמאַכט אַ פּאָר פּראָצעסן וועגן אידישן „ריטואַל-מאָרד" (אין קסאַנטען 1892, אין קאָניץ 1900). די שטימונג ביי אידן איז געפאַלן.

נאָך ערגער איז געווען אין עסטרייך. דאָ האָט זיך די מגפה פון אַנטיסעמיטיזם פאַרשפּרייט אין אַלע פּראָווינצן: עס זיינען געווען דייטשע אַנטיסעמיטן אין ווין, פּוילישע אין גאַליציע, אונגאַרישע אין אונגאַרן. אַ קאַטוילישער פּראָפעסאָר ראָלינג האָט אָפּגעדרוקט אַ גיפטיק בוך: „דער תלמוד-יודע", וואו ער האָט, אַזוי ווי די גלחים אין מיטלאַלטער, געוואָלט באַווייזן, אַז דער תלמוד הייסט פיינט האָבן קריסטן און אָנטאָן זיי אַלערליי צרות. דער אידישער דעפּוטאַט פון רייכסראַט, דאָקטאָר יוסף בלאָך, האָט צוגעצויגן ראָלינגן צום געריכט און האָט באַוויזן, אַז יענער פאַרשטייט גאָרניט אין תלמוד און האָט געבראַכט פון דאָרטן פאַלשע ציטאַטן (1882). דאָס האָט אָבער ניט געהאָלפן, און אין דערזעלביקער צייט האָבן די אַנטיסעמיטן געמאַכט אַ פּראָצעס פון עלילת-דם אין אונגאַרן, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט. אין דעם שטעטל טיסאַ-עסלאַר איז פאַרפאַלן געוואָרן אַ קריסטלעכע דינסטמיידל, און מען האָט געלאָזט אַ קלאַנג, אַז די אָרטיקע אידן האָבן זי געקוילעט צו זייער פסח. מען האָט איינגערעדט אַ קליין אינגעלע, דעם זון פון אַ אידישן שמש, ער זאָל אויסזאָגן אין געריכט, אַז ער האָט געזעען דורך אַ טיר-שפּאַלט אין דער סינאַגאָגע, ווי זיין פאָטער און נאָך אידן האָבן דאָרטן געקוילעט דאָס מיידל. אין לאַנד איז געוואָרן אומרואיק. עס האָבן זיך שוין אָנגעהויבן פּאָגראָמען אין עטלעכע שטעט, אָבער די אונגאַרישע רעגירונג האָט ניט דערלאָזט

צו ווייטערע אָנפאַלן אויף אידן. נאָך אַ לאַנגן פּראָצעס האָט דאָס געריכט געפונען, אַז אַלע פאַרקלאָגטע אידן זיינען ניט שולדיק, און האָט זיי באַפרייט פון תפיסה (1884). אין אונגאַרן איז געוואָרן רו־איקער, אָבער אין דער הויפּטשטאָט פון עסטרייך, ווין, האָבן זיך די אַנטיסעמיטן אַזוי פאַרשטאַרקט, אַז זיי האָבן פאַרכאַפּט די גאַנצע מאַכט אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג און האָבן אויסגעוויילט פאַר אַ בירגערמייסטער דעם בייזן אידן־פיינד לועגער, וואָס האָט אָנגעטאָן אַ סך צרות די ווינער אידן (1896).

אויף אַ קורצער צייט איז אויך פראַנקרייך פאַרקראָכן אין דעם אַנטיסעמיטישן זומפּ. דאָ האָט געפירט אַ שטאַרקע אַנטיסעמיטישע אַגיטאַציע דער זשורנאַליסט דרומאָן, דער מחבר פון אַ ליגנערישן בוך „דאָס אידישע פראַנקרייך“ (1886). זיין אַגיטאַציע האָט געהאַט ערפאָלג אין די רעאַקציאָנערע מיליטערישע קרייזן, וואָס האָבן שטענדיק געטראַכט וועגן אַ מלחמה מיט דייטשלאַנד. אין די דאָזיקע קרייזן איז אַריינגעפאַלן אַ אידישער אָפיצער, קאַפּיטאַן דרייפוס, וואָס האָט געדינט אין גענעראַל־שטאַב פון קריגס־מיניסטעריום. איינ־מאָל האָט מען אַנטדעקט, אַז פון דעם גענעראַל־שטאַב האָט עמיץ איבערגעגעבן אַ דייטשן אַגענט געהיימע מיליטערישע פּלענער, וואָס קאָנען שאַטן פראַנקרייך. באַלד האָט מען חושד געווען אין דעם פאַרראַט דעם איינציקן אידן אין גענעראַל־שטאַב, דרייפוסן, וואָס איז געווען אינגאַנצן אומשולדיק. מען האָט אים תיכף געמשפּט אין אַ קריגס־געריכט און פאַרשיקט אויף אַ ווילדן אינזל („טייוולס אינזל“) אין דרום־אַמעריקע (1894). עס זיינען אָבער געווען מענטשן, און צווישן זיי די בעסטע פון פראַנקרייך, ווי דער באַרימטער שרייבער זאָלאַ, וואָס האָבן זיך דערוואוסט, אַז די אַנטיסעמיטישע אָפיצערן פון גענעראַל־שטאַב האָבן געפעלשט דאָקומענטן, כדי צו מאַכן אַ בילבול אויף דעם אידישן קאַפּיטאַן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אין דער פּרעסע און אין פּאַרלאַמענט אַ קאַמף פאַר איבערקוקן דרייפוסעס פּראָצעס אין אַ נייעם געריכט. עטלעכע יאָר האָט געדויערט דער קאַמף, מען האָט געמוזט דרייפוסן ברענגען קיין פּאַריז צוריק פון דעם „טייוולס אינזל“, און ענדלעך האָט מען אויסגעפונען, אַז ער איז געווען אינגאַנצן אומ־שולדיק, און שולדיק אין אַלץ זיינען די אַנטיסעמיטן פון גענעראַל־שטאַב

(1903). נאָך דער מעשה האָט די אַנטיסעמיטישע פּאַרטיי פאַרלאָרן איר איינפלוס אין פראַנקרייך, און די אידישע באַפעלקערונג האָט זיך געקענט באַרואיקן.

די פאַרשלעפּטע קריינק פון אַנטיסעמיטיזם האָט אָנגעמאַכט די גרעסטע צָרות אין דעם פיר־מיליאָניקן אידישן צענטר אין ר ו ס ל אַ נ ד. דאָ האָט זי געבראַכט, באַזונדערס אין דרום־טייל פון לאַנד, אין אוקראַינע, צו מאַסן־פּאָגראָמען, אַזוי ווי אין די אַלטע צייטן פון כמעלניצקי און גאָנטע. אין יאָר 1881 האָט זיך אין רוסלאַנד אָנגעהויבן יענע פּאָליטישע רעאַקציע, וואָס האָט זיך געצויגן צענדליקער יאָרן ביז דער וועלט־מלחמה. דעם צאַר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן האָבן רעוואָלוציאָנערן געהרגעט, מיט דער האָפענונג, אַז דערמיט וועט רוסלאַנד באַפרייט ווערן פון דער צאַרישער אַליינהערשאַפט, אָבער עס איז אויסגעקומען גאָר אַנדערש. דער זון פונם געטויטן, א ל ע ק ס אַ נ ד ע ר ד ע ר ד ר י ט ע ר, האָט אָפּגעשאַפט די קליינע פּאָליטישע רעפאָרמעס פון זיין פאָטער און האָט איינגעפירט אַ דעספּאָטישן רעזשים, פון וועלכן עס האָבן באַזונדערס געליטן די אידישע מאַסן. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן עכט־רוסישן הערשער און האָט געמיינט, אַז דאָס גאַנצע רוסישע פאָלק האָט פיינט אידן, ווייל אין די ערשטע יאָרן פון זיין הערשאַפט זיינען פאָרגעקומען פּאָגראָמען אין דרום־רוסלאַנד. באַלד נאָכן טויט פון אַלעקסאַנדער II האָט מען פונאַנדערגעלאָזן קלאַנגען, אַז דעם גוטן צאַר האָבן געהרגעט אידן און זיין זון האָט ערלויבט זיי צו שלאָגן. אין אַפּריל און מאַי 1881 האָבן גרויסע באַנדעס אוקראַינער און „קאַצאַפּן" (אָנגעפאָרענע אַרבעטער פון גרויס־רוסלאַנד) געמאַכט אַ רייע פּאָגראָמען אין די שטעט יעליסאַוועטגראַד, קיעוו, אָדעס און אין אַ סך קלענערע שטעט און דערפער: מען האָט חָרוב געמאַכט אידישע הייזער, צערויבט אידישן פאַרמעגן און אין עטלעכע ערטער אויך געהרגעט מענטשן. די רוסישע אַדמיניסטראַציע האָט זעלטן אָנגענומען מיטלען קעגן די ווילדע פּאָגראָמשטשיקעס: דער קיעווער גענעראַל־גובערנאַטאָר, דער שונא ישׂראל דרענטעלן, האָט רואיק צוגעזען, ווי צוויי טעג נאָכאַנאַנד האָבן די באַנדעס געווילדעוועט אין קיעוו. אין יאָר 1882 זיינען ווידער פאָרגעקומען פּאָגראָמען אין באַלטע און נאָך עטלעכע שטעט. די אַלגעמיינע צאָל פּאָגראָמען אין יענע יאָרן איז דערגאַנגען

ביז 150. ערשט אין מאַי 1882 האָט די פּעטערבורגער רעגירונג באַשלאָסן, אַז מען קען שוין ווייטער ניט דערלאָזן „אומאָרדענונגען", און האָט אָנגעזאָגט, אַז זי וועט שטרענג באַשטראָפן פאַר גוואַלד־מעשים, אָבער זי וועט אויפן געזעצלעכן וועג מאַכן אַזוי, אַז אידן זאָלן זיך ניט צו פיל פאַרשטאַרקן אין רוסלאַנד.

דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה שווערע גזירות. מען האָט פאַרבאָטן אידן באַזעצן זיך אין דערפער און בכלל אויף יעדן שטיקל ערד אויסער די שטעט (די „מאַי־געזעצן" פון 1882). אין די שטעט אָבער האָט מען געלאָזט וואוינען נאָר אין די מערב־געגנטן, אין דער „טשערטאַ", און מען האָט געקוקט מיט זיבן אויגן, אַז אַ איד זאָל זיך ניט אַריינכאַפּן אין די „רוסישע גובערניעס". מען האָט געטריבן אידן פון פּעטערבורג, מאָסקווע און נאָך שטעט, וואו עס האָבן געהאַט „וואוינרעכט" נאָר פּריווילעגירטע גרופּעס גרויסהענדלער, דיפּלאָמירטע און האַנטווערק־מייסטערס. אין יאָר 1891 האָט אַלעקסאַנדער III געהייסן „אָפּרייניקן" מאָסקווע פון אידן: מען האָט פאַרטריבן טויזנטער משפּחות און געלאָזן נאָר די מיוחסים מיט גרויסהענדלער־פּאַטענטן און מיט אוניווערזיטעט־דיפּלאָמען. כּדי עס זאָל זיך ניט פאַרגרעסערן די צאָל דיפּלאָמירטע, האָט מען געשאַפן אַ „פּראָצענט־נאָרמע" פאַר אידישע קינדער אין מיטל־ און הויכשולן: אין גימנאַזיעס און אוניווערזיטעטן פלעגט מען צולאָזן ניט מער ווי צען פּראָצענט אידישע תּלמידים. די, וואָס האָבן שוין מיט צרות געענדיקט אַ הויכשול, פלעגט מען ניט צולאָזן צו אַדוואָקאַטור און צו קיין מלוכה־דינסט.

אַזוי האָט זיך אויך געפירט די רעגירונג פון ניקאָלאַי דעם צווייטן (1894 און ווייטער). מען האָט אָפּגענומען ביי אידן אַלטע פּרנסות (דורך מאָנאָפּאָל פון וויין־האַנדל און שיינקעריי) און ניט צוגעלאָזט צו נייע, אַפילו צו ערדאַרבעט, ווייל זיי האָבן ניט געטאָרט וואוינען אין די דערפער. וואו עס איז נאָר געווען מעגלעך האָט מען דעם אידן געדריקט, פאַרפאָלגט, דערנידעריקט. רוסישע אידן האָבן אין די טויזנטער פאַרלאָזט דאָס לאַנד און זיך געלאָזט לויפן אין אַלע עקן פון דער וועלט. שוין באַלד נאָך די ערשטע פּאָגראָמען אין יאָר 1881—1882 האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע און פּאַלעסטינע.

צוויי וועגן האָבן זיך געעפנט פאַר די עמיגראַנטן פון רוסלאַנד: אַ ברייטער וועג קיין אַמעריקע און אַ שמאָלער — קיין ארץ־ישראל.

אין אַמעריקע האָבן אידן געלעבט כמעט זינט מען האָט די ראָזיקע נייע וועלט אַנטדעקט. מען זאָגט, אַז עטלעכע שפּאַנישע מאַראַנען האָבן באַגלייט קאָלומבוסן אויף זיין וועג קיין אַמעריקע אין דעם יאָר פון גירוש ספרד (1492). פריער פלעגן זיך ספּרדישע אידן אָדער מאַראַנען באַזעצן אין מיטל־ און דרום־אַמעריקע: אין מעקסיקע, פּערו, בראַזיליע. נאָך די מאַראַנען האָט זיך געיאָגט די שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע אינקוויזיציע און האָט זיי דאָ געברענט; זיינען זיי זיך צעלאָפן אין די האָלענדישע און ענגלישע לענדער פון צפון־אַמעריקע, וואו זיי האָבן זיך געקאָנט פריי אומקערן צום אידנטום. אין 17־טן יאָרהונדערט איז שוין געווען אַ אידישע קאָלאָניע אין דער שטאָט ניי־אַמסטערדאַם, וואָס האָט שפּעטער באַקומען דעם נאָמען ניו־יאָרק; שפּעטער האָבן ספרדים זיך באַזעצט אויך אין אַנדערע שטעט פון צפון־אַמעריקע, און ווען עס האָט זיך אין 18־טן יאָרהונדערט אָנגעהויבן דער קריג פאַר אומאָפּהענגיקייט קעגן ענגלאַנד (1775), איז שוין דאָרטן געווען אויך אַ גרופּע אשכנזים פון דייטשלאַנד און פוילן. אידישע באַנקירן האָבן געהאָלפן דעם באַפרייער פון אַמעריקע וואַשינגטאָן מיט גרויסע קרע־דיטן. ווען די ערשטע דרייצען שטאַטן פון צפון־אַמעריקע האָבן זיך פאַראייניקט אונטער וואַשינגטאָנס פירונג און האָבן אַרויסגעלאָזט זייער באַרימטע „דעקלאַראַציע“ (1776), איז דאָרטן געשטאַנען אַ פּונקט, וואָס האָט געזיכערט גלייכע רעכט אַלע בירגער אָן אונטערשייד פון גלויבן און פאָלק: „ביי קיין מענטשן, וואָס גלויבט, אַז ס'איז דאָ אַ גאָט אויף דער וועלט, טאָר מען ניט אָפּנעמען זיינע בירגערלעכע רעכט“. אַזוי האָט די נייע אַמעריקאַנער מלוכה, די רעפּובליק פון די פאַראייניקטע שטאַטן, פּראָקלאַמירט אויך די אידישע עמאַנסיפּאַציע נאָך מיט 15 יאָר פריער איידער די פראַנצויזישע רעוואָלוציע.

אין משך פון 19־טן יאָרהונדערט האָט זיך פאַרשטאַרקט די איינ־וואַנדערונג פון אשכנזים אין די פאַראייניקטע שטאַטן. אידישע סוחרים פון דייטשלאַנד און עסטרייך האָבן אין אַמעריקע געמאַכט גוטע גע־

שעפטן און זיינען רייך געוואָרן. נאָך זיי זיינען געקומען פּוילישע און רוסישע אידן, אָבער ניט אין אַ גרויסער צאָל. אינגאַנצן איז געווען אין אַמעריקע אין יאָר 1880 ניט מער ווי אַ פערטל מיליאָן אידן. אַ גרויסע מאַסן־איינוואַנדערונג האָט זיך אָנגעהויבן ערשט אין די יאָרן 1881 און 1882, נאָך די ערשטע פּאָגראָמען אין רוסלאַנד. טויזנטער אידישע מִשפָּחות פון מִזרח־אייראָפּע — פון רוסלאַנד, פּוילן, גאַליציע, רומעניע — האָבן זיך אַוועקגעלאָזט קיין אַמעריקע, און פון יאָר צו יאָר איז דער שטראָם פון עמיגראַציע געוואָרן אַלץ שטאַרקער. פריער פלעגן עמיגרירן פון אַלע יענע לענדער ביז דרייסיק טויזנט אידן אַ יאָר, שפּעטער איז אָפט דערגאַנגען ביז הונדערט טויזנט יערלעך. אַזוי איז אין מֶשך פון 35 יאָר, ביז דער וועלט־מִלחמה, אויסגעוואַקסן אין צָפון־אַמעריקע איינער פון די גרעסטע אידישע צענטערן — העכער דריי מיליאָן מענטשן. חוץ די פאַראייניקטע שטאַטן האָבן זיך אין אַמעריקע געבילדעט קלענערע יִשובים: אין קאַנאַדע און אין דער דָרום־אַמעריקאַנישער אַרגענטינע; אין אַרגענטינע האָט דער אידישער פילאַנטראָפּ פון פּאַריז, באַראָן מאָריץ הירש, געקויפט אַ סך פרייע ערד (1892), און עס האָבן זיך דאָרט געגרינדעט גרויסע ערדאַרבעטער־קאָלאָניעס. אַ טייל עמיגראַנטן פון רוסלאַנד האָבן זיך באַזעצט גאָר ווייט: אין דָרום־אַפריקע (יאָהאַנעסבורג, קאַפּשטאַט).

אין פּיין און שמערץ איז געבאָרן געוואָרן דער אידישער צענטער אין דער „נייער וועלט“. צענדליקער יאָרן נאָכאַנאַנד פלעגן זיך איבער דעם אַטלאַנטישן אָקעאַן טראָגן גרויסע שיפן מיט אידישע עמיגראַנטן פון אייראָפּע קיין אַמעריקע. אומגליקלעכע מענטשן פלעגן לויפן זוכן גליק אין דער פרייער רעפּובליק — און פיל האָבן געפונען. עס איז אָנגעקומען זייער שווער. דער אָרימער עמיגראַנט, וואָס איז אַראָפּ פון שיף אין ניו־יאָרק, האָט געמוזט אָנהויבן פון די שווערסטע אַרבעטן אין אַ פאַבריק אָדער אין אַ „שוויץ־שאַפּ“ (אַ וואַרשטאַט פאַר פאַרטיקע קליידער, וווּ מען פלעגט אַרבעטן טאָג און נאַכט), פון גאַסן־האַנדל (פּעדלעריי) און נאָך אַזעלכע גראָשן־פאַרדינסטן, ביז וואַנען ער האָט זיך אַרויפגעשלאָגן אויף עפּעס אַ רעכטן געשעפט. מיט דער צייט אָבער איז אַלץ לייכטער געוואָרן פאַר דעם אידישן עמיגראַנט איינצו־אָרדענען זיך אין אַמעריקע, ווייל פיל האָבן שוין דאָ געהאַט קרובים און

פריינד צווישן די פריער אָנגעקומענע, וואָס פלעגן העלפן די נייע, די "גרינע". אין ניו-יאָרק און אַנדערע גרויסע שטעט (פילאַדעלפיע, באָסטאָן, שיקאַגאָ) האָבן זיי געוואוינט צוזאַמען אין באַזונדערע קוואַרטאַלן. דאַ פלעגן זיי זיך פאַרזאַמלען אין זייערע קלובן פון

63. אידישע וואנדערער

„לאַנדסלייט", עמיגראַנטן פון איין געגנט (פוילישע, ליטוואַקעס, אוקראַינער), דאָ זיינען געווען זייערע „מנינים" און שולן, זייערע צדקה-חברות און אָרגאַניזאַציעס. די אידישע אַרבעטער-מאַסן האָבן זיך פאַראייניקט אין פּראָפעסיאָנעלע פאַרבאַנדן (יוניאָנס). עס האָט זיך געבילדעט

א פאַראייניקונג פאַר קעגנזייטיקער הילף פון אידישע אַרבעטער מיט דעם נאָמען „אַרבעטער־רינג". אין די עמיגראַנטן־קרייזן האָט מען גערעדט צווישן זיך אידיש, אַזוי ווי אין דער אַלטער היים, געלייענט צייטונגען אויף אידיש. אין ניו־יאָרק האָבן די גרויסע טעגלעכע צייטונגען „אידישע גאַזעטן", „אידישעס טאַגעבלאַט" און דער סאָציאַליסטישער „פאָרווערטס" געהאַט פיל לייענער. אין דער ליטעראַטור האָבן זיך געמאַכט א נאָמען די פובליציסטן און דיכטער אַב. קאַהאַן, אַ. ליעסין, מאָריס ראָזענפעלד, דער דראַמאַטורג יעקב גאָרדין און פיל אַנדערע. עס האָט זיך אויך אַנטוויקלט א אידישע וויסנשאַפטלעכע ליטעראַטור אין דער ענגלישער שפּראַך; די ערשטע גרויסע „אידישע ענציקלאָפּעדיע" („דזשואיש ענציקלאָפּעדיא") איז דערשינען אין צוועלף בענד אין ניו־יאָרק (1901—1905).

אין דיזעלביקע יאָרן 1881—1882, ווען אין רוסלאַנד האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע עמיגראַציע קיין אַמעריקע, האָט מען זיך דאָרטן געגרייט צו אַן אַנדער איבערוואַנדערונג, וואָס מען האָט זיך פאָרגעשטעלט ווי א מין אויסלייזונג פון גָלות. יונגעלייט און עלטערע מענטשן פון דער אינטעליגענץ האָבן זיך נאָך די ערשטע פּאָגראָמען אַנטטוישט אין זייער האָפענונג אויף א פריינדלעכן צוזאַמענלעבן צווישן אידן און קריסטן און האָבן באַשלאָסן, אַז די איינציקע לייזונג פון דער אידן־פראַגע איז פּטור ווערן פון גָלות, אומקערן זיך "אַהיים", קיין א ר ץ - י ש ר א ל, און בויען דאָס חָרובע לאַנד דורך מאָדערנער קאָלאָניזאַציע. דעם אַלטן משיחישן געדאַנק אין א נייער פאָרם האָבן אַרויסגעזאָגט דער אַמאָליקער רעפאָרמיסט מ. ל. ל י ל י ע נ ב ל ו ם און דאָקטאָר לעאָן פ י נ ס ק ע ר פון אָדעס („אויטאָעמאַנסיפּאַציאָן", דייטש, בערלין 1882). עס האָט זיך געבילדעט א קרייז אידישע סטודענטן און משכילים, מיטן נאָמען „בילו" (ראָשי־תיבות פון די ווערטער „בית יעקב לכו ונלכה" — אידישע קינדער, לאָמיר אַוועקגיין), וואָס האָבן זיך אַנטשלאָסן איבערוואַנדערן קיין פּאַלעסטינע, באַאַרבעטן דאָרטן די ערד און ווייזן א ביישפּיל ווי צו גרינדן נייע קאָלאָניעס פון אידישע פויערים. די באַגייסטערונג ביי די ערשטע קאָלאָניסטן איז געווען גרויס, אָבער דער רעזולטאַט איז געווען זייער קליין אין פאַרגלייך מיט זייער ברייטער נאַציאָנאַלער פּראָגראַם. מיט גרויסע שוועריקייטן זיינען

פאַר צוואַנציק יאָר פאַרשאַפן געוואָרן ביז דרייסיק קאָלאָניעס (ראשון לציון, גדרה, ראָש פינה, זיכרון יעקוב, רחובות א. א.) מיט עטלעכע טויזנט איינוואוינער. מען האָט זיי אויפגעבויט מיט דער הילף פון די „חובבי־ציון“ (פריינד פון ציון) אין רוסלאַנד און פון דעם פּאַריזער באַראָן עדמאָנד ראָטשילד. די טערקישע רעגירונג האָט זייער געשטערט די איינוואַנדערונג קיין פּאַלעסטינע, אָבער דאָס האָט ניט אָפּגעשטעלט די הייסע „חובבי־ציון“, וואָס זיי איז טייער געווען די אידייע פון אויפלעבן דאָס היסטאָרישע אידישע לאַנד. עס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל אידישע איינוואוינער אויך אין די שטעט: ירושלים, יפו, חיפה, טבריה, צפת. צו די אַלטע פרומע לייט, וואָס פלעגן קומען כדי צו פאַרברענגען זייערע לעצטע יאָרן אין הייליקן לאַנד און דאַוונען און קלאָגן אויפן חורבן בית־המקדש, זיינען צוגעקומען מענטשן, וואָס זייער ציל איז געווען אויפבויען די חורבות, אויפלעבן דאָס טויטע לאַנד. אָבער אויך פיל פון די „חובבי־ציון“ האָבן פאַרשטאַנען, אַז דורך דער קליינער אידישער קאָלאָניזאַציע אין ארץ־ישראל וועט דאָס גאַנצע פאָלק ניט אויסגעלייזט ווערן. דער גייסטרייכער פּובליציסט אחד־העם (אשר גינצבערג) האָט באַוויזן, אַז אין פּאַלעסטינע קאָן זיך שאַפן נאָר אַ „גייסטיקער צענטער“ פאַר נאַציאָנאַלער קולטור מיט דער אויפלעבונג פון דער העבראַישער שפּראַך, אַ צענטער פאַר אידישקייט (יהדות), וואָס קאָן האָבן אַ גרויסע ווירקונג אויפן אידישן פאָלק אין דער גאַנצער וועלט (אחד־העמס אַרטיקלען געזאַמלט אין זיין הויפּטווערק „על פרשת דרכים“).

47. די נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַוועגונג

דער אַנטיסעמיטיזם אין מערב־אייראָפּע און די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד האָבן ניט אָפּגעשוואַכט דאָס אידישע פאָלק, נאָר נאָך מער פאַרשטאַרקט זיין ווילן צום קאַמף פאַר אַ בעסערער צוקונפט. אין צוויי ריכטונגען האָט זיך אַנטוויקלט די אויפגעוועקטע ענערגיע פון פאָלק: אין דער נאַציאָנאַלער און אין דער סאָציאַל־רעוואָלוציאָנערער. אָפטמאָל האָבן זיך ביידע ריכטונגען צונויפגעגאָסן אין איינער: נאַציאָנאַל־סאָציאַלער.

די נאַציאָנאַלע ריכטונג האָט זיך צוערשט באַוויזן אין דער פאָרם פון ציוניזם. שוין די ערשטע פירער פון די „חובבֵי-ציון“, ליליענ-בלום און פינסקער, האָבן אָנגעזאָגט, אַז אידישע צָרות וועלן זיך ניט ענדיקן כּל זמן אידן וועלן לעבן צווישן פרעמדע פעלקער, אָבער דער פראַקטישער אויספיר פון דעם דאָזיקן געדאַנק איז געווען אַ קליינע קאָלאָניזאַציע אין פאַלעסטינע, וואָס האָט ניט געקענט אַרויספירן פון „גָלות“ אפילו אַ הונדערט-חלק פון אידישן פאָלק. שפעטער איז געקומען טעאָדאָר הערצל, אַ ווינער זשורנאַליסט, וואָס האָט זיך פאַר-טראַכט וועגן דעם גורל פון זיין פאָלק נאָכדעם, ווי ער האָט זיך צוגעקוקט צו דער אַנטיסעמיטי-שער באַוועגונג אין עסטרייך און אין פראַנקרייך אין דרייפוסעס צייט. ער האָט אויפגענומען דעם געדאַנק פון ציוניזם אין זיין עקס-טרעמער פאָרם: אָדער וועט דאָס פאָלק פארפאַלן ווערן אין גָלות, אָדער אויפלעבן אין פאַלעסטינע, ווי אַ פרייע נאַציע אין אַן אייגענעם לאַנד און אַן אייגענער מלוכה. אין יאָר 1896 האָט הערצל אַרויסגעגעבן אַ בוך אין דייטש מיט נאָמען „יודענשטאַאַט“ (אידישע מלוכה), וואו ער האָט אַנטוויקלט דעם דאָזיקן געדאַנק און פאָרגעלייגט אַ פלאַן פון אַן אַלוועלטלעכער אידישער אָרגאַניזאַציע, וואָס זאָל שאַפן די פאָליטישע און פינאַנציעלע מעגלעכקייטן פאַר אַ גרויסער מאַסן-קאָלאָניזאַציע אין פאַלעסטינע. צו דעם באַגייסטערטן ווינער פובליציסט איז צוגעשטאַנען דער באַרימטער שרייבער מאַקס נאָרדוי אין פאַריז, ביי וועמען דער אַנטיסעמיטיזם האָט אויך אויפגעוועקט דעם אי-דישן נאַציאָנאַלן געפיל. ביידע האָבן צונויפגערופן אין דער שווייצערי-שער שטאָט באַזעל דעם ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס (1897), אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט פיל פון די חובבֵי-ציון. דער קאָנגרעס האָט

64. טעאָדאָר הערצל

אָנגענומען אַ באַשלוס: „דער ציוניזם וויל שאַפן אַ פּאָליטיש געזיכערטע היים פאַר דעם אידישן פאָלק אין פּאַלעסטינע; צו דעם צוועק איז נויטיק צו באַזעצן דאָס לאַנד מיט אידישע ערדאַרבעטער, האַנטווערקער און אינדוסטריע-טוער, שאַפן אומעטום אידישע אָרגאַניזאַציעס, צו שטאַרקן דעם פאָלקס-באַוואוסטזיין און באַקומען די צושטימונג פון די רעגי-רונגען צו די צילן פון ציוניזם".

דער „פּאָליטישער ציוניזם" האָט אין אַ קורצער צייט אָנגעצונדן טויזנטער אידישע הערצער אין דער גאַנצער וועלט, באַזונדערס אין מזרח-אייראָפּע. הערצל האָט געפירט דיפּלאָמאַטישע אונטערהאַנד-לונגען מיטן טערקישן סולטאַן און מיט פאַרשיידענע מאַכטהאָבער אין אַנדערע לענדער וועגן אָפּגעבן פּאַלעסטינע פאַר אידישער מאַסן-קאָ-לאָניזאַציע, אָבער ער האָט גאָרנישט דערגרייכט. אויף די ציוניסטישע קאָנגרעסן, וואָס מען פלעגט צונויפרופן אַלע יאָר, פלעגט ער דערציילן וועגן זיינע האָפענונגען און אַנטוישונגען און פלעגט רופן דאָס פאָלק אין פייערדיקע רעדעס ווייטער צו אַרבעטן, זאַמלען געלט און אָרגאַ-ניזירן זיך פאַר דער גרויסער נאַציאָנאַלער אַקציע. זיבן יאָר האָט זיך הערצל געראַנגלט פאַר זיין הייליקן אידעאַל מיט אויסערלעכע און אינעווייניקסטע שטערונגען, ביז וואַנען עס זיינען אים אויסגעגאַנגען די כוחות: ער איז געשטאָרבן נאָך יונג, אויפן 44-טן יאָר פון זיין לעבן (1904). די אויפגאַבע, וואָס דער פּאָליטישער ציוניזם האָט זיך גע-שטעלט, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ פאַנטאַסטישער: קריגן אַ הסכם פון סולטאַן און פון די גרויסע מלוכות אויף צו שאַפן אַ אידישע מלוכה אין אַ לאַנד, וואָס געהערט פרעמדע הערשער און פרעמדע פעלקער, איז געווען אוממעגלעך.

די פּאָליטישע ציוניסטן האָבן נאָך ווייטער אויפגעהאַלטן זייער אָרגאַניזאַציע אונטער דער פירונג פון נאָרדוי און אַנדערע פריינד פון הערצלען. עס האָט זיך אויסגעטיילט פון דער אָרגאַניזאַציע אַ גרופּע „טעריטאָריאַליסטן" מיטן ענגליש-אידישן שרייבער זאַנגוויל אַלס פירער, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז אויב פּאַלעסטינע קאָן ניט ווערן אַ אידיש לאַנד, מוז מען שאַפן אַזאַ לאַנד ערגעץ וואו אויף אַן אַנדער ניט באַזעצטער אָדער ווייניק באַזעצטער טעריטאָריע. אָבער אויך דער פּלאַן האָט זיך ניט איינגעגעבן. אַזוי איז ווייטער געבליבן ביי דער

קליינער קאָלאָניזאַציע אין פּאַלעסטינע, וואָס האָט זיך געצויגן פּאַראַלעל מיט דער גרויסער עמיגראַציע קיין אַמעריקע, ווי אַ קליין טייכל ביים גרויסן יַם. אין אֶרץ-ישׂראל זיינען צוגעקומען נייע קאָלאָניעס און עס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל איינוואוינער אין די שטעט. עס האָט אָנגעהויבן וואַקסן אַ נייע אידישע שטאָט תּל-אָביב ביי יָפו, אויפן ברעג יַם. די העברעאישע שולן פאַר קינדער האָבן אויפגעבליט, און עס איז געוואַקסן אַ דור, פאַר וועמען די העברעאישע שפּראַך איז שוין געוואָרן אַן אייגענע לעבעדיקע שפּראַך אין הויז און גאַס.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט געשאַפן נאָך אַ צווייטע ריכטונג, חוץ דעם ציוניזם, דעם אַ וו ט אָ נ אָ מ י ז ם אָדער פ אָ ל ק י ז ם. די פּאָליטישע ציוניסטן האָבן „מבטל געמאַכט דעם גָלות", האָבן פאַרגעסן, אַז אַפילו נאָך דעם גרעסטן ערפאָלג פון דער פּאַלעסטינע-קאָלאָניזאַציע וועלן מיליאָנען אידן בלייבן אין גָלות און וועלן מוזן קעמפן פאַר זייער נאַציאָנאַלן קיום. אַזאַ קאַמף האָט דאָס פאָלק געפירט צוויי טויזנט יאָר און איצט דאַרף מען אים נאָר צופּאַסן צו די נייע לעבנספאָרמען. אויב אַמאָל האָט זיך דאָס פאָלק געהאַלטן דערמיט, וואָס עס האָט זיך אָפּגעצוימט פון דער גאַנצער וועלט מיט אַ צוים פון רעליגיעזע מנהָגים, דאַרף מען איצטער, ווען די גאַנצע וועלט איז געוואָרן ניט אַזוי פרום, אויסנוצן אַלע אַנדערע נאַציאָנאַלע קרעפטן, וואָס זיינען פריער געלעגן פאַרבאָרגן אונטער דעם מאַנטל פון רעליגיע: אָפּהיטן די אַווטאָנאָמיע (זעלבסטפאַרוואַלטונג) פון אידישע קהילות, די אידישע פאָלק-שפּראַך, אויף וועלכער עס ריידן מער ווי אַ העלפט פון אידישן פאָלק, שאַפן שולן און ליטעראַטור אין דער שפּראַך, — קורץ: אַרויסטרעטן ווי טיילן פון אַ אידישער נאַציע, וואָס פאָדערן פאַר זיך אין יעדן לאַנד ניט נאָר בירגער-רעכט, נאָר אויך נאַציאָנאַל-קולטורעלע פרייהייט, אַווטאָנאָמיע. די דאָזיקע אידעאָלאָגיע איז אָנגענומען געוואָרן פון דער אידישער „פאָלקספּאַרטיי" און אַנדערע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען.

די נאַציאָנאַלע באַוועגונג האָט שטאַרק געווירקט אויף דער קולטור פון די „גָלות-לענדער". דאָ האָט זיך געשאַפן אַן אֶמתער קולטור-רענעסאַנס, אַן אויפבלי אין ריכטונג אין אַנדערע צווייגן פון דער ליטעראַטור. אין דער העברעאישער ליטעראַטור האָבן פאַרנומען

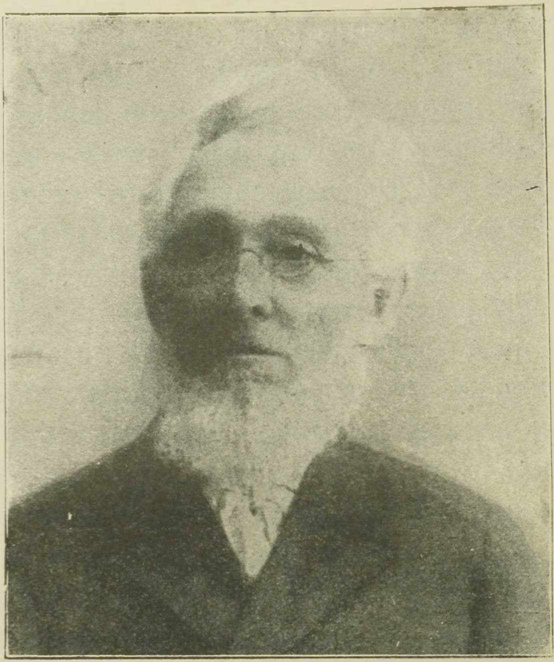

65. מענדעלע מוֹכֵר ספָרים

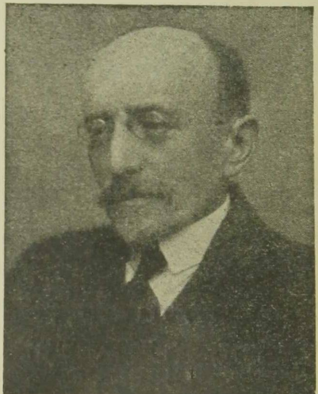

66. אֲחַד־הָעָם

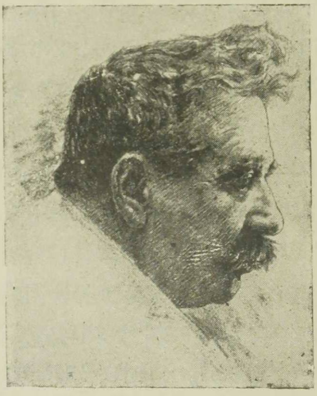

67. יצחק־לייבוש פרץ

דעם אויפבּאָן דער דענקער אַחַד־הָעָם און דער דיכטער חַיים נַחמן ביאַליק. ביי ביידן זיינען דער אַמאָל און הײַנט פון אידישן פאָלק צונויפגעגאָסן אין אַ האַרמאָנישער איינהייט; דאָס איז דורך און דורך אַ נאַציאָנאַלער וועלט־באַנעם אין דענקען און פילן. ביידע האָבן אויפגעהויבן דעם מאָדערנעם העבּרעאישן סטיל צו דער העכסטער מַדרגה סיי אין פּראָזע סיי אין פּאָעזיע. אין דערזועלביקער צייט האָט אויפגעלעבּט די ליטעראַטור אין דער פאָלק־שפּראַך: אידיש. מענדעלע מוכֵר־ספָרים האָט באַרייכערט ביידע שפּראַכן, אויף וועלכע ער האָט געשריבן. זיין גרויסע דערציילונג „דער ווינשפינגערל“ (העבּרעאיש „בעֵמֶק הַבָּכָה“) גיט אַ פּלאַסטיש בילד פון אידישן פאָלקסלעבן אין 19־טן יאָרהונדערט. מענדעלע, „דער זיידע פון דער אידישער ליטעראַטור“, האָט געהאַט זייער באַגאַבּטע איינינקלעך. דער הומאָריסט שָׁלום־עליכֶם (שָׁלום ראַבּינאָוויטש) האָט געמאָלן די קאָמישע זייט פון אידישן לעבן אַזוי, אַז מען האָט געמוזט לאַכן דורך טרערן, ווייל אין תּוך איז דאָס בילד געווען טיף טרויעריק. יצחק־לייבּוש פּרץ האָט אָנגעהויבן מיט רעאַליסטישע דערציילונגען פון אידישן לעבן אין פּוילן און געענדיקט מיט שיינע „פאָלקסטימלעכע געשיכטן“, וואו ער האָט אַריינגעבּראַכט חַסידישע שטימונגען. אין דער אידישער ליטעראַטור אויף רוסיש האָבן באַצויבּערט דעם יונגן דור די לידער פון שמעון פרוג, וואָס האָט נאָך אין די ערשטע פאָגראָם־יאָרן באַזונגען דעם „אידישן שמערץ“. פרוג האָט אויך געשריבן שיינע לידער אין אידיש. עס זיינען אויסגעוואַקסן נאָך שרייבער אויף אַנדערע געביטן. ס'איז אויסגעוואַקסן די צייטונגס־ליטעראַטור: די העבּרעאישע טאָג־בּלעטער „הַמֵליץ“ און „הַצפירה“, די אידישע „פריינד“ און „היינט“, די רוסישע וואָכנבּלעטער „וואָסכאָד“, „ראַזסוועט“ און אַנדערע.

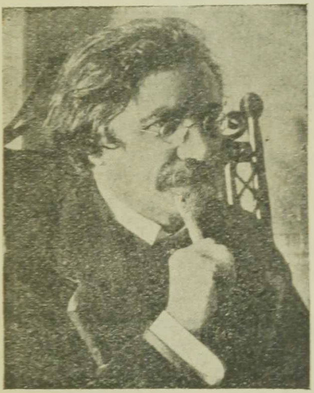

68. שָׁלום עֲלֵיכֶם

גלייכצייטיק מיט דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג איז געוואַקסן די

סאָציאַליסטישע און רעוואָלוציאָנערע. אין דעמזעלביקן יאָר, ווען אין באַזעל איז באַשאַפן געוואָרן די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, האָט זיך אין ווילנע געגרינדעט אַ געהיימע סאָציאַליסטישע אָרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „אַלגעמיינער אידישער אַרבעטער-בונד אין רוסלאַנד און פוילן", קורץ — „בונד" (1897). דער „בונד" האָט געפירט אַ רעוואָלוציאָנערע פּראָפּאַגאַנדע אין דער אידישער מאַסע אין איר שפּראַך, אידיש, און צוגעשטעלט איז דאָס געוועזן דער איינציקער נאַציאָנאַלער סימן פון דער נייער פּאַרטיי; אָבער שפּעטער האָט דער „בונד" אָנערקענט, אַז אידן זיינען אַ נאַציע, וואָס מוז קעמפן ניט אַליין פאַר בירגערלעכע און פּאָליטישע, נאָר אויך פאַר אירע נאַציאָנאַלע רעכט. חוץ דעם „בונד" האָבן זיך געשאַפן געמישטע ציוניסטיש-סאָציאַליסטישע פּאַרטייען, די „פּועלי-ציון" און „ציוניסטן-סאָציאַליסטן". אין אָפענעם קאַמף קעגן דער רוסישער רעגירונג האָבן די דאָזיקע פּאַרטייען געפירט באַזונדערס אין דער רעוואָלוציע פון 1905. אידישע רעוואָלוציאָנערן האָבן אָנטייל גענומען אויך אין דער רוסישער „סאָציאַל-דעמאָקראַטישער פּאַרטיי" און „סאָציאַל-רעוואָלוציאָנערער פּאַרטיי", אין סטודענטישע דעמאָנסטראַציעס, אַרבעטער-שטרייקן און טעראָריסטישע אַקטן קעגן די הערשער פון צאַרישן רוסלאַנד.

די רוסישע רעגירונג, וואָס האָט געקעמפט מיט פייער און שווערד קעגן די „בונטאַרעס", איז געווען באַזונדערס בייז אויף אידישע רעוואָלוציאָנערן און האָט זיך דערפאַר נוקם געווען אין דער גאַנצער אידישער מאַסע. אין יאָר 1903 האָט זי דערלאָזט צו צוויי בלוטיקע פּאָגראָמען אויף אידן אין קישינעוו און האָמעל. די אידישע מאַסע און די אינטעליגענץ האָבן דערויף געענטפערט מיט אַ פאַרשטאַרקטער טעטיקייט אין דער רעוואָלוציע פון 1905. אויך די מעסיקע רוסישע דעמאָקראַטישע פּאַרטייען, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דער רעגירונג, זיינען געווען פול מיט אידן (ווינאַווער איז געווען איינער פון די בעסטע פירער פון דער ליבעראַלער „קאַדעטישער" פּאַרטיי). עס האָט זיך געבילדעט אַ „פאַרבאַנד צו דערגרייכן פולבאַרעכטיקונג פאַרן אידישן פאָלק אין רוסלאַנד", וואָס האָט זיך געשטעלט אַזאַ ציל: „פאַרווירקלעכן אין פולן מאָס בירגערלעכע, פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט פון אידישן פאָלק". די צערייצטע רעגירונג האָט ווידער גע-

ענטפערט אויף אַלע אידישע פאָדערונגען מיט פּאָגראָמען, וואָס עס האָבן געמאַכט אירע אָנהענגער, די אַנטיסעמיטישע „שוואַרצע מֵאות“ („פּאַרבאַנד פון רוסישן פאָלק“). באַלד נאָכדעם ווי די רעוואָלוציע האָט גענייט ניקאָלאַיען אַרויסצוגעבן דעם פרייהייט-מאַניפעסט פון אָקטאָבער 1905, האָבן די רוסישע „שוואַרצע מֵאות“ געמאַכט אין איין וואָך זעקס הונדערט פּאָגראָמען אויף אידן אין אוקראַינע און אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד. אין דער צייט פון דעם ערשטן רוסישן פּאַרלאַמענט, דער „דומע“, וואו עס זיינען געזעסן צוועלף אידישע דעפּוטאַטן, האָט די רעגירונג דערלאָזט צו אַ בלוטיקן פּאָגראָם אין ביאַליסטאָק (1906). די דומע האָט דער צאַר צעטריבן און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שווערע רעאַקציע, וואָס האָט געדויערט צען יאָר ביזן סוף פון דער וועלט-מלחמה. נאָך קורץ פאַר דער מִלחמה האָט די רעגירונג צוגעלאָזט אין קיעוו אַ בלוט-בילבול אויף אידן: די „שוואַרצע מאות“ האָבן באַשולדיקט איינעם אַ אידן מענדל ביילים, אַז ער האָט געהרגעט אַ רוסישן אינגל כדי צו באַנוצן זיין בלוט צו פּסח, אַזוי ווי אין פינסטערן מיטלאַלטער. דער פּראָצעס האָט זיך געפירט מער ווי צוויי יאָר און האָט אָנגעמאַכט אַ רַעש אין דער וועלט, ביז מען האָט דעם אומשולדיקן ביילִיסן באַפרייט (1913).

---

48. דער וועלט־קריג, די רוסישע רעוואָלוציע און דער בירגער־קריג

פון דעם אומגליקלעכן יאָר 1914, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער שרעקלעכער וועלט-קריג, ציט זיך אין לעבן פון די מִזרח-אייראָפּעאישע אידן אַ קייט פון קאַטאַסטראָפעס, וואָס דערמאָנען אָן די ערגסטע צייטן פון דער אידישער געשיכטע. גרויס איז געווען די טראַגעדיע, ווען די פאַרפאָלגטע רוסישע אידן האָבן געמוזט שיקן הונדערטער טויזנטער זייערע קינדער אויפן פראָנט, כדי זיי זאָלן אַוועקגעבן דאָס לעבן פאַר דעם „פאָטערלאַנד“, וואו מען האָט זיי שטענדיק געפּייניקט מיט גזירות און פּאָגראָמען. נאָך טראַגישער איז געוואָרן די לאַגע אין ערשטן יאָר פון דער מִלחָמה, ווען דעם צאַרס קאָמאַנדירן האָבן מיט שרעקלעכער אַכזָריות געטריבן אַלע אידישע איינוואוינער מיט ווייב

און קינדער פֿון די שטעט, וואָס זיינען געווען נאָענט צום דייטשן פֿראָנט, ווייל מען האָט אידן חושד געווען, אַז זיי ווילן העלפֿן דעם פֿיינד. גאַנצע אידישע קהילות האָט מען פֿאַרטריבן פֿון פּוילישע שטעט אין וואַרשעווער גובערניע, דערנאָך פֿון קאָוונע און אַ גרויסן טייל ליטע. די

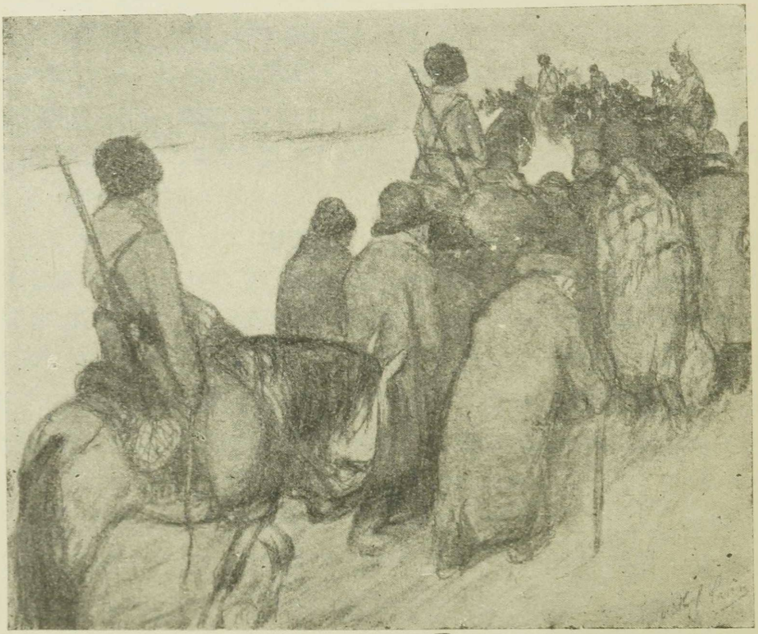

69. אידישע היימלאָזע, ארויסגעטריבענע פֿונם פֿראָנט־געביט

פֿאַרטריבענע האָט מען געשליידערט פֿון שטאָט צו שטאָט און דערנאָך פֿאַרשיקט אין טיף־רוסלאַנד (1915). בײַ פֿיל קהילות האָט מען גענומען ערבות־לייט, „זאַלאָזשניקעס“, רבנים און חשובֿע מענטשן, מיט דער וואָרנונג, אַז מען וועט זיי דערשיסן, אויב עס וועט זיך טרעפֿן אַן אומגליק מיט דער רוסישער אַרמיי אין יענער געגנט.

פֿאַרשטייט זיך, אַז אין די הערצער פֿון די פֿאַרפּייניקטע מאַסן האָט זיך אָנגעזאַמלט אַ ברענענדיקע שׂינאָה צום צאַרישן רעזשים, און ווען אין פֿעברואַר־מערץ פֿון יאָר 1917 האָט אויסגעבראָכן די צווייטע רוסישע רעוואָלוציע, האָבן זיך אידן מיט באַגייסטערונג אַריינגעוואָרפֿן אין דער באַוועגונג. פֿון אָנהויב איז אַלץ געגאַנגען גוט: דער דער־

ישראָקענער ניקאָלאַי האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון טראָן, די צייטווייליקע רעגירונג האָט אָנגעהויבן צוגרייטן אַ גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג צו פּראָקלאַמירן אַ רעפּובליק אין רוסלאַנד, אָבער נאָך פֿריער האָט זי אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט וועגן גלייכבאַרעכטיקונג פֿאַר אַלע בירגער: אידן האָבן באַקומען אַלע בירגערלעכע, פּאָליטישע און נאַציאָנאַלע רעכט (22 מערץ — 4 אַפּריל 1917). דאָס איז געווען די „דריטע עמאַנציפּאַציע” אין דער נייסטער געשיכטע, וואָס האָט אָנערקענט די פֿרייהייט ניט נאָר פֿון דעם איינצלנעם אידן, נאָר אויך פֿון דעם אידישן פֿאָלק (נאַציאָנאַלע רעכט).

עס איז אָבער ניט באַשערט געווען דעם גרעסטן אידישן צענטער אין דער וועלט קומען צו רו און צו אַ נייעם פֿרייען לעבן. די וועלט־מלחמה האָט זיך נאָך געצויגן, און אין לאַנד האָט זיך צעפֿלאַקערט די מלחמה צווישן די פּאַרטייען. די באָלשעוויקעס אונטער דער פֿירונג פֿון לענין און טראָצקי (לעטו טראָצקי איז געווען אַן אַסימילירטער איד) האָבן נאָך אַ לאַנגן קאַמף פֿאַרכאַפּט די מאַכט (די אָקטאָבער־איבערקערעניש 1917) און האָבן פּראָקלאַמירט אַ סאָציאַליסטישע רעפּובליק. זיי האָבן אַרויסגעצויגן רוסלאַנד פֿון דער וועלט־מלחמה און אָנשטאָט דעם אויפֿגעהויבן אַן אינווייניקסטן קלאַסן־קאַמף, וואָס האָט געבראַכט צו אַ בירגער־קריג. די גרינדונג־פֿאַרזאַמלונג, וואָס האָט געזאָלט אויסדריקן דעם ווילן פֿון גאַנצן פֿאָלק, האָבן די באָלשעוויקעס צעטריבן און געשאַפֿן אַ פּאַרלאַמענט פֿון סאָוועטן, וואו עס האָט געהערשט די באָלשעוויסטישע אָדער קאָמוניסטישע פּאַרטיי. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן דאָס צעפֿאַלן פֿון רוסלאַנד אויף פֿאַרשיידענע מלוכות. אויסער פּוילן, פֿינלאַנד און שפּעטער די באַלטישע לענדער (לעטלאַנד, עסטלאַנד, ליטע) האָט זיך אָפּגעטיילט פֿון דער סאָוועט־רעפּובליק אויך אוקראַינע, וואו עס האָט געלעבט די גרעסטע העלפֿט אידן פֿון אַמאָליקן רוסלאַנד. אוקראַינע איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע מלוכה מיט דער הויפּט־שטאָט קיעוו. צווישן קיעוו און מאָסקווע, דער רעזידענץ פֿון דער סאָוועטישער רעגירונג, האָט זיך צעפֿלאַקערט אַ לאַנגער קריג (1918—1920). די באָלשעוויסטישע „רויטע אַרמיי” האָט זיך אַריינגעריסן אין אוקראַינע, אָבער זי האָט געמוזט אָפּטרעטן פֿאַר די אוקראַינישע פֿאָלקן, צווישן וועלכע איניקע האָבן זיך גערופֿן „כמעלניצקיס

פּאָלק", „גאַנטעס פּאָלק" אוּן האָבּן דערמאָנט דעם אידן וועגן די אַמאָליקע בּלוּטיקע יאָרן אוּן עס איז טאַקע געקוּמען אַ צייט, וואָס איז געוועזן ניט ווייניקער שרעקלעך ווי יענע ווילדע צייטן. דער פירער פוּן דער אוּקראַינישער רעגירוּנג פּעטלוּרע האָט געגעבּן פוּלע פרייהייט דער נייער הײַדאַמאַקישער אַרמיי, צוּ וועלכער עס זיינען צוּגעשטאַנען ווילדע בּאַנדעס מיט קאָזאַקישע „אַטאַמאַנען", וואָס האָבּן געוואוּסט נאָר פוּן איין זאַך: אויסראָטן בּאָלשעוויקעס אוּן אידן.

דאָס יאָר 1919 איז געוועזן אַ יאָר פוּן שרעקלעכע שחיטות אין פיל הוּנדערטער קהילות. אין דער פּאָדאָליער שטאָט פּראָסקוּראָוו זיינען הײַדאַמאַקעס געגאַנגען פוּן הויז צוּ הויז אוּן געהאַקט אידישע קעפּ; 1500 הַרוּגים האָט מען מקַבּר געווען אויפן אידישן בּית־עולם. אַזעלכע הריגות זיינען פאָרגעקוּמען נאָך אין אַ סך שטעט (זשיטאָמיר, פּאַסטאָוו, טשערקאַס, טעטיעוו, טוּלטשין, אוּמאַן אוּן אַנדערע), אין דער זעל־בּיקער געגנט, וואוּ עס האָט זיך געגאָסן אידיש בּלוּט אין 17־טן אוּן 18־טן יאָרהוּנדערט . . צוּ די צָרות פוּן די „פּעטלוּראָוועס" זיינען צוּגעקוּמען נאָך די פּאָגראָמען פוּן דער אַנטי־בּאָלשעוויסטישער „ווייסער

70. נאָך אַ פּאָגראָם אין אוּקראַינע 1919; אויפן בּית־עולם

אַרמײ״ אונטער דער פירונג פון רוסישן גענעראַל דעניקין, וואָס האָט זיך דורך אוקראַינע גערוקט צו מאָסקווע. אויפן וועג האָבן די „ווײַסע״ געקוילעט אידן און גערויבט זייערע הייזער, האַלטנדיק, אַז אַלע אידן זײַנען באָלשעוויקעס. שפּעטער איז געקומען די באָלשעוויסטישע „רויטע אַרמײ״ און האָט צעשלאָגן בײדע אַרמייען, די „פּעטליוראָווצעס״ און די „דעניקינצעס״. זי האָט געראַטעוועט די אידן פון טויט, אָבער ניט פון הונגער און ביטערער נויט. אוקראַינע האָט זיך ווידער פאַראייניקט מיט גרויס-רוסלאַנד און איז געוואָרן „סאָוועטיש״; בײַ דעם מיטעלן קלאַס, צו וועמען עס האָט געהערט די מערהייט פון דער אידישער באַפעלקערונג, האָט מען אָפּגענומען אַלע אַלטע קוואַלן פון פּרנסה און אַפילו די בירגער-רעכט, ווײַל לויטן סאָוועטישן געזעץ האָבן בירגער-רעכט נאָר מענטשן פון אַרבעטער-קלאַס.

49. די אידישע וועלט נאָך דעם וועלט-קריג.

דאָס בילד פון אייראָפּע נאָך דעם וועלט־קריג האָט זיך פאַרענדערט. עס זיינען זיך צעפאַלן אַלטע מלוכות און צוגעקומען נייע. דער פרידן־טראַקטאַט פון ווערסאַל (1919) האָט אָנערקענט די פאָלגנדיקע נייע מלוכות, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט פון אמאָליקן רוסלאַנד און עסטרייך־אונגאַרן: די רעפּובליק פּוילן מיט דריי מיליאָן אידן, ליטע מיט 150.000, לעטלאַנד מיט 100.000, עסטלאַנד מיט 5.000, טשעכאָ־סלאָוואַקיע מיט 350.000, דייטש־עסטרייך מיט 225.000. דאָס קיניגרייך רומעניע, וואָס האָט פאַר דער מלחמה געדריקט איר אידישע באַפעל־קערונג אַזוי ווי רוסלאַנד, האָט אָפּגענומען אַ גרויסע טעריטאָריע ביי אונגאַרן און ביי רוסלאַנד (בעסאַראַביע) און האָט איינגאַנצן אַ מיליאָן אידן; אין אונגאַרן איז געבליבן אַ האַלבער מיליאָן אידן. לויט די פרידן־טראַקטאַטן האָבן כמעט אַלע נייע מלוכות גענומען אויף זיך אַ התחייבות אָנערקענען די בירגערלעכע און נאַציאָנאַלע רעכט פון זייערע „נאַציאָנאַלע מינדערהייטן", ד. ה. פון די קלענערע פעלקער, וואָס לעבן אין לאַנד, צווישן זיי אויך פון דער אידישער באַפעלקערונג. פאָרמעל האָבן דאָס די רעגירונגען געמאַכט, אָבער אין דער ווירקלעכקייט זיינען נאָך אידן ווייט ניט אומעטום פטור געוואָרן פון די אַלטע צרות.

אין פּוילן האָבן אידן לויט דער קאָנסטיטוציע אַלע בירגערלעכע און פּאָליטישע רעכט; זיי האָבן אין פּאַרלאַמענט (סיים) זייערע דעפּוטאַטן, וואָס זיינען צום גרעסטן טייל פאַראייניקט אין אַ באַזונדער נאַציאָנאַלער פראַקציע, כדי געמיינזאַם צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון דער אידישער מינדערהייט. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט פאַרבעסערט די סאָציאַלע און עקאָנאָמישע לאַגע פון די פּוילישע אידן. עקאָנאָמיש איז בכלל די לאַגע ערגער געוואָרן, ווייל פּוילן איז אָפּגעשניטן פון גרויסן רוסישן מאַרק, וואו זי פלעגט אמאָל פאַר־

קויפֿן אירע פּראָדוקטן און פֿאַבריקאַטן הויפּטזעכלעך דורך אידישע פֿאַר־מיטלער. די אידישע פּרנסות אין פּוילן זיינען געבליבן די אַלטע; צו נייע פּראָפֿעסיעס לאָזט מען דעם אידן ניט צו: מען גיט אים ניט קיין שטעלע אין אַ מלוכה־אַמט, טויזנטער אידן מיט הויכשול־בילדונג געפֿינען ניט קיין אַרבעט. האַנדל און האַנטווערק זיינען געפֿאַלן. די מלוכה־שטייערן נעמען אָפּ ביי דעם סוחר און בעל־מלאָכה אַ גרויסן טייל פֿון זיין פֿאַרדינסט. דער אַנטיסעמיטיזם איז נאָך גענוג שטאַרק אין דער פּוילישער געזעלשאַפֿט. די שווערע אויסערלעכע לאַגע פֿאַרשאַרפֿט דעם קאַמף פֿון פּאַרטייען אין דער אידישער מאַסע: די שטאָק־פֿרומע „אַגודת־ישראל" און די ציוניסטן, די „בונדיסטן", די „פּועלי־ציון" און די „רויטע" אָדער קאָמוניסטן — פֿירן צווישן זיך אַ פֿאַרביטערטן קאַמף. עס גייט נאָך איצט דער קולטור־שטרייט צווישן העבראַיסטן און אידישיסטן. און דאָך ווערט פֿיל אויפֿגעטאָן אויפֿן געביט פֿון ווירטשאַפֿט און קולטור. מען שאַפֿט פֿאַרשיידענע חברות צו פֿאַרגרינגערן די עקאָנאָמישע נויט, קאָאָפּעראַטיוון און קרעדיט־קאַסעס פֿאַר אַרבעטער און הענדלער; מען גרינדעט שולן פֿאַר האַנטווערק און אַלגעמיי־נע שולן מיט דער אידישער אָדער העברעיִשער לערנשפּראַך און נאָך אַנ־דערע קולטור־אָרגאַניזאַציעס. די ליטעראַטור אין דער פֿאָלק־שפּראַך וואַקסט; באַזונדערס איז אויסגעוואַקסן די אידישע פּרעסע אין וואַרשע און אַנדערע שטעט.

אַזוי איז אויך די לאַגע אין די קליינע באַלטישע מלוכות: ליטע, לעטלאַנד, עסטלאַנד. אין ליטע האָט מען פֿון אָנהייב געגעבן אידן נאַציאָנאַלע אַויטאָנאָמיע אין דער פֿאָרם פֿון אַ אידישן מיניסטעריום און אַ נאַציאָנאַל־ראַט אין קאָוונע (1920); שפּעטער האָט מען דאָס אָפּגענומען, ווייל ליטע האָט צייטווייליק אָפּגעשאַפֿן דעם גאַנצן פּאַרלאַמענטאַרישן רע־זשים; אָבער די עקאָנאָמישע לאַגע איז דאָ ניט אַזוי שלעכט ווי אין פּוילן. אויך די קולטור־אַויטאָנאָמיע איז געבליבן. שולן מיט דער אידישער אָדער העבראַישער לערנשפּראַך זיינען דאָ פֿיל מער, ווי מיט דער מלוכה־שפּראַך, דער ליטווישער. אין דער הויפּטשטאָט קאָוונע (קאַאונאַס) גייען אַרויס עט־לעכע אידישע צייטונגען און שפּילט אַ אידישער טעאַטער.

אין לעטלאַנד איז די אידישע נאַציאָנאַלע מינדערהייט אָפֿיציעל אָנערקענט. לויט דער פֿאָלקסציילונג פֿון 1935־טן יאָר לעבן אין

לעטלאנד 93479 אידן, וואס באטרעפט 4,79 פראצ. פון דער אלגעמיינער באפעלקערונג. אידן לעבן גרעסטנטייל אין די שטעט און שטעטלעך און זיינען דער עיקר קאנצענטרירט אין דער הויפטשטאט ריגע, ווו ס'לעבן 42.328 אידן. די יידישע באפעלקערונג באשעפטיקט זיך הויפטזעכלעך מיט האנדל און מלאכה.

דא איז דער שפראכן-קאמף געווען שארפער ווי אין ליטע, ווייל מיט ביידע אידישע שפראכן האבן קאנקורירט נאך צוויי פרעמדע שפראכן (רוסיש און דייטש) און די לעטישע מלוכה שפראך. דאך האט די נאציאנאלע באוועגונג געבראכט דערצו, אז אין דעם גרעסטן טייל אידישע פאלקס-שולן לערנט מען אלע לימודים אף אידיש אדער העברעיש.

אין דער גאר קליינער באלטישער מלוכה עסטלאנד האט די אידישע מינדערהייט פון פינף טויזנט נפשות באקומען א ברייטע אווטאנאמיע פאר די קהילות און שולן. א אידישער נאציאנאל-ראט אין דער הויפטשטאט רעוואל (טאלין) פירט אן מיט אלע געזעלשאפטליכע ענינים פון דער אידישער באפעלקערונג.

אזוי זיינען נאך דער מלחמה מער ווי דריי מיליאן אידן פונם אמאליקן רוסלאנד געווארן בירגער פון פיר קלענערע מלוכות, דעמאקראטישע רעפובליקן. צוויי מיט א האלב מיליאן זיינען געבליבן אין סאוועטרוסלאנד, וואו אנשטאט דעמאקראטיע (פאלקס-הערשאפט) האט זיך פארשטארקט די פראלעטארישע דיקטאטור, די הערשאפט פון דער קאמוניסטישער פארטיי. די גלייכבארעכטיקונג פון דער אידישער באפעלקערונג איז דא פארווירקלעכט געווארן אויף אלע געביטן פון סאציאלן און פאליטישן לעבן. גרויסע אידישע מאסן, וואס האבן פריער געלעבט פון האנדל אדער האנטווערק, זיינען אריינגעצויגן געווארן אין פאבריק-ארבעט, קלענערע מאסן – אין ערד-ארבעט, אין די אידישע קאלאניעס פון אוקראינע, קרים און אנדערע ערטער. צום ערשטן מאל האבן אידן אין א גרויסער צאל פארנומען פארשידענע שטעלעס אין מלוכה-דינסט. ווי אלע אנדערע פעלקער האבן אידן אויך רעכט אויף אייגענע שולן אין זייער לעבעדיקער שפראך, אידיש, און הונדערטער אזעלכע שולן (מיט א קאמוניסטישער פראגראם) עקזיסטירן אין יענע געגנטן, וואו די אידישע שפראך איז נאך ניט ארויסגעשטופט געווארן דורך דער רוסישער. אבער דער גאנצער אי-

בערבוי פונם לעבן אָף קאָמוניסטישע יסודות האָט געבראַכט דער אידישער באַפעלקערונג נאָך מער צרות, ווי דער רוסישער, ווייל בײַ אידן איז דער מיטלשטאַנד פון חענדלער און האַנטווערקער געווען גרעסער ווי בײַ רוסן, און גראָד דער דאָזיקער קלאַס איז אינגאַנצן צעשטערט געוואָרן אין סאָוועט-רוסלאַנד. דער איבערגאַנג צו אַ נײַער אָרדנונג איז געווען אַ פײַנלעכער, אַ בלוטיקער. דערווײַל האָט אויך די נײַע אָרדענונג ניט געבראַכט גליק אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג: מען הונגערט, מען לײַדט שרעקלעכע נויט. די גײַסטיקע נויט איז פאַר אַ סך מענטשן נאָך שווערער, ווי די מאַטעריעלע. אַלע פּאָליטישע ריכטונגען, חוץ דער קאָמוניסטישער, זײַנען פאַרבאָטן: מען טאָר ניט דענקען, רײַדן און טאָן אַנדערש, ווי עס הײַסט די קאָמוניסטישע פאַרטײַ. רוסלאַנד האָט זיך צוערשט אָפגעשניטן פון דער גאַנצער וועלט. און דאָס רוסישע אידנטום איז דערווײַל אָפגעשניטן פון דער איבעריקער אידישער וועלט.

גאָר מיט אַן אַנדער וועג איז אין די יאָרן נאָכן וועלט-קריג געגאַנגען ד ײַ ט ש ל אַ נ ד. צוערשט איז עס געוואָרן אַ פרײַע דעמאָקראַטישע רעפובליק, וואו די זעקס הונדערט טויזנט אידן האָבן זיך געפילט ווי פולבאַרעכטיקטע בירגער. אפילו די נײַע קאָנסטיטוציע פון דער דײַטשער רעפובליק (די ווײַמאַרער קאָנסטיטוציע) האָט פאַרפאַסט אַ אידישער דעמאָקראַט, הוגאָ פרײַס. אַ סך הויכגעבילדעטע אידן האָבן פאַרנומען מלוכה-שטעלעס; עס זײַנען געווען אויך אַ פאָר אידישע מיניסטאָרן. איינער פון זיי, וואַלטער ראַטענוי, האָט אָנגעפירט מיט דער אויסן-פּאָליטיק אין די ערשטע יאָרן פון דער נײַער רעפובליק; אָבער די אַנטיסעמיטן און רעאַקציאָנערן האָבן ניט געקאָנט פאַרטראָגן, אַז אַ איד זאָל זײַן איינער פון דײַטשלאַנדס הערשער, און זיי האָבן אונטערגעשיקט מערדער, וואָס האָבן אים דערשאָסן (1922). דאָס איז געווען דער ערשטער סיגנאַל פון דער באַנײַטער אַנטיסעמיטישער באַוועגונג. פונדעסטוועגן האָט נאָך געדויערט צען יאָר ביז וואַנען די פינסטערע כוחות פון דער פאַרגאַנגענהייט זײַנען געקומען צו דער מאַכט. די דעמאָקראַטישע רעפובליק האָט געקעמפט פאַר איר קיום און אַלע אידן — אי דײַטשע אי אויסלענדישע — האָבן געגלויבט, אַז אין דעם לאַנד פון הויכער קולטור וועט צו אַ רעאַקציע ניט קומען, און דאָך איז זי געקומען, און אין אַ שרעקלעכער פאָרם.

יאָרנלאַנג איז געוואַקסן א ווילדע אַנטיסעמיטישע פּאַרטײ, וואָס האָט זיך געגעבן אַ נאָמען „נאַציאָנאַל-סאָציאַליסטישע אַרבעטער-פּאַרטײ“, אָבער איז גאָר ווײט סײ פון ריינעם נאַציאָנאַליזם, סײ פון ערלעכן סאָציאַליזם. איר פירער איז געוואָרן א געוועזענער עסטרײַכיש-דײַטשער סאָלדאַט אַדאָלף היטלער, וואָס האָט זיך שטענדיק געטראָגן מיט דעם געדאַנק, אַז דײַטש-לאַנד דאַרף נעמען נקמה (רעוואַנש) פאַר דעם פאַרלאָרענעם קריג און ווערן ווידער א מיליטעריש-מאַכט. ער איז געווען א פײַערדיקער אַנטיסעמיט און האָט געפּרעדיגט, אַז אידן געהערן צו א נידעריקער ראַסע און פאַרדאַרבן די חעכערע און ריינסטע אַרישע ראַסע, צו וועלכער עס געהערן די דײַטשן; בכן דאַרף מען אַלע אידן אַזוי פאַרביטערן דאס לעבן, אַז זיי זאָלן מוזן אַוועקגיין פון דײַטשלאַנד. די שטאַרקע אַגיטאַציע פון היטלערן און זײַן חברה האָט געהאַט א גרויסן דערפאָלג אין די לעצטע יאָרן פון עקאָנאָמישן קריזיס, צווישן מיליאָנען אַרבעטסלאָזע מענטשן, וואָס די אַגיטאַטאָרן האָבן זיי צוגעזאָגט די גרעסטע גליקן באַלד ווי היטלער וועט ווערן דער הערשער פון דײַטשלאַנד און וועט פאַרטרײַבן פון דאָרט אַלע אידן. די „נאַצים“ (נאַציאָ-נאַל-סאָציאַליסטן) האָבן באַזונגען אין זייערע לידער די צײַט, ווען עס וועט „דאס יודנבלוט פאָם מעסער שפּריצען“, און האָבן געשריען אין די גאַסן: „דײַטשלאַנד ערוואַכע, יודא פערעקע!“ (רעד איד זאל פּײַגערן). עטלעכע מאָל האָבן זיי געפּרובט מאַכן פּאָגראָמען אויף אידן.

ענדליך זײַנען די היטלער-לײַט געקומען צו דער מאַכט. אין יאַנואַר 1933 איז היטלער געוואָרן רײַכסקאַנצלער (ערשטער מיניסטער) און גע-מאַכט זײַנע חברה-לײַט פאַר מיניסטאָרן. די נײַע רעגירונג האָט אָפּגעשאַפט די פרײַע רעפּובליקאַנישע אָרדנונג און אויפגעשטעלט א דיקטאַטור פון דער נאַציִשער פּאַרטײ. אַלע פּאָליטישע פּאַרטײען, חוץ דער הערשנדער, זײַנען פאַרבאָטן, דער רײַכסטאַג (פּאַרלאַמענט) פאַנאַנדערגעלאָזט, טויזנטער סאָציאַל-דעמאָקראַטן און קאָמוניסטן פאַרשפאַרט אין תפיסות אָדער קאָנצענטראַ-ציאָנס-לאַגערן. באַזונדערס שרעקלעך פּײַניגט מען די אידישע באַפעלקערונג. בײַ אידישע דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, אינזשענערן, פּראָפעסאָרן נעמט מען אָפּ די מעגלעכקייט צו אַרבעטן און פאַרדינען; אַלע אידישע באַאַמטע, אפילו געשמדטע, זאָגט מען אָפּ פון מלוכה-דינסט; קעגן אידישע הענדלער רופט מען צו באָיקאָט, מען זאָל בײַ זיי ניט קויפן. אויסער דעם קומען אָפט פאָר

שטילע פּאָגראָמען: מען שלאָגט אידן מער אין די הייזער, ווי אין די גאַסן
טויזנטער אידן אנטלויפן פון דייטשלאנד אין אַנדערע לענדער און דערציילן,
וואָס עס טוט זיך אין היטלערס מלוכה. די אידן אין דער גאַנצער וועלט
נעמען צום האַרצן די צרות פון זייערע געיאָגטע ברידער, פּראָטעסטירן
קעגן די רדיפות און פאָדערן שוץ ביים פעלקערבינד.

אין האָפענונג האָט געוואַרעמט פיל הערצער אין דער שווערער נאָך=
מלחמה צייט: די נייע ווענדונג אין צ י ו נ י ז ם. נאָך פאַרן סוף פון דער
מלחמה האָט דער ענגלישער אויסן=מיניסטער באַלפור אין נאָמען פון דער
רעגירונג צוגעזאָגט אין זיין „דעקלאַראַציע“, אַז ווען די ענגלישע אַרמיי וועט
באַפרייען פּאַלעסטינע פון די טערקן, וועט מען זאָרגן וועגן א „נאַציאָנאַלער
היים פאַרן אידישן פאָלק“ אין זיין אַלטן לאַנד. דאָס האָט געקלונגען כמעט
ווי א משיח=אָנזאָג. אידישע לעגיאָנערן זיינען אריין אין דער ענגלישער
אַרמיי צו העלפן איר אין דעם „באַפרייאונגס=קריג“. ווען די גוטע שעה
איז שוין געקומען און די ענגלענדער האָבן אָקופּירט פּאַלעסטינע, האָבן זיך
אַהין א לאָז געטאָן עמיגראַנטישע מאַסן, אָבער דאָס חרובע לאַנד האָט גע=
קענט אויפנעמען נאָר קליינע גרופּעס פאַרמעגלעכע לייט און „חלוצים“,
אַרבעטער=פּיאָנערן. די אידישע האָפענונגען אויף א „נאַציאָנאַלער היים“
האָבן אויפגעבראַכט די פּאַלעסטינישע אַראַבער, וואָס האָבן געמיינט, אַז אידן
קומען אָפּנעמען ביי זיי דאָס לאַנד. אין אַפּריל 1920 האָבן אַראַבער אין
די גאַסן פון ירושלים געמאַכט א דעמאָנסטראַציע, וואָס האָט זיך פאַרענ=
דיקט מיט אָנפאַלן אויף אידן; אין א יאָר אַרום האָבן זיי שוין געמאַכט אַ
פּאָגראָם אין יפו (דערביי איז דערהרגעט געוואָרן דער אידישער דיכטער
ברענער און נאָך צוויי שרייבער). דער ענגלישער אויבער=קאָמיסאַר פון פּאַ=
לעסטינע סאַמועל (אַ איד), האָט אפילו ניט געוואַגט שטרענג צו באַ=
שטראָפן די פּאָגראָמשטשיקעס, כדי נאָכמער ניט צערייצן די אראַבער. נאָכ=
דעם ווי דער „פעלקער=בינד“ האָט געגעבן ענגלאַנד א „מאַנדאַט“ אויף דער
פאַרוואַלטונג פון פּאַלעסטינע און האָט באַשטעטיקט די באַלפור=דעקלאַראַציע
וועגן אַ אידישער נאַציאָנאַלער היים, האָט זיך די איינוואַנדערונג, די „עליה“,
פאַרשטאַרקט. עס זיינען אַריין אין לאַנד אי רייכע קאַפּיטאַליסטן אי חלוצי=
שע אַרבעטער, הענדלער און אינטעליגענץ. מען האָט געבויט שטעט און
קאָלאָניעס. די פאָרשטאָט פון יפו, ת ל = א ב י ב, איז אויסגעוואַקסן אין א

גרויסער ריין־אידישער שטאָט מיט העכער פערציק טויזנט איינוואוינער. באַזונדער גרויס איז געווען די „עליה“ אין יאָר 1925, ווען עס זיינען געקומען מאַסן פון פוילן און אנדערע לענדער. די ענגלישע פאַרוואַלטונג אין ארץ־ישראל האָט אָפּגעשטעלט די ווייטערדיקע איינוואַנדערונג, ווייל אין דעם קליינעם לאַנד איז שוין ניט געווען גענוג אַרבעט און באַשעפטיקונג פאַר די צוגעקומענע.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אונטער דער פירונג פון חיים וייצמאַן און נחום סאָקאָלאָוו אין לאָנדאָן, האָט אַנטוויקלט אַ שטאַרקע פּראָפּאַגאַנדע אין דער גאַנצער וועלט. אומעטום האָבן פאָרשטייער פון דער פאַרטיי געפּרעדיקט די ציוניסטישע אידייע און געזאַמלט געלט פאַרן „קרן־היסוד“ און „קרן־קימת“, אויף איינקויפן ערד און באַזעצן אידן אין ארץ־ישראל. און סך־הכל האָט זיך איינגעגעבן צו שאַפן דאָרטן אַ אידישן צענטער פון קוים 200.000 נפשות, שוין מיט די אַלטע איינוואוינער, קעגן 800.000 אַראַבער. אזוי איז דער אידעאַל פון אַ „נאַציאָנאַלער היים“, וואו אידן זאָלן זיין אַ מערהייט, ביז אהער ניט פאַרווירקלעכט געוואָרן. די אַראַבער האַלטן זיך פאַר די בעלי־בתים פון פּאַלעסטינע און ווילן אינגאַנצן אָפּשטעלן די אידישע איינוואַנדערונג. מוסולמענישע פאַנאַטיקער האָבן אויפגעהעצט די אַראַבישע מאַסע קעגן אידן, וואָס ווילן בלומרשט אָפּנעמען ביי זיי דאָס הייליקע לאַנד. אזוי איז אין אויגוסט 1929 געקומען צו אַ שרעקלעכן פּאָגראָם: אין חברון האָבן אַראַבער אויסגעקוילעט צענדליקער אידישע בחורים פון דער ישיבה מיט זייערע רבנים; אין ירושלים און צפת האָבן זיי געשלאָגן און גערויבט; עטלעכע קאָלאָניעס האָבן זיי פאַרברענט אָדער צעראַבירט. די ענגלישע פּאָליציי איז געקומען צו שפּעט צו הילף. די ציוניסטן זיינען געווען שטאַרק אומצופרידן מיט דער ענגלישער פּאָליטיק. וואָס שיצט מער די אַראַבער, ווי די אידן. דאָס האָט פאַרשטאַרקט די פּאַרטיי פון די עקסטרעמע ציוניסטן אָדער „רעוויזיאָניסטן“ אונטער דער פירונג פון זשאַבאָטינסקי, וואָס גלויבן נאָך איצט, אַז אין פּאַלעסטינע קען געשאַפן ווערן אַ אידישע מלוכה (הערצלס „יודענשטאאט“). די לעצטע געשעענישן אין היטלערס דייטשלאַנד האָבן צוגעצויגן קיין פּאַלעסטינע נייע טויזנטער עמיגראַנטן. תל־אביב, חיפה און די אַנדערע שטעט וואַקסן מיט יעדן חודש. מען קען האָפן, אַז אין די נאָענטסטע יאָרן וועט זיך דער אידישער ישוב אין ארץ־ישראל

שטאַרק פֿאַרגרעסערן. אָבער ווי גרויס ער זאָל ניט ווערן, וועט ער דאָך אויסמאַכן נאָר א קליינעם טייל פֿונם אידישן פֿאָלק אין דער גאַנצער וועלט. די אויפֿבוי=אַרבעט אין אַלע לענדער, וואו עס לעבן פֿופֿצען מיליאָן אידן, וועט דאָך בלייבן די גרעסטע נאַציאָנאַלע אויפֿגאַבע.

צום אָנהויב פֿון 19=טן יאָרהונדערט זיינען אויף דער גאַנצער וועלט געווען ניט מער ווי דריי מיליאָן אידן; איצט, מיט הונדערט יאָר שפּעטער, זיינען דאָ אידן אויף דער וועלט איבער פֿופֿצען מיליאָן. דאָס פֿאָלק וואַקסט. און דעם וואוקס וועט קיינער ניט אָפּשטעלן. דאָס האָט באַוויזן די גאַנצע פֿיר=טויזנטיאָריקע אידישע געשיכטע.

די אידישע געשיכטע גייט ווייטער.

כראָנאָלאָגיע.

I. פאַר דער קריסטלעכער צייטרעכענונג

יאָרן:

2000—1700. די צייט פון די אָבות אַברָהָם, יִצחָק און יַעקוֹב (בָּבֶל־כּנַען)

1700—1300. די בּני־יִשׂרָאֵל אין מִצרַיִם.

1300—1200. מוֹשה רַבֵּנוּ און יציאַת מִצרַיִם.

1200—1030. אידן בּאַזעצן זיך אין כּנַען. די שוֹפטים־צייט.

1030. שאוּל הַמֶלך.

1010. דָויד הַמֶלֶך.

970. שלוֹמה הַמֶלך.

930. די צעשפּאַלטונג פון דער אידישער מלוּכה.

930—720. מַלכוּת־ישראל:

870. די גרינדונג פון דער הויפּטשטאָט שומרון; אַחאָב און אליָהוּ הַנביא.

720. גָלוּת־אַשוּר.

930—586. מַלכוּת־יהוּדָה:

700. חיזקיָהוּ און סנחֵריב; ישעיה הַנביא.

620. יאשיהוּ און זיין רעפאָרם.

597. בָּבֶלם הערשאַפט; ירמיהוּ הנביא.

586. דער ערשטער חוּרבּן פון ירוּשלים.

586—536. גָלוּת־בָּבל.

536—332. פערסישע הערשאַפט:

516. זרוּבָּבל און דער אויפבּוי פון בּית־הַמקדש.

458—443. עזרא און נחמיָה.

332—140. גריכישע הערשאַפט:

332. אַלכּסנדר מוּקדוֹן אין ירוּשָלים.

320. יהוּדה אונטער די פּטאָלעמייער.

198. יהוּדה אונטער די סעלעווקידן.

167. דער אויפשטאַנד פון די חַשמוֹנאים.

140. די בּאַפרייוּנג פון פרעמדער הערשאַפט.

140—37. די חַשמוֹנאים און די צייט פון הורדוס.

140. דער נשיא שמעון חַשמוֹנאי.

135. דער נשיא יוֹחנן הוּרקנוּס; צדוּקים און פּרוּשים.

יאר:

103. דער מֶלך אַלכסנדר יַנאי.

67. דער ברודער־קריג הורקנוס־אַריסטאָבול.

63. פּאָמפּיי און די רוימער אין ירושָלים.

62. הורקנוס און אַנטיפּאַטער.

37. קיניג הורדוס דער גרויסער.

II. נאָך דער קריסטלעכער צייטרעכענונג

4. הורדוסעס טויט; זיינע יורשים.

6—40. די רוימישע פּראָקוראַטאָרס אין יהודה.

41—44. קיניג אַגריפּאַ I

44—66. די לעצטע פּראָקוראַטאָרס.

66—70. דער נאַציאָנאַלער קריג מיט רוים.

70. דער צווייטער חורבן־ירושלים.

80. יוחנן בן־זכאי גרינדעט דעם סַנהדרין אין יַבנה.

132—135. דער אויפשטאַנד פון בַר־כוכבאָ און דער חורבן פון בית־

150. דער סנהדרין און די גרויסע ישיבות אין גָליל.

200. יהודה הנשיא און די מִשנה.

220. די גרויסע ישיבות אין בָבֶל; רַב און שמואל.

315. פּאַלעסטינע אונטער דער הערשאַפט פון קריסטלעכן רוים.

350. רדיפות אין ארץ־ישראל; פאַרענדיקט דעם תַלמוד־ירושלמי.

395. די צעטיילונג פון דער רוימישער אימפּעריע; פּאַלעסטינע אונ־
טער דער הערשאַפט פון ביזאַנטיע.

429. דער לעצטער נשיא (פּאַטריאַרך) גַמליאל אין פּאַלעסטינע.

500. פאַרענדיקט דער תַלמוד־בַבלי.

500—600. פאַרגרעסערונג פון אידישע ישובים אין איטאַליע, פראַנק־
רייך, דייטשלאַנד און שפּאַניע.

613. דער אָנהויב פון צוואַנג־שמַד אין וועסטגאָטישער שפּאַניע.

614. דער אידישער אויפשטאַנד קעגן ביזאַנטיע אין ארץ־ישראל.

624—628. די מִלחָמות פון מוכאַמעד מיט די אַראַבישע אידן.

629. שמַד און גירוש אין פראַנקרייך (קיניג דאַגאָבערט).

638. די הערשאַפט פון אַראַבער אין פּאַלעסטינע און בָבֶל.

711. אַראַבישע הערשאַפט אין שפּאַניע.

750. גרינדונג פון באַגדאַדישן קאַליפאַט; די עקסילאַרכן און גאונים

750. די כאַזאַרישע הערשער אָננעמען דעם אידישן גלויבן

760. ענן בן־דָויד און די קַרָאים אין בָבל.

768—840. אידישע ישובים אין דער אימפּעריע פון קאַרל דעם גרויסן
און זיין זון לודוויק (פראַנקרייך, דייטשלאַנד, איטאַליע).

יאר:

942. געשטאָרבן סעדיה-גאון אין בבל.

950. דער מיניסטער חסדאי אבן-שאפּרוט אין אראַבישער שפּאַניע.

970. דער לעצטער כאַזאַרישער קיניג יוסף (רוסלאַנד).

1038. דער סוף פון די גאונים און פון די ישיבות אין בבל.

1055. געשטאָרבן שמואל הנגיד, וויזיר אין גראַנאַדאַ.

1000—1100. גרשום מאור הגולה און רש"י (דייטשלאַנד, פראַנקרייך)

1096. דער ערשטער קרייץ-צוג; חורבן פון אידישע קהילות אין דייטשלאַנד.

1099. קרייצפאָרער איינגענומען ירושלים און פאַרטריבן די אידן

1113. א פּאָגראָם אויף אידן אין קיעוו (רוסלאַנד)

1140. יהודה הלוים נסיעה קיין ארץ-ישראל און זיין טויט.

1147. צווייטער קרייץ-צוג (פראַנקרייך, דייטשלאַנד).

1148. די פּאָגראָמען פון מוסולמענישע אַלמאָהאַדן אין שפּאַניע.

1182—1198. צייטווייליקער גירוש פון פראַנקרייך (פיליפּ-אויגוסט).

1189. דריטער קרייץ-צוג (ענגלאַנד).

1204. געשטאָרבן דער רמב"ם.

1215. פּויפּסט אינאָצענץ III און דאָס געזעץ וועגן אידישע קליידער

1242. פאַרברענט דעם תלמוד אין פּאַריז.

1247. פּויפּסט אינאָצענץ IV קעגן עלילת-דם.

1263. דער דיספּוט אין באַרסעלאָנע; דער רמב"ן.

1264. דער סטאַטוט פאַר אידן פון פירשט באָלעסלאַוו (פּוילן).

1290. דער גירוש פון ענגלאַנד.

1306—1314. צייטווייליקער גירוש פון פראַנקרייך

1320. די פּאַסטובער-גזירה אין פראַנקרייך און א נייער גירוש.

1330—1338. „יודענשלעגער" אין דייטשלאַנד

1348. דער „שוואַרצער טויט" אין דייטשלאַנד און אנדערע לענדער

1333—1370. קיניג קאַזימיר דער גרויסער און אידישע עמיגראַציע קיין פּוילן.

1388. גרויספירשט וויטאָלד אין ליטע און זיינע פּריווילעגיעס פאַר אידן

1391. די „סעוויליער שחיטה" און שמד-פּאָגראָמען אין שפּאַניע.

1394. דער לעצטער גירוש פון פראַנקרייך

1413—1414. דער לאַנגער דיספּוט פון טאָרטאָזע (שפּאַניע)

1421. דער גירוש פון ווין

1453. די טערקישע הערשאַפט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און דער אָנהויב פון א גרויסער אידישער עמיגראַציע קיין טערקיי.

1481. די נייע שפּאַנישע אינקוויזיציע קעגן מאַראַנען

אר:

1492. אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון שפּאַניע.

1495. צייטווייליקער גירוש פון ליטע (ביז 1503).

1498. אַרויסגעטריבן אַלע אידן פון פּאָרטוגאַל.

1507—1550. דער אויפבלי פון אידישן צענטר אין פּוילן.

1516. איינגעפירט אַ געטאָ אין ווענעציע.

1524—1532. די משיח׳ישע אַגיטאַציע פון ראובני און מאָלכאָ (איטאַליע).

1550. די קאָלאָניע פון פּאָרטוגעזישע מאַראַנען (ניי־קריסטן) אין דרום־פראַנקרייך.

1530—1570. דער נייער ישוב אין ארץ־ישראל; יוסף קאַראָ און אר״י אין צפת.

1553. די פּויפּסטן פאַרברענען דעם תּלמוד אין רוים און פאַרפאָלגן אידן.

1563. דער צאַר איוואַן דער שרעקלעכער הייסט דערטרינקען אַלע אידן פון פּאָלאָצק אין טייך דווינאַ (רוסלאַנד).

1579. געשטאָרבן יוסף נשיא, דער תּקיף ביים טערקישן הויף.

1580. געגרינדעט דער „ועד הארצות“ אין פּוילן.

1590. שפּאַנישע און פּאָרטוגעזישע מאַראַנען לויפן קיין האָלאַנד.

1614. דער פּאָגראָם פון פעטמילכן און דער צייטווייליקער גירוש פון פראַנקפורט און וואָרמס (ביז 1616).

1618—1648. די צרות פונם דרייסיקיאָריקן קריג אין דייטשלאַנד און עסטרייך.

1623. געגרינדעט דער „ועד הקהילות“ אין ליטע.

1648—1649. די שחיטות אין אוקראַינע בשעת דעם קאָזאַקן־אויפשטאַנד פון כמעלניצקי.

1654—1656. די פּאָגראָמען אין גאַנץ פּוילן בשעת דעם שוועדיש־רוסישן קריג.

1655. מנשה בן־ישראל אין לאָנדאָן; קראָמוועל, דער נייער אידישער ישוב אין ענגלאַנד.

1655. דער אָנהויב פון אידישן ישוב אין צפון־אַמעריקע; ניי־אַמסטערדאַם (ניו־יאָרק).

1656. דער חרם קעגן ברוך שפּינאָזאַ אין אַמסטערדאַם (האָלאַנד).

1666. שבתי־צבי, די משיחישע באַוועגונג אין אַלע אידישע ישובים.

1670. דער נייער גירוש פון ווין.

1671. אידן באַזעצן זיך אין בערלין און בראַנדענבורג.

1678. די אידן אין עלזאַס אונטער פראַנקרייכס הערשאַפט.

א ר י

1740. דער בעש״ט אין מעדזשיבאָזש און דער אָנהויב פון דער חסידישער באַוועגונג.

1740—1744. דער צייטווייליקער גירוש פון פּראָג (קייזערין מאַריאַ טערעזיאַ).

1750. באַגרעניצונגס-רעגלאַמענט פאַר אידן אין פּרייסן פון פרידריך II

1755. מענדעלסאָנס ערשטעס ווערק; 1783. די ביבל-איבערזעצונג.

1756. די אַרויסטרעטונג פון יעקב פראַנק; 1757—1759. די פראַנקיסטישע באַוועגונג און דער שמד פון די מעקטשאַנטן.

1764. פאַרמאַכט די צענטראַלע „ועדים" אין פּוילן און ליטע און דער סוף פון דער ברייטער אידישער קהילה-אווטאָנאָמיע.

1768. די „אומאַנער שחיטה" און הײדאַמאַקן-פּאָגראָמען אין אוקראַינע.

1772—1795. די דריי צעטיילונגען פון דער פּוילישער מלוכה און דער איבערגאַנג פון פּוילישע אידן צו רוסלאַנד.

1776. די דעקלאַראַציע פון פרייהייט אין די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע און גלייכבאַרעכטיקונג פאַר אידן.

1772. אָנהויב פון דעם רבנים-קאַמף קעגן די חסידים; די חסידישע באַוועגונג פאַרשטאַרקט זיך אין פּוילן.

1782. דער טאָלעראַנץ-פּאַטענט פון עסטרייכישן קייזער יוסף II

1789. די פראַנצויזישע רעוואָלוציע און די דעקלאַראַציע פון מענטשן-רעכט.

1791. די עמאַנסיפּאַציע פון אידן אין פראַנקרייך.

1807. דער „סנהדרין" פון פּאַריז; פאַרשטאַרקונג פון דער אַסימילאַציע-באַוועגונג אין מערב-אייראָפּע.

1808. נאַפּאָלעאָן שאַפט אָפּ די עמאַנסיפּאַציע אין עלזאַס.

1808. די ערשטע אידישע ערדאַרבעטער-קאָלאָניעס אין רוסלאַנד.

1812. דער עמאַנסיפּאַציע-עדיקט אין פּרייסן.

1815. אָנהויב פון דער פּאָליטישער רעאַקציע און קאָנטר-עמאַנסיפּאַציע אין אייראָפּע.

1827. דאָס מיליטער-געזעץ פון ניקאָלאַי I; דער קאַנטאָניסטן-שמד.

1830. דער קאַמף פאַר עמאַנסיפּאַציע אין דייטשלאַנד (ריסער א"א).

1844. דער קאַמף פאַר רעליגיעזער רעפאָרם אין דייטשלאַנד (ראַבינער-קאָנפערענצן).

1844. די רוסישע רעגירונג גרינדעט שולן פאַר אידן; די פאַרשטאַרקונג פון דער השכלה-באַוועגונג אין רוסלאַנד.

1848. די מערץ-רעוואָלוציע און צווייטע עמאַנסיפּאַציע אין דייטשלאַנד.

1858. די עמאַנסיפּאַציע אין ענגלאַנד.

אר:

1860. די גרינדונג פון „אַליאַנס איזראַעליט“ אין פּאַריז.

1860—1865. די פֿאַרבעסערונג פון דער אידישער לאַגע אין רוסלאַנד; די רעפאָרמעס פון אַלעקסאַנדער II און די אַסימילאַציע־באַוועגונג צווישן די רוסישע אידן.

1867. די עמאַנסיפּאַציע אין עסטרייך־אונגאַרן.

1870. די עמאַנסיפּאַציע אין איטאַליע.

1880. די אַנטיסעמיטישע באַוועגונג אין דייטשלאַנד.

1881—1882. די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד און די רעאַקציע פון אַלעקסאַנדער III.

1881—1882. דער אָנהויב פון דער עמיגראַציע קיין אַמעריקע און פּאַלעסטינע; די „חובבי־ציון“ („בילו“) און די נאַציאָנאַלע באַוועגונג.

1891. דער גירוש פון מאָסקווע; דער אָנהויב פון אידישן ישוב אין אַרגענטינע.

1894. דער דרייפוס־פּראָצעס אין פראַנקרייך (ביז 1899).

1897. דער ערשטער באַזעלער קאָנגרעס און די גרינדונג פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

1897. די גרינדונג פון דעם אידישן „אַרבעטער־בונד“ אין רוסלאַנד.

1903. דער קישינעווער פּאָגראָם; די פאַרשטאַרקונג פון דער נאַציאָנאַלער און סאָציאַליסטישער באַוועגונגען ביי אידן אין רוסלאַנד.

1905. די ערשטע רוסישע רעוואָלוציע און די אָקטאָבער־פּאָגראָמען.

1914. דער וועלט־קריג; 1914—1915. די רדיפות אויף אידן אין רוסלאַנד.

1917. די צווייטע רוסישע רעוואָלוציע און די עמאַנסיפּאַציע פון אידן; די אָקטאָבער־רעוואָלוציע פון די באָלשעוויקעס.

1917. די באַלפור־דעקלאַראַציע וועגן שאַפן אַ „נאַציאָנאַלע היים“ פאַר אידן אין פּאַלעסטינע.

1918—1921. בירגער־קריג און מאַסן־פּאָגראָמען אין אוקראַינע.

1919. דער שלום־קאָנגרעס אין פּאַריז (ווערסאַלער טראַקטאַט); אָנערקענט די רעכט פון נאַציאָנאַלע מינדערהייטן.

1922. דער ענגלישער מאַנדאַט אויף פּאַלעסטינע און די פאַרשטאַרקונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג; דער וואוקס פון ישוב (תל־אביב).

1929. דער אַראַבישער פּאָגראָם אין פּאַלעסטינע.

1933. די פאַרשטאַרקונג פון אַנטיסעמיטיזם אין דייטשלאַנד (נאַציאָנאַל־סאָציאַליסטן).

S. Dubnovs

Žīdu vēsture

Rīgā
1937